

J. JANS

**MÄLESTUSI
JA
VAATLUSI**

I

NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS

A 1491

92
429

2

J. JANS / MÄLESTUSI JA VAATLUSI.

A 1491.

92
729

J. JANS

A-11541
A 1491.

J. JANS

MÄLESTUSI JA VAATLUSI

I

~~25772~~

92
429
-
-
-
-
-

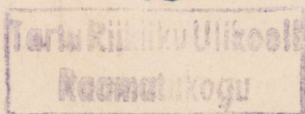

NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS

KORREKTOR L. PALM

A-11541

2

160578

SISSEJUHATUSEKS.

Käesoleva teose ülesandeks on võimalikult tõetruult valgustada ühiskondlikke suhteid, mis on olnud viimaste aastakümnete ajaloosündmuste tagapõhjaks. Selles mõttes on raamat poliitiline. On välja jäetud kõik materjal, mis ei vasta nende nõuetele.

Raamatu sisu on korraldatud kronoloogiliselt isiklike mälestuste taustal ja mõned peatükid omavad autobiograafilist iseloomu. Kuid autobiograafiat ma pole kavatsenud kirjutada. Näit. on peatükk „Külas“ sisse võetud mitte autori eluloo fikseerimiseks, vaid meie enne-revolutsiooniaegsete külaelanikkude majanduslik-juriidiliste vahekordade iseloomustamiseks. Ma olen täiesti teadlik, et minu perekonnalugu ei paku midagi erilist, et sellega pole kiidelda. Kuid nimelt seepärast, et ta on tüüpiline nähe, üks tuhandest omasarnasest, iseloomustab ta endist olukorda, mis oli lähtekohaks revolutsioonilise situatsiooni tekkimisel. Mõte minu perekonnalugu jutustama hakata tuli mulle vaieldes meie maareformi üle, hulka arvatud ka nõndanimetatud popsiseadus. Nii mõisade kui ka popsikohtade võõrandamine maata inimeste kasuks on meie eraomanduse pühaduse austajate meelest suur ülekohus. Isegi rahva kõlbelisest haigeolekust (*moral insanity*) on räägitud. Oma jutustusega püüan näidata, et ka endised vahekorrad sisaldasid momente, mis põhjustasid, et vaidluse all olev ülekohus hulkadele ülekohtuna ei tundunudki.

Samalaadiline kui esimene on peatükk „Vene sõjaväes“. Seal pole midagi suurte kangelaste ja vägevate sõjajuhtide tegudest, vaid see on jutustus väikeste ini-

meste igapäevasest olemisest, mis on tinginud revolutsioonilisi plahvatusi.

Võib-olla oleks lugeja soovinud pildirikkamat ja üksikasjalisemat ainekäsitlust. Selles suhtes pean tähendama, et mälestuste kirjutamine, kui teos peab evima ajaloolist väärtust, on äärmiselt raske töö, eriti, kui sündmused on nihkunud aastakümnete kaugusesse. Näit. pidin ma oma üllatuseks konstateerima, et mitmed minu päevikulistes ülestähendustes mainitud isikud mälestusest absoluutselt on kadunud, nagu poleks neid olnudki, kuigi sai aastaid koos elatud. Ja sündmused, mis elavalt meeles püsinud, on tihtipeale nii kronoloogiliselt kui ka asjast osavõtnud isikute suhtes unenäoliselt segi paisatud. See, märgin, ei ole ainult minu viga; katsudes mõnda sündmust restaureerida asjaosaliste ülekuulamise teel, selgus, et keegi oma mälus kindel ei või olla.

Kõige selle tõttu olin ma sunnitud iga kõne alla võetavat juhtu kontrollima kirjalikkude andmete abil, nagu kirjad, päevikulised ülestähendused, ajalehtede teated, varemalt avaldatud teostes leiduvad andmed jne. Mida võimalik ei olnud kontrollida, tuli välja jätta, kuigi see kirjutise värvikamaks oleks teinud.

Teos ei ole kitsapiiriline mälestustekogu, vaid mõnes tema osas omab ajaloosündmuste käsitus monograafilist iseloomu. Selles suhtes peab tähendama, et ma kõike vaatluse alla võetut kaasa olen elanud ja jälginud, mistõttu mul võimalik on sündmusi teistviisi hinnata, kui seda saab teha harilik ajaloolane, kel puudub käsitletava ainega subjektiivne suhe. Selles mõttes on raamatule omased kõik memuaarkirjanduse headused ja pahed.

Lõpuks mõned tehnilised märkmed.

Raamatu kisikiri oli üldjoontes valmis juba 1935. a. Hiljem on seda ainult redigeeritud ja täiendatud. Seda tuleb silmas pidada, kuna vaatluspunkti mitteteadmine võib mõjuda segavalt.

Kronoloogilised andmed on uue kalendri järgi, kui mitte pole juures märkust daatumi toomise kohta vana kalendri alusel.

Tallinnas, mais 1939.

1. KÜLAS.

Kirikuraamatute järgi on meie perekond vähemalt kakssada aastat elanud Tartumaal Rõngu kihelkonnas.

Minu vaarisa Jaan Jans, enne-nimedepanemis-aegse hüüdnimega Jõõgre Jaan, on olnud Rõngu kirikuvalla Kuusetinni talu pidaja ja jõukas mees. Külatohtrina ja soolapuhujana olnud tal kaugele üle kihelkonna piiride ulatuv kuulsus. Teda peetud isegi nõiaks. Jumalat polevat ta uskunud, mistõttu ta õpetaja Christianiga, pärastise Tartu ülikooli usuteaduse professoriga, hilisema Liivimaa piiskopiga (superintendendiga), vastollu sattunud (Christiani oli Rõngus 1838—1852). Kuid kord Christiani raske haiguse ajal, kui mees meelemärkuseta olekus polevat saanud selle vastu protesteerida, kutsunud proua Christiani viimses hädas siiski Jõõgre Jaani tema haigevoodi juurde. Missuguste vahenditega arstimist toimetatud, pole teada, kuid tagajärjeks olnud õpetaja tervekssaamine. Tänuks selle eest olevat Christiani mõni aasta hiljem, 1848. aastal, hakanud Jõõgre Jaani pojapoja, nende ridade kirjutaja isa Vidrik Jans ristiiaks. Niiviisi tekkinud vahekorra tagajärjel pääsenud viimane vaeslapsena külakooli. Sangaste õpetaja Hesse, kelle järelevalve piirkonnas ta kooliskäimise ajal elanud, polevat sündsaks pidanud, et professori ristipoeg jääks kirjaoskamatuks.

Minu vanaisa Hendrik Jans, vastandina oma isale jumalakartlik mees, on surnud varakult, kui ta ainus poeg oli alles kaheaastane. Seetõttu on Rõngu Kuuse-

tinni talu meie perekonna käest ära läinud. Noorusest nõrk peremees, minu isa, muutus maatameheks. Ema teiskordse abielu tõttu sattus ta võõrasisa juurde sellegaegsesse Puka valda, mis hiljem liideti praeguse Kuigatsi vallaga. Seal olime hingekirjas Vene aja lõpuni.

Kehva sulaspoisina, kellel ei varandust ega seltskondlikke sidemeid selja taga polnud, anti ta täisealiseks saamisel 1870. a. soldatiks. Teenistusaeg oli tolleage seaduse järgi viieteistkümmend aastat. Vanemad inimesed teavad, et eestlaste juures Vene soldatiks minekut alati on peetud õnnetuseks ja et selle eest pääsemiseks sagedasti isegi raskete tervisriikete tekitamise eest kõrvale ei põigatud, olgugi et teenistusaega lõpuks kuni kolme aastani vähendati (tehnilistes väeosades, ratsaväes jne. oli see aga kuni 5 aastat, madrustena seitse aastat). Viieteistkümmend-aastane teenistusaeg tähendas loomulikult terve noorusaja mahamatmist ja igasuguste võimaluste kadumist elujärje parandamiseks. Meeleheitetundega asuti siis „kroonuteenistuse“ teele. Soldati elu karmuste üle olid omal ajal õudsed jutud käimas. Kuid minu isal olid oma soldatipäevist jäänud üsna rahuldavad mälestused. Soldatitega ümberkäimine oli tema jutustuse järgi olnud üsna humaanne. Ta oli isegi uhke oma teenistuse peale, sest oli omandanud noorema allohvitseri kraadi, mida tuli lugeda selle aja kohta kaunis erakordseks saavutiseks, arvesse võttes, et asjaomane isik oli lihtne sulaspoiss. Aitajaks olnud külakoolis omandatud kirjaoskus.

Läinud sajandi 70. ja 80. aastate vahetusel oli Vene sõjaväe organiseerimise alal suur murranguaeg. 1. jaan. 1874. a. muudeti viieteistkümmend-aastane teenistusaeg kuueaastaseks ühes üldise väeteenistuskohustuse sisseadmisega. Sõjaväe suurenemisega tekkis tarvidus allohvitseride korpuse suurendamiseks. Keda vähegi kõlblikuks peetud, pandud õppekomandosse. Kirjaoskajaid polevat jätkunud ja seepärast hakatud väljavalitud meeskonnale kõigepealt lugemist ja kirjutamist õpetama. Minu isa kui vene keelt mitteoskaja muulane ei tulnud esialgu küsimusse. Kuid teiste õpetamist pealt vaada-

tes hakanud ta oma algatusel vene tähti järele kirjutama. Kompaniülem märganud tema kirjaoskust ja et ta juba natuke ka vene keelt purssida saanud, pandud lõpuks ka teda õppekomandosse, mille rahuldavalt lõpetanud.

Allohvitserina sõjateenistusest vabanedes tuli isal jälle sulaspoisiks hakata. Perekonna asutamine tegi temast popsi, kuna laste pärast tingimata tahtnud „oma tuba“ saada. Oleks võinud veel mõisamoonakaks hakata. Ka minu ema, sünd. Ann Keres, oli kehva külarätsepa tütar. Oskas ainult lugeda.

Peab märkima, et läinud sajandi seitsmekümnendatel aastatel, mil minu isa endale kodu hakkas asutama, ei olnud Venemaal veel neid kapitalistlikust arengust tingitud elukutse- ja elukohavaliku võimalusi, mis avanesid paar aastakümnet hiljem kahekümnenda sajandi algul, eriti peale 1905. a. revolutsiooni. Isegi juriidiline seos kodukohaga oli suurem: vallast said talupojaseisusest isikud kõik dokumendid ja sinna tuli makse tasuda, oli elukoht kus tahes. Vallast väljaastumine oli suurte sekeldustega seotud.

Minu lapsepõlve mälestused on seotud suure metsaga, Salulaanega, mis vanasti sõdade ajal ja muidu on olnud inimeste pelgupaigaks. 50 a. tagasi olid temasse ühendatud, põhjast alates, Rannu, Valguta, Rõngu, Aakre, Kuigatsi, Soontaga, Sangaste ja veel teiste mõisade metsad, kokku vististi sadade ruutkilomeetriteni ulatuv areaal. Tema tagaseinaks oli Eesti suurem veekogu Võrtsjärv.

Meri, mäed, laiad legendikud avaldavad mõju inimeste ja rahvaste iseloomu kujunemisele. Mets ei esine niisuguse inimesi teravalt vormiva, nende loomusele piire paneva nähtena, sest ta on pehmem, inimlikku olevust toetav loodusevald. Temas leidub toitu, ta pakub varju, tulematerjalina annab ta sooja. Seejuures on ta aastaegade järgi värviküllane, temas on joovastavaid lõhnu, tema läbipaistmatus ja tema saladuslikud hääliitsused, kohinad ja suminad, millede algus ulatub tagasi miljonitesse aastatesse, kutsuvad esile iga-

vikku aimava müstilise meeleolu. Kõik need avaldused ei või kasvavast inimolendist minna mööda jälgi jätmata. Inimese meeled ja mõistus kujunevad ju ümb-ruse mõjul. Tuletan seda mõne reaga meelde, et tun-nen end metsa kasvandikuna. Merd ja mägesid ma väikesena nägema ei ulatunud.

Veetsin oma lapsepõlve mainitud laane (suure metsa) ääres, nagu märgitud, popsi pojana. Mis oli sel ajal pops? Ta oli kõigepealt majanduslik kategooria: eraldi-seisvas kehvast elamus elutsev majanduslikult iseseis-vuseta kodanik, kelle eluülesandeks oli enese ja oma perekonna tööjõudu põllupidajaile, esmajoones oma maaomanikule müüa. Nad kuulusid põllumajan-duse alale. Kaldusid nad oma ülesannete täitmisest, s. o. koha peal tööjõu müümisest kõrvale, siis olid konfliktid ümb-rusega paratamatud. Vaba kodanikuna, kes elada võis, kuidas tahtis, temal väärtust ei olnud. Seejuures polnud kellelgi popsi vastu kohustusi: ei vajanud peremees tema tööjõudu, võis ta rahulikult oma lastega nälga surra, olgugi et neid lapsi „isamaale“ tarvis oli.

Esmajoones tekkis aga kohalt äraajamise hädadoht, sest popsid teadupärast olid võõra maa peale ehitatud majade omanikud, ilma et nendel oleks olnud pikema-ajalist rendilepingutki.

Majanduslik kindlusetus ühes alatise puudusega ning vaesusest ja harimatusest tingitud alaväärsus-tunne tegi popsi araks, sisendades talle metslooma hin-geelu. Elati alalises kartuses homse päeva ees. Ha-kati lõpuks ka inimesi kartma, eriti ülemusi, kelle vastu oldi võimetud. Kõrvalehoidumine, põgenemine oli pop-sil ainus kaitsevahend. Seepärast püsib mul ka mets meeles kui varjupaik; lapsena kasutasin metsapõ-genemise võimalust inimestest hoidumiseks. Kuid ma jutustan oma perekonnalugu edasi.

Nagu mainitud, olime popsid. Meie elamu oli Rõngu valla Salutinni talu karjamaa-äärel. Eluasemeks oli kolmveerand vakamaad soomaad, kirjalikku maakasut-amise lepingut ei olnud.

Elukutselist ülalpidamist teenis minu isa alguses külakingsepana. See amet toitis teda ligi aastakümne. Kuid siis jäi teenistus vähemaks, osalt vist küll seetõttu, et ta ajaga kaasa ei jõudnud sammuda. Ei suutnud näit. moe nõudeid tarviliselt silmas pidada, sest vabrikutöö hakkas mõju avaldama. Tuli siis rohkem juhusliku välistöö peale toetuda. See viis kõigepealt konflikti maaomanikuga, kes sellele pretendeeris, et pops kibedal tööajal alati tema põllul väljas pidi olema. Selleks oli ju talle eluase antud. Töötasu läks seejuures tähtsalt osalt rendi ja mõnesuguste muude aasta jooksul tekkinud kohustuste, nagu lehmakarjatamise, hobusekasutamise jne. arvele. Ka ei arvatud õigeks, et „oma“ pops sama kõrget tasu võib nõuda nagu võõras tööjõud. Kingsepaameti kõrval ei olnud peremehele päevade tegemine mainitud alusel nii koormav, sest see oli kõrvalteenistuse ala. Aga kui ülalpidamise peallikaks muutus juhuslik teenistus, siis osutus põllutööhooajal täie teenistuse leidmine eluküsimuseks. Tekkisid vastolud, mis aja jooksul muutusid vaenuks. Renti kõrgendati, lehma enam karjamaale ei lastud, ka muudes asjades muutus peremees vastutulematuks. Pererkonna suurenemisega — meid oli viis last — kasvasid aga vajadused. Kehvus suurenes. Tihti oli sõna tõsisel mõttes nälg majas, kuni mõni juhuslik teenistusvõimalus avanes.

Teenistuse juhuslikkus oli meie kõige suuremaks õnnetuseks. Mul on teravasti meeles, et iga kord, kui mõni töö lõppes, vanemad jälle arutama hakkasid, kuhu uut tööd kuulama võiks minna. Ja oldi õnnelikud, kui suurem teenimisvõimalus avanes. „Nurga“ leidmine elamiseks ja teenistuse saamine olid külaproletaarlaste alalisteks päevamuredeks. Koos mõnesuguse külaklatšiga oli see minu lapsepõlves peamiseks jutuvaineks igasugustel kokkutulekutel. Mitte asjata ei ole näit. eluaseme küsimus iseseisvusajalgi teravana püsinud ja teenistusvõimaluste vähenemine tekitab kohe rahutut meeleolu.

Mul on meeles, et meie perekonnas tekkis mõnesu-

gune mugavusetunne, kui isa Tartu-Valga raudtee ehitamisel kaheksakümnendate aastate lõpul (liikumine mainitud teeharul avati 1889. a.) paari aasta kestel alalist tööd sai. See andis end kohe majapidamises tunda. Seejuures väärrib mainimist popslik suhtumine ellu.

Raudtee-ehituse lõppemisel tehti isale ettepanek remonditöölisena või teevahina raudtee teenistusse asuda. Kuigi popsi olemine tõepoolest mingit mõnu ei pakkunud, ei suutnud vanamees ometi oma vaevaga ehitatud hurtsikust ja tema ümber istutatud põõsastest ja puudest lahkuda, ning jättis pakkumise vastu võtmata. Hirmutas teda vististi ka alatine „nurga“ otsimise hädadoht, sest teenistuse kestus raudteel oli teadmata. Kahetsetes hiljem kibedasti. Minu ülikoolis õppimise ajal defineeris dots. Sirinov, ise parempoolse oktoobri-erakonna mees, majandusteaduse loengutel popsikohtade asutamist kui ajakohast teoorjuse vormi. Inimesed seotakse perekonna asutamise otstarbel loodud popsikohtade kaudu oma maalapi külge, mis iseenesest ülalpidamist ei võimalda, ja sunnitakse niiviisi orjama. Mulle tuli seejuures oma lapsepõlv kui kohane näide meelde.

Töö juhuslikkus ja selle tagajärjel tekkinud kestev puudus põhjustasid igatsuse maa järele. Minu isa oli seetõttu suur hingemaanõudmise esivõitleja. Paljude aastate kestel oli tema hurtsikus maanõudmise palvekirjade sepitsemise keskus. Mäletan läbi aastakümnete udu päevi ja õhtuid, mil meie pisike tuba oli kogunenud täis hallides omakootud kuubedes habemikke mehi, kes olid juba küüru vajunud ja raskelt astusid. Kõik nad olid vanad soldatid, kes 6, 9, 15 ja isegi rohkem aastat olid teeninud. Teadsid rääkida igasugu sõdadest, nii võitlustest Kaukaasias ja Krimmi (1853—1856) sõjast ning Poola 1863. a. mässust, samuti Vene-Türgi sõjast 1877—1878, milledest olid võtnud osa. Tõmbasid piipu ja sülgasid põrandale ning kaebasid oma raske elu üle, mille põhjuse arvasid selles olevat, et „Jumal on kõrgel ja keiser kaugel“. Hea keisri Aleksander II olid mõisnikud lasknud ära tappa. Ka minu isa oli suur Alek-

sander II austaja, kelle ajal ta teeninud, ning kandis kaua endale habet, nagu tema keiser kandnud. Vabastaja keisri surmasõnumit kuuldes oli ta kibedasti nutnud.

Usus keisri õiglusesse lasti siis palvekirju koostada, millele vahel üle saja inimese olid alla kirjutanud. Vene ametiasutiste auks peab ütlema, et nad täpselt ja viisakalt iga kirja peale vastasid, põhjusi ette tuues, miks palvet rahuldada ei saa. Juhatati vahel mõne teise asutise juurde. Vastused olid kalligraafilise kirjaga heale paberile kirjutatud, nii et neid kirju aukartuse ja heameelega kätte võis võtta, kuigi sisu ei rahuldanud. Kui neid juba isa kätte pooltosinat või rohkem oli kogunenud ja mulle aeg kätte oli jõudnud kirjutusharjutusi teha, siis hakkasin kirjadele ridade vahele ja ääre peale vene keele tähti järele maalima, kuna isa neid häädama õpetas. Hiljem proovisin samade kirjade kallal oma tõlkimisoskust, kuni lõpuks külakooli tarkusega ise venekeelsete palvekirjade sepitsemisele asusin, sest pikapeale loobus suurem osa esialgseid palvekirjadele allakirjutajaid asjatuid kulusid kandmast ja seepärast ei olnud enam võimalik palvekirju asjatundjail kirjutada lasta. Lõpuks tüütas tagajärjeto kirjade kirjutamine ka minu, kuigi Vene ametiasutised ka minu sepitsustele vastasid. Maa jäi saamata. Nagu ülal mainitud, halvenesid aja jooksul suhted maaomanikuga, kuna tema nõudmisi rahuldada ei suudetud. *) Lõplik lahkuminek temaga tekkis loomulikult rendikõrgendamise alusel. Kaevasime talle kord mõnisada sülda kraavi ja kui kadunud isa töötasu järele läks, siis vastas peremees lihtsalt, et tema arvestab rendi nii ja nii kõrgeks ja seega on arved tasa. Oli vististi 25 rbl. aastas kolmveerand vakamaa sooäärse maa eest. Isa pidas säärast teguviisi ülekohtuseks ja arvas, et ikkagi

*) Peab märkima, et maa-andja vanaperemees ausalt oma sõna pidas; tülid tekkisid peale tema surma noorperemehega. Viimast mõjutas nähtavasti maanõudmise-aktsiooni tagajärjel tekkinud vaen osa peremeeste keskel, kes võimaliku kroonumõisade jagamise puhul tööjõu puudust kartsid. Maatahtjaid nimetati „kroonu santideks“ võrreldes ostutalude omanikega.

peab seaduslik piir olema, milleni maaomanik renti tõsta võib. Jättis seepärast järgmise aasta rendi tasumata, kuna see tema arvates juba makstud oli. Ka käis nii kõrge rendi maksmine lihtsalt üle võimise. Järgnes rendilepingu lõpetamise ja väljatõstmise protsess, mis muidugi lõppes meie kaotusega, kuna, nagu juba tähendatud, mingit kirjalikku pikema aja rendilepingut ei olnud. 1896. a. sügis-suvel ilmusid otsuse täidesaatjad kohale, koli, ka köögiriistad, pesu ja riided laoti kaasa võetud hobustele ja saadeti kümme versta eemal oleva Puka vallamaja juurde mainitud vallavalitsuse käsutusse, sest olime seal hingekirjas. Meid endid väevõimuga kaasa saata ei olnud õigust. Väljatõstmise päeval ööbisime ühes naabertalus, kus parajasti põllutööl olime, ja teisel päeval võttis isa kirve ning lõi vahita jäetud elamu ukse eest sinna ette pandud tabaluku maha ning asusime jälle oma vanasse korterisse elama. Panime töökohaperemehe käest saadud seljatäie õlgi põrandale ja magasime seal. Äraviidud varandusest saime ainult väikese osa tagasi, vist lehma ja mõned riideesemed. Seni kui toimepandud väljatõstmisest toibuda ja otsustada suutsime, mis edasi teha, eriti kuhu asuda, sest kohalejäämise lootust ei olnud, oli Puka vallavalitsus leidnud, et tema kätte toodud varandusest isa vallamaksuvõla katteks jätkub, pani asjad aresti alla ja müüs nad oksjonil maha. Peab märkima, et Puka vald oli koosseisult väike ja seetõttu seal vallamaks kõrge. Kõne-all-oleval ajal oli see, kui ma ei eksi, 11 rbl. hinge pealt, nii et oksjonil müüdavast popsi varandusest paari aasta maksu ja oksjonikulude katteks vaevalt jätkus. Meie perekonnast olid aga kõne-all-oleval ajal kolm hinge maksu all, sest maksukohustuslikeks loeti ka karjapoisid 14. eluaastast peale. Olime vennaga juba nii vanad. Igatahes oksjonist meie kasuks ülejääki ei olnud.

Maaomanik ei võinud muidugi sellega leppida, et väljatõstetud pops, kohtuotsust ei miskiks pannes, edasi kohale elama jääb. Sillad meie vahel olid põletatud, nii et leppimist olla ei võinud. „Lukulõhkumise“ eest anti

kadunud isa peale kaebus ja toleaeegse Tartu-Võru Ra-
hukogu otsusega mõisteti ta omavoli eest kolmeks näda-
laks aresti, missuguse karistuse ära kandis. See mõjus
vanamehele nii, et usu keisrisse kaotas, mis väljen-
dus keisrihabeme kandmisest loobumises. Uus välja-
tõstmise protsess venis umbes kaks aastat. Niisuguse
venimise põhjuseks oli vististi juriidiline kombinat-
sioon, et esimese kohtuotsuse täitmisega uueks välja-
tõstmise protsessiks uut alust pidi otsima. Nimelt oli
täidetud otsuses hoonete omandusõigus lahendamata
jäänud ja meie olime o m a m a j j a tagasi kolinud. Maa-
omanikule oli ta ainult ajutiselt hoiule antud. Lõpuks
tuli uus eksekutsioon ja ühel külmal talisel päeval, aega
täpselt ei mäleta, tõsteti minu vanemad ühes alaealise
tütrega (mina vennaga olime siis juba kodust lahkunud
ja meie kaks nooremat õde olid õnneks juba surnud)
ning ühes oma varanatuksesega sinnasamasse aia taha
karjateele lume peale, kus ööbisid. Tagasimineku ära-
hoidmiseks oli peremees elamu ukсед ja aknad eest ära
võtnud ja ära viinud. Hooned ühes puude ja põõsas-
tega olid nüüd tema omaks tunnistatud. Teisel päeval
viinud keegi kaastundlik külamees lumesolijad enda
juurde ulualla.

Omavolitarvitamise abil võidetud paariaastane armu-
aeg korteri kasutamise alal võimaldas minu rahvakooli-
haridust lõpule viia. Kusagil võõras toanurgas oleks
see võimatu olnud. Kõigepealt ei oleks vaba aega õppi-
miseks ära kasutada saanud. Eesmärgiks oli kihelkon-
nakooli pääseda, mis väljatõstmise ja oksjoni tõttu
paistis võimatu. Kuid järgmiseks aastaks kuidagi toi-
busime, sest palju popsile elamiseks tarvis ei lähe. Mis
vähegi koduste abinõudega teha andis, selle meisterda-
sime ise, nii tislari-, kingsepa- kui ka rätsepatöö alal.
Mõned rahad teenisime ja parkümmend rbl. sai sugu-
laste käest laenu. Soodustuseks oli ka, et kõrge rendi
ja ränga vallamaksu nõudmine seisis.

Lõpuks tuletas kadunud isa veel kord meelde, et ta
on piiskopi ristipoeg, ja läks õpetaja Hanseni jutule. Vii-
mane võttis enda peale koolimaksuna nõutava paari

sülla põletuspuude muretsemise, mis oli absoluutselt võttes väike, kuid antud oludes meie oluline toetus. Nii olime koos vennaga siis lõpuks kihelkonnakoolis, mille ühe talvega lõpetasin. Peale kooli lõputunnistuse omandasin erilise eksami kaudu veel tunnistuse kolmanda järgu väeteenistus-eesõiguste saamiseks, mis lühendas sõjateenistust ühe aasta võrra. Mainitud tunnistused ei olnud muidugi mingi diplomi väärilised, kuid tolleaegsetes oludes siiski juba midagi.

Kujunenud vahekordade tõttu oli koduvalda jäämine võimatu. Ka polnud seal mingisuguseid väljavaateid parema tuleviku mõttes. Popsielule ei tahtnud mõteldagi. Seepärast tuli vaadata kaugemale. Kuid enne kui oma jutustamises kodukohast lahkun, katsun iseloomustada tolleaegset — 40—50 aastat tagasi — külaelu mõne rööbasjoone tõmbamisega praegusaja maaelu avaldustele.

Mul on viimastel aastatel olnud võimalust meie külades ringi liikuda. Peab tunnistama, et Lõuna-Eesti vanataludes läinud aastakümnete jooksul väliselt pole olnud põhjalikke muutusi. Paljud perekonnad elavad samades hoonetes, mis olid olemas juba minu noorpõlves. Muidugi on ehitatud ka uusi ajakohaseid elamuid, mis aga ei muuda üldpilti. Niipalju võib märgata, et rehetoad ja rehealused on nagu mahajäetud seisukorras: rehepeksumasinad on nad teinud ülearusteks.

Ainult asunikude elamud endistel laiadel mõisapõldudel ja mõisahoonete laostumine on, mis vanema põlve inimesele meie küla nagu võõraks teeb. Elu deentralisatsioon mõisas on endise müstilise võimu, mõisniku hääbumise väliseks tunnuseks. Ajaloolised eba-jumalad, kes võõrast keelt rääkisid ja kellele ligineda ei tohtinud, kelle käsutuses olid rikkused ja riigivõim ning kellel õigus oli töötä lõbusalt elada, on külast kadunud. Rahvas oleks nagu luupainajast pääsenud. Ka mitmes teises asjas on viimase viiekümne aasta jooksul maaelus suuri muutusi olnud.

Minu lapsepõlves polnud suurem osa meie rahvast raudteed veel näinud. Tartu-Valga raudtee ehitamise ajal

räägiti külas raudteerongist ja vedurist muinasjutulikke asju, sest ei teatud, kuidas aur võib midagi liikuma panna.

Jalgrattamees ühe kõrge ratta — teine, väike ei paistnud eemalt silma — seljas jalgadega väntamas oli samuti imeasi. Paistis nõidusena, et sõitja ümber ei kukkunud. Praegune jalgratas paistab selle ürgratta kõrval lihtsana ja painduvana ja on külainimeste omavahelise läbikäimise võimalusi palju suurendanud.

Talumeeste sõidukite alal on muutus väike: ei hobused ega vankrid pole viimase poolesaja aasta jooksul suuri muutusi läbi elanud.

Põllutööriistade suhtes tuleb meelde, et 50 a. tagasi pörsahk ja raudäke sugugi veel üldtarvitusel polnud. Rehte pekseti veel käsitsi ja hobustega tallates, sest rehepeksumasinad olid alles välja ilmumas ja neid kasutati mõisades. Mõned talumehed töötasid hobuste poolt ümberveetavate omatehtud masinatega. Niidumasinad olid isegi mõisapõldudel veel haruldased: nende ridade kirjutaja on poisikesena Valguta mõisa nurmedel sirbiga palju rukist lõiganud ja vilja niitnud. Inimtööjõud oli siis veel odav, töölisi küllalt saada.

Maal liikudes äratav nüüd ka tähelepanu, et kirikud on tühjaks jäänud: jumalateenistuse ajal ei leia nende juures enam seda hobuste ja inimeste hulka, mis 40—50 a. tagasi kirikuesisele pühapäeviti nagu laada ilme andis. Ka talvel kange külmaga oli minu ajal jumalakoda inimesi täis. Rõngu kirik on nüüd palju ilusamaks tehtud. Ent kui ma mõned aastad tagasi jumalateenistuse ajal sealt mööda läksin, ei olnud tema ees ühtegi hobust ja kirikusse sisse astudes leidsin seal ainult 11 kirikulist, kuna vana õp. Hansen kantslist etteheitvalt küsis: „Kuhu on nad jäänud, et jumalaskõne kuulama ei tule?“ Midagi on muutunud meie rahva vaimlise olemise alal.

Mis puutub omaaegsesse talurahva üldharidusse minu kasvukoha ümbruskonnas, siis on kõigepealt tarvis konstateerida, et üsna tihe rahvakoolide võrk oli juba

olemas. Iga viie-kuue kilomeetri peal oli kool. Kõrge- maks rahvakooliastmeks oli tol ajal kihelkonnakool. Rõngu luteri usu kihelkonnakoolil (koolid olid siis kon- fessionaalsed ja peale luteri usu kihelkonnakooli töötas Rõngus veel Tilga õigeusu kihelkonnakool) oli minu ajal juba rohkem kui pool aastasada tööd seljataga: asuta- tud on ta 1840. aastal. Ma tundsin mitut peremeest, kes mainitud koolis olid õppinud ja oma haridusliku tasapinnaga ümbruskonnas silma paistsid, muuseas ka saksa keelest aru said. Üks nendest oli mulgi pärit- oluga Koosa talu peremees Jaama, kelle raamatud ja „Postimehe“ vanade aastakäikude tagavarad olid minu esimeseks poliitilis-ilukirjanduslikuks raamatukoguks.

Ajalehtede vanade aastakäikude, ka kalendrite, taga- varakspanemine oli tolle aja oludes loomulik. Eesti- keelne kirjavara oli siis äärmiselt väike ja ajaleht pea- mine trükisõna esindaja. Ka ei kujutanud toleaeagne ajalehenumber enesest praeguse aja ajalehenumbri taolist paberikuhja. Avalikke raamatukogusid maal üldse polnud. Isegi Koruste külakoolil, kus oma alg- hariduse omandasin, puudus kooliraamatukogu. Ka Rõngu kihelkonnakooli raamatukogu oli nigel, midagi pole mulle sealt meelde jäänud. Võiks kultuurilooliselt huvi pakkuda minu alghariduse omandamise käik, sest umbes samades oludes kasvas siis meie rahva suur enamus.

Raamat, kust lugemist õppisin, oli tartukeelne kiriku- lauluraamat. Ise ainult lugeda oskav vanainimene „posti“-Mari, minu ema tädi, kes pimedana kõrval rohkem kui kakskümmend aastat oli olnud Rõngu ki- helkonna postivedajaks, võttis minu sülle, lauluraamatu ette ja õlekõrrega eest vedades veerisime kahekesi, ilma pedagoogilisi meetodeid arvesse võtmata, seda sisuliselt mõttetut, kuradi kultusele, s. o. kuradi vägevaks või- muks kujutamisele ja rahva põrguga hirmutamisele ra- jatud literatuuri. Kõne-all-olev lauluraamat kiusas mind taga kuni rahvakooli lõpetamiseni, sest pastori ettekirjutusel olid õpilased kohustatud igal õppeaastal vä- hemalt pooltosinat kirikulaulu otsast-otsani pähe tuu-

pima. Kihelkonnakoolis oli see arv koguni 10 või 12. *)
See lauludeuputus tüütas ära.

Lauluraamatu järele tuli käsile kukeaabits, mille lõpus seisid tuntud viis peatükki, millede pähetuupimisega varakult tuli peale hakata. Aabitsale järgnesid külakoolis Lutheri katekismus ja piiblitlugu. Kirikulaulude kõrval tuli katekismusest piiblisalme pähe tuupida. Piiblitlugude tundmist nõuti kõvasti. Mina läksin kooliõpetaja ja pastori õhutusel oma jumalakartlikus agaruses kaugemale ja hakkasin fanaatilise innuga kõige tarkuse alust — Pühakirja ennast — lugema. Uue Testamendi lugesin mitu, vist koguni viis korda algusest lõpuni läbi, Vana Testamendi ühe korra. Siis asusin R. Kallase jutlustekogu lugemisele. Kihelkonnakoolis õpisin veel kirikulugu õp. Lipu raamatu järgi.

Kui ma nüüd tagantjärele küsin, kuipalju mulle kõigest sellest usulisest kraamist kasu on olnud, siis võiks järgmist ütelda.

Vormiliselt oli nii palju kasu, et 15 aastat pärast külakooli lõpetamist küpsuseksamiks usuõpetuse alal enam ette valmistada tarvis polnud.

Vastuvaidlemata on tõsi, et Moosese kümme käsku olid minu esimeseks kõlbeliseks koodeksiks, mille teesidest välja minnes kujunesid minu hilisemad töökspidamised. Pühakirja enese mõju kohta peab järgmist tähendama:

Uus Testament ei andnud mõistuse arendamiseks palju: see oli evangeeliumide osas ainult vagajuttude kogu ja uskumiseks määratud, kuna apostel Pauluse teoloogilistest arutlustest ma poisikesena palju ei saanud aru. Vana Testament on mul meeles kõigepealt

*) Ligi kolmkümmend aastat hiljem oli mul Riigikogus tartukeelse kiriku-lauluraamatu suhtes järgmine mõttevahetus. W. Hasselblatt katsus mulle Maaseaduse ülekohut selgeks teha tuntud väitega: sakslased olnud Baltimaal kultuurikandjad. Tema magi perekonnal olevat eestlaste ees kultuurilisi teeneid: tema vanaisa olnud tartukeelse lauluraamatu kokkuseadja. Mispeale J. Teemant, kes meid pealt kuulas, tähendas: „Kui te seda raamatut kultuuriteoseks peate, siis pole te seda lugenud.“ Hasselblatt ei vaielnud edasi.

ajalooramatuna. Peale selle käsitletakse temas iga-sugu inimlikke vahekordi täitsa ratsionaalselt, antakse elutarku õpetusi. Kõike seda hakkasin muidugi hindama alles vanemaks saades.

Mis puutub R. Kallase jutlustekogusse ja üldse meie pastorite jutlustesse, siis on nad meie rahva vaimlises arengus üldiselt küll etendanud negatiivset osa. Ma jõudsin juba kihelkonnakooli õpilasena nii kaugele, et harilikult viimistlemata jutlusi lihtsaks sõnademulnaks hakkasin pidama.

Usuõpetusse süvenemisel ja eriti põhjalikul tutvumisel piibliga oli minusse vastupidisem mõju kui vahest loodetud. Aja jooksul tekkis arvustav suhtumine koduseks saanud tekstidesse. Puudulikkude teadmiste korral poleks ei võrdlused ega analüüs võimalikud olnud. Usulisele kahtlusele andsid esimese tõuke mõned kohalikkude vaimulikkude avaldused Jumala olemasolu ja piibli pühaduse kohta.

Kirikuõpetaja Hermann Hesse, hiljem Tallinna Oleviste koguduse teine õpetaja, oli kord piibli lugemisega tegelevate koguduseliikmete küsimuse peale: kas piibel on ikka terveni Jumala sõna, sest temas leidub igasugu mõrvade ja abielurikkumiste kirjeldusi jne., vähese mõtlemise järele vastanud, et olevat piiblis kohti, mida jumalasõnaks ei tulevat lugeda. Rõngu Tilga õigeusu koguduse preester Šorohhov, lõbus vene iseloom, olevat jälle oma koguduse liikmete küsimusele (kellele ta oli jutustanud eriskummalisi lugusid kuradi kiusamisist): „Kas on ikka kindel, et taevas ja põrgu on olemas?“ vastanud, et kindlasti ei olevat midagi teada. Soovitanud siiski uskuda, sest kui on põrgu olemas, siis on surres hea, et olid uskunud. Kui aga ei ole, siis on usk küll asjata olnud, kuid kahju pole ka midagi.

Niisuguste avalduste kohta pean tähendama, et nendest vähe on kellegi uskmatuks tegemiseks. Enne kui see sündida võib, peab usulise maailmavaate asemele kujunema uus, teaduslik. Moodne loodusteadus ja brahmanobudhistlik usufilosoofia on need jõud, mis minu andmetel Baltimaa haritlaskonnas kristlikku maailmavaadet on

kõrvale tõrjunud. Eriti meie saksa seltskond on ateismi kaldunud. Mitte asjata ei ole praegusel Saksamaal baltlane Rosenberg paganluse prohvetiks.

Usuõpetuse kõrval õpetati minuaegses koolis ka muid, praktilisemaid asju.

Külakooli programmi kuulusid siis peale esialgse lugemise ja kirjutamise õpetamise veel: ilukiri, usuõpetus, rehkendus, eesti keel, geograafia, laulmine, hiljem vene keel, mis kooli kursuse lõpu poole muudeti õppekeeleks. Ajalugu ei õpetatud. Võimlemise asemel koristasime koolituba, raiusime hagu ja kütsime ahjusid ning kandsime vett, sest siis kooliteenrit ei tuntud. Kui ilm oli soodus, tegime lisaks lumesõda.

Rehkenduse alal mindi kuni lihtmurdudeni. Eesti keelt õppisime ilma igasuguse grammatikata ainult lugedes ja praktilisi harjutusi tehes, lõppaastail Jakobsoni lugemisraamatu järgi. Geograafia ulatust ei mäleta. Geograafilistest kaartidest olid seinal üldine poolkerade ja Euroopa-Venemaa kaart. Kuid ka Eestimaa jõgede jne. nimesid tuupisime. Laulmise alal oli pearõhk koraalide õppimisel, hiljem tulid vene rahvalaulud päevakorrale. Laulsime ka eesti laule. Viiside õppimise kõrval proovisime ka mitmehäälelist koorilaulu.

Väga kõrge, võrreldes meieaegse rahvakooliga, see vaimline tasapind ei olnud, milleni külakool 40—50 a. tagasi oma õpilasi võis tõsta. Halvaks kooliks teda siiski nimetada ei või. Mäletan, et huviga õppisin.

Minu esimeseks õpetajaks oli Märt Martinson, habemik vanamees, kes rääkis eesti, saksa ja läti keelt. Oli mõisateenijana Lätimaal elanud ja seal ka läti naise võtnud. Kus ta hariduse oli saanud, seda ei mäleta. Mulle näib, et ta oskas õpetada. Kuri mees ta ei olnud. Karistusena praktiseeris joonlauuga peopessa löömist ja nurka seismapanekut.

Mina kui hea õppiija sain temaga ja tema perekonnaga aegamööda heasse vahekorda. Õpetajatel on elukutseline huvi heade õpilaste vastu, sest puupeade kallal ei saa nad oma võimeid näidata.

Õp. Martinsoni sõbralikul suhtumisel oli see tulemus,

et ma tema raamatutagavaradest muuseas K. A. Hermannini „Laulu- ja Mängulehe“ kasutada sain. Sellest lehest, mis oli minu poisikesepõlve huvitavam kirjavarava, omandasin oma esialgse muusikaajaloolise hariduse, mis praeguseni püsib minu üldhariduse olulise osana. Hermannini valitud lood muusika suurmeistrite eriskummalistest iseloomuomadustest vajutasid need meistrid elavate kujudena minu mälestusse. K. A. Hermannini õpperaamatu kaudu tutvusin ka nootidega.

Minu külakooliaastatel toimus meie rahvakooli venestamine, mistõttu vana Martinson kohalt pidi lahkuma. Tema asemele tuli venekeelse haridusega J. Kits, kes Korustes 40 aastat õpetajaks oli ja alles mõne aasta eest pensionile läks, kohta pojale edasi andes. Ka õp. Kitsega kujunes sõbralik vahekord, mis küündis kuni eraviisilise tasuta õpetuse andmiseni üle külakooli programmi: olin ühe talve üksinda kõrgema jaoskonna õpilaseks ja töötasin vene keele ja rehkenduse alal väljaspool kava. Kodus õppisin omal käel ajalugu Bergmannini üldise ajaloo käsiraamatu järgi. Lugesin peale selle, mis kätte sattus, peamiselt „Postimehe“ vanu aastakäike, nagu juba mainitud. Esimeses joonis lugesin jutte. „Postimehe“ kaudu tutvusin aga ka meie ärkamisaegsete tegelastega ja nende püüetega, kuigi katkendlikult.

Rõngu kihelkonnakoolis olid minu ajal (1897/1898) õpetajaiks köster Gustav Kiipsaar, mäletatavasti Zimse seminari kasvandik, ja Mart Mitt, kes Tartu õpetajate seminari oli lõpetanud. Mõlemad olid head õppejõud ja ka muidu haritud inimesed. Kiipsaar oli Zimse käest pärinud huvi muusika vastu, kuna Mitt, siis alles 20 a. vana, õppis võõrkeeli, mis talle hiljem võimaluse andsid väliskorrespondendina ühte Peterburi suuremasse ärisse teenistusse astuda. Mõlemad olid aga traagilised kujud: Kiipsaar suri Riias koolimaade pärast õp. Hanseni vastu kohtusse sõites südamerabandusse ja Mitt jäi aastat 20 tagasi pimedaks. Mõlemate õnnetus oli vististi küll ületootamise tagajärg.

Kihelkonnakooli ja külakooli õppekavad erinesid ka-

hes suunas: külakoolis õpitud aineid võeti kihelkonna-
koolis laiaulatuslikumalt läbi ja mõned uued ained tu-
lid juurde, nimelt ajalugu ja kirikulugu. Eesti gram-
matika algetega tutvustati. Väljaspool õppekava andis
kadunud Kiipsaar mulle saksa keele tunde, ka peale kooli
lõpetamist suvevaheajal. Õppisin Grenzsteini õppe-
raamatu järgi. Siit minu tutvus kadunud tegelasega.
Teine õpetaja Mitt valmistas mind Tartu õpetajate se-
minari I eriklassi sisseastumiseks ette, sest ettevalmis-
tusklassi jaoks olin vana. Tema tagavaradest sain ka
venekeelset teaduslikku kirjandust kasutada, mille luge-
miseks kihelkonnakooli lõpetamisel enam suuri keelelisi
raskusi polnud. Muuseas töötasin kuulsa geograafi E.
Reclus'e „Maa“ lühendatud väljaande ja Borodini tun-
tud botaanika-õpperaamatu kallal. Viimase teose abil
tutvusin meie taimestikuga, seejuures tuupides pähe
suure hulga ladinakeelseid taimenimesid, mis suu-
relt osalt senini meeles püsinud. Borodini raamat muu-
tis meie metsa, niidud ja nurmed minu ees elavaks,
tegi nad mulle kodusemaks. Botaanikaga tutvumine oli
üks minu suurematest noorpõlve-elamustest, sest avas
senitundmatuid väljavaateid. Ka Tülk'i füüsika-õppe-
raamat, mille kallal iseõppijana vaeva nägin, püsib te-
ravasti meeles kui erakordsete uudiste allikas.

Koolikorralduse kohta minuaegsetes rahvakoolides
võib järgmist ütelda.

Korustes oli klassiruumiks võrdlemisi ruumikas ja
valgusküllane tuba, kuhu umbes 40 õpilast mah-
tus. Tüdrukud istusid poistest lahus kooliõpetajast pa-
remat, poisid pahemat kätt, mõlemad grupid lahutatud
käiguga. Magamiseks olid eritoad õpetajaruumide kõr-
val. Magasime otse põrandal õlgkottidel ilma linade ja
patjadeta, magadiskoti otsa pealusena puuhalu või
mõne teise abinõuga kõrgemale tõstes. Harilikult mär-
jad sukad või jalanärtsud riputasime ahju juurde kui-
vama. Minu kodu oli ainult poolteist kilomeetrit kooli-
majast, kuid kodus magamas käimine oli sügava lume
ja kange külma tõttu harilikult raskendatud. Tuisu ajal
eksisime pimedas tihti teelt, kuigi see oli kuuseokstega

märgitud. Sõime kaasatoodud külma toitu, soojendamisvõimalusi ei olnud, rääkimata samas keedetud toidust või soojast teestki.

Kihelkonnakoolis magasime korralikult voodites. Minu ajal oli magamistubades ruumi küllaldaselt. Kuid kütmise ja toitlustamisega oli lugu samane kui külakoolis, koguni halvemgi. Kuna Korustes kooliruume kütsime kuivanud, kuigi lumetunud hagudega, siis toodi Rõngu kihelkonnakooli kütteks tooreid haavapuid, mis kuidagi tuld võtta ei tahtnud ja ahjusid vähe soojendasid. Sõime külmas sahvris läbikülmunud leiba ja kapsaid, või mis kellelgi oli, ning jõime jäätunud piima peale. Tih-tipeale ei olnud söömine üldse võimalik, vaid lõikasime külmunud leivaviilukad tasku sulama ja siis sõime tundide vaheajal. Juhtus ka, et tunni ajal suu leiba täis oli ja õpetajale vastata ei saanud. *)

Oma koolivendade ja -õdede — kihelkonnakoolis seekord tütarlapsi mäletatavasti ei olnud — suhtes pole meelde jäänud midagi iseäralikku. Suuri vigurimehi, nagu O. Luts Paunvere õpilastest jutustab, nende keskel polnud. Koerusi muidugi tehti. Oli häid õppijaid, kuid ka niisuguseid, kes õppimist nuhtluseks pidasid.

Külakoolis oli õpilaste koosseis muidugi demokraatlikum kui kihelkonnakoolis, kus võeti õppemaksu rahas, kui ma ei eksi 5 rbl. õppeaastas, peale selle süld küttepuid. Külakoolist puudusid jõukamate vanemate lapsed, kihelkonnakoolist proletaarlikum element, erandid muidugi välja arvatud. Kuid ka külakooli õpilaste kohta ei või ütelda, et nad oleksid olnud väga arenemata kogu. Rõngu oli juba siis rohkemarenenud nurk, mis ka laste peale mõju avaldas. Minu koolivendadest kihelkonna-

*) Nii Koruste külakooli kui ka Rõngu kihelkonnakooli minu-aegsed hooned on praegu alles ja nad on veel sama värviga kaetud, mis oli olemas minu ajal. Aeg nagu oleks nende kohal seisma jäänud. Kihelkonnakooli hoone ühes 30 a. eest tehtud juurdeehitusega on kuueklassilise kõrgema algkooli majaks ja, võib ütelda, üks kehvematest omasuguste seas kogu Eestis. Vanad veadki on parandamata.

koolist on meie avalikus elus silmapaistvale kohale tõusnud Tartu linnanõunik A. Mõru.

Minu ajal oli Rõngu ümbruskonnas ülikoolini jõudnud noormehi ainult üks: hiljem luuletajana tuttavaks saanud Ernst Enno. Tema isa oli olnud Valguta mõisa Kõotsa kõrtsimeheks, ema sama mõisa toatüdruks. Kõrtsipidamisest loobudes olid nad minu kodukoha ligidalt Soosaare talu ostnud, kus majapidamise peajuhiks oli energiline proua Enno. Vanahärra Enno oli tiisikushaige mees ja seetõttu töös takistatud. Ennode perekond olid sõbralikud inimesed ja meie käisime seal vahetevahel tööl.

Mäletan kadunud Ennot, kellega tutvusin õp. Kitse juures, kui enesesse pöördunud, tagasihoidlikku kirjanikuslikkude huvidega noormeest, kes aga ka looduse vaatlemisest lõbu tundis. Tema õppemistriks luuletamises oli Otto Grossschmidt, kes oli sel ajal Rõngus Raigaste külakooli õpetajaks. Grossschmidt parandas reaalkooliõpilase Enno luuleharjutusi, andis talle sel alal nõu ja saatis ühisel nõul viimistletud salmid „Olevikule“ avaldamiseks.

Kui ma luuletust „Nüüd õitsvad kodus valged riskheinad“ loen, tuleb mulle elavalt meelde ilus kevadehommik, mil oma isaga Soosaarel kaevu parandasin, kuna kadunud Enno seal ligidal metsatukavahelisel teel edasi-tagasi käies midagi õppis või luges, aeg-ajalt õitsvate lillede vaatlemiseks rinnuli aiale laskudes või heinamaal nagu midagi otsides ümber liikudes. Minul tema suurt sõprust ei olnud, ainult paar korda konsulteerisin selleaegse keskkooli programmi suhtes. Saksa-meelse „Isamaa“ toimetajaks minek oli kindlasti tingitud tema vanemate mõisateenija-minevikust, samuti ka Riia polütehnikumi üliõpilaskonna saksamõjulisest ümbrusest. Balti-saksa ringkondadele oli ka omane Enno juures märgatav kirjanuslik romantism ja teosoofiline spekulatsioon, missugustele mõjudele omal ajal olid alistanud ka Faehlmann ja Kreutzwald.

Otto Grossschmidt oli luuletaja jumala armust. Temal oli loomupärast vormitunnet, mis sõnu piltideks ühen-

dada võimaldas, nendele isegi teatud musikaalsust omistades. Oma kirjandusliku anni näib ta pojale edasi pärandanud olevat. Kuna Raigaste kool oli minu kodukohast eemal ja ma ise alles poisike, siis mul Grossschmidtiga külas suuremat läbikäimist ei tekkinud. Küll puutusime hiljem kokku.

Peale üllaloetletud isikute külas muid haritlasi polnudki, kellega minul oleks võinud vahekorda tekkida. Ülejäänud seisid ühiskondlikult popsidest liiga kaugel.

Pastor Winfried Hansen, keda juba olen paaril puhul meelde tuletanud, oli usuteadlane-professionaal, kes jumalat teenis eriteadlase täpsusega, ilma vagatseva sentimentaalsuseta. Koguduse liikmetega ümber käies oli ta ikka ülemuslikult iseteadlik, jäädes seejuures viisakaks, mis tunnistas heast kasvatusest. Oli energiline mees, juhtis ise oma põllumajapidamist, käies nurmel ja laudas käskusid jagamas, nii et külamehed otsusele tulid, ta olevat rohkem lihunik kui õpetaja. Nemad kujutlesid õpetajat palvevenna tegumoega. Hanseni armuvahekorrad guvernantidega sünnitasid omal ajal koguduses sensatsiooni. Kuid järjekindel seisusliku distantsi hoidmine ühes korrektse ümberkäimisega inimestega ja väsimatu ametikohuste täitmine ei lasknud tülisid tekkida, nii et ta vahetpidamata 46 aastat Rõngus ametis võis olla. Tal oli ka tore rinnahääl, mis kogudusele mõju avaldas. Eesti elu arenemine teda ei huvitanud, see oli temale võõras ala. Jutlustas kuni elu lõpuni kohalikus tartu murrakus, sest mis läks temale eesti kirjakeel korda. See-eest tegi ta kõik baltisaksa ühiskondlikud lainetused kaasa: oli kreeka-õigeusu pealetungi ajal keelatud ristimise või laulatuse eest ametist tagandatud ja Maailmasõja ajal kui saksasõbralik isik välja saadetud ning pidas Saksa okupatsiooni ajal kohaliku koolide-eestseisja ametit. Hanseniga oldi aga Rõngus harjunud ja puudusid isiklikud kokkupõrked, nii et kogudus vanameest enam tülitama ei hakanud ja teda tema elutöö kohal surra laskis. Kuid kirikusse teda kuulama nad enam ei läinud, nagu juba märkisin.

Minu viimne isiklik kokkupuutumine pastor Han-

seniga oli oktoobris 1918. Käisin abiellumiseks tunnistust toomas. Mina olin siis okupatsioonivõimude poolt ametist tagandatud Tartu maakonnaavalitsuse esimees, tema veel ametis olev saksa sõjavõimude kohalik esindaja. Kuid Maailmasõja saatus oli otsustatud, seda teadsime mõlemad. Olime asjaolude kohaselt kangesti ametlikud. Pastorihärra unustas mulle esialgu tooligi pakkumast ja hakkas kohe kirikuraamatutest minu kohta andmeid otsima. Tahtis raamatusse vahtides kord midagi ütelda — vist seepärast, et kaua lauakirikus polnud käinud —, kuid jättis ütlemata, sest oli hilja mind noomima hakata ja teadupärast ka asjata; kirjutas vaikides tunnistuse ja pistis mulle seda ulatades jumalagajätkuks käe pihku. Lahkusin samuti sõnalausumata, kuigi midagi ütelda või küsida oleksin tahtnud. Olime aga rääkimiseks liiga võõrad, seisime nõnda ütelda teine teisel pool barrikaadi.

Rõngu mõisaomanik landrat Conrad von Anrep oli teine silmapaistev kuju ümbruskonnas.

Ta oli rikas mees ja oma seisuse esindajana olnud silmapaistval kohal. Kuid oli kultuuriline ja tasakaalukas inimene ning hoidis oma teenijate ja talurahvaga vahekorrad korrektsed, ei norinud kusagil ise tüli ega lasknud seda ka oma volinikel teha. Seetõttu 1905. aastal Rõngus ei olnud ekstsesse ja Anrep karistussalku mõisas ei kutsunud.

Anrep liikus nii oma mõisas kui ka vallas ringi ikka ratsa, võimalikult iga juhust ära kasutades ennast suhetehoidmiseks inimestele näidata ja vististi ka rahva meeleolu tähele panna. Kuid see tundus nagu ametikohuste täitmine, sest oma perekondlikus elus, kultuurilisis harastusis ja eriti seltskonlikke suhteid pidades oli ta almale rahvale, välja arvatud majateenijad, seitsme luku taga. Tema loss oli tema olümp, sinnapoole pidi talurahvas aukartusega vaatama. Seisusliku distantssi pidamine oli Anrepi juures sama järjekindel kui pastor Hansenigi juures. Mulle tundub, et Anrep Hansenile isegi tasakaalustavat mõju avaldas, sest viimase temperament oleks võinud konflikte esile kutsuda.

Rõngu mõisa majapidamine oli Anrepi käes heas korras, kuid kui kultuuriline tsentrum oli ta ümbruskonna väikepõllupidajaile siiski kättesaamatu, õigem, seda kultuuri võis, piltlikult öeldes, ainult üle aia või aia vahelt vaadata. Näit. paistab mulle mõte, et mõisnik siis talumehi mõisasse ekskursioonile kutsuda ja nendele seal seletust anda oleks võinud, võõrastavana, väljaspool tollaegset arusaamist. Muidugi kuulsid ja nägid viimased ühte ja teist mõisateenijate kaudu, kuid see oli ikka salaja või poolsalaja, juhuslikult. Võiks märkida, et kuigi Rõngu mõisal oli metsa külluses, tema kandimeeste elamud olid kõik savipõrandatega.

Minu kokkupuutumised Anrepiga olid juhuslikud ja võisin teda tähele panna ainult kõrvaltvaatajana. Väikese poisina imestasin tee ääres tema suurt ratsa-jahiseltskonda, kes iga aasta järjekindlalt kord või paar koortekarja ja pasunat puhuvate koerapoiste saatel Salulaane metsa ajukahile sõitis. Viimane kord nägin teda Eesti ajal Tartu-Võru Rahukogu ruumes, kuhu ta oli adv. Hartmanni saatel tulnud Rõngu arstikoha protsessis, mida ma Tartu maakonnaavalitsuse juriskonsuldina tema vastu ajasin. Hartmann teadis, et ma Rõngust pärit olen, ja näitas mind vanamehele, kes mind mõned silmapilgud fikseeris kui uue kurja aja esindajat ja põhjast üles kerkinud inimest.

Teisi ümberkaudseid mõisnikke ma isiklikult tundma ei saanud. Kuulsin nendest ainult ühte ja teist. Erilist halba ei räägitud. Rahvas austas neid nagu kõrgeid ülemusi, kelle lahkete sõna või viisakat žesti kui erilist vastutulekut kohe tähele pandi. Mingisuguseid isiklike ega kultuurseid sidemeid nendel ümberkaudse rahvaga ei olnud. Seisusliku ja ka rahvusliku distantsi hoidmine oli teadupärast meie aadli üldtraditsiooniks. See tekitas aga ilma ühegi kihutuseta teatud opositsiooni mõisnike vastu. Ja maatamehed ei saanud tähelepanemata jätta, et sakslasist mõisahärradel „om ilm veertpidi käen“.

Minu isa kordas hingemaa palumise asju ajades tihti kusagilt kuulnud ütlust: „Sakslase om maailma täi, neist ei saa valla, kui na kõrd om rahvale krae vahele

puudenenu“. Seda lauset mõisteti kui näpunäidet maa-
küsimuse lahendamise võimalustele. Palvekirjades rää-
giti muidugi ettevaatlikult ainult kroonumõisade jaga-
misest.

Mõne kultuurilise ürituse olid meienurga mõisade
omanikud siiski toime pannud. Rõngu kihelkonnakooli
hoone olevat Anrepi algatusel ehitatud. Ma mainisin üle-
mal, et ajasin Anrepi vastu protsessi Rõngu arstikoha
pärast. Seitse ümberkaudset mõisnikku olid selle koha
mõnesuguse sihtvarandusena eraldanud ringkonna-arsti
ametisse seadmiseks. Selleks oli minu ajal keegi saks-
lane, keda mina näha ei saanud, sest meie küla arstiks
oli Salulauri talu peremees Jakob Sööt, kes Vene sõja-
väes teenides oli nõndanimetatud meditsiin-velskeri
kutse omandanud, mis andis talle mõnesuguse iseseisva
tohterdamise õiguse. Arst kartis temalt konkurentsi ja
talle tehti seepärast takistusi inimestele arstiabi and-
misel. Kuid ta oli vaesemale kihile ainuke kättesaadav
arstiteaduse esindaja ja palvete peale tuli ikka haigeid
vaatama. Oli ka nõda-ütelda meie perekonna-arstiks.
Palju ta meilt ei teeninud, kui üldse midagi sai, vahest
tööpäevade näol, sest osa tema põldu oli meie aia taga.
Kui vanal soldatil oli tal vististi ka mõnesuguseid süm-
paatiid või kaastunnet omasuguste vastu.

Lõpuks mõni sõna seltskondliku läbikäimise kohta
külas.

Ei mäleta minu lapsepõlves ühtegi seltsi Rõngus te-
gutsevat. Või kui oli, siis ei haaranud tegevus veel
laiemaid ringe. Muusikakoor oli aga olemas, käis suur-
tel pühadel jumalateenistusel mängimas. Seltskondlik
kooskäimine koondus kiriku ja kõrtsi ümber. Kooli-
majades peeti palvetunde. Noored inimesed pidasid ta-
ludes nõndanimetatud simmaneid või pitspalle, see täh.
tantsuõhtuid. Peamised olengud toimusid aga pul-
made, varrude ja matusepidude näol. Omad seisusli-
kud vahed olid ka talurahva hulgas olemas. Selle tõen-
duseks tõestisündinud lugu.

Ühes Koruste küla talus oli sulane peretütrega armu-
vahekorda saanud ja mõlemad tahtsid abielluda. Tüd-

ruku ema, haavunud niisuguse väimehe saamise välja-vaatest, keelas pastori juures laulatuse ära ja noored inimesed elasid hulk aastaid laulatamata. Neil oli juba mitu last, kui lõpuks uhke taluperenaine otsusele tuli, et nõusolek tuleb anda, sest muidu võivad tütar või selle lapsed kui patuelus sündinud tema süü läbi põrgu sattuda. Peapõhjus leppimiseks oli aga vististi selles, et endine sulane tubli tööga juba talurentniku „seisusesse“ oli tõusnud. Ega see iseteadlik perenaine oma vaadetega üksi polnud. Pärisostjad (selleaegne üldkasutatav termin) ja popsid ühes muu teenijateperega seisid külas juba siis teatud mõttes vastamisi, kuigi klassi-voitluse teooriat seal veel keegi ei teadnud.

Mina lahkusin külast 1898. a. sügisel.

Sisseastumiseksam õpetajate seminari äpardus, kuigi mitte kardetud vene keele pärast: selle oskuse suhtes avaldas mulle seminaridirektor imestust, kuna olin külapoiss ja vene keelt meie rahvakoolis oli siis õpetatud ainult mõne aasta jooksul. Komistasin matemaatikas. Tuli saatusele alistuda.

Järele mõteldes, mida peale võiks hakata, tulin otsusele, et kõige õigem on tislari õpipoisiks minna, sest olin juba isa juures, kellel enne oksjonit oli hõõvli- ja ka treipink, ennast harjutanud ning hiljem külatisleri juures ühe aasta õpipoisiks olnud. Võisin juba iseseisvalt mitmesuguseid asju, näit. vankrirattaid teha. Kauplesin enese Tartus kuhugi väikesse töökotta. Köster Kiipsaarele lahkumisvisiiti tehes teatas see, ta olevat minu pärast rääkinud raudtee telegraafi kontroll-mehaaniku Vassiljeviga, keda paljud meie vanemad raudteelased veel mäletavad — ta oli Eesti ajalgi mõned aastad ametis —, ja see olevat nõus mind telegrafistiameti õpilaseks võtma. Loobusin esialgu tislari elukutsele siirdumisest ja otsustasin raudteeametniku tööalale pääsemiseks õnne katsuda.

2. ESIMESED SUHTED LINNAELUGA JA POLIITIKAGA.

Väljavaated eesmärgile saamiseks olid kehvad, sest õppimise ajal palka ei makstud. Kuid pidasin vastu, kuigi üle aasta tuli palgalist kohta oodata. Seisukord oli vahetevahel siiski meeleheitlik, sest isa oma päevatöölise sissetulekust suutis mulle vähe anda ja juhuslikku teenistust leidis tutvuste puudusel harva. Ka pidin telegraafia sidemeid hoidma. Kõige raskemaks muutus riietuse küsimus, sest lõpuks oli viisakuseta ennast korralikult rietatud inimeste hulgas näidata. Kuid lahkuma mind siiski ei sunnitud. Venemaa, peab ütleva, oli päris demokraatlik maa, kõige isevalitsuse peale vaatamata.

Ülalpidamismurede kõrval oli esialgu häda ka vene keele rääkimisega: külas ei olnud ju kellegagi harjutada. Hoidusin seepärast mõni aeg ametiruumides teistele niipalju kui võimalik silma puutumast. See oli võimalik, sest õpilaste jaoks oli arhiivi- ja rieteruumis, kuhu harilikul ajal palju ei tulnud, harjutamiseks eri aparaat. Katsusin läbi ukse teiste vene keele rääkimist kuulatada, et kõrv aru saama harjuks. Nagu mäletan, läks see üsna kiiresti, sest mõnekuise õppimise järele tegin ametieksami ära.

Õppeaeg Tartu raudteejaamas oli ka minu seltskondliku kasvatuses elementaarsemate aluste kätteõppimise aeg. Selles suhtes tulin ju külast täiesti metsikuna.

Mis puutub toleaegetesse raudteelastesse, siis oli see väliselt üsna viisakas publik. Olen hiljem nii mõ-

negi Lääne-Euroopa maa raudteelasi tähele panna võinud ja pean ütleva, et sajandi-vahetusel ametis olnud Balti raudtee-teenijad nendega võistelda võisid.

Tartu jaama telegraafis rääkisid vanemad ametnikud kõik saksa ja vene keelt; seejuures oskasid muulased eesti keelt puudulikult või mitte sugugi. Saksa keele oskus tuli sellest, et alguses kohalikud sakslased ka kohalikke raudteid katsusid enda alla võtta, nagu siin nende käes traditsiooniliselt olid kõik muud asutised. Seetõttu oli Balti raudteel esialgu asjaajamisekeeleks saksa keel. Venestamise ajajärk tõrjus saksluse ka raudteel tagasi. Tartu raudteetelegraaf oli aga minu õpingute ajal veel enam-vähem saksa ajast pärit oleva olluse käes. Eesti piirkonna raudteel leidis siis võrdlemisi väikestel kohtadel isegi aadlikke. Nii oli veel 1899. a. Puka jaamaülemaks keegi Pahlen, kes pidi krahv von der Pahleni tiitlit kandma. Liiklemisreviidendiks oli von Ritterholm. Ka hiljem enne Maailmasõda teenis raudteel aadlikke. Nii oli veel 1911. a. Kehra jaamaülemaks vürst Kropotkin, kuulsa anarhisti Peeter Kropotkini ligidalt sugulane. See-eest oli aga Balti raudtee telegraafiülemaks keegi Seest, kes lihtsa telegrafistina peale oli hakanud. Samaste telegrafisti-õpilastena olid oma karjääri alanud ka kõne-all-oleva raudtee liiklemise ülem (nime olen unustanud, vististi Ivanov) ja Tallinna jaamaülem Gribanov. Oli muidugi ka teisi nendesarnaseid. Üldse oli raudtee teenijaskond siis väga seisuste- ja rahvustevaheline. Oli venelasi, sakslasi, poolakaid, leedulasi, eestlasi, juute, lätlasi ja veel muidki rahvusi, kõrgest aadlisoost ja viimseid proletaarlasi. Samuti oli siis reisijate koosseis rahvusvaheline. Minusugusele metsanurgamehele oli kokkupuutumine säärase publikuga väga õpetlik. Ka oli raudtee ise oma värgiga õpetlik nähe. See oli moodne kapitalistlik aparaat, mis nõudis käsitlemiseks oskust ja seega sundis ametnikule teatud haridustaseme peale.

Kuna telegrafistiameti õppimine kuigi palju aega ei võtnud — tuli harjutada punktidest ja joontest koosneva morsekirja lugemist ja üleandmist ning tuupida

teenistusmäärusi — siis võisin asuda oma hariduse täiendamisele lugemise abil. Pidudel käimiseks ja kura-meerimiseks puudus raha. Eriti ei kõlvanud ju selleks minu riietus. Rahapuudusel ei saanud ka tunde võtta. Raamatuid aga hankisin tuttavate käest *), peamiselt aga raamatukogudest. Selles suhtes oli mulle äärmiselt kasulik väga hästi valitud ja rikkalik Tartu Vene Seltsi raamatukogu. Eestikeelne kirjavara oli ju siis veel väga puudulik. Umbes kaks aastat kestis see vaba aeg. Esimest poolt ei saanud küll täielikult kasutada kehvade korteriolude pärast, sest elasin koos väikeses toas neljaliikmelise perekonnaga. Ka oli tuju raskete olude tõttu surutud. Vene keel nõudis ka veel lihvimist.

1900. a. algul määrati mind telegrafistiameti kandidaadina kindla palga peale 10 rbl. kuus; peale selle komandeerimiste korral päevarahad. Vähemalt 12 rbl. kuus oli mul niiviisi kindlat sissetulekut. Ma pole pärastises elus kunagi nii õnnelik olnud kui siis. Sain enesele koos ühe ametivennaga omaette toa üürida ja otsest nälga ka enam ei pruukinud kannatada. Kohasamise väljavaated olid ka kindlad. Tööd oli 10 rbl. eest läbistikku ainult paar tundi päevas. Langesin siis täie hooga lugemise kallale, milleks eelmine aasta, nagu mainitud, oli olnud ettevalmistusajaks. Säilinud päevikulistest ja muudest andmetest on näha, et ma ilukirjanduse lugemisel vene keskkooli (gümnaasiumi) programmi enam-vähem silmas olen pidanud ja aegamööda kõigi vene klassikutega tutvust teinud. Millegipärast olen aga kirjanik Leskoviga alanud ja suure hulga tema töid läbi lugenud. Leskovi tööd on minusse jätnud sügavaleulatuvad ilusad mälestused. Tolstoid ja Dostojevskit olen lugenud. Minu lemmikautoriteks on aga muutunud Turgenev, Lermontov, Tšehhov ja Maksim Gorki. Kõiki neid olen ma tõlkida katsunud ja mitmed tõlgetest ilmusid hiljem „Olevikus“, esialgu ilma tõlkija nimeta. Puškiniga kodunesin alles hiljem.

*) Venekeelseid Kübarsepa, meie pärastise tuntud tegelase käest.

Publitsistidest-kriitikutest olen lugenud Belinski, Mihhailovskit, Polevoid. Olen palju kasutanud nõnda nimetatud pakse ajakirju „Mir Boži'ga“ eesotsas, mis-suguse ajakirjaga tutvusin juba külas õp. Miti kaudu. Lugesin ka nende vanu aastakäike. Teatavasti olid need ajakirjad vene vabameelsete voolude häälekandjad. Ühte ja teist olen ka maailmakirjanduse klassikuist lugenud. Teaduslikest töist olen isegi niisuguste tööde nagu Windelbandi „Loogika“ ja Weberi paljukõiteline „Üldine ajalugu“ (mõlemad venekeelses tõlkes) kallal oma jõudu proovinud. Ka saksa keeles olen siis lugeda katsunud. David Straussi „Das Leben Jesu“ on loetud raamatute hulgas. Saksakeelseid raamatuid sain kasutamiseks peamiselt pärastise „Oleviku“ väljaandja Koppeli kaudu, kes harrastas saksa liberaalse kirjanduse lugemist ja ateismi. Lugesin muidugi ka eesti keeles. Minu ihuleheks, kui nii ütelda võib, oli „Olevik“, kuigi lugesin ka „Postimeest“. Vilde, Saal, Bornhöhe avaldasid minule sügavat mõju. Bornhöhe „Tasuja“ mõjul külastasin Tallinna teenistusse minnes Klooga mõisa (saksakeelne nimetus *Lodensee* — Loodijärve).

Nagu loetelust näha, on minu selleaegne vaimutoit olnud üsna mitmekesine. Röövliromaane ma pole kunagi harrastanud.

Raamatute kõrval oli muidugi kokkupuutumist ka inimestega.

Käisin muuseas mitmesugustel koosolekutel, kus Jaan Tõnisson ja Ado Grenzstein löid oma lahinguid. Üks niisugustest koosolekutest on mulle eriti meelde jäänud, sest et seal esimest korda mul võimalus oli kahe selleaegse silmapaistva avaliku elu tegelase vaidlust jälgida ja neid ligemalt tähele panna.

Koosolek peeti Jaama tänaval asuvas ruumis. Mis-suguse seltsi päralt see oli, ei mäleta enam. Vaieldi vististi põllumajanduslike küsimuste üle. Kallaletungijana esines mäletatavasti J. Tõnisson. Grenzstein, vurrudega mees, lõi lõpuks käega ja lahkus saalist, jättes lahinguvälja Tõnissonile. See oli vist 1899. aastal.

Kõne-all-oleval ajal (1899—1900) hakkas ka minu poliitiline meelsus kujunema. Loomulik lähtekoht oli antud popsi päritoluga. Saali ja Bornhöhe ajaloolised jutud tõid juurde rahvusliku romantismi momendi, juhtides ühtlasi minu tähelepanu sellele, et eestlaste põlisvaenlane on balti-saksa ülemkiht. Grenzsteini „Olevik“ haamerdas sel ajal asjatundlikult ja järelejätmata meie mõisnikuseisuse eesõiguste kallal ja see oligi, mis mind tegi „Oleviku“ pooldajaks. Tõnissoni „Postimees“ hoidis mõisnikkude eesõiguste kõrvaldamise nõudmisel rohkem kui poole suud kinni ja katsus parajal juhul isegi Grenzsteini kallaletunge sakslastele pehmendada.

Lehitsedes mälu värskendamiseks toleaegeid „Oleviku“ ja „Postimehe“ aastakäike ning Grenzsteini omal ajal kõmu sünnitanud brošüüre: „Lõpueksam vanasakslaste ja nooreestlaste keskel“, „Mõisnikkude mõtted“, eriti aga „Herrenkirche oder Volkskirche“, missugust teost eesti keeles avaldada ei lubatud *) ja mis tänapäevani eesti keeles ilmumata, leian, et Grenzsteini ja Tõnissoni omaaegsed vastolud meie kirjanduses senini vildakat valgustust on leidnud. Ka mitmed teised kaasaeglased, kellega läinud aegade üle mõtteid on tulnud vahtada, leiavad Grenzsteini ja Tõnissoni tegevuse iseloomustuse meie ajaloolaste poolt olevat ebaobjektiivse. Grenzsteini ajalooliseks suursüüks ei olnud sugugi labane venestamispropaganda, vaid hoopis teised asjaolud. Ma peatun siin kaasaeglasena eesti poliitika päevaküsimuste juures 40 a. tagasi.

Brošüüris „Herrenkirche oder Volkskirche“, missugune teos mõjutas ka minu maailmavaatelist arengut, on pealkirjast hoolimata antud Grenzsteini kogu poliitiline ja ühiskondlik programm. Teistes brošüürides ja kirjutistes avaldatud seisukohad on kõik seal refereeritud, nii et neid eraldi tähelepanu alla võtta ei tule. Isegi juudivastatus on seal väljendatud. **)

*) Saksakeelse väljaande luba on saadud Tallinnas tsensor Truismannilt, Jõgever Tartus on nähtavasti keeldunud.

**) Küsimiste ja kostmiste kujul antud arutustes on seal lk. 35 järgmine kahekõne:

Grenzstein võtab mainitud teoses balti-saksa ajaloo kõige teravamalt arvustuse alla, ei jäta selles nõnda ütelda kivi kivi peale. Ta väidab, et balti sakslastel pole kunagi mingit huvi olnud allaheidetud rahvaid kultuurihüvede osaliseks saada lasta. Sakslaste püüe üldse olevat teisi rahvaid orjastada ja hävitada, mitte nende keskele kultuuri kanda.*)

Kuna balti sakslased peavad endid suure saksa rahva eelvahtideks idas (Grenzstein toob tõendusid Schirrenist ja teistest), siis olevat nad nii eestlastele kui ka venelastele hädaohtlikud. Brošüüri „Herrenkirche oder Volkskirche“ peamõtte võtab Grenzstein kokku lauses (lk. 135):

„Der deutsche Vorposten in Livland ist abzulösen.“

See tähendab: ajalooliste eesõiguste alustele rajatud balti-saksa autonoomne kord tuleb lammutada.

Selle saksa *Vorposten*'i pea-organiks olevat balti-saksa luteri usu härraskirik. Selle senine organisatsioon tulevat likvideerida.

Saksa eelposti likvideerimisega valitsuse poolt, mis Vene riiklikust ja panslavistlikust seisukohast oli soovitatav, lootis Grenzstein eesti rahva huvides ka balti feodalismi likvideeruvat. Niiõnneks sidus ta selle võimaliku muutusega liberaalseid ja koguni demokraatlikke pretensioone. Seda võib näha järgmisest.

Grenzstein kavatses luteri kirikut natsionaliseerida ja demokratiseerida. Iga rahvus pidi kiriku alal iseseisvaks tehtama. Patronaadiõigus pidi kaotatama ja kiriku ametikandjate valimine antama koguduseliikmete kätte. Usuteaduslik haridus pidi emakeelseks muudetama. Grenzstein juhtis õigustatult tähelepanu sellele, et

„Wir sind das bewährte Kulturelement des Landes“ (tõendavad sakslased).

„Ja, jedes Land hat seine Juden, die das Schicksal ihm aufgehalst“ (vastab Grenzstein).

*) Saksa kardetavuse kohta eestlastele kirjutab Grenzstein „Eesti küsimuses“ p. 30 all:

„Oleksid eestlased niikaua Saksamaa alamad olnud kui Venemaa alamad, oleksivad nad liivlastele järele jõudmas.“

luterlik kirik tõepoolest saksa rahvuslikul alusel asub, seega saksastamise ja saksa ülevõimu alalhoidmise teenistuses seisab.

Luteri kiriku kõrval pidi ka kohalik seisuslikule alusele rajatud omavalitsus reformitama: Grenzstein taotles semstvo sisseseadmist Vene eeskujul ja balti aadlikorporatsioonide võimu kõrvaldamist.*)

Need olid nõnda-ütelda poliitilised üldnõudmised. Kõige selle kõrval ei jätnud Grenzsteini „Olevik“, nagu mainitud, ühtegi balti aadli eesõigust silmade vahele: niipalju kui see tsensuuriolude tõttu võimalik, nõuti seal teedetegemise kohustuse laiendamist ka mõisamaadele, maade ümberhindamist ja maksude ning kohustuste õiglast jaotust, viinamonopoli sisseseadmise puhul mõisnikele kõrtsipidamise õiguse kaotamise eest tasu mittemaksmist jne. Isegi kroonumõisade maatameestele jagamise küsimuse tõstis „Olevik“ üles. Seejuures juurdles ta kvoote- ja kuuendikumaa talurahva kasutusest äravõtmise õigusliku aluse kallal ning tuletas külade kaotamist (*Bauernlegen*) meelde. See oli hilisemate mõisade võõrandamise juriidilis-psühholoogiline ettevalmistamine.

On selge, et balti aadli esindajad säärast kihutust silmade vahele jätta ei võinud ja Grenzsteini kahjutegemiseks abinõusid tarvitusele võtsid. Ja nende mõju Peterburis, nii õukonnas kui ka kõrgemas ametkonnas, oli tol ajal, pärast Aleksander III venestushooaja möödumist ja sakslasest keisrinna (Nikolai II proua) esilekerkimist, järjest tõusmas. Et Grenzstein käredesti mõisnikkude kallale kippudes võimude juures poolehoidu ei võinud leida ja mässumehena kahtluse alla pidi sattuma, on loogiline järeldus ka sellest, et temal tegemist oli peamiselt aadlile toetava isevalitsusliku riigikorra esindajatega.

Mässuasjanduse suhtes oli siis valitsusel põhjust eriti

*) See soov leidis juba 1886. a. eesti delegatsiooni poolt keiser Aleksander III antud märgukirjas, millele pastor Hurt alla ei kirjutanud. C. R. Jakobson oli sellega nõus.

tähelepanelik olla, sest revolutsioonilaine oli tulemas. Ka Baltimaal liigutasid end sellekohased jõud.

Grenzstein-Tõnissoni koosolekute kõrval küllastasin a. 1899—1900 ka M. Martna ümber koondunud ja EÜS-i vastu opositsioonis olevate üliõpilaste poolt korraldatavaid kõnekoosolekuid, kus muuseas ettevaatlikult käsitleti ka sotsialistlikke teese. M. Martna iseloomulik välimus ja ülesastumine jäid sellest ajast mulle jäädavalt meelde, kuigi ligemat isiklikku vahekorda ei tekkinud: kohmaka külapoisina ma siis veel avalikkude tegelaste hulka ei sobinud. Mõned tutvused siiski tekkisid. Grenzsteini kirjutiste täienduseks kuulsin nendel koosolekutel ja erajutuajamistel mõndagi.

Põrandaalune vene päritoluga revolutsiooniline kihutus ulatus minuni vene üliõpilaste poolt levitatavate kihutuslehtede kaudu. Mäletan juhtu, kus minu koolivend kihelkonnakoolist J. Kaarna, kes Treffneri juures õppis, mulle L. Tolstoi teose „Milles on minu usk?“ *) hektografeeritult pihku pistis. Seda lugedes leidsin sealt lause: „Austada Jeesust Kristust jumalana pean kõige suuremaks jumalusetootuseks (*koštšunstvo*)“. Ma sain nagu hoobi, sest olin kõigist tekkinud kahtlusist hoolimata ikka veel usklik inimene.

Leo Tolstoi oli tol ajal äärmiselt populaarne, eriti õppiva noorsoo hulgas, oma kriitilise seisukohaga maksva korra, eriti aga kiriku suhtes. Kreeka-katoliku kirikuvürstid heitsid ta lõpuks 1901. aastal kirikust välja tema arvamuste pärast jumala olemuse ja kiriku-korralduse kohta. See aina suurendas Tolstoi populaarsust. Mina olen juba 1900. a. tema „Ülestõusmist“ (*Voskressenje*) lugenud, mis minu peale rusuvat muljet avaldas. Tema usuvastaseid kirjutisi polnud legaalselt saadaval, seda huvitavamad olid põrandaalusel teel kättetoimetatud katkendid. Tolstoi teoste kõrval mõjusid revolutsioonilist meeolelu tekitavalt eriti revolutsioonilised laulud. Vististi kõnealuselt ajast on ka minu taskuraamatus säilinud töölistmarseelise vene-

*) Ilmunud 1884. a.

keelne tekst. Muudki vastavat materjali on taskuraamatus olnud, sest terve rida lehti on läbiotsimise kartusel sealt kõrvalt välja lõigatud. Sotsialistlikku literatuuri, peale lendlehtede, mulle sel ajal kätte ei puutunud, eriti, et vene parteid alles organiseerimisel olid. Kuid tuleva revolutsiooni kõuekõmin kostis juba kaugelt.

1899. a. veebruaris algasid üle kogu Venemaa suured üliõpilaste rahutused, mida veel järgmisel aastal likvideeriti, sest 1900. a. sügisel, mäletan, võtsin Tallinnas telegrafistina vastu ja andsin edasi sandarmivalitsuse telegramme, milledega korraldati rahutustest osavõtnud üliõpilaste sunniviisil soldatiks saatmist. Üliõpilased, nii teatati avalikult, olid revolutsiooniliste loosungitega esinenud. 1898. a. märtsis, olgu meelde tuletatud, peeti Minskis Venemaa sots.-dem. partei asutamiskoosolek. See oli tõenduseks isevalitsusevastaste jõudude koondumisest.

Arenev revolutsiooniline liikumine oligi, mis Baltimaal venestusajajärgu lõpetas: valitsus pidi oma selja taga olevaid jõudusid koondama hakkama. Balti parunite kui truimate troonitugede positsioone ei tahetud enam kõigutada. Ka muid alalhoidlikke ringkondi ei tahetud pahandada. Grenzsteini tormijooks oli hiljaks jäänud. Kadunud tegelase iseloomustuseks tahaksin siin aga veel järgmist meelde tuletada.

A. Grenzstein oli läbi ja läbi saksa haridusega. Ta oli Zimse saksakeelse õpetajateseminari lõpetanud, luteri usu kõstriks olnud, siis Viinis vabameelse koolitegelase Dittese saksa pedagoogiumis õppinud ja selle järele saksakeelse ja -meelse Höllmanni õpetajateseminari õpetajaks olnud. Minu mälestuse järele seletas ta kord avalikult, et ta vene keelt põhjalikult ei oska, kuna ta aga saksa keeles täiesti kodus oli. Tema „Herrenkirche...“ saksa keel on kohati otse klassiline. Grenzsteini poliitilise meelsuse suhtes on huvitav tähele panna seda, missugused kultuurimõjud tema lahkumise ajal „Olevikus“ ilmnesisid.

1901./1902. a. ilmus seal kauaaegse Grenzsteini abilise K. Kotsari tõlkes Fr. Spielhageni romaan „Proble-

matische Menschen“ (tõlgitud: Haruldased inimesed). Grenzstein ise tõlkis Fr. Nietzsche teost „Also sprach Zarathustra“. Kes olid aga Nietzsche ja Spielhagen kui kirjanduslikud suurused?

Spielhagen oli saksa liberalismi esindaja, kes oma töödes 1848. a. revolutsioonilisi ideid propageeris. Kõik tema romaanikangelased on idealiseeritud vabameelsuse õilsad kandjad, kuna nende vastaseid halvast valguses paista lastakse. Spielhagen kuulus seejuures David Straussi ja teiste poolt esindatud usuteadusliku voolu pooldajate hulka, mis Kristuse ajaloolist olemist eitas.

Nietzsche teadupärast eitab oma töödes kristliku kiriku ajaloolist kultuurimissiooni, leides kristliku kõlbluse olevat juudalise ja alaväärtusliku orjademoraali, ning tema üliinimese idee on täiesti paganlik, mistõttu Nietzsche on saanud praeguse kirikuvaenulise saksa rahvussotsialismi filosoofiks. Ta nimetas ennast väärtuste ümberhindajaks, uue kõlbluse, uute kultuurimõistete kuulutajaks. Arvesse võttes kõike seda leiame, et Grenzstein oma tegevuse viimastel aastatel oli saanud s a k s a ateistlikkude kalduvustega kirikuvaenulise ja revolutsioonilisi ideid pooldava radikalismi mõjualuseks. Tema hariduskäik, nagu nägime, oli sellele kalduvusele tõuke andnud.

Et Grenzstein tegelikult venestamist ei toetanud, näeme ka sellest, et vene literatuurist ei ilmunud Grenzsteini ajal „Olevikus“ midagi. Grenzsteinile pandi tema „Olevikus“ avaldamiseks määratud võõraste romaanide valikut koguni pahaks. Selle kohta on märkus tsensor Jõgeveri päevikus. Nende asemel nõuti vene kirjanikkude tööde avaldamist. Nietzsche „Zarathustrat“ heitis temale isegi J. Tõnisson „Postimehes“ korduvalt ette, kuna kohalikud saksa ringkonnad asja niikaugele viisid, et teos eesti keeles lõpuni ilmuda ei saanud. „Olevikus“ 1902, nr. 7 on Grenzsteini vastus kellegi A. von H.-H-le (vist Hoyningen-Huenele), kes erakirjas tema „Zarathustra“ tõlkimist kuriteoks nimetanud.

Grenzstein kirjutab seal järgmist:

Balti rahvaste ümber olevat loodud „gorodovoilik

müür“. „Selle müüri piiri-elanikud tulevad (seda nõudvat balti härraskihi esindaja) nii kasvatada, et nad mõtlevad: väljaspool nende müüri ei olegi enam maailma, ehk mis on, on igati kõlbmatu, puudulik, rumal, vilets.“

Säärase mõtlemisviisi püsimine, väidab Grenzstein, annab saksa härraskihile võimaluse edasi valitseda. Nietzsche teose tõlkimisega olevat ta tahtnud uut arusaamist rahva keskele kanda. Ta kinnitab oma vastuses:

„„Zarathustra“ lööb selle (s. o. Balti) müürile augu sisse.“

Ja lõpetab siis:

„See on minu kostus, millele selle soovi juurde lisan, et asi seega lõpetatud oleks, sest et mina teie müüride lõhkumisest ega alalhoidmisest ei või enam osa võtta. Miks? Võit on teie kätte langenud, ja nagu seda ajalugu jutustab, ka seekord teiste abil. Teile on ootamatul viisil enam kui ühelt poolt abi tulnud, millede vastu võidelda ei või, iseäranis seotud kätega mitte. Teil on võitluses enam õnne, kui teie seda ära olete teeninud ja meie nõrkus on suurem, kui mu süda seda lubab tunnistada.“

Mida ka Grenzsteinile tema ebajärjekindluse pärast ette ei heidetaks, üks on kindel: Grenzsteini eluülesandeks oli balti feodaalkorra lammutamine *resp.* selle lammutamise ettevalmistamine. Kõik aeg katsus ta seda eesmärki kätte saada kaebustega keisrile ja tema võimukandjatele. Mäletatavasti oli Grenzstein 1881. a. äsja troonile astunud keiser Aleksander III juurde saatkonna saatmise mõtte ülesvõtja. Saatkonna esinemisele järgnes senaator Manasseini revideerimine, millele eesti ringkonnis omal ajal pandi suurimaid lootusi. Grenzstein jäi nende lootuste külge liiga kauaks rippuma.

Loomulikult ei paistnud mulle Grenzsteini poliitika lähtekohad esialgu silma, kuna olin selleks ettevalmistamata, ja üldse olid tol ajal kõik avalikud tegelased oma avaldusis kangesti tsaaritruud. Tõnissongi kirjutas 1899. a., et tsaar võivat julgesti iga eestlase sülle oma pea panna ja magama jääda. See truudusekinnitus paistis vajalikuna, et üldse tegevust lubataks avaldada.

Alles siis, kui ma 1902. aastal Varssavis Grenzsteini lahkumiskirjast („Olevik“ nr. 40) lugesin, et tema poliitika olevat äpardunud seepärast, et „Kangelane Aleksander III, kes vägeva käega tema (Baltimaa) ukse pihta koputas ja sinna uut õhku sisse laskis, ei viibinud enam elavate keskel, Manasseini ei olnud enam ja Šahhovskoi oli hauda astunud“, siis tulin otsusele, et Grenzstein mõtetetut suunda on pidanud. Mina olin selleks ajaks juba kindlale seisukohale jõudnud, et vürstidelt ja tsaaridelt rahva laiematel hulkadel midagi oodata ei ole.

Grenzstein, oma tsaarile-kaebamise poliitikat arendades, eksis veel selles, et ta peavaenlased silmast laskis ja väikese kohaliku ametnikuga, tsensor Jõgeveriga, kes ülemalt poolt saadud käskusid täitis, võitlema hakkas, nagu oleks see kõige kurja juur.

Meie rahvuslaste poolt pannakse Grenzsteinile eriliseks süüks tema kahtlevat seisukohta väikerahvaste eluvõimaluste suhtes. Grenzsteini „s sofistlikud“ teesid ümberrahvustamise kohta olevat meie rahva iseolemisele eriliselt kardetavad olnud ja Tõnissoni ajalooline teene olevat selle mürgi kahjutukstegemine. Mina leian, et Grenzstein saksa-eesti vastolude terava esiletoomisega rahva laiematel ringides rahvuslikku iseteadvust rohkem arendas kui Tõnisson oma igavate kirjutistega. Grenzstein ei teinud kusagil oma sugurahvast maha. Koguni selle vastu, ta ülistas tema tublidust, väitis koguni, et ta germaani-slaavi ajaloolises võitluses tähtsat osa on etendanud. Ta kirjutab teoses „Herrenkirche“, lk. 18:

„Kui eestlased sissetungiva vaenlase, s o. sakslaste vastu meeleheitlikule võitlusele asusid, valisid nad loomusunniliselt enese ja oma hilisema suure isamaa suhtes õige seisukoha. Peaaegu üliinimlikke kehalisi ja hingelisi kannatusi kandes on nad aastasada aastasaja järele oma positsioonil vastu pidanud ja eluvõimet näidanud, nagu seda ajalugu vististi harva tunneb?“

Lk. 19 lisab ta juurde, allikaid ära näidates, et kuralased ja semgallid, kes sakslastele sama meeleheitlikku vastupanu on avaldanud kui eestlasedki, nii et nad lõ-

puks hävitati, mitte lätlased pole olnud, vaid arvatavasti soomesugu rahvad.*)

Mul on kõne-all-olevast ajastust päevikus säilinud naiiv-sentimentaalne luuletus, mis ilmselt Grenzstein-Saal-Bornhöhe mõjul tekkinud, milles räägitakse Eesti kurvast saatusest, meie vastoludest ja lootusest, et vahel on siiski veel võimalik eesti rahva kangelaslik ärkamine enne kadumist. See luuletus peegeldab minu tolleaegset arusaamist rahvusküsimusest. Grenzsteini teese, mis ta „Eesti küsimuses“ avaldas, ma võtsin kui tõsiolude kirjeldust, mitte kui rahvusvaenulist propagandat. Ka Saal, rahvusromantiliste teoste autor, millede uuestitrükkimine samuti ära keelati, avaldas „Olevikus“ samu arvamusi mis Grenzsteingi.

Mis puutub Tõnissoni tegevusse, siis ei olnud see sugugi lihtne rahvusliku iseteadvuse õhutamise ja venestuse vastu võitlemine, mida ta arendas. Tema rahvuslusel oli teatud konkreetne sisu.

Esimene etteheide Tõnissonile, mis mulle kõnesolevast ajast (1899—1900) meelde on jäänud, oli see, et ta lahtvat eesti aristokraatiat luua. Grenzstein kirjutab selle kohta („Herrenkirche“, lk. 127):

„Meie akadeemilise haridusega inimeste hulgas on teadupärast väike grupp eestlasi, kes usuvad, et jõukad, haritud eestlased tungivad aegamööda sakslaste asemele juhtivatele kohtadele ja kujundavad omamoodi eesti aristokraatiat. Asjade käigu järgi otsustades peaks see küll ainult vagaks sooviks jääma. Meie saksa aadli eemaletõukava eeskuju tõttu ei leia see mõte rahva seas mingit poolehoidu. Lätlased on selles asjas kaugemale jõudnud, kuid ma usun, et uute aristokraatiade kujundamise aeg üldse möödab on. Isegi vanade alalhoidmine tahab raskeks minna.“

See on suurepärase avaldus, ainult arusaamatuks jääb, kuidas säärase mõtete väljendaja mitte tõeliselt

*) Krahv Keyserling mainib ka raamatus „Das Spektrum Europas“, lk. 382, et lätlased alles pärast sakslaste tulekut oma praegusele asukohale tulnud.

revolutsioonilistele radadele ei sattunud ning selle asemel reformide taotlemisel isevalitsuslike vaimude ukšelävesid kulutas. Igatahes on selge, et Grenzstein Vene olusid absoluutselt ei tundnud ja peale tsaari mingisuguseid muid jõudusid ei näinud, kes oleksid võinud balti aadli võimu murda. Tema teadmised üldajaloo alal pidid olema kehvad. *)

Tõnissoni eesti aristokraatia arendamise teooria jäigi minu teadvuses tema poliitika lähtekohaks. Ta ise ei salanudki seda. Nii kirjutas ta „Postimehes“ 1902, nr. 222:

„Keegi rahvas ei edene ühetasaselt, vaid agaramad teiste seast jõuavad ette, kõhelejad jäävad maha. Varsti on esimesed mõisate omanikud, teised taluperemehed, kolmandad sulased.“

Ja samas kirjutises teisel kohal:

„Ühed olid osavamad, virgemad, neile tuli vast ka juhus kogemata vastu ja nad said jõukaks, ostsid talud ja mõisadki.“

See eliidi tekkimise ja hulkade vaesumise teooria polnud mulle vastuvõetav ei isiklikult ega ka rahvuslikult seisukohalt. Oma perekonnaloost teadsin, et isa maatameheks jäämine oli õnnetu juhus — vanaisa varajase surma — tagajärg ja eestlaste orjapõlve sattumist ning vaesumist ei saa ajalooliselt nende alaväärtuslike tulemuseks lugeda. Tõnissoni teoriast võis seda aga järeldada. Pealegi katsus Tõnisson kaitsta balti mõisnikuseisuse pretensioone kultuurikandjateks tunnistatud saada. Grenzsteini „Herrenkirche oder Volkskirche“ ilmumise järel filosoferis ta „Postimehes“ anonüümselt, s. o. Grenzsteini brošüüri nimetamata, sest selle refereeriminegi oli eesti keeles keelatud, et mõnesuguste ajaloolised olla tahtvate teoste väidet balti-saksa mõisnikuseisuse kultuurivastasusest polevat õiged.

*) Grenzsteini kui poliitikategelase ettevalmistust olen ma hinnanud „Vaba Sõnas“ 1916, nr. 6. Neid avaldusi pean ma ka praegu õigeks tunnistama.

Katsudes hoida suhteid saksa ringkondadega ja leida nendega koostöövõimalusi, oli Tõnisson järjekindel eesti radikaalsete ringkondade poolt esiletoodavate nõuete eitamisel. Selles suhtes on minule meelde jäänud järgmised „Postimehe“ seisukohavõtud.

„Olevikus“ tõsteti üles kroonumõisade jagamise küsimus, mis, nagu ülemal nägime, oli maatameeste igatsus. „Postimees“ vaidles sellele vastu, sest hingemaadeks tükeldatud mõisad muutuvat kelmiküladeks! Mulle tulid seejuures meelde minu isa maatahtmise palvekirjad ja vanad soldatid meie väikeses toas, kellele jumal ega keiser polnud kättesaadavad. Meeleheitlikult raius Tõnisson mõisade võõrandamise ja jagamise vastu veel Asutavas Koguski.

Teine mind ligidalt huvitav küsimus, mille suhtes Tõnissoni „Postimees“ võttis eitava seisukoha, puudutas maale kaheklassiliste ministereiumi- (s. t. vene haridusministereiumi vahetule juhtimisele kuuluvate) koolide asutamist. Need pidid olema venestamise pesapaigad. Mina olin õppinud külakoolis ja luteri usu kihelkonnakoolis ja teadsin, et need samuti olid venekeelsed, mistõttu mulle jäi arusaamatuks, kuidas ministereiumikoolid suuremad venestamise tööriistad võisid olla. Kalduisin seepärast „Olevikus“ avaldatud arvamusel, et „Postimehe“ eitava seisukoha tingivad hoopis teised asjaolud, nimelt et Tõnissoni ümber koondunud jõukamad ringkonnad („Olevikus“ oli öeldud: mõisnikud ja kiriklased) ei taha vaesema rahva lastele lasta osaks saada paremat haridust, kartes viimaste suuremal arvul külast lahkumist, mille tagajärjel võiks tekkida tööliste puudus. Ministereiumikoolid said valitsuselt toetust ja seetõttu võis nendes koolitöö olla paremal järjel kui valla- ja kihelkonnakooles. Isegi mõnesuguseid õigusi pidid nad lõpetajaile andma, näit. sõjaväeteenistuse lühendamise alal, mis oli suur kergendus teenistussevõetule. Venestamis-etteheite puhul tõid Tõnissoni vastased muuseas ette, et kuidas siis tema ja teised kanged rahvuslased mitte ise ümberrahvustatud pole saanud, kuna nad ometi saksa koolides on õppinud ning ko-

dus eesti keele asemel enamasti saksa keelt räägivad. Venestamisjutt ei ole seepärast muud kui kadakasakslik kollitamine. Maal popside ja teenijate ringkonnis jäigi kooliküsimuses „Postimehe“ sõpruskonna kohta püsima arvamine, et „na tahava endile orje kasvatada“. Peab arvesse võtma, et siis ei olnud mingisuguseid väljavaa- teid Eesti riigi asutamiseks ja meie rahva liikmed võisid parema tuleviku võimalusi omandada ainult kas riigi- teenistusse astumise kaudu või tööle asudes eraettevõ- tetes laial Venemaal. Selleks oli aga paratamatult vaja paremat haridust ja vene keele oskust. Keegi ei mõtel- nudki seejuures oma rahvust maha salata. Kõige vä- hem oli karta seda väikese haridusega isikute suhtes, kellel raskem oli võõrasse kultuuri uppuda. Meie oma ajalugu on näidanud, et see õige oli.

Tõnissoni ringkonna seisukohta ministriumikoo- lide asjus tingis esijoones küll asjaolu, et kõnealuste rahvakoolide suhtes polnud luteri pastoritel midagi ütelda, nii et rahvuslikuks tunnustatud usutun- nistuse kasvatav mõju noorsoole ära pidi jääma. Selles nähtigi venestamise hädaohtu. Ministriumikoolid sei- sid väljaspool balti erisüsteemi, mis isegi vene õppekeele juures võimalust andis oma erijoont pidada.

Kõige võõrastavam oli Tõnissoni seisukohavõtt viinamonopoli sisseseadmise puhul kaotatava kõrtsipi- damise õiguse eest balti mõisnikele tasumaksmise asjas. Tõnisson toetas parunite tasunõudmist. Summa oli vist 10 miljonit kuldrubla. Vene rahaministrium krahv Wittega eesotsas ei tahtnud maksa. Minutaolised ei võinud kuidagi aru saada, mis on eesti rahvuslastel te- gemist võõrast soost rikastele mõisahärradele kõrtside sulgemise eest tasumaksmisega. Olid ju kõrtsid need asutised, millede kaudu eesti rahvast kaua oli kurnatud ja demoraliseeritud. Et Tõnisson sellega eraomanduse pühaduse põhimõtet kaitses ja Balti eristatuudi (auto- noomse korra) säilitamist eesti rahvuse huvides taotles, selle täielikuks mõistmiseks oli tarvis juriidilist eelha- ridust. Ja kui ma hiljem õigusteaduse üliõpilasena Balti õiguse ajaloost ja säilinud feodaalsest erikorrast

tarvilise ülevaate olin omandanud, paistis Tõnissoni poliitiline kombinatsioon seda eriskummalisemana. Lühidalt skitseeritult oli ta järgmine:

Eesti rahvuslikku iseolemist ähvardab venestamine vene keele ja asutiste pealesundimise kaudu. Venestuslainele vastuseismiseks tuli Tõnissoni sõpruskonna arvates iga hinna eest kaitseda Balti eristatuuti, s. o. balti-saksa rüütelkondade poolt ajalooliste eesõiguste najal kujundatud autonoomset korda. Balti autonoomiat loodeti aja jooksul eestlaste kätte üle võtta „kulturell“ kasvamise teel, s. o. eesti jõuka haritud kihi esiletungimise, kes kord ülemkihina maa asju oleks juhtima hakanud.

Balti sakslastelt päritud poliitilises teokarbis pidi eesti rahvuslus slaavi pealetungile vastu panema, nagu seda olid aastasadade kestel teinud saksa rüütelkonnad. *) Vene valitsus ei tohtinud seepärast Balti eristatuudis midagi puutuda, ka kõrtsipidamise õigust mitte.

Selle üle võib vaielda, kas Balti eristatuudi varju pugemine kavatsetud kujul oli üldse võimalik ja kui palju sellest pikapeale kasu oleks olnud. Selge on aga, et selle statuudi ülevõtmine ainult nende poolt võis teostuda, kes tema varjul kujunenud ühiskondlikku korda põhimõtteliselt tunnustasid. Balti teokarpi pugeda võisid üksnes feodaalsete vaadetega kodunenud poliitilised teod. Sisu peab alati vormile vastama. Tõnissoni balti-saksa mõjude all kujunenud hingelaadi ja vaadetega ongi minu arvates seletatav, miks ta kogu oma avaliku tegevuse ajal suure arusaamatusega igale radikaalsemale uuendusenõudmisele on suhtunud. Balti härraskiht oli üldiselt meie rahvuslastele eeskujuks. Peab märkima, et lähtudes säärasest vaatekohast on Tõnisson kui poliitikategelane kogu oma ulatuses seletatav. Ka tema vahekorrad Grenzsteiniga. Seejuures

*) On kindel, et Tõnisson seejuures ka Soome eeskuju silmas on pidanud. Soomlased Leo Mecheliniga eesotsas tegid oma erikorra kaitseks isegi rahvusvahelist kihutust.

tuleb loomulikult arvesse võtta, et ka Tõnisson ühes aegadega on muutunud.

Kõigest ülaltoodust nähtub, et Grenzsteini ja Tõnissoni seisukohad käisid diametraalselt üksteisele vastu. Kuna Tõnisson Balti erikorda eesti rahvuse alalhoiu huvides igal tingimusel säilitada soovis, tahtis Grenzstein seda tingimata likvideerida kui rahva laiemate kihtide valitsemis- ja kurnamisaparaati. See on tsentraalne punkt, mille ümber omal ajal keerles meie kahe silmapaistvama avaliku elu tegelase võitlus.

Seejuures oli mõlemate võitlejate positsioon ebanormaalne. Tõnisson tahtis eesti rahvust alal hoida eesti rahva ajalooliste verivaenlaste katuse alla pugedes, kuna Grenzstein jälle tagurliku Vene tsaari abil eestlaste kasuks revolutsiooni teha lootis. Minule näib, et Grenzsteini kontseptsioon Tõnissoni omast siiski palju halvem polnud, sest ajalooliselt on õige, et balti aadel oma talupoegadega alati metsikult ümber on käinud ja ainult riigivõimu, olgu see Poola, Rootsi või Vene oma, vahelesegamine on seisukorda parandanud. Meil on venelaste surve üle kaebamine rahvuslikuks moeasjaks saanud, kuid see on ajalooliselt põhjendamatu liialdus: Vene valitsus kaitses riiklikkudes huvides eesti ja läti talupoegi mõisnike liigse kurnamise vastu, sest riigile oli tarvis kõlblikke sõjamehi ja maksuvõimelisi kodanikke. Mõisnikke ei jätkunud soldatiteks ja nad olid maksudest vabad. Vene „ränga surve“ suhtes peab ütlema, et Aleksander III Baltimäade venestamine ei seisnenud lõpuks milleski muus kui saksa ametliku keele asendamises vene keelega, mõnede saksa ametiasutiste likvideerimises ja saksa ametnikkude asemele venelaste toomises, mis oli Vene riigi seisukohalt arusaadav ja eestlastele nende majandusliku ja kultuurilise arengu suhtes kasulik. Saksa politsei ja kohtute asendamine vene enam-vähem erapooletute asutistega tõi meie rahvale suure kergenduse, sest mõisnikud ei saanud enam, ise kaebajad, kohtunikud ja otsustetäitjad olles, talupoegade kallal vägivalda tarvi-

tada. Vene 1864. a. kohtuseadused olid eeskujulikud ülemaailmalises mõttes. *)

Vene maailmariigi teenistus- ja töövõimaluste avanemine eestlastele oli otsustava tähendusega meie rahvuslikus arengus.

Meie haritlaskonna valmistasid ette vene koolid ja ametiasutised iseseisva riigi asutamiseks. Rahvavägi, kes Eestile iseseisvuse kätte võitles, oli kindralist reamehena vene koolist pärit. Sakslased imestavad nüüd veel tagantjärele, kust eesti juhtivad tegelased tulnud, nemad polevat neid kusagil kasvamas näinud. Krahv Keyserling kirjutab oma raamatus „Das Spektrum Europas“, lk. 370—371:

„Kui ma laps olin, siis ei olnud eestlasi kui rahvust veel olemas, nad olid — ma annan siin tuntud sõnadele vähe erineva tähenduse — talupojad ja teenrid (alamteenijaskond). Nii nimetati meie juures (s. o. Baltias) iseloomustavalt talu (*Gesinde*). **)

Eesti keel oli siis veel ürgrahva keel: abstraktsete mõistete jaoks polnud sõnu veel olemas...

Umbes üheaegselt minuga kasvasid üles esimesed kooliharidust saanud inimesed ja haritlased, kes kodumaal tegevusvõimalust leidmata üle kogu Venemaa laiali läksid...“

„Ja kui saksa väed sama (1918) aasta sügisel ära minema pidid, oli Eestimaa äkitselt eestiline ja mitte midagi muud. Kust tulid vastavad juhid? Nad olid loomulikult juba varem olemas, meie keskel, kuid neid polnud tähele pandud.“

Keyserlingi avaldus on iseloomustav balti-saksa kultuurikandjate tegevuse kohta. Nemad ei näinudki, kust see kultuur eestlaste juurde tuli.

Arvesse võttes kõiki asjaolusid paistab, et Tõnissoni sakslastega sõbrustamise kombinatsioon oli rahvuslikult

*) Ma kaitsesin seda seisukohta ka enamlaste tribunalkohtu ees Tartu „Bürgermusses“ 15/28. nov. 1917. a.

**) Sellele tähenduselt ligidalseisev saksakeelne sõna *Gesinde* tähendab kõlbeliselt allakäinud põhikihti. *Gesinde* tähendab vene keeles *ljudi, tšeljad*; ka talu.

isegi hädaohtlikum kui Grenzsteini hoiak. Mingit põhjust pole arvata, et mäng Balti eriõiguste kandel igavesti oleks võinud edasi kesta. Ja need õigused polnud sugugi eestlastele ega lätlastele antud. On täiesti kindel, et Balti rüütelkonnad ennem oma eriõigused tühistada oleksid lasknud kui eestlastele ja lätlastele üle andnud. Ja missugune jõud oleks eestlastel toeks olnud erikorra kaitsmisel, kui senist saksa seljatagust enam poleks kasutada saadud? Kõige selle juures tuleb arvesse võtta, et vene-saksa paratamatu rivaliteedi tõttu eesti rahvuslaste rippumine saksa hõlmade küljes eestlastele kord hädaohtlikuks võis saada välispoliitilistel põhjustel. Vene riigil oli õigus ennast lammutamishädaohu vastu kaitseda.

Saksa feodaalkorra põhimõtetel kujundatud eesti ühiskond oli peale selle vastuvõtmatu meie töötavatele kihtidele, nagu seda hilisemad sündmused ka tõendasid. Saksa ülemkihiga pakteerimine meie rahvuslaste poolt viis sügavate lõhede tekkimisele eesti rahva keskel.

Ajalugu ei aktsepteerinud Tõnissoni poliitilist kontseptsiooni ja praktiliselt teostus Grenzsteini programm — Balti feodaalsete asutiste ja eesõiguste kõrvaldamine —, ainult teiste jõudude kandel, kui tema oli arvanud. Tsaar kukkus troonilt ühes balti parunitega, sest ta oli ju ise Venemaa ülemparuniks, pealegi samuti saksa päritoluga. Vene Romanovite verd ei voolanud tema soontes vist tilkagi, nagu ajaloolased tõendavad.

Grenzstein-Tõnissoni vastolud arenesid mõlemalt poolt isikliku vihkamise kraadini. Seda võime muuseas näha Grenzsteini lahkumis-kirjast („Olevik“ 1902, nr. 37—41) ja Tõnissoni vastusest sellele („Postimees“ 1902, nr. 228 jj.). Selleks oli vähe üldpoliitilisi põhjusi.

Nagu mainitud, oli Grenzsteini teravam kiri „Herrenkirche oder Volkskirche“ (1899) sihitud balti luteri kiriku ajalooliste aluste lammutamisele. Meie teame aga, et eesti rahvusluse häll oli luteri kirikumõisas ja et kõneall-oleval ajal „Postimeest“ toetasid peamiselt eesti soost luteri pastorid. Grenzsteini kallaletung ähvardas kõigu-

tada kõigepealt luteri kiriku materiaalseid aluseid — kirikumõisu ja mis nendega ühenduses.

Seejuures peab silmas pidama, et luteri usu kirikumõisad olid eestlastele kõige kättesaadavam saksa pärandus, mille hädaohtusaatmist Tõnissoni ringkonna seisukohalt võis lugeda rahvuslikuks kuriteoks. Grenzstein tahtis nähtavasti oma vastaseid tabada nende õrni- mast kohast.

Edasi. Luteri usk oli eesti rahvuslike kude haritlaste tol- leaegses peatoetuspunktis Eesti Üliõpilaste Seltsis tun- nustatud eesti rahvuslikuks usuks (vt. J. Kõpp, Eesti Üli- õpilaste Seltsi ajalugu, I vihk, lk. 93). Teiseusulisi sinna vastu ei võetud. Nii kukutati Jõgever läbi seepärast, et ta kreeka-katoliku-usuline oli. Grenzstein, nagu ülemal nägime, ei tunginud mitte ainult balti luteri kiriku or- ganisatsioonile kallale, vaid arendas koguni ristiusuvas- tast propagandat. See oli selle ideelise aluse lõhku- mine, millele tugenes meie rahvuslus. *) Grenzsteini väljalöömine meie avalikust elust oli seepärast Tõnis- soni ringkonnale eluliseks vajaduseks. Grenzstein oli niiviisi enese vastu mobiliseerinud kõik Balti alalhoidli- kud jõud. Ta ise aga tugenes Vene tagurlike jõudude vahelesegamisele Balti asjadesse!

Et säärane kombinatsioon tulemusi ei võinud anda, pidi juba teoreetiliselt selge olema. Praktiliselt see tões- tus kohe.

F. Tuglas jutustab oma raamatus „Ado Grenzsteini lahkumine“, et tsensor Jõgever kohe pärast oma ame- tissekinnitamist 1892. aastal ülemuselt eeskirju on saa- nud eriti teravalt valvata „Oleviku“ järele, sest selle eesmärk olevat kahemõtteline. Jõgever nimetanud Grenz- steini oma päevikus „rahvuse märatsejaks“. Grenzstein on väljasaatmishädaohus olnud ja tema „Herrenkirche oder Volkskirche“ refereerimine ja tsiteeriminegi eesti ajakirjanduses on ära keelatud. Grenzsteini kaebustel Tõ- nissoni ja Jõgeveri peale pole mingit tagajärge olnud. Kõik see tõendab, et ülemal pool Grenzsteini tsaari-

*) Vt. Tõnissoni deklaratsiooni „Postimehes“ 1899. a., nr. 253.

truuduse kinnitust ja venestuse pooldamist ei võetud tõsiselt ja et mitte ainult Grenzstein oma vastaste peale kaebamas ei käinud, vaid et ka tema enese kohta vajalikud andmed vajalikkude kohta olid toimetatud. Ei ole põhjust arvata, et Tõnisson seda on teinud: tema nuhtles Grenzsteini „Postimehes“ ja koosolekutel.

Käesoleva teose raamides ei ole mul võimalik Grenzstein-Tõnissoni võitlustejärku pikemalt käsitleda. Ülaltoodud märkmed on esitatud isiklike mälestuste tagapinnal. Niipalju pean aga veel juurde lisama, et kõigist Grenzsteini eksisammudest hoolimata teda kui närvihaiget jändajat ja ebaaumehelikkude kaebekirjade autorit ajalukku kanda ei tule.

Grenzsteini „Olevik“ oli oma viimastel aastatel eesti rahva laiemate hulkade keskel liikuvate mõtete ja soovide väljendaja. Seda ülesannet täitis ta päris rahuldavalt. „Olevikul“ oli häid kaastöölisi.

Niihästi Tuglase raamatus kui ka „E. Biograafilises Leksikonis“ hinnatakse ainult Grenzsteini varasemat avalikkude tegevust. Ta olevat siis õiget rahvuslikku joont pidanud. See mõõdupuu ei kõlba objektiivse ajaloolise hinnangu teostamiseks: see on ilmselt kitsarinnaline. Grenzsteini viimaste aastate tegevus — emigrandiaega ei tule arvesse võtta, sest emigrandid on eriline sort rahvast, kes harva suudavad normaalselt mõtelda — ei ole seepärast veel väärtuseta, et ta alalhoidliku rahvusluse juurest radikaalsete uuendusenoõudjate hulka astus. Meie balti poliitiline tall oli siis — üheksakümnendate aastate lõpupoole — veel otsani sõnnikut täis. Eesti rahvas ägas kõigepealt majandusliku surve all. Vaimlisel alal valitses balti kopitunud õhkkond. Poliitiline radikalism nii või teisiti oli paratamatu.

Grenzsteini võiks meie revolutsioonilise liikumise Ristija Johanneseks nimetada. Igatahes tema „Herrenkirche oder Volkskirche“ on agitatsiooniline meistritöö. Ka „Lõpueksam“ ei ole halb. Mõlemat aga tuleb võtta kui rahvusliku radikalismi avaldusi, mitte kui revolutsioonilise liikumise lendkirju. Grenzstein oli võõras põrandaalusele liikumisele ja oma tsaartruudu-

ses sotsialistidele kardetavam kui Tõnissonile. Ta jäigi oma tegevuses seepärast üksi. Radikaalsed ringkonnad läksid tol ajal (s. o. läinud sajandi lõpul) kõik üle isevalitsusevastasele platvormile, nemad ei saanud seepärast Grenzsteini kuidagi toetada, kuigi viimase parunite- ja kiriklusevastane radikalism neile sobis. Alalhoidlikud ringkonnad jälle kogunesid Tõnissoni ümber.

Ajalooteaduse seisukohalt tuleb siinkohal ära märkida, et Grenzsteini poliitilised vaated senini objektiivset hinnangut pole leidnud. Omal ajal (nagu juba mainitud) keelasid võimud nende käsitlemise ära ja eesti rahvuslased tahavad Grenzsteini maha matta kui kõlbliselt hukkamõistetavat isikut, kelle vaated ei väärigi ajaloo tähelepanu. Mina seevastu leian, et Grenzsteinil oli oma huvitav ja hästiformuleeritud ühiskondlik programm, mille suhtes võib olla ühel või teisel arvamusel, kuid mis on tähelepanuväärne kui tolle aja meeolude ja arusaamiste vastupeegeldus. Seejuures Grenzstein ei olnud sugugi eesti rahvale kaokuulutaja, vaid vaidles elulõpuni kõige kategoorilisemalt venestustondi seinale maalimise vastu. Grenzsteini süüks rahvuslaste juures oli, et ta rahvusliku aate õhutamise asemel pearõhu pani rahvamasside elujärje parandamisele. Ta väitis: „Rahvus ei ole mitte viimne eesmärk (*Selbstzweck*) vaid abinõu eesmärgile. Eesmärk on rahva hää käekäik.“ („Eesti küsimuse“ punkt 34.)

Ma olen Grenzsteini lahkumisajajärgu juures peatades oma mälestuste raamidest ajalises mõttes üle astunud. Eriti viimaste lehekülgede märkmed on retrospektiivse vaatluse väljendus. Kuid käesolevas teoses ei tule mul Grenzsteiniga enam tegemist, seepärast oli kokkuvõtte vajalik. Ja nüüd pöördume tagasi minu noorpõlve igapäevaste elamuste juurde.

Minu esimesel Tartus-asumisel ma tutvusin isiklikult ka kadunud Hugo Treffneriga, kelle kooli astumisest juba külas olin unistanud, mis aga kunagi ei teostunud. Ka maal tunti siis Treffneri gümnaasiumi kui kehvematele kättesaadavat kooli.

See oli vist 1899. a. kevadel või sügisel, kui külas-

tasin Treffneri kooli ruumes oma koolivenda J. Kaarnat. Uksest sisse astudes juhtus mulle H. Treffner, keda välimuse järgi juba tundsin, ise vastu. Küsis kohe, mida ma soovin, ja vastuse saades seadis mind kuhugi ootama ning tegi korralduse, et soovitud isik kohe välja kutsutaks. Või otsis koguni ise tema üles. Lühidalt, oli minu kui külapoisi vastu äärmiselt lahke ja viisakas. Sõbraliku vanamehena jäigi ta mulle mälestusse, sest pärastised kokkupuutumised ei kõigutanud seda esimest muljet. Ilmast-ilma oli ta oma kooli ja õpilaste pärast askeldamas. Muud ma teda tegevat pole näinud. Treffneri koolimaja Emajõe kaldal ühes tema hallihabemelise direktoriga, kes keisermantlis ja kaabus kahehobuse voorimehel linnas ümber liikus, on mulle jäädavalt meelde jäänud kui Tartu tähtis isärasus.

Mina ei tunne kadunud Treffnerit kui koolimeest, kui koolidirektorit oma kogemuste alusel. Ei või see pärast tema kooli sisemise korra suhtes seisukohta võtta. Ma kahtlen aga, et seal siis teissugune kui Treffneri poolt loodud kord võimalik oleks olnud. Kuid see on mulle algusest peale teadvusse tunginud, et Treffneri kool oli esimene eesti gümnaasium, hoolimata võõrast õppekeelest. Juhataja oli eestlane, õpilased olid eestlased, erandid välja arvatud, ja õppeasutis oli tõesti talupoegade, eesti talupoegade kooliks, nagu vene inspektor õieti märkinud. Treffneri kooli asutamist tuleb pidada murranguliseks sündmuseks meie haridusloos. Kõrvaltvaatajana arvan oma kohuseks siin seisukohta võtta ühe etteheite suhtes kadunud tegelasele: tal polevat olnud rahvuslikku selgroogu.

„E. Biograafilises Leksikonis“ mainitakse, et ta oma kooli huvides ennast Vene võimude ees vene asja eest väljaastujaks on kiitnud. Ka olevat ta 1889. aastal vabatahtlikult oma kooli õppekeeleks saksa keele asemele vene keele võtnud. See on vastupeegeldus meie rahvuslikes ringkonnis tehtud etteheidetest Treffnerile. Need etteheited iseloomustavad rohkem rahvuslikke ringkondi endid kui Treffnerit.

Oleks Treffner eesti keele oma koolist kõrvaldanud, võiks õppekeele muutmise suhtes tõstetud etteheitest aru saada. Et aga eestlased saksa keele kõrvaldamise üle kurdavad, see on kadakliku orientatsiooni tunnus. Võiks küsida, mis Treffner siis õieti tegema oleks pidanud?

Meie „kultuurikandjate“ esindaja, sakslasest õppekonna kuraator Stackelberg ei andnud 1881. a. Treffnerile kooli avamiseks luba; see saadi aasta hiljem tema järeltulijalt venelaselt Kapustinilt. Viimane ei nõudnud vene keele õppekeeleks võtmist, mis loomulik oleks olnud. 1889. aastal algas aga kõigi Baltimaa koolide venekeelseteks muutmise. Miks pidi Treffner, kelle seisukord nõudis õigeaegset seisukohavõtmist, sundust ootama ning oma õpilaste kahjuks nende germaniseerimist jätkama? On õige, et rahvas siis juba vene keelt nõudma hakkas, sest see oli praktiliselt kasulik.

Kusagil heidetakse Treffnerile sedagi ette: ta olevat vene „Rodnik“-nimelise klubi liikmeks astunud. K. A. Hindrey jälle jutustab, et ta korp. „Rigensise“ värvi- mütsi Emajõkke visanud ning et ta mainitud korpist välja heidetud. See evolutsioon Treffneri suhetes on täiesti loogiline.

Venelane andis Treffneri kooli avamiseks loa ja hiljem on vene õppejõud teda nii mõnestki välisest ja sisemisest raskusest õppeasutise alalhoidmisel ja edasiviimisel üle aidanud. Eriti väärtuslik oli Treffnerile tuntud nimedega ülikooliprofessorite osavõtt tema kooli õppetööst: nende autoriteet kaitses Treffneri kooli väliste kallaletungide vastu ja tõstis sellest lugupidamist õpilaste seas ning seltskonnas. Eestlased on venelastele selles mõttes tänu võlgu. Treffner aga pidi loomulikult sinnapoole suhteid hoidma, kust teda kooli alalhoidmisel toetati.

Samal puhul, kui tutvusin H. Treffneriga, nägin esimest korda ka A. Hansen-Tammsaaret Treffneri kooli õpilasena parajasti silmapilgul, kui talle toodi „Postimehe“ juurest tema esimese trükitud teose esimene korrektuur. Ligem tutvus temaga kuulub aga hilisemasse ajajärku.

Tartu ajajärgu kaasteenijatest raudteel võin esijoones mainida kahte laiemalt tuttavaks saanud meest: pärastist meie ülikooli geograafia kabineti assistenti kadunud August Mielerit ja kommunisti August Kastrat.

Viimane oli siis noobel noorhärna, hästi rietatud ja viisaka ülesastumisega vilunud. Oli vist Treffneri juures kuni viienda klassini õppinud. Rääkis saksa ja vene keelt. Isa, kui ma ei eksi, oli tal veovoorimees. Minu kui matsi peale vaatas ta üleõla ja meie vahekord ei saanud kunagi sõbralikuks. Sotsialistiks hakkas ta peale seda, kui 1905. a. raudteestreibist osavõtmise pärast raudteelt vallandati. Juhtusime kord pärast seda Tartus „Ugaunia“ seltsi ruumes kokku. Tuli minu juurde ja arvas, et võiksime jälle tuttavateks saada, sest oleme nüüd seltsimehed. Mul käis välguna mõte peast läbi: „Ah soo, senini me siis seltsimehed ei olnud!“ Tuletasin nimelt Tartu telegraafis koostöötamise aegu meelde.

Mieler, omal ajal tuntud lauljanna vend, oli sõbralikum mees, andis mulle üksvahe saksa keele tunde ja katsus mind teosofiilise liikumise pooldajaks teha. Teosofi minust ei saanud, kuid huvi brahmanistliku filosoofia vastu on sealt pärit. Jäime temaga elulõpuni headeks tuttavateks.

Vene keele õppimise suhtes oli mulle äärmiselt kasulik keegi venelane Petrov, kellega ma tükk aega koos elasin. Ta oli Gatšina keskpõllutöökoolist millegipärast välja kukkunud ja telegrafistiks hakanud. Oli anarhistliku venelase tüüp, seejuures heasüdamlik ja kirjanduslike huvidega. Ostis vahel terve kuu palga eest korruga raamatuid ja kannatas pärast nälga. Laskis enese hiljem Gatšina pargis maha. Põhjust ei tea. Tema käest sain muuseas esimest korda teada, et on olemas mingisugused taimedemääramise tabelid.

Teiste kaasteenijatega erilisi suhteid ei tekkinud, kuid paljud tutvused on tänini püsinud.

1900. aasta oktoobris määrati mind Tallinna Kopli kaubajaama telegrafistiks, kust poolteise kuu pärast (1. XII 1900) Tallinna peajaama telegraafi üle viidi.

Kopli jaamas teenimise ajast mäletan seda, et siis oli kaubarongide liiklemine suur. Kui ma ei eksi, siis tuli päevas läbistikku 200—300 vagunit vene vilja ja muu kaubaga sisse. Telegrafistil seal väga palju tege- mist ei olnud: ainult rongitelegrammid ja mõned vä- hersed muud telegraafilised teated. Ka liiklemise kor- raldajatele oli Koppel võrdlemisi rahulik teenistuskoh- t. Oli isegi igav. 1. dets. samal aastal, nagu mainitud, lah- kusin Koplast.

Teenistus Tallinna peajaamas oli üldiselt palju pin- gutavam kui Koplast.

Kõige raskem oli korrapidamine rongiaparatuuridel. Kuna liiklemine Balti raudteel 1900./1901. a. oli elav, siis tuli Tallinna ööpäeva jooksul sisse ja läks siit välja mitukümmend rongi. Seda oli toleaege Tallinna jaama kohta palju. Signalisatsioon oli küllalt primi- tiivne võrreldes praegusega. Jaamadevaheline ühendus teostus morse-aparaatide kaudu: ilma vastava telegraafi- lise nõusolekuta ei võinud ükski rong liikuma hakata. Eksitus rongitelegrammidega võis tuua katastroofi. See- pärast ei tahtnud keegi heameelega rongiaparauri- del valvekorral olla ja halva kirjaga töötajaid ning saa- matuid isikuid ei võinud sinna panna. Koormati seega paremaid jõude.

Rongiaparauride kõrval oli töötamine raske nõnda- nimetatud tsirkulaarliinidel, mis ühendasid suuri sõlmjaamu, näit. Peterburi-Gatšina-Narva-Tapa-Tallinn. Need aparaurid jahvatasid siis kiires tempos ja nõr- gavõimeline telegrafist sattus nende juures kohe ras- kustesse ja isegi tülli oma korrespondentidega teistes jaamades, kes viletsat kirja lugeda ei tahtnud ja kiiret vastuvõtmist nõudsid. Oli päevi, kus aparauri tagant terve tööpäeva jooksul — tööpäev oli 12 tundi pikk — üles tõusta ei saanud. Vead tekitasid tihti suuri sekel- dusi ja uut telegraafilist kirjavahetust. Harjumatus- tõttu tekkisid mul mõne kuu pärast närvilise ülepingu- tuse tunnused. Kuid lõpuks kohanesin.

Teenistus telegrafistina on mulle ühe meeldivama elu- järguna meelde jäänud.

Kõigepealt, raudteel oli elu ja liikumist. Ei olnud igav. Telegraafiaparaadidki — tol ajal töötasid meie raudteel ainult Morse-süsteemilised (punktidest ja joontest koosnevate tähtedega kirjutavad) aparaadid — tundusid mulle elavate olevustena, kes muuseas igasugu ilmastikuoludele reageerisid ja kelle kaudu sadade kilomeetrite taha salapärane ühendus püsis. Ma jäin talvistel pühadel, kui väljasolemisest mõnu ei olnud, heameelega ametivendade eest valvekorrale, sest aparaadiruum — praegu on selles toas jaama korrapidaja valveruum — oli gaasituledest valge ja soe ning öösiti jäi kõik pühalikult vaikseks, nii et ainult kellapendli ühetoonilist tiksumist ning mõne aparaadi juhuslikku klõbinat kuulda oli.

Kõiges selles oli midagi müstilist. Elasin oma Tallinna teenistuse ajal üle ka esimese magnetiformi, mil tundmatusest tulevad jõud aparaatidel töötamise võimatuks tegid, traatides kontrollimata voolusid tekitades. See tõstis minus huvi elektriliste nähete vastu.

Veel teises suhtes laiendas raudteetelegraaf minu teadmisi. Ma õppisin tsirkulaar-telegramme vastu võttes ja edasi andes kõik Venemaa raudteede ja nende sõlmjaamade nimed pähe. Kaupade saatejaamade nimed juhtisid tähelepanu majandusgeograafilistele keskkohadele.

Aastakümned on mälestusest suurema osa tolleaegseid elamusi ja tutvusi kustutanud. Mitmed päevikus mainitud tolleaegsete kaasteenijate nimed on mulle täiesti võõrad, nagu poleks ma nende kandjaid kunagi tundnud.

Tallinna raudteelased olid, seda võin aga öelda, rahvusvaheliselt veelgi kirjum kogu kui Tartus. Vististi seetõttu on mulle jäänud minu esimesest Tallinna-ajast mälestus ebakodusest olemisest. Minu tutvuskond oli rahvuslikult ja ka kultuuriliselt atomiseeritud, puudus ühtekuuluvustunne. Ka näis Tallinna õhkkond olevat ärilisem kui Tartus.

Tallinna raudteelaste keskel ei olnud mul sarnaseid tutvusi nagu Tartus Mieler. Päevikus on säilinud lugusid joomisest ja muudest sääraseist asjust. Nii on

ametnik P. kiidelnud olengutest osavõtmisega Toompea vene katedraali ehituse puhul, mil raha ja viin voolanud ojadena. Mees oli lõpuks niikaugel, et tal korterit polnud, ja ta magas öösiti rongis, mis õhtul Paldiski sõitis ja seal tühjalt ööbis. Tartust joodikuid kaasteenijaid ei mäleta. Ebaõnnestus mul Tallinnas ka korterikaaslase valik. Suguvend K. hakkas mind kohe hoolimatult eksploateerima, minnes selles lõpuks kuni kriminaalsuseni. Mingisuguseid vaimlisi huvisid tal polnud. Venelane Petrov Tartust jäi mulle seetõttu kauaks meelde kui romantiline kuju.

Ka Tallinna eesti seltskonna tegevusest ei ole midagi meelde jäänud. Tartus tekkinud huvide tõttu oleksin ma pidanud seda tähele panema, kui liikumist oleks olnud. Olen elanud Tartu muljete järelmõju all. Eesti kultuuri keskkohd oli siis vaidlemata Tartus. Eesti ajalehtedest olen „Olevikku“ ja „Lindat“ tellinud. „Olevikule“ tegin kirjasaatjana kaastööd.

Ka moodne töölisliikumine polnud siis Tallinnas veel tekkinud. Säilinud on päevikus ainult raudtee elusse puutuv pilkelugu pealkirja all: „Teedeülema öösine jalutuskäik“, milles räägitakse sellest, kuidas sümbolised varikujud öösel dresiinaga teedeülemat sõidutavad, temale seejuures tema kelmusi meelde tuletades. Mäletan veel, et ajakirjast „Železnodorožnik“ (Raudteelane) lugesin kummalisi lugusid juhtumustest raudteel, eriti kontrolöride võitlusest „jäneseid“ vedavate konduktoritega. See nähe pidi Venemaal olema laialt levinud.

Mis puutub minu eneseharimistõesse, siis olen kõik vaba aja pühendanud siingi lugemisele. Olen kasutanud peamiselt „Mereväe klubi“ (*Morskoje sobranije*) raamatukogu. Seejuures olen aga juba töötanud sihikindlalt kui Tartus. On veel praegu alles mõned tollal ostetud gümnaasiumi-õpperaamatud, näit. Kisselevi „Algebra“. Eksamitetegemise mõte on siis juba kindlama kuju võtnud. Saksakeelse literatuuri kasutamine on keeleoskuse edenemise tõttu suurenenud. On praegu veel alles tookord ostetud Schwegleri „Geschichte der Philosophie“ ja taskuraamatus on hulk tsitaate Nietzsche

„Zarathustra“ originaalist, samuti olen saksakeelse tõlke järgi tõlkinud mitu ungarlase Petöfi sentimentaalset luuletust. On taskuraamatus säilinud veel muudki minu vanuse kohast haledat ja armast literatuuri.

Tolleaegse Tallinna välisilme suhtes võiks järgmist mainida.

Esimese korteri leidsin Nürnbergi, nüüd vist Loode tänavasse. Seal kõrval oli Allemani tänav. Esialgu ei saanud ma aru, kuidas Tallinnas mingi Nürnbergi tänav olla võib. Et see ja veel nii mõned teisedki uulitsate ja muud nimed saksa Hansa ajast pärit olid, see selgus ajaloosse süvenedes.

Kadriorg oli siis jumalikult vaikne koht. Nii võisin praeguse staadioni taga oleva suliseva ojakese kaldal ilusatel kevade- ja suvepäevadel istuda ja lugeda, ilma et kogu päeva jooksul ükski hing peale lindude ja putukate mind tülitama oleks tulnud. Nõmme linna asemel oli mets, ainult Glehni loss rippus kotkapesana Mustamäe veerul. Ka oli muid jalutuskohti olemas, näit. Kopli poolsaar, kuhu vabrikud tekkisid alles Maailmasõja eel. Peab ka silmas pidama, et siis oli Tallinnas peaaegu poole vähem inimesi kui nüüd, vist 90 000 ümber, ja need polnud nii liikuvad.

Kadriorgu sõitsin harilikult omal ajal kuulsa „konkaga“, mille poolnälginud hobustest mul alati kahju oli, kui nad vagunit sikutasid.

Erilise ilme tolleaegsele (1900.—1901. a.) Tallinnale andsid vene sõjaväelased. Maaväe osad puutusid vähem silma kui mereväelased, kes olid liikuvam ja seltskonnas eelistatum element, sest mereväeohvitserideks võisid olla ainult aadlikud, mistõttu Vene sõjalaevastiku juhtkonnas oli palju balti sakslasi. Sõjalaevad olid ka omaette nägemisväärsus. Nende paraadid olid linnale peopäevadeks. Ka muid laevu oli siis Tallinna sadamas palju, sest kaubaliikumine oli elav. Eestlased aga kõige selle juures suurt osa ei etendanud.

Linnavalitsus oli sakslaste käes, kuna kubermanguvalitsuses, kohtutes jm. domineerisid venelased, kuigi sinna oli poetunud ka palju sakslasi. Eestlasi oli üksi-

kuid siin-seal ametnikeks, peamiselt alamaastmelistel kohtadel. Ka raudteel polnud juhtivatel kohtadel ühtegi eestlast. Siiski: vist Kopli ja Sadama kaubajamade ülemad olid eestlased. Kuid need olid kohalikus administratsioonis teise või kolmanda järgu kohad.

Minu raudteeteenistus katkes 1901. a. sõjaväeteenistusse saatmisega.

3. VENE SÕJAVÄES.

Loosi võttes tuli välja nr. 68, mis asjaolu mõjus minusse masendavalt, nagu saatuse näpunäide. See oli vastuvõtunumber, sest teenistusse-saadetavaid oli mõni-sada. Kui teisel päeval arstlikul järelevaatusel ootamata küsiti, kas ma ei soovi aastaks koju jääda ter-visedeparandusele, vastasin ükskõikselt: „Kuidas arvate!“ Oli võimust võtnud ettekujutus, et ega pääsmist teenis-tusest niikuinii pole, ja kui juba minna, siis mida va-rem, seda parem. Pärast küll kahetsesin, kuid siis oli hilja. Oleks hea olnud alatud õpinguid jätkata ja veel mõnevõrra raha tagavaraks koguda.

Telegrafistina määrati mind teenistusse Varssavi 9. sapööri-pataljoni. Sõitsin sinna üle Pihkva loomava-gunis. Reis kestis neli päeva, mille jooksul osa reisu-kaaslasid halvas tujus kogu aeg lärmas. Eriti meelde on jäänud Grodno juures üle Neemeni silla sõites juu-tide pildumine lume ja puuhalgudega. Need olid ko-gunenud kõrge raudteetammi äärde rongi vahtima ja olid oma pikkades saterkuubedes ning pigimütsides, nagu pika musta või halli habemega kaetud, meie inimes-tele harvanähtud eksootilisteks tüüpideks, keda paljud rahulikult ei saanud vaadata.

Varssavisse jõudsime varahommikul ja läksime jala läbi linna nõندانimetatud Povonski laagrisse. Meelde jäi sellelt käigult kuningaloss, mis mulle paistis kaunis kehva ehitisena, ja seal ligidal platsil olev kuningas Sigismund III ausammas, mis kujutas kuningat ristiga

ühes ja mõõgaga teises käes ning mille jalal mõnesugused allegoorilised kujud sarvedest midagi jõid. Kunstnik oli vististi tahtnud ütelda, et rahvas kristliku kuninga kaitse all külluses võis elada (küllusesarvest juua). Meie saatjad vanad soldatid tegid aga poolakate kohta pilkava märkuse: nende kuninga mälestussammas näitavat, et nad oma kuningriigi piimaga maha joonud (*na moloke propili*).*) See oli esimene meeldetuletus Poola-Vene vaenulikust vahekorrast. 9. sapööri-pataljoni telegraafikompanii kasarm oli otse Grochovi jalaväepolgu asukoha kõrval ja ma teadsin ajaloost, mis Grochov poolakatele tähendas. See oli 1830.—1831. a. mässu kaotatud pealahingu koha nimetus.

Kasarm, kuhu elama asusin, oli pikk puust barakk, mis seest vaheseintega niiviisi nelja ossa oli jaotatud, et ühe seina äärest üle terve kasarmu lai vaba käik jäi. Igas vahes asus üks rühm (*vzvod*, 20—30 in.). Põrand oli tsemendist. Palju üle 10 kraadi sooja sees ei püsinud. Magamiseks oli igal soldatil omaette liikuv koik õlgkotiga ja isikliku padja-tekiga. Tarvitasime ka linu ja püüre, mida harilikult Vene jalaväes ega muiski väeliikides polnud, kus lihtsalt mustade õlgkottide peal magati.

Suvel, 1. maist kuni 1. septembrini, elasime telkides, mis 9. sapööri-pataljonil õnnekombel tuli üles lüüa sealsamas kasarmute kõrval akaatsiate-pargis. Iga rühma peale oli üksainus mullast alusele tõmmatud telk, kus kahekümne mehe ümber pidi elama ja magama. Teist külge võis magades keerata ainult üldisel nõusolekul.

Kasarmuelust on mul säilinud järgmine kirjeldus.

„Kell kuus hommikul korrapidaja-abiline (*dnevalnõi*) hakkab inimesi äratama, esijoones noori, kes tööle määratud. Vähehaaval tekib kõmin, sekeldamine: kopsitakse saabastega, harjadega ja mitmesuguste majapidamistarvetega; kuulduv ka vandumist. Aega-

*) Huvitaval kombel ongi sarvedest joomise kujutis nüüd samba juurest eemaldatud.

mööda sõimlemine kõveneb, muutub tigidamaks ja soldatieluga harjumata kõrvale võib tunduda, et tülitsetakse elu ja surma peale. Väljendused on nii rasvased, et südame võtab pööritama. Kuid hoolimata sõnadest asi nihkub: pörandad saavad pühitud, samovaridesse pannakse tuli; inimesed tõusevad lõplikult, pesevad nägu ja seavad ennast korda, kuni samovarid on keema läinud. Teejoomise järele valmistatakse päevasele tegevusele. Korrapidaja, veltveebli ja rühmaülemate järelevalve all teostub lõplik korrategemine, mille järele kostab komando: „Asuge tööle!“ Noored kogunevad riviõppusele, vanadele antakse tunniplaani järgi tööaparaatidel, heliograafidel, Mangini lampidel. Koolipoisid, s. t. teise aasta soldatid, lähevad klassi. Nii kestab tegevus kella poole üheni. Ainukeseks huvitavaks sündmuseks sellel ajavahemikul on posti päralejõudmine. Tulevad ka ohvitserid. Soldatid ajavad end sirgu ja vastavad tervitustele ja käsklustele alatiste „Tervist soovime, teie ausus! Püüame rõõmuga, teie kõrgeausus!“, olgugi et mõttes kõike neavad ja kogunistigi rõõmsad ei ole. Sama ükskõikselt võetakse vastu sõim, kiitus, trahvid jne. Soldati peamureks on, et aeg läheks võimalikult kiiresti ja tähelepanematult. Harva on keegi teenistusest huvitatud.

Jõuab kätte lõunaaeg. Inimesed lastakse töö juurest ära, seatakse rivisse ja korrapidaja komando all nad lähevad kööki. Mõned, kelle käes on tinutatud plekist sööginõud, kogunevad katla ümber, kuna teised istuvad lauda. *) Kõlab komando: „Palvele, mütsid maha!“ Kõik tõusevad ja laulavad palvet. Otsekohe algab supijagamine. Selle omadustest ja koosseisust on parem vaikida. Mul tuleb tihti ilma lõunata tagasi tulla: võtab südame pahaks või kõrvetab rinnus värtsidest. Teiseks söögiks on õliga keedetud tatratangu-puder, mis paremini maitseb. Seetõttu tuleb temast harilikult puu-

*) Lauad olid värvimata ja isegi pesemata. Sõime ühistest plekknõudest. Istusime pikkadel pinkidel, mitte toolidel. Söögi-ruum oli meie meiereide ruumide moodi, ainult mustem.

dus. Õhtuti antakse vahelduseta tanguleent piimaga, mida võib süüa. Ainult ära tüütab.

Peale lõunat jällegi töötamine, samad äpardused, vandumine jne. Õhtul võib tähele panna, kuidas saadetakse mööda vaba aega. Ühed mängivad ühte või teist mänguriista, teised tantsivad, kolmandad mängivad kaarte.“

Tantsu suhtes peab ütleva, et kompaniis leidis kunstnikke vene kasatšoki tantsimise alal, nii et lõbu oli vaadata.

Kirjeldatud igapäevase ajamöödasaatmise vahelduseks olid meil mitmesugused manöövri-laadilised rännakud küladesse ajutiste telegraafi- ja telefoniliinide ülesseadmiseks ja optilise telegraafi ühenduste loomiseks. Ka paraadiharjutusi ja paraade pandi toime. Alaliseks tööks oli veel vahilkäimine, mitte ainult oma pataljoni piirkonnas, vaid vaheldumisi teiste väeosadega kogu Varssavis. Nii olime aeg-ajalt vahikorral ka keiserliku lossi juures Lazienki pargis, kuhu muidu soldatid ei pääsenud, kindluses (tsitadellis), sõjaringkonnakohtus, igasuguste sõjamoonaladude juures jne. Oli vahel huvitav olla, kuid eriti suurte ülemuste lähikonnas vahilseimine oli närveeriv ja raske: pidid olema nagu raidkuju.

Mis puutub kaasteenijaisse või kaaskannatajaisse, siis polnud see sugugi nii alaväärtuslik publik, nagu vahest kujutellakse. Ma leidsin, et intelligentsemas osas see oli isegi parem Tallinna raudteelaste-ringkonnast, kellega kokku olin puutunud.

See oli loomulik, sest Vene inseneriväe osadesse (raudtee- ja sapööri-pataljonid koos elektrotehniliste kompaniidega) koguti kirja oskav ja seejuures veel midagi muud oskav ollus, nagu telegraafiametnikud, igasugu tehnikud, käsitöölised jne. Eriti polnud mõeldav kirjaoskamatu telegraafikompanii mees.

Meie kompanii koosseis oli rahvusvaheline: emakeelena räägiti vene, eesti, läti, türgi, saksa ja rumeenia keelt. Venelaste järele oli eestlasi kõige rohkem. Muudest rahvustest mehi tol ajal sinna ei saadetud. Poolakaid-katoliiklasi ja juute telegraafikompaniidesse ei

võetud. Kuid ohvitseride koosseisus oli terve rida poolakaid.

Läbisaamine rahvuste vahel oli üldiselt hea. Ainult eestlastel tuli venelastega hõõrumisi seetõttu, et eesti mehed pea kõik allohvitserideks tõusid ja seetõttu oma arvule mittevastavat mõju evisid. Venelastele näis, et neile ülekohtu sünnib. Nad olid aga topsitegemises kangelamad ja korrapidamises nõrgemad. Minul oli mitme venelasega sõbralik vahekord, mis pärast teenistustki kirjavahetuse teel edasi kestis. Sellest hoolimata andis rahvuslik kokkukuuluvus ennast tunda. Olime omavahel kodusemad ja venelased nimetasid meid kogunimega vorstitegijateks (*kolbasniki* *).

Ametite järgi leidsid meie kompanii meeste hulgas raudtee-telegrafiste, raudtee-tehnikakooli lõpetanud mitmealalisi tehnikuid, posti-telegraafi ametnikke, elektrotehnikate vabrikute töölisi ja montööre, edasi mitmesuguseid käsitöölisi, mõned kaupmehed, üks kullassepp Moskvast jne. Eestlaste seas oli ka paar rahvakooliõpetajat. Lühidalt, rahva pärast oleks elada võinud. Ainult korteri- ja eriti toiduolud olid kehvad, lisaks tollaegse soldatiseisuse seltskonnast väljatõugatud olek.

Soldati toitlustamiseks oli määratud peale leiva 9 kopikat päevas. Seda ei olnud palju, kuid sellest jätkus veel varastadagi. Tegid seda oma vennad alamväelased, supikeetjatega eesotsas. Kõige selle tagajärjel oli nende olukord raske, kel polnud raha kõrvalt toiduaineid hankida. Nii määrati kord meie kompaniist 11 meest, nende hulgas ka mind, kahekordse portsjoni peale, kuna nende juures hakkasid ilmuma verevaiseuse ja skorbuudi tunnused.

Peab tunnustama, et ei ohvitserkond ega ka soldatid ise mainitud ülelöömise ulatusest küllalt teadlikud polnud. Minu teisel teenistusaastal, kui olin kompaniikirjutajaks, tabati vanker kõrvaletoiemetatud toiduainetega,

*) See nimetus on kunagi sakslastele antud, kes Moskvast vorstimeistritena töötanud. Venelased ei saanud aga sakslaste ja eestlaste vahel keele järgi vahet teha.

mis sisaldas nii palju kraami, et keegi esialgu uskuda ei tahtnud, et sarnast kvantumit võib napilt määratud ainete hulgalt kokku hoida. Kahtlustati mind, et olen valearvestuste abil võimaldanud laost rohkem välja võtta kui õigus. Nimelt minu hooleks oli telegraafikompanii toitlustamisjärjekorra puhul terve 9. sapööri-pataljoni tarvis igapäevased keedunormid, umbes 500 inimese jaoks, välja arvestada, kuna arvestuslehtedele kirjutas alla kompaniiülem. Kontrollimisel selgus, et minu arvestused olid täpsed ja et tabatud hulk toiduaineid oli jäetud seadusevastaselt katlasse panemata.

Väeosadele toiduainete muretsejaks olid Varssavis peamiselt juudid, kes tihti rikkiläinud aineid andsid. Näit. hapukapsasupp haises vahel nii tugevasti, et harjumata ninaga alltuule kümne sammu peale sööginõule ei võinud läheneda. Mis materjali katlasse pandi, seda nägin, kui mind kord noore soldatina koos Moskvast pärit elektromöntööri Rumjantseviga, kes oli jõukas mees, juudi juurde kapsaste järele saadeti. Juut viis meid oma keldris ühe haisva tõrre juurde, milles mingi vastik vedelik ujus, ja tahtis sealt meile toobrisse ammutama hakata. Võtsime mehel kraest kinni ja küsisime, kas ta arvab, et meie elus hapukapsaid veel näinud ei ole. Otsisime ise ühe tõrre üles, kus head kapsad sees olid, ja käskisime sealt anda. Mees katsus selle asemel meile kummalegi 50 kopikat pihku pista. Ütlesime talle, et oleme ka raha näinud ja et tema, santlaager (*proidohha*), meid ära osta ei jõua. 50 kopika eest saab kaks korda süüa, tema rämpsu peame aga aastaid kaks korda nädalas sööma. Kui edaspidi veel haisvaid kapsaid 9. sapööri-pataljonile peaks keedetama, siis teeme ülemusele ettekande ja tema kapsaste ning muude toiduainete hankeäri on likvideeritud. Ei mäleta, et pärast seda meile veel otse virtsana haisvaid kapsaid oleks serveeritud. Seekord tõime koju toobritäie häid kapsaid. Niipalju toitlusest.

Soldatite ja ohvitseride vahekord Vene sõjaväes oli suuresti erinev sellest, mis on kujunenud Eesti rahvaväes.

Ohvitserid ja alamväelased — viimaste all mõisteti nii reamehi kui ka allohvitsere — olid üksteisest välselt eraldatud mundri läbi. Ohvitseridel oli see heast riidest ja hästi õmmeldud, alamväelastel jämedast materjalist ja ligikaudse lõikega, mis tegi üksiku soldati võimalikult teise sarnaseks, massinimeseks. Maaväe ohvitseride palitud olid peale selle helehalli värvi, nii et nad soldatite keskel kaugele silma paistsid. Eriti läikivad olid ohvitseride pagunid. Paraadide jaoks oli see tore, kuid kaugelesihtivate pretsisioonpüssidega varustatud Jaapani ohvitseridekütid õpetasid 1904.—1905. a. sõja ajal, et see silmapaistvus on kardetav, ja sest ajast tulid tarvitusele nõndanimetatud kaitsevärvi palitud ja mundrid.

Mundri erinevusega oli kooskõlas ka käitumine. Ohvitserid olid Vene ajal kohustatud alamväelastele „sina“ ütleva, kuna viimased ohvitseridele isegi „teie“ ei tohtinud öelda, vaid „teie ausus, teie kõrgeausus, teie ekstsellents“ jne. Alamväelased ei tohtinud raudtee sõita teise ja veel kõrgema klassi vagunites; isegi õnnetu hobusekonka vagunitesse ei tohtinud soldatid Varssavis minna, vaid võisid ainult väljas platvormil seista. Ei raudtee teise klassi puhvetitesse, restorandisse, teatri- ja kontsertsaalide puhvetitesse ega kohvikutesse jne. ei tohtinud meie astuda, isegi ohvitseride loaga mitte. Teatrites ja kontsertsaalides oli parterris kuni 23. reani ja rõdul viibimine keelatud. Avalikkude aedade — nii Varssavi Sakseni aia — väravatel seisid pealkirjad: „Soldatitel on sisseminek keelatud“ ja „Koeri sisse viia on keelatud“. Soldat oli niiviisi küll mõtlevalks olevuseks tunnistatud, kuid pealkirjade kõrvuseadmine oli haavav. Ajalehti ja ajakirju soldat lugeda ei tohtinud; raamatuid võis ta lugeda ainult kompaniülema loaga. Kaarte mängida alamväelased ka ei tohtinud, samuti daamidega suhteid pidada. Eriti kardeti poola neiude mõju vene soldatitele. Olgu allpool mõned sündinud lood mainitud keeldude illustreerimiseks.

Mingi piduliku sündmuse puhul said minu kaastee-

nijatest 18 meest priipiletid keset Varssavit asuvas Sakseni aias olevasse suviteatrisse. Lähevad ja tahavad väravast aeda sisse minna. Väravas seisev sandarm ei lase ja seletab: „Teatrisse võite minna, kuid aeda mina teid lasta ei saa, on keelatud!“ — „Teater on ju aias!“ vastavad mehed. „Pole minu asi, täidan käsku!“ on vastus.

Kimbatuses pöörduvad poisid möödamineva Leedu (Litovski) kaardiväe-rügemendi polkovniku (koloneli) poole ja paluvad abi. See osutub sõbralikuks meheks ja on situatsiooni üle imestunud ning katsub omalt poolt sandarmile selgeks teha, et teatripiletite andmisega on antud ka aedamineku luba. Sandarm on kõigutamatu ja kolonel temale käsku anda ei saa. Viimane olevat aga meestele soovitanud: „Teid on hulk, minge jõuga sisse, mis teile ikka tehakse, kui juba teatripiletid on välja antud!“ Ja nii tehtigi. Sandarm löönud ka meestele käega ja teatrissepääs oli võimaldatud. Muud abi otsima minna ei olnud enam aega, etenduse algus oli käes.

Siis lugu ajakirjade ja raamatute lugemise alalt.

Oli meie kompaniis üks pooltotter vene poiss nimega Kučerov. See läinud kord minu kompaniikirjutaja ametipidamise ajal Varssavi täiturule Wolowkale, mis asus meie kasarmute lähikonnas, ja ostnud sealt piltide pärast mõne kopika eest tuntud ilmsüütu saksa perekonna-ajakirja „Gartenlaube“ vana aastakäigu. Mees ei osanud ainustki saksa keele sõna ja kompaniis oskasid alamväelastest ainult paar-kolm saksa keeles lugeda. Kuid kompaniiülem lugemisluba ei võinud anda ja mina pidin selle „kardetava“ raamatu kuni tema omaniku teenistusaja lõpuni pitseri alla ja luku taha panema. Samal ajal oli endine treffnerist eestlane Volmer oma koolivenna A. Hanko käest saanud saadetise Ibseni teoseid Reclami väljaandes. Kompaniiülem kapten Markeewits (nimi muudetud) pidas neid raamatuid kahtlasteks. Eriti kardetavaks luges ta teost pealkirjaga „Volksfeind“. Mitu päeva maadlesin, enne kui talle jõudsin selgeks teha, et Ibsen ei ole mingi mässukirjanik. Ibsen

pääses pitseerimisest. Oli muidugi kardetavam „Gartenlaubest“.

Üldiselt ei tohi öelda, et tollaegsed 9. sapööri-pataljoni ohvitserid ajalehtede ja ajakirjade ning raamatute lugemist väga taga oleksid kiusanud. Sama Markeewits konfiskeeris minu käest kord ühe „Postimehe“ numbri, mille lugemisele jaole jõudis, ja teine kord minu kaasteenija Peeter Ilvese käest „Oleviku“ numbri. Käskis ka nende tellimise seisma panna, kuid korraldust ei teinud, et käsu täitmist kontrollitaks. Lugesime edasi ja Vene-Jaapani sõja ajal käis meie kompanii meestele kokku kolmteist ajalehte. Kuid mainitud sõja ajal võeti soldatite kirjavahetus valju tsenseerimise alla. Eestlased said üksvahe kirju juutide vahetalitusel, sest eestikeelset tsensorit pataljonis ei olnud, mistõttu eestikeelseid kirju kätte ei antud. Soldatite seisukord meelelahutuse poolest paistis ebanormaalne ka ohvitseridele.

Kord komandeeriti mind pataljoni ohvitseride klubis peetavale ohvitseride-ballile kaardimängurahade sissekasserijaks ja üldse järelevaatajaks, et teenijaskond viinu ja maiustusi, samuti ka muid asju kõrvale ei toimetaks. Olin siis juba allohvitser. Kaardirahade arvestamise ning mängukaartide kontrollimise ajal tähendas klubi korrapidaja, leedu-poola päritoluga leitnant Dukšt-Dukšinski, et ma võtku mängitud kaardipartiid oma kätte alamväelastele edasiandmiseks. Ohvitserid võisid ainult uute mängimata kaartidega mängida. Klubiivanem, alampolkovnik Markov astus vahele ja seletas, et alamväelastel on kaardimäng keelatud ja mängitud kaardid tuleb hävitada. Noor leitnant küsis otsekohese imestusega, et mis siis alamväelastel õieti lubatud on: kaarte mängida ei tohi, ajalehti ja ajakirju lugeda ei tohi, daamidega tutvust pidada ei tohi, ühtegi viisakasse kohta sisse astuda ei tohi! Loenguid ega eten-dusi nendele ei korraldata. Nad peavad niiviisi märatsema (*ozorniĉat*) hakkama! Ometi nõutakse sapööridelt õige kõrget arenemisastet, muidu ei saa nad oma ülesandeid täita! Vanamees-klubivanem kehitas õlgu ja oli ka arvamisel, et seisukord tõega loogikavastane on.

Iseenesest mõista ei saadud mainitud keeldusid täpselt täita. Mängisime ka kaarte ja kui kompanii kantseleis kord olime kompaniülema kätte kukkunud, sest hasarti sattudes ei pannud me tema tulekut kuuluvat komandot tähele, siis pandi mind paariks päevaks aresti, et olin kui kompaniikirjutaja kantseleid lubanud kaardimängukohaks tarvitada ja ise ka kaasa mänginud. See oli muidugi tühine karistus ja ainult vormi pärast määratud. Kaasamängijatele allohvitseridele ei tehtud midagi. Meie mäng ei olnud ka raha peale. Kuid avalikult kompaniis kaardimängu harrastada ei tohtinud.

Naistega tutvusepidamise keelu tagajärgi õppisin tundma Varssavi tsitadelliks nimetatud keskkindluses vahikorra-ülemaks olles. Seal oli pikemaajalises, kuni 30-päevases arestis umbes 40 meest. Hea osa nendest oli Varssavi uulitsatelt daamidega jalutamisel kinni püütud. Sel ajal oli Varssavi komandandiks kindral Komarov, kes valju korda pidas. Areteeris ka ohvitseri, kui mõnd eksimust märkas.

Ülaltoodud lood kuuluvad kõik alale, kus ohvitseridele käitumine soldatitega oli ette kirjutatud. Mis puutub nõnda-öelda inimlikkusesse vahekorradesse, siis peab ütleva, et ohvitserikond oli soldatitest täiesti eraldatud. Oli ainult aukartuse ja lihtsa kartuse vahekorrad. Paremad ohvitserid katsusid seda vaheseina mõnesugusel viisil ületada, kuid see oli vististi ka tehniliselt võimatu, kui nii öelda võib. Mulle paistis, et populaarsed ohvitserid isegi ülemuse silmis kahtluse alla võisid langetada. Võim tol ajal kartis ja põlgas rahvast.

Üldiselt pean konstateerima, et ma muud halba soldatitega ümberkäimise viisi oma pataljoni ohvitseride poolt ei näinud ega kuulnud kui sõimamine. *) Löömist ei tulnud ette ja selle eest seaduse järgi karistati. Nii oli ühel teise sapööri-kompanii vanemal allohvitseril

*) Küll tõendasid Jaapani sõja ajal kompanii täienduseks jalaväest komandeeritud mehed, kellel eeshambad puudusid, et need peksmisel välja löödud. 1903. a. suurtel manöövritel peksis üks jalaväe-arst väsinud ja mahajäävaid sõdureid ratsapiisaga meie nähes.

noore soldati löömise eest kraadid ära võetud ja sama kompanii ülem, keegi Nikolai inseneri-akadeemia lõpetanud alampolkovniku aukraadis ohvitser, sai ametliku noomituse ühe telegraafikompanii lihtsõduri tõukamise (mitte löömise) eest. Viimane oli kandraamiga tema aias põõsaid või puid vigastanud. Tõugatud mees ei tahtnudki ise kaebama minna, kuid teised sundisid, et mitte lasta ohvitseride keskel kätele voliandmise mõtetki tekkida. Ainult karistuste tarvitamise sagedus määras ohvitseri kurjuse. Mind isiklikult sõimas ülalmainitud kapten M., päritolult poola aadlik, kompaniikirjutajaks olemise ajal nii palju, et tõesti elu vastikuks läks ja enesetapmise mõtted tekkisid. Eriti armastas ta tarvitada poola *psa crev* venekeelset tõlget.

Kapten M. vabanduseks pean ütleva, et keegi eestlane temale, kui ta Ostrolenkas 10. sapööri-pataljonis kompaniiülemaks olnud, liiga oli teinud. Mees olnud oma ülema usaldusalune ja ta pandud laoülemaks. Ent sattunud juudipreiliga kurameerima ja raisanud hulga kätteusaldatud varandust ära, mille M. pidanud välja maksma. Ta oli sellest närvivapustuse saanud ja teine silm oli pimedaks jäänud. Minuga käitumine polnud siiski mitte kättemaks eestlasele suguvenna kelmuse eest. Temal kui poolakal näis isegi teatav nõrkus olevat muulaste suhtes.

Neile üldist laadi märkustele soldatite ja ohvitseride vahekorra kohta Vene inseneriväeüksustes 40 a. tagasi lisan minu päevikulistel andmetel mõne üksikasjalisema kirjelduse, mis karakteriseerivad olukorda ja inimesi.

Minu kompanii esimeseks ülemaks oli venelane kapten Gavrilov, tüübiline pehme vene iseloom, kuid korralik ja haritud ohvitser. Ta armastas aga mugavust ja jättis seetõttu mõne asja silmade vahele. Gavrilov lahkus varsti kompaniist ametiülenduse tõttu: ta määrati alampolkovnikuna pataljoniülema abiks. Tema järeltulijaks telegraafikompaniisse tuli kapten Čižikov, kellel paistis olevat võõrast verd. Oli kuivetunud närviline mees. Tema tiheda musta habemega kaetud nägu oli perekondlikel põhjustel saanud närvilöögi tagajärjel pi-

sut kõveraks kistud. Huuled alatasa värisesid. Liigutused olid kalkuleeritud ja ta püüdis kõike teha võimaliku energiakokkuhoiuga. Tema kõnnak ja kehahoid meenutasid automaati. Tal oli harjumuseks soldateid kõnetada lausega: „Mina ütlen sulle“ (*ja tebe govorju*). Soldatid kartsid teda tema eriliselt sihitud ja liiga kõikenägija pilgu pärast. Kuid ei või tõendada, et ta väga kuri mees oleks olnud.

Teades oma närvlikkust oli ta kaks trahviraamatut lasknud teha: mustandi ja lõplikku. Mustandisse kirjutati kõik kavatsetavad trahvimised sisse, kuid lõplikku, mille järgi karistused tõeliselt läbi viidi, kirjutati mustandist üle võrdlemisi väike protsent. Oma asja ta tundis. Ka oskas ta soldatite meeoleolu hoida ja nende vajaduste vastu tähelepanelik olla.

Päevikusse olen ma Čižikovi ametisseastumise puhul järgmise märkuse teinud:

„Uuest kompaniiülemast oli rohkem juttu. Vanad soldatid rääkisid temast kui tõsisest, valjust sõjamehest, kes soldatitega jämedalt ümber käib. Karjub, see on õige, kuid senini pole veel sõimu kuulnud. Ainult kasarm on soojemaks läinud, supp ja leib on endisest paremad. Kõik ahjud on korda seatud, paremad riided ja varustus anti välja. Tema nimi on Čižikov.“

Peab kohe märkima, et Čižikov ikka sõimata ka oskas. Ilma selleta oli võimatu ametit pidada.

Eestlased võisid Čižikoviga rahul olla: ta andis nendele ametikõrgendusi, nii et midagi nuriseda ei olnud.

Minu esimese teenistus-aasta sügisel nimetas Čižikov eestlase Pirni (Viljandi ringkonnakohtu liikme P. vend) veltveebliks ja mina sain kompanii-kirjutajaks, mis oli ka ihaldatav amet, sest vabastas vahikorral käimisist ja oli hüppelauaks allohvitseri-kraadi omandamiseks. Mulle jäi Čižikovist kui ülemusest hea mälestus. Ta õpetas mind päris kooliõpetaja kombel, vahel küll minu arusaamatuse üle närviliseks saades, kuid ennast alati kiiresti rahule sundides. Nii on mulle meelde jäänud, kuidas ta kord, kui ma tema korterist lahkumisel olin värvitud põrandal teinud soldatliku pööraku, sõbralikult

seletas, et toas nii ränki liigutusi teha ei tule, ja veel muidki õpetusi käitumise suhtes juurde lisas. Ta sai aga peagi aukõrgenduse ja tema asemele tuli siis 1902. aasta novembris ülalmainitud Markeevits.

Ta sai Čižikovi käest päris korras kompanii.

Kuid juba esimesel kuul peale ametisseastumist, ilma et kompaniiga küllaldaselt tutvunud oleks, ütles ta kogu temale alluva meeskonna iseloomustuseks, meie olevat „käest ära lastud arestandid (karistusvangid)“. See oli taktitu ja mõttetu haavamine. Telegraafikompanii mees- tel kui võrdlemisi intelligentsetel inimestel oli autunnet, mis sarnaseid väljendusi rahulikult kuulata ei lasknud. Minu päevikus on temast järgmine kirjeldus:

„Kapten M. on väikest kasvu, kuid paksu ja tursunud kehaga. Liigub kuidagi iseäralikult veeredes. Peale selle on tal defekt: ei näe pahemale poole, mistõttu need, kes teda tunnevad, talle sellest küljest au ei anna. Mee- lespidamine ei ole tal krossigi väärt: kunagi ta ei mäleta, mis ta eile rääkis või tegi.“

Midagi ta õpetada ei osanud, vaid ainult sõimas, kui tehtu meeltemööda polnud. Käsuandmisel puudus järje- kindlus. Mulle jäi, hoolimata kaheaastasest koosteeni- misest, selgusetuks, kas ta telegraafiasjandust tundis või mitte.

Niisuguste omaduste tõttu oli tal konflikt kompaniiga ette otsustatud. See järgnes ka kiiresti.

Markeevitsil oli peale kõige muu idee tingimata kok- kuhoidu teostada. Kuigi kasarmus soojus ei tõusnud üle 7°, käskis ta veltveebliil ka kütteks määratud napi kivisöekvantumi pealt kokku hoida ja jõulupühiks an- tava kingi juures võttis kokkuhoiu arvel maha senini an- tud pudeli õlut ja $\frac{1}{4}$ naela vorsti. See näiliselt tühine asi tõi plahvatuse.

Kui ta jõulu esimesel pühal (1902. a.) maksva kombe kohaselt ilmus kasarmusse meestele häid pühi soovima, vastas tema tervitusele „Tervist, vennad!“ (*zdorovo bratsõ!*) ainult käputäis ligemalseisjaid koos allohvit- seridega. „Tervitan pühadega!“ (*pozdravljaju s prazd- nikom!*) ütluse peale reageeris veel vähem mehi. M.

toetus seinä najale, et mitte maha kukkuda, ja komberdas siis kompanii kantseleisse.

„Mis ma nendele teinud olen?“ päris ta veltveebliit arusaamatuses.

Vahejuhtum likvideeriti kodusel viisil, sest muidu oleks võinud kompanii laialisaatmine ja kompaniiülemade degradeerimine järgneda. Kuid kevadel, mai keskpaiku (19. mail v. kal. järgi), parajasti, kui olin kapralina esimest korda kampanii-korrapidajaks, tuli teade, et brigaadiülem kindral Malõhhin millegipärast meile peapesu tahab anda. Mul kästi kompaniis erakorraliselt puhtust ja korda teha.

Peapesu toimus väljas platsil kogu 9. sapööri-pataljoni kodusolevate sõdurite ja juhuslikkude möödaminejate kuuldes. Brigaadiülemal oli paraaditsemise nõrkus ja ta sooritas kõik oma jutlused avalikult.

Ilmnes, et Varssavi sõjaringkonna-ülemale kindral Čertkovile oli saadetud anonüümne kiri, milles väideti, et 9. sapööri-pataljoni telegraafikompaniis ei anta soldatitele välja seadusega määratud hulka toiduaineid ja muud varustist, ning oletati, et kompaniiülem koos veltveebliiga võtvat selle pealt matti. See oli vastuseks kompaniiülemade teotavatele ütlustele ja tema räpakale kokkuhoiupoliitikale. Mativõtmise oletus oli muidugi täiesti alusetu, kuid seletatav vene soldati ettekujutusega korrast. Kõigele lisaks oli kaebuses järgmine punkt: kapt. Markeevits olevat poolakas ja katoliiklane, kuidas ta võib telegraafikompanii ülemaks olla? Alla oli kirjutatud „9. sapööri-pataljoni telegraafikompanii tõsine isamaalane (*istinnõi patrioot*)“. Niiviisi oli asjasse toodud ka rahvuslik moment, mis osalt oli sihitud eesti ülevõimu (*zassilije*) vastu, kuna asjasse oli tõmmatud veltveebel-eestlane.

Malõhhin, impulsiivne vene mees, lahmis vihatujus ilma aru ja otsata. Ilmus kompanii ette ilma teretamata. Algas oma kõnet sõnadega: „Mina teid, sigu, teretada ei taha, sest teie olete tõprad (*skotõ*).“ Ja nii edasi. Tegi siis sõjaringkonna-ülemalt saadud anonüümkirja kohta mahlakaid märkusi, mis meeste hulgas lõbusat tuju te-

kitasid ja kogu noomitusaktsioonile rohkem teatrietenduse ilme andsid. Mul on vahejuhtumist säilinud järgmine kirjeldus:

„Malõhhiin ajas oma halliksmineva habeme ette ja pingutusest küüru tõmbudes rääkis läbitungiva komandöritenoriga (faltsetiga), mitte leides küllalt tugevat väljendust oma tundeile.“

Malõhhiini komandohääle pärast nimetasid soldatid teda „kukeks“.

Mõned näited tema väljendustest:

„Kui nadikael (*podlets*), kes selle kirja kirjutanud, astuks praegu ette, ma peksaksin ta lõusta (*morda*) veriseks, võttes vastutuse enesele. Ta kirjutab kirjale alla: „9. sapööri-pataljoni telegraafikompanii tõsine isamaalane“. Tõsine näru on ta, aga mitte isamaalane. Mitte poolakas ega sakslane pole seda kirja kirjutanud, nemad poleks endid patriootideks nimetanud, vaid meie oma vend venelane. Tõstke käed üles, kes on poolakad!“

Kedagi ei olnud.

„Tõstke käed, kes on õigeusulised, kes on venelased!“

Kõik tõstsid peale eestlaste, lätlaste ja sakslaste.

„Kõik teie olete venelased, aga üks teie seast on nadikael.“

Mina seisin korrapidajana väljapool rivi kindrali ja ohvitseride selja taga, mistõttu võisin kogu etendusest pilti saada. Kuid jälgisin lugu õuduse ja hirmuga, sest ma kartsin, et vihane kindral südametäiega kompanii korra alalt vigu otsima hakkab ja mulle põrgut teeb. Kuid mind jäeti rahule, sest kadunud Malõhhiinil ei olnud harjumust soldatite kallal norida, vaid ta pidas brigadiülemana oma peamiseks kohuseks ohvitserisid korrale kutsuda. Soldatitele andis ta ainult rivis üldõpetusi. Ka oli ta iseloomult hea inimene ja polnud teada, et ta kedagi kunagi oleks löönud; tema ähvardust ei võetud seepärast tõsiselt. Ka oli löömine seadusega keelatud. Ta katsus meisse ikkagi kõlbelist mõju avaldada.

Mul on meeles, et mõni nädal peale ülalkirjeldatud jutlust sattusin temale teel vastu koos oma seltsimehe, Valga raudteejaama eestiaegse vanema telegrafisti Ver-

nikuga. Seisime kindralile nagu kord ja kohus „vo front“. Vanamees, nähes meie käistel ja õlgadel 9. sa-pööri-pataljoni telegraafikompanii märke, ei võtnud ter-vitust vastu, vaid pööras kalessis meile demonstratiivselt selja, et niiviisi meie kompaniile oma pahameelt või põlgust näidata.

Viimsed teated temast tõi mulle sama Vernik, kes nüüd ka juba surnud. Tagasi tulles Kaug-Idast (1906. a.), kus oli veltveebliina olnud vägede ülemjuhataja Ku-ropatkini staabi juures oleva telegraafiijaama juhatajaks, on Vernik koos kellegi teisega kindral Malõhhinit koha-nud Peterburis Suveaias ja vanameest, kes oli juba erusse lastud, kõnetanud. Viimane olnud pisarateni lii-gutatud, et tema all teeninud soldatid teda meeles pea-vad, ja seletanud, et tal ilma ametita igav olla, mistõttu ta inseneriväe staabis endale tööd palunud. Teel sinna tulnud ta aeda pingile jalgu puhkama. Naine pidanud tal surnud olema.

Anonüümkirja loole oleks veel järgmist juurde lisada:

Varssavi sõjaringkonna-ülem asjale vormilist käiku ei andnud, kuigi oma adjutandi kohale saatis seisukor-raga tutvuma. Vastutusele kedagi ei võetud. Loo likvi-deeris pataljoniülem polkovnik Lessedov, kes palju diplo-maatilisemalt asja juurde asus kui Malõhhin.

Ta kogus meid paar nädalat hiljem kompanii-kasar-musse ja võttis asja käsitlemisele rahulikult, ainustki haavavat ütlust tarvitamata. Tähendas, et ta on väga kurvastatud sarnase juhtumuse pärast alluvas pataljon-is, kuid troostiks olevat lootus, et kompanii meeste val-dav enamus loosse segatud pole ja niisugust ümber-nurgavõtet heaks ei kiida. Ja küsis siis: „No mis temale (s. o. kirjajutajale) ikka oleks tehtud, kui ta harili-kus korras oma pretensioonid oleks avaldanud? Sea-duse järgi keegi teda vastutusele võtta poleks tohtinud. Ja soldatil peab ometi ka julgust olema!“

Ning torkas lõpuks:

„Ei ole küllalt, et patrioot vigadeta kirjutada oskab (kiri pidi „gramotno“ kirjutatud olema, sest Malõhingi

tähendas: „Vigu kirjas ei ole.“), vaid ta peab ka teadma, mida kirjutada võib, kuidas ja kellele. Distipliinirikumine ja rumala skandaali tegemine pole mingi patriootiline tegu.“

Küsis siis veel kord, kas on olemas põhjendatud kaebusi, kindlustades, et mingit tagakiusamist nende avaldamise pärast ei ole. Erilist midagi ei olnud. Mõned kaebasid halva toidu üle. Tehtigi mõned parandused.

Peab tunnistama, et Lesedov niiviisi selle väikese grupi, kes anonüümkirja saatmise taga seisis, moraalselt nurka surus.

Gruppi kuulusid paar-kolm raudteetehnikut — purjus peaga aetud juttudest sai hiljem teatavaks, kes asjast osa võtnud —, kelle hulgas oli keegi poola nimega rõugearmiline noormees B. Targa peaga ei tulnud temal kellegagi tülisid, sest ta oli võrdlemisi intelligentne inimene. Aga kui ta viina võttis, siis läks talle nagu kurivaim sisse. Noris selles olekus igal võimalusel tüli ohvitseridega, keda nimetas poolelijäänud haritlasteks — nedoučkadeks. See arvamus oli soldatite keskel levinud seetõttu, et vanasti sõjaväkke ohvitserideks pandi suurt-sugu mammapoegi, kes muidu igal pool läbi olid kukkunud.

Viinastunud olekus nedoučkaks sõimamise ja ähvardamise eest kirjutas kord B. peale raporti tolleaegne alamleitnant, hilisem polkovnik Senčikov, kes mõni aasta tagasi vaimuhaigena suri Tallinna Seevaldis. Ta oli enamlaste kätte sattudes parandamatu närvilöögi saanud. Senčikov oli kusagil, vist sõja-akadeemias, kindral Lebedevi koolivend olnud, kes ta siis Eestisse aidanud. Ta oli mainitud juhul nedoučkaks nimetamise pärast väga haavunud. Kui teisel päeval teda paluma mindi, et ärgu kirjutagu väga kurja raportit, nii et B. distiplinaarpataljoni peab minema, sest haavamine oli sündinud ametikohuste täitmisel, vastanud ta: „Poodagu ta või üles! Mingisugune tühipaljas B. lubab minu suhtes sarnaseid väljendusi!“

Kuid Lessedov oma diplomaatiaga lahendas tüli siiski leplikumalt, raport tehti ümber ja B. pandi pataljoni-

mandöri võimuga mõnekskümneks päevaks kartserisse. Kohtu alla andmine jäi ära.

B. teotas aga hiljem ka polkovnik Lessedovit ennast. B. viibis kord haigena pataljoni ambulatooriumis, kus kergete haigete jaoks oli paar voodit. Lessedov juhtunud siis ambulatooriumi vaatama minema. Niipea kui ta tuppä astunud, tõusnud B. voodist ja raputanud pataljoni-komandöri habemest. Viimane kandis pikka halli habet, mille eest talle oli antud hüüdnimi „habe“. Selle, samuti viinastunud olekus toime pandud huligaansuse eest anti B. sõjakohtu alla ja teda ootas surmanuhtlus. Ainus pääsetee oli ennast nõrgameelseks tunnistada lasta. Arstidekomisjon tunnistaski. See otsus protestiti, kuid ka teine arstidekolleegium asus samale seisukohale. B. pääses mahalaskmisest. Nõrgameelne ta selle sõna otseses mõttes ei olnud, kuid tal oli mingi haiglane tung enese paremakspidamiseks. Ohvitserimunder teda ärritas ja polk. Lessedovi peale kandnud ta alateadlikku viha anonüümkirja sepiitsejate rumalakstegemise pärast, kelle hulka temagi kuulus. Arstide seisukohta mõjustas meie arvates teatud vastolu riviohvitseridega. Arste ei tunnustatud, eriti auandmise alal, ohvitseridega täiesti üheväärseks. Minu mälestuse järgi peeti selle üle siis isegi avalikku vaidlust. Soldatite keskel liikus lentsõna: „Kana ei ole lind ega arst ohvitser“. Riiklikult seisukohalt oli siiski parem, et B. kui tehnilise haridusega inimene ellu jäi, kuna Venemaale oli sarnast jõudu hädasti vaja. Jaapani-Vene sõda oli tulemas.

Ja Kaug-Itta (Koreasse) sõjaväljale sõites on kadunud Tartu jaoskonna raudtee kontrollmehaanik Kuke-melk, kes samuti teenis meie kompaniis, B-d aasta hiljem Irkutskis kohanud, kus viimane ametis olnud Siberi raudteel vedurijuhina. Venemaa oli nii lai, et tema ühes ääres hulluks tunnustatud inimene võis teises ääres leida vastutava koha. Vene kombe järgi organiseeritud endiste seltsimeeste auks kohe kõvem oleng (*pir goroi*, nagu venelased ütlevad), nii et sõjaväerong, millega K. ja tema kaaslased sõitnud, ammu enne Irkutskist välju-

nud, kui sõbralikule koosviibimisele lõpp tulnud. Kuid B. paigutanud mahajääjad ametivendade juhitud Siberi ekspressi vedurile ja nii sõidetud aeglaselt-liikuvale sõjaväerongile Čitasse järele.

Kapten Markeevits, kelle saamatute võtete tagajärjel vahekorrad teravaks läksid, jäi edasi meie kompanii komandöriks. Avalikku skandaali enam ei tekkinud, kuid kord sügismanöövritel kottpimedal ööl (Poolamaal on ööd pimedamad kui meil) kusagil võsastikus laagris olles visati tema telki kivi, mis õnneks seesolijat ei tabanud. Tegu aeti poola talumeeste süüks, kes meie peale kartulipõldudele ja ristikunurmedele liigategemise pärast vihased pidid olema.

Nii vastikuid vahekordi sõduritega kui oli kapten M-1 ei olnud meie teada kellelgi kogu 4-ndas sapööri-brigaadis. Ainult kindral Malõhhini väimees, tatarlane staabikapten Lõssak oli tige inimene.

Lessedov (olgu tema mälestuseks siin veel paar rida): suri mõni aasta pärast ülalkirjeldatud sündmusi Vilnos 3. sapööri-brigaadi ülemana kindrali aukraadis. Tema abikaasa tuli peale seda Eestisse, kuna mees oli siit pärit, ja sattus 1919. a. algul kindraliprouana enamlaste kätte vangi ning Tartu krediitkassa keldrisse, kust siiski pääses eluga. Mõlemad olid sõbralikud inimesed. Proua oli vististi venelane.

Nooremate ohvitseride käitumise kohta soldatitega olgu jutustatud järgmised näited.

Olin kord vahikorraülemaks pataljoni peavahis, kus tol korral mingisuguse teenistus-alalise patu eest kartseris istus ka minu hea sõber Karl Oja Tartust, kellega koos valmistusime eksamitele. Oja ei tahtnud niisugust head juhust, nagu seda oli kartseris istumine — omaette vaikne tuba, keegi ei sega —, õppimiseks kasutamata jätta. Oli õpperaamatud kaasa võtnud ja ka lambi tuua lasknud, sest kartser oli pime, ainult kämblalaiune auk oli ukse sees. Töötas. Öhtul, kui Oja oli parajasti vahisoldati saatel välja läinud, tuli vahikorra revideerimiskäigui sisse pataljoni korrapidaja noorem-ohvitser, nime enam ei mäleta. Laskis ka vangikongide ukсед lahti teha.

Nimetasin temale iga ukse juures seesolija nime ja näitasin tuld. Oja kongis oli magamislava üles tõstetud ja sellele õpperaamatud ning vihikud ühes lambiga valmis seatud. Istumiseks oli taburet. Ohvitser astus kongi, pööras lahtioleva raamatu lehti ja vaatas pealkirja — oli ajaloo õpperaamat. Vaatas ka teisi raamatuid. Astus siis sõnalausumata kongist välja ja istus vahitoas vahikorrapäevikusse kontrolli-märkust kirjutama. Mõtles mõne minuti sulge käes hoides, kuna mina tema kõrval seistes kalkuleerisin, kas saan omakorda päeva kümme aresti ja kas lisatakse ka Ojale päevi juurde, sest vahi-all-olijal ei tohtinud midagi peale sineli kaasas olla. Korrapidaja-ohvitseril oli oma riisiko, kui korrarikkumise märkimata jättis. Kuid tema sule alt ilmus päevikusse märkus, et kõik on korras leitud. Vahikorra ülemana võtsin valveseisaku ja ohvitser lahkus sõnalausumata. Asi oli ka ilma ühegi seletuseta selge ja noorel ohvitseril, kes ise hiljuti õppimise lõpetanud, oli piinlik teisi õppimiseks soodsa juhuse kasutamise eest karistama hakata.

Oja, kel oli linnakooli haridus, astus 1904. a. Irkutski sõjakooli, mille lõpetamise järel teenis Vladivostokis, kus mingisuguses idamaa keelte õppeasutises uuris jaapani keelt. Oli hiljem Jaapanis praktikal. Sai 1914. a. lahingus Lodzi all surma. Tema kehvad vanemad, kaotades oma toitja, surid Ropka valla vaestemajas.

Üldse meie ohvitserid püüdsid võimaluse ja oma võimete piirides alamväelaste hariduse omandamist soodustada. Nii katsus kord keegi 19. sapööri-pataljoni ohvitser — suvel elasid kõik 4. brigaadi pataljoni üheskoos laagris —, kes ise vabakuulajana Varssavi polütehnikumis õppis, suvekursusi sõjakooli astumise eksami-tele ettevalmistamiseks organiseerida. Sellest ei tulnud aga suurt midagi välja, sest meil oli järjekindel õppimine teenistuskohuste täitmise tõttu raske. Aega õppimiseks tuli nõnda-öelda varastada. Meie oma pataljoni ohvitser leitnant Aponassov pidas meile mõne loengu, kuid tema algatus ei edenenu. Mingi ülemuslik umbusaldus lasus selle peal. Oma meelsuse maskeerimiseks

tõi ta meile kord siis kuulsa mustasajalise bessaraablase Kruševani juudivastast lehte „Russkoje Znamja“ lugeda. Seda oli ohvitseridele vaimutoiduks tellitud või hinnata saadetud. Alamväelased, nagu juba mainitud, ei tohtinud üldse lehti lugeda. Meile oli kohe selge, et Aponassov ise juudivastane pole. Oli muusikaarmastaja mees ja organiseeris pataljoni orkestrit, ise selles kaasa mängides. Tahtis vägisi ka mind metsasarvepuhujaks võtta. Palusin vastu, seletades, et mulle on eluliselt tähtis telegraafimehaaniku amet korralikult kätte õppida, et hiljem teenistust leida. Jättiski mind rahule. Läbi-rääkimistel tituleeris ta mind millegipärast härraks ja ütles „teie“, mis oli korrarikumine, sest ohvitserid olid kohustatud alamväelastele ilma ühegi tiitlita „sina“ ütleva.

Aponassov olevat 1905. a. Mandžuurias 9. pataljoni sapööri-kompaniide eesotsas mässu teinud. Mis tast peale seda sai, pole kuulnud.

Eesti alamväelasi teenis Varssavis, mille garnison siis tõusis kuuekümmne tuhande meheni, palju. Nägin neid 6. märtsil 1902. a. õp. Palsa juures armulaual käies kirikus korraga koos umbes poolteist tuhat meest. All-ohvitseri oli hulgas võrdlemisi väike protsent. Eesti ohvitseri ei teatud Varssavis olevat. Armulaual koos alamväelastega polnud neid igatahes ühtegi. Jalaväes neid siiski võis olla. Inseneriväe ohvitseridena meie kedagi eestlast ei kohanud. Ainult minu teenistuse lõpul tuli meie kompaniisse keegi Saaremaa mees, kes ka minuga tutvust tegi. Ta oli isegi nii sõbralik, et mulle minu äratuleku eel omal kulul ohvitseride-klubist lõunat las kis tuua, kui teada oli saanud, et ma verepuuduse tagajärgede pärast koju olin lastud. Ohvitserid teadsid, et soldatite toitlus oli kehv. Ta külastas mind kasarmus ja ajasime juttu. Kuid alamväelasena olin ma ohvitseri külaskäigust nii kohkunud, et kuidagi normaalset jutu- tooni leida ei suutnud. Ja nüüd olen unustanud, kas me rääkisime vene või eesti keelt. Ka tema nimi on ununenud. Meie tutvus oli lühike ja sellest on tagasi rohkem kui 30 aastat.

Mis puutub alamväelastesse, kellega mul aastaid tuli koos elada, siis olen ülemal juba lühidalt tähendanud, et see nii väga harimata kogu ei olnudki. Võrdlemisi suur protsent oli teise järgu eesõigustega, see tähendab linnakooli, selleaegse keskkooli nelja klassi, alamtehnikakoolide jne. haridusega mehi. Kui kompaniisse tulid, siis leidis seal ka üks täieliku gümnaasiumi-haridusega mees — allohvitser Kotov. Oli aga ka mehi, kes luterlaste käest magama minnes küsisid, kas meie ristimata oleme, et ristimärki ette ei löö. Organisaatorlike võimete poolest olid igasugu muulased venelastest üle, nii et meie kompaniis kordus Vene ajaloost tuntud varjaagide esiletungimise variant. Kaine peaga olid suurvenelased (väikevenelased erinesid neist) viisakas ja töökas rahvas ning omasid tihtipeale suurematki tehnilist osavust kui teised. Kuid viina võttes muutusid nad bandiks ning mürglit oli laialt. Oli muidugi ka erandeid, kes ennast ei unustanud. Ei saa ütelda, et venelaste keskel suuri joodikuid oleks olnud, ainult kehva toitluse juures nad ei kandnud kuigi palju. Ja nad jõid vene soldatielu vastikuse unustamiseks. Nende armsamaks lauluks oli: „Pei, pei, toska proidet“ (Joo, joo, kurbus läheb mööda). Muud meelelahutust meil peaaegu ka ei olnud. Suurte pühade eest oli mul alati hirm, sest siis tuli meestele kodunt raha ja nad katsusid endile head äraolemist teha. Ma võtsin 1903. a. lihavõttepühade aegu kokku, et umbes 100 mehe peale üle 400 rbl. oli tulnud, mis paari päevaga nagu kerisele kadus. Sel puhul tuli ka kompanii-korrapidajaks määramisel kaine peaga meestest puudus. Ja õnnetu oli inimene, kes seda nokastunud salkkonda pidi karjatama. Lärmitsesid, kippusid tüli norima ja käest laiali jooksa. Mõni mees tabati niisugusel korral linnas skandaalitegemiselt. Siis oli ka korrapidajal häda. Tõele auandes peab tunnistama, et ka suguvendi oli, kes kaduda armastasid. Ühte pean aga venelaste suhtes alla kriiputama, see on nende musikaalsus ja toredad hääled. Kompaniis oli hulk vene kirikukooride lauljaid kooli-

tatud häältega, kes parajas tujus hinge põhjani tungivat laulu teha võisid.

Individuaalselt oma sõjateenistuskaaslasi meelde tuletades kerkivad ette mõned huvitavad kujud.

9. sapööri-pataljonis teenis muude hulgas alamväelasena ka kuulsa vene kirjaniku Gogoli ligidalt sugulane, vennapoja-poeg või midagi sarnast. Kandis Gogoli nime. Oli õrna olemusega intelligentne noormees ja tal oli kunstilisi huve: harrastas joonistamist ja maalikunsti, kuid katsed kirjanduse alal ütles olevat tal ebaõnnestunud. Tundis ka muusika vastu huvi. Kahjuks on mul nüüd meelest läinud, mis ta oma perekonnaloost teadis jutustada. Meie saime sõpradeks seetõttu, et ma siis juba tema perekonna kuulsa esindaja töid küllalt olin lugenud ja nende austajaks saanud.

Gogoli perekonna elava esindaja kõrval leidis meie kompaniis suure kirjaniku poolt kujutatud tüüpe. Nii bessaraablane (neid kutsuti meil moldavaanlasteks) Čumačenko, kes oli pikk, aeglase liigutustega, mustajuukseline ja kuulsate Taras Bulba vurrudega mees. Kogu tema olemine sünnitas meile nalja, ilma et ta ise nalja oleks pruukinud heita, kuigi tal oli huumorimeelt. Sellejuures evis ta võrdlemisi head kooliharidust: mäletavasti oli ta Benderõs lõpetanud progümnaasiumi.

Tema iseloomustuseks jutustan järgmise loo: Läk-sime laskeharjutustele. Čumačenko kui allohvitser oli salga juhiks. Märklauad seati üles ja meie lasksime nagaan-süsteemi revolvritest. Kui laskmise tagajärgi kontrollima hakati, leiti, et igal mehel oli mõni kuul märki läinud, ainult Čumačenko märklauad oli absoluutselt vigastamata. Kompaniitülem leidis selle eriskummalise olevat, et allohvitser, kes ei ole pime ja pealegi hea hariduse saanud, ühtegi kuuli märki lasta ei suuda. Oletati eksitust: ta võis naabri märklaua pihta sihtinud olla. Čumačenko pandi seepärast kogu salga lõbuks üksinda märki laskma. Ta sihtis meeleheitlikult, kuid tulemused olid ikka kehvad: mitte ainuski pauk polnud tabanud. Siis pandi mees viieks päevaks kinni, sest oletati, et ta vigurit teeb. Kas ta tõeliselt sihtida ei

osanud või mängis ta kometit, see jäigi meile teadmatuks, kuigi ta ise tõendas, et ta ikka tabada püüdnud. Muheles seejuures vurrudesse ja meie kahtlesime tema tõenduses. — Niisuguseid arusaamatuid omadusi oli Čumačenkol veel mitu, kuigi ta muidu oli normaalne inimene ja mõnus mees. Elas aga ja nohises omaette, nii et kellegagi erilist sõprust ei olnud.

Mul ei ole siin võimalik kõiki oma teenistuskaaslasi, kellel oli silmapaistvaid omadusi, kirjeldama hakata. Iseloomustan seepärast ainult gruppisid.

Teised väikevenelased peale Čumačenko ei omanud Gogoli naljavendade eriomadusi. Nii oli minuaegne noorteõpetaja allohvitser Martinenko, Edela raudteede telegrafist Kiievist, lõbus vene mees, kuid mitte joodik ja pidas korda. Harrastas õpetamisel sõimamist, kuid vabandas ennast selle pärast meie ees, seletades, et temale sõimamine lõbu ei tegevat, kodust tulles olnud see temale võõras, kuid sõjateenistuses ei saavat sõimuta läbi. Teine ukrainlane Kustoljan, telegrafist Poltaavast, kes eestlase Pirni järel veltveebliks sai, ei omanud üldse vene iseloomu. Ta ei võtnud viina ja oli sihikindel karjerist. Ukraina kandist tulnud mehed olid enamasti kõik rohkem välja kujunenud iseloomud, mitte nii laialivalguvad kui suurvenelased. Ka mainitud Gogol esines kindlate piirjoontega isikuna.

Erilisi tüüpe, peale Čumačenko, oli meile tulnud Besaraabiast. Kolm meest olid türgi päritolu. Allohvitser Ikizli oli ka välimuselt idamaalane ja rääkis türgi keelt. Hariduselt tundis ennast aga venelasena ja esitas eestlastega vaieldes ikka vene seisukohti. Omas progümnaasiumi haridust. Oli meile täiesti arusaadava ja tasakaalus iseloomuga inimene. Teised kaks moldavaanlast olid vähema haridusega ja seetõttu omapärasemad. Hoidsid suguvendadena omavahel kokku ja rääkisid üksteisega alati türgi keelt. Millegagi nad aga eriliselt silma ei paistnud, ainult et venelaste moodi ei laaberdanud. Teisel neist oli täiesti võõras orientaallase nägu.

Bessaraabiast pärit oli ka veel rumeenlane Tetrad, elava ja sõbraliku loomuga inimene, nagu rumeenlased harilikult ikka. Elukutselt ta oli kaupmees, pärit Doonau kaldal asuvast Reni linnast, mis asetseb siis Rumeenia-Vene piiril. Oli haritud ja korraliku kasvatusega inimene. Tundis ennast rumeenlasena ja oli seetõttu teatud vastolus venelastega. Et tal kompaniis suguvendi polnud, siis seltsis eestlastega, kellega sobis.

Eritüübina peab veel mainima sakslast Hennigit Peterburist. Oli korrektne mees, kuid väljakujunenud saksa iseloomuna ta ei sobinud teiste seltskonda. Ta oli nõnda-öelda ligipääsmatu, kuigi katsus vahekordi luua, muude seas ka minuga, sest oskasin saksa keelt. Kuid mõlemapoolsest heast tahtest hoolimata me sõpradeks ei sobinud. Mulle paistab, et kogu saksa rahvas niiviisi inimlikust ühiskonnast kõrval seisab ja et see eraldumistunne nende rassiteooria loomise põhjus ongi.

Eestlastest, peale ülalmainitud Volmeri, Verniku, Kukkemelk'i ja Pirni, teenisid minu ajal meie kompaniis veel: tuntud Valga arsti Müllersoni vend, kes hiljem oli ametis Mandžuuria raudteel ja seal suri; Tartus tuntud õpetaja Peeter Ilves; kooliõpetaja K. Unt; praegune Lehtse jaamaülem Poom ja keegi Krisipuu, kellest ma imelikul viisil absoluutselt midagi nüüd ei mäleta. Kujundasime omaette rahvusliku grupi, kuigi meie omavahel nii väga ei sobinudki. Ma olen päevikus märkinud, et meie üksteise vastu okkalised oleme olnud. Eesti individualism andis ennast tunda: igamehel oli eri omadusi ja eri kalduvusi. Ainult ühine keel ja väline surve vene olluse võõristamise näol sundis meid mõnesugusel viisil kokku hoidma. See tekitas aga pikapeale seltsimehelikkuse tunde. Seejuures ilmnes, et meie sugugi nii väga külma ja puise iseloomuga polnudki: nii sõpruse sobitamises kui ka tülitegemises olime venelaste järel esimesel kohal. Puudus ainult vene lai žest ja laaberdamine. Sakslased ja ka väikevenelased olid minu mälestuse järgi palju kinnisemad. Ka türgi flegma paistis silma. Meie naabrite lätlaste esindajate suhtes peab ütleva, et nad mulle sõjaväeteenistuse päevilt sõbralikkude inimeste

mälestuse on jätnud ja et nad kodustena tundusid. Näiteks pataljoni velsker Sandberg, kes mulle mitmel puhul head nõu andis. Temaga oli mõnus juttu ajada. Ma arvan, et võõrsil, võõra rahva hulgas kodunurga (milleks meile olid Balti kubermangud) inimesed ikka lähematena tunduvad kui muidu.

Nii palju meie kompanii isikliku koosseisu ja suhete kohta. Nüüd vaatleme veel Vene sõjaväe sideasjanduse tehnilist korraldust 40 a. tagasi. Toon andmeid jälle isiklike mälestuste põhjal.

Nooremaks allohvitseriks ülendamise järele määrati mind telegraafiklassi juhataja ohvitseri abiks. Tegelikult sain ma klassi juhatajaks, sest nimeline juhataja leitnant K. ei osanud isegi telefoni kaudu rääkida, rääkimata telegraferimisest morse-märkidega ja üldse aparaatide käsitlemisest. Telegraafiklassis ei valmistatud aga ette mitte ainult telegrafiste, vaid ka telefoni- ja telegraafimehaanikuid.

Meie ülesandeks oli sõja puhul alatiste ja edasikantavate telefoni- ja telegraafiliinide ehitamine ja telegraafi- ning telefoniühenduse korraldamine, samuti väeosade vahel ajutiste ühenduste jaluleseadmine päeval heliograafide abil, mis töötasid peeglitega juhitud päikesevalguse vihkudega, ja öösiti signaallampidega (nõndanimetatud Mangini lampidega), mis töötasid peeglite abil koondatud ja juhitud lambivalgusega. Nende tegevusraadius ulatus mõnekümne kilomeetrini. Kui väeosad olid lahutatud mõnesuguse tõkke läbi, mis saadetavaid valgusejugasid näha ei lubanud, siis tarvitati öösiti erilist signaalaparaati, mis töötas magneesiumivälkude abil. Kõne-all-olev optiline telegraaf (heliograaf, Mangini lambid ja viimatimainitud signaalaparaat) andis edasi morse-märke, misjuures signaalaparaadi roheline magneesiumiplahvatus tähendas joont, punane punkti. Sädetelegraafi leiutamine Marconi poolt teostus just minu teenistuse ajal, seepärast meie sellega siis tuttavaks veel ei saanud.

Peab juurde lisama, et peale mainitud aparaatide abil edasiantavate märkide signaliseerisime veel lippu-

dega, missugust teadete edasiandmise viisi kasutatakse veel praegu.

Et meie aja suurte vägede juhtimiseks sideteenistus on äärmise tähtsusega, see on üldiselt teada. Kuidas sai minuaegne sideorganisatsioon sellega toime?

Tehnilise töö pearaskus lasus endiste raudteede- ja posti-telegraafi-telegrafistide ja elektrotehniliste ettevõtete montööride õlul. Ohvitseridest tundsid vaid üksikud oma ala, sedagi küll rohkem teoreetiliselt. Ma ei mäleta oma teenistuse ajast ühtegi ohvitseri, kes rahuldavalt telegrafeerida oleks osanud. Samane lugu oli aparaatide ülesseadmisega. Oli ohvitser, nagu ülalmainitud leitnant K., kes oli muidu päris hea inimene, sest ta ei teinud soldatitele kurja ega head, ent kellel polnud aimu telefoni- ja telegraafiaparaadi töötamise põhimõttest, nii uskumatu kui see inseneriväeohvitseri suhtes kõlab.

Kord käskis brigaadiülem kindral Malõhhin, 9. saapõori-pataljonis ülevaatust tehes, kõigi soldatite ja ohvitseride kuuldes teda näidata, kuidas induktori abil fuggasse ja miine lõhkema pannakse. Mees vastas otsekoheselt, et ta induktoriga ümber käia ei oska. Sai kurjasti noomida. Kord tuli ta manöövrите ajal ühe oma sõbra-ohvitseriga minu juurde välitelefoni-jaama ja käskis seletada, kuidas telefon töötab. Seletuse saanud, ta keeldus uskumast, et häälelainete läbi võnkuma pandud telefoni diafragma (ehk membraan) võib telefonitorus oleva magneti külgetõmbejõudu (magnetivälja) vastavalt kõikumata panna ja selle läbi induktioonipoolides elektrivoolu tekitada, mis traadi kaudu edasikantuna teises jaamas ümberpööratud korras häält sünnitab. Ma keerasin telefonitoru lahti ja näitasin neile, et seal midagi muud sees ei ole kui mainitud asjad vastavalt ühendatud. Kuid uskuma neid panna ei saanud. Veel vähem aimu oli leitnant K-l mikrotelefonist. Oleks asjata arvata, et nii väheste teadmistega oli ainult leitnant K. Terve pataljoni peale teati ainult kellestki staabikapten Pototskist (tal ei olnud krahviit-

lit), et ta tunneb hästi telegraafimehaanika ala, ja oldi uhke, kui tema oli kedagi eksamineerinud.

Veel mõned anekdootlikud sündinud lood tolelaegsete vene ohvitseride tehnilise hariduse iseloomustamiseks.

Kord laskis mind kui telegraafiklassi juhatajat keegi tuttav lätlane-aidamees kutsuda tema juures laos olevaid elektriaparaate järele vaatama, sest olevat tarvis esitada akt nende korrasoleku üle. Kutsuda oli käskinud tema otsene ülemus ohvitser, kes ise aparaate ei tundnud või ei olnud neid viitsinud vaadata. Ei mäleta enam, mitmenda sapööri-pataljoni (vist 8-nda) ja -kompainii ohvitser see oli. Aparaadid olid pakitud kastidesse ja kui need lahti võtsime, siis selgus, et meil tegemist on mitte elektriaparaatidega, vaid geodeetiliste instrumentidega (teodoliidid, nivelliirid, kiikrid jne.). Sapöörid vajasid neid sildade, kindluste ja maa-aluste miini- ning muude käikude ehitamise juures. Mulle oli esimesest pilgust selge, mis asjadega tegemist on, ja ütlesin seda oma kutsujale. Tegin ettepaneku mõnd raudteetehnikut minu ametivendadest juurde kutsuda, sest ma polnud instrumentide korrasoleku hindamiseks kompetentne. Mees seletas, et selleks polevat enam aega, vaid paari tunni pärast tulevat akt ülemusele esitada. Uurisime siis kahekesi, kas instrumentide juures on murdmise, lömmilöömise või klaaside purunemise, kriimustuste jm. tunnusmärke, ning seadsime akti kokku, et kõik on korras leitud. Ma olin sel puhul üllatatud, et ei sapööri-allohvitsere ega ka -ohvitseri elektriaparaatide ja maa-mõõdu-instrumentide vahel vahet teha ei osanud. Vähemalt teadma oleksid nad pidanud, mis riistad pataljoni laos olemas. Instrumentidega töötamise oskusest ei võinud juttugi olla. Muidugi asjatundjaid ohvitseri väeosades siiski leidis. Ehitati vaatetorne, sildu, maa-aluseid käike jne. Mõistatuseks on mulle aga jäänud Vene inseneriväe-ohvitseride hariduse-korraldus. Mis nendele küll insenerikoolis pidi õpetatama, et ülalmainitud nähted võimalikud olid? Tehnilisis küsimusis täiesti saamatud olid muidugi jalaväe-ohvitserid.

1903. a. sügisel olime Brest-Litovski rajoonis suurtel manöövritel. Umbes 100 kilomeetrit mainitud linnast lõuna pool seadsime välitelegraafi ühendust üles ja mina jäin ilusa ilmaga kuhugi jaamaülemaks. Laotasime tee äärde võsastikku sineli maha ja seadsime selle peale morse-aparaadi ning avasime telegraafiühenduse. Sinna ligidale jäid väheseks peatuma ka möödamarssivad jalaväerügemendid. Üks jalaväeohvitser tuli vaatama, mis meie teeme, ja teada saades, et telegraferime, kutsus üllatatult oma ametivenna ka vaatama:

„Andrei Ivanovitš, tulge siia, vaadake, mis siin tehakse!“

Lõpuks kogunes terve trobikond jalaväe-ohvitseri meie ümber, kellele ära seletada katsusime, mis alustel morsetelegraafi-aparaat töötab. Mulle jäi mulje, et meie külalistest mitte ühelgi enne morse-aparaadist aimu polnud.

Oma viimasel teenistus-aastal olin oma kompanii elektrotehnilise praktikumi juhatajaks. Tuli läbi ajada kehvade abinõudega. Ohvitserid, nagu mainitud, olid enamikus võhikud ja harilikult mingit näpunäidet anda ei suutnud. Ainult sõimasid, kui asi hästi ei edenenud. Mingit elektrotehnilist kirjandust ka ei olnud, sest selle muretsemist ei tulnud kellelgi meelde. Meil polnud isegi ajakohast õppetelefoni, sest seinal seisis ürgaegne Mixt-Honesti-süsteemiline aparaat, kuna juba siis tarvitusel olevat Siemensi aparaati nägime juhuslikult, kui kuhugi erakorterisse sarnast aparaati parandama kutsuti. Keskjaamaga meid üldse ei tutvustatud. Sõja ajal juhuslikult vaenlase telefonisisseseadet kätte saades oleksime abitus seisukorras olnud. Välitelefoni oli primitiivne: suurendatud mikrotelefoni kuulamistoru ilma mikrofonita. Tegevusraadius kuni 10 km. Mulle paistis kogu tolleaegne sideorganisatsioon tõsisel puhul vähekasutatav, välja arvatud morse-telegraaf. Heliograafia katsetades tegime kindlaks, et ühenduste saamine enam kui 10 km taha on seotud raskustega. Nii oli meil tegemist, et Varssavi raekoja tornist 10—15 km tagant vastasjaama üles leida ja kiirtevihku juhtida, sest

mõnekümne sekundi jooksul pärast sihivõtmist kaldus ta päikese liikumise tagajärjel niivõrd sihist kõrvale, et signaalid ka binokliga vaadates enam loetavad ei olnud. Kuid kõik see on nüüd minevikupärandus. Raadio ja elektrilampide signalisatsiooni tarvituselevõtmise tõttu on tolleaegne optiline telegraaf iganenud.

Meie valmistusime kõne-all-oleval ajal sõja vastu. 26. jaan. 1904 laskis Jaapani miinilaevastik Port Arthuri reidil mitu Vene sõjalaeva vigaseks ja põhja. Algas Vene-Jaapani sõda, kuhu minu ametivendi vahetpidamata saadeti. Just 26. jaan. hommikul seisime 9. sapööri-pataljoni ees platsil ühte Dalnõisse (nüüd Dairen) minevat rühma saatmas. Peeti palveid ja loeti sõjanuhtlusseaduse paragrahve meestele ette. Selle lugemise ajal toodi siis ka telegramm Port Arthuri sündmuste kohta. Sõjavõimalustest oli meile aga juba varem räägitud ja vägedesaatmine Kaug-Itta oli seisukorra tõsiduse tunnistuseks. Kuid telegramm erutas siiski. Linnast läbi marssides levitasid poolakad suure heameelega meie keskel mainitud telegrammide-lehti suusõnaliste märkustega: „Seal on teie laevastik!“ Poola intelligents soovis Venemaa lüüasaamist. Poola rahva laiemad hulgad olid sündmuste vastu muidugi ükskõiksed.

1904. a. oletati Vene võimude poolt Saksamaa kallal-letungi võimalust Venemaale. Juba 1903. a. sügisel kopeerisid meie telegraafikompanii mehed sakslastelt näpatud Thorni ja Graudenzi kindluste plaane. Mainitud kindlused seisid 9. sapööri-pataljoni tegevusrajooni piiril. Eriti ärev oli seisukord 1904. a. suvel. Kord komandeeriti kõik meie pataljoni ohvitserid piiri äärde ettevalmistusi tegema, et käsu peale mõne tunni jooksul kõiki piiriäärseid raudteid ja vististi ka maanteid kasutuskölbmatuks teha vaenlase edasitungi takistamiseks. Mobilisatsiooniplaanid hoiti 1903. a. saadik valmis.

Spionaaži psühhoos arenes: meie hulgas levisid teated Vene kindluste- ja mobilisatsiooniplaanide müümisest. Mul on päevikus märgitud, et siis Varssavis keegi polkovnik Grimm selle pärast 20 aastaks sunnitööle mõistetud.

Nagu juba mainitud, pandi 1903. a. Brest-Litovski rajoonis toime suuremad manöövrid, millest osa võttis ka kadunud Nikolai II koos keisrinnaga. Nägin neid seal esimest korda. Oma venekeelsetes päevikulistes ülestähendustes olen selle kokkupuutumise kohta järgmist märkinud:

„Teisel päeval (30. augustil) oli keiserlik paraad (*smotr*). Keiser istus ohvitserimundris kõrvi hobuse seljas. Ta on oma pildi sarnane. Kuid pildil ta paistab toreda terve mehena, tõeliselt on ta aga sissevajunud rinnaga ja üsna nõrga kehaehitusega mees. Näol ei ole mingit rõõmsat ilmet, vaid tal on kannataja nägu. Ei ole märgata energiat ega tahtejõudu, mida on tarvis miljonite-valitsejale. Ma kuulsin ka tema häält, kui ta meid paraadi eest tänas sõnadega: „Täna, sapöörid!“ Meeldiv, kuid nõrk tenor.“

See oli minu kui noore poisi arvamine keisrist. Keisrinna sõitis meist mööda õukonna tõllas, millele hobused olid ette rakendatud mitmes reas; foreitorid, kutsar ja teenrid olid kirjudes mündreis. Keisrinna ise paistis mulle mingisuguse nukuna ajastjäänud riietuses. Istus tõllas puisena, rappudes peenralist põldu mööda sõites. Tahtis niiviisi nähtavasti oma majesteetlikkust demonstreerida. Majesteetlikkuse muljet aga ei jäänud. Meile paistis see õukonnavärk kentsakana. Keiser oma sõjaväelasemundris oli kodusem.

Mis puutub manöövritesse, siis olid nad ilmselt katsetatud võimaliku tulevase lahinguväljaga tutvumiseks. Meie liikusime umbes 100 kilomeetrit lõuna pool Brest-Litovski kindlust lagedal väljal. Tõeline lahing oli 1915. a. umbes 200 kilomeetrit mainitud kindlusest lõuna pool Krasniki juures, samuti lagedal väljal.

Mainitud manöövrid olid aga võrdlemisi lõbusad asjad. Ilm oli ilus ja tuli liikuda värskes õhu käes, olgugi vahel umbes 60 kilomeetrit päevas läbi marssides, pealegi tööd tehes, s. o. telegraafi- ja telefoniliine üles seades ja maha võttes. Nägin seejuures ka poola talupoegade ja mõisnikkude olemist.

Vene-Poolamaa on üldiselt kehv maa-ala: liivase pealispinnaga legendik. Rahvas elab seal vaeselt. Minu päevikus leidub muuseas selleaegse Poola küla seisukorra kohta järgmine märkus:

„Küla majahütid ei ole nii tugevasti ehitatud, kui meil põhjas: seinad koosnevad enamasti kahekordsest laudvooderdusest, mille vahed õlgedega või samblaga täidetud. Mõnel hoonel on ainult ühekordne laudsein, mis väljastpoolt kaetud õlgvooderdusega, mida teibad koos hoiavad. Katused on enamasti õlgedest, laastukatusleidub harva. Mõni maja on välimuselt üsna meeldiv, näit. külavanema (*soltys*) maja L. külas, kuid toad on räpased. Puhtaid ruume leidub harva.“

Umbes sarnane mulje on jäänud mulle kõigist Vene-Poolamaa osadest, mida tol ajal läbistasin.

Talude kõrval on Poolas ka mõisu. Poola väikeaadli (*šlahta*) mõisu (*folvark'isid*) võis ainult meie suuremate taludega võrrelda. Kuid oli ka suurmõisu. Nii peatusime 1903. a. manöövritel kellegi krahv Zamoiski suurmõisas, millel oli isegi oma elektri jaam.

Siinkohal ei ole võimalik Poola olusid ligemalt kirjeldama hakata, eriti et kõne-all-oleval ajal puudus mul võimalus kõigekülgeid tähelepanekuid teha; pealegi on ju aeg muutunud. Keda ma siin iseloomustama pean, need on Poola juudid. Elasin oma soldatipõlves Varssavi juutide linnaosa naabruses ja nägin nende elamist-olemist.

Silmatorikav on Poola juutide vaesus. Millest need inimesed küll elasid, see jäi mulle paljudel juhtudel mõistatuseks. Powonski kasarmute ligidal asus Varssavi juuditurg, Wolowkaks nimetatud. Juudi kaubitsejad istusid seal uulitsakividel ja müütasid läbikulunud ja alt ära tulnud saapataldu, äravisatud kingi, riideräbalaid, murdunud ja roostetanud lukke, võtmeid ja muud sarnast kraami, mille kohta mulle arusaamatuks jäi, kellele seda kaupa tarvis võis olla. Ja kui palju selle müümisest võis teenida?! Ka suur osa muid juudi kauplusi olid säärased, et ristiinimesel neid pidades võimatu oleks olnud ära elada, pealegi perekonnaga. Juudi käsitöö-

liste korterid olid niisuguse viletsuse asupaigad, et nad mullegi, kes ma ise kehvadest oludest olin tulnud, ebaloomulikult armetud paistsid. Muidugi oli Varssavis ka rikkaid juute, maja- ja vabrikuomanikke ning suurkaupmehi. Nende elamist ma nägema ei ulatunud.

Juudi noorsugu, kes haridust oli saanud, käis enamasti moodsas riietuses, nägu ja pea moodsalt raseeritud ja pöetud. Kuid aastatega ilmus nendele pigimüts pähe, pikk juudipalitu selga ning habe hakkas kasvama. Euroopalikud noormehed muutusid aegamööda mingisugusteks eksootilisteks tüüpideks. Geto (juudi-linnaosa) vajutas nendele oma pitseri. Omapärase riietuse ja habeme kõrval oli juutide näol eriline haiglane ilme, silmanähtavalt alatoitluse ja viletsate korteriolude tagajärg. Kõike seda võib ka praegu Poola juutide juures tähele panna, ka näit. Krakovi juutide juures, kes kultuursemates oludes elavad.

Poolakad kaebavad, et tsaaride Venemaa nendele kaks nuhtlust päranduseks jätnud: hingemaasüsteemile rajatud põllumajandusliku viletsuse ja armetud juutidehulgad. See etteheide on põhjendatud, olgugi et Poola talupoegade viletsus ja juudid enne Venemaa alla sattumist Poolas olemas olid.

Mis puutub poolakate eneste iseloomustamisesse, siis on meeles, et meie soldatite keskel jutustati anekdoote poolakate ahnusest ja kardeti nende ägedat ülesastumisi.

Minul isiklikult oli poola rahvast kahju tema iseseisvuse kaotuse ja vaesuse pärast, mida lugesin võõra valitsuse tulemuseks. Vene sõjavägigi oli rahvale nuhtluseks selles mõttes, et näljased soldatid manöövritel liikudes nurmedelt ja aedadest söögilisa hankimas käisid, kuigi see oli seadusega keelatud.

Ma toon selle peatüki lõpul mõned kokkuvõtlikud andmed Poolamaa ja tema pealinna iseloomustuseks. Enne aga kirjeldan veel paari tolleaegset sõjaväelist asutist.

Tähtsat osa etendas sõdurite elus sõjaväehaigemaja. Mul on sellest asutisest säilinud üksikasjaline kirjeldus

kadunud seltsimehe Oja sulest. Ta kirjutas mulle 28 juunil 1902. a. Varssavi sõjaväehaigemajast (kiri on venekeelne, harjutuseks pidasime kirjavahetust selles keeles):

„Kallis Jans!

Loen tarviliseks sulle pühendada mõned read oma praeguse elu-olu üle, õigem kirjeldada olemist Varssavi sõjaväehaigemajas.

Kui ärasõidu eel pataljonist jumalaga olime jätnud, võtsin veel Volmeri käest trigonomeetria õpperaamatu ja peale lõunat laagrisse enam ei saanud, sest ambulantsi juures ootas mind juba nõndanimetatud „haigemaja tõld“ (*lazaretnaja lineika*). Loomulikult ma oma tervisliku seisukorra pärast ei vajanud seda halastamatut raputamist selles puhtvene rahvuslikus sõidukis. See riistapuu on määratud raskete haigete tarvis ja ta tõi mu elusalt haigemajja, olgugi segilöödud sisikonnaga.

Mis sind haigemajas kõige pealt üllatab, need on toredad parkettpõrandatega ruumid ja laitmatu puhtus igal pool, kuhu vaatad.

Haigemajasse pärale jõudes oli minu esimeseks tööks kõik seljast ära visata, mis 9-ndat sapööri-pataljoni meelde tuletas. Riided ja saapad viskas teenija ühte kotti, pani kotile numbri külge ja viis kuhugi ära. Mina jäin aadama-ülikonnas ootama. Tuli teine teenija ja viis mitmest ruumist läbi vannituppa. Neli või viis valgest potikivist vanni vasest äärepuudega seisid seal reas. Tähtsa isikuna keerasin soojas vees mõnuldens ennast ühelt küljelt teisele. Kui olin enese korralikult puhtaks pesnud, siis leidsin diivanilt minu tarvis pandud käterätiku ja pesu, mis kuulus haigemajale. Selle järele tuli juba kolmas teenija ja viis mu kuhugi saali, kus seisis reas mitu kappi. Ühest võeti minu tarvis välja nõndanimetatud halatt, millel on mõnesugust sarnasust Egiptuse vaarao riietusega. Järgmises toas varustati mind kollaste kingadega ja pärast seda viidi mind sellest hoonest õue peale. Haiged olid haigemaja õuel laagris. Peaaulitsa ääres oli rida hiiglatelkisid purjeriidest katustega. Telkide ümber ja teedel jalutasid

„pruunid halatid“. „Teise sisehaiguste jaoskonda!“ hüüdis mind saatev teenija ja näitas mulle telgi kätte. Astusin sisse. Telk oli nelinurkne kahepoolse katusega. Keskel oli tee, selle ääres kahel pool koigud. Need olid kaetud puhta pesuga ja seisid kahekaupa koos. Koigupaaride vahel olid lauad. Tinutatud plekist sööginõudeks olid igamehe tarvis kauss, taldrik ja kruus. Ka soolats ja lusikas olid seal.

Sellel õhtul ja järgmisel päeval mulle midagi süüa ei antud, sest ma polnud toidusaajate nimekirja üles võetud. Kolmanda päeva hommikul tõi teenija mulle poolteist naela musta leiba ja pool naela saia. Siis viieteistkümne minuti pärast toodi toobriga teed. Ma võtsin ja proovisin: oli suhkruga magusaks tehtud. Lõunaks anti pool naela putru, naelane lihaportsjon hapukapsa-supiga. Õhtusöök toodi kella kuueks: anti suppi ja samasugust teed nagu hommikulgi. Sarnane toidukoostis kannab nimetust „esimene harilik“. On veel „teine harilik“ ja siis „nõrgavõimeliste toit“.

Sama päeva hommikul esinesin arstile ja küsimuse peale, mis valutab, vastasin: „Rind“. Arst kuulas minu sisemust ja kirjutas väriseva käega midagi minu haigemajapiletile.

Puhkan nüüd juba neljandat nädalat ja kosun. Selle aja jooksul olen matemaatika alal mõndagi läbi võtnud. Lehitsesin geomeetriat ja algebrat ning tutvusin üldjoontes trigonomeetriaga. Vaba aega on siin pööraselt.

Hommikul tõuseme kell pool seitse. Pool kaheksa joome teed. Siis tuleb parkett-põranda hõõrumine kalvist närtsudega (*sukonkami*), mis kestab minutit kümme. Arstlik järelevaatus kestab kuni kella kümneni. Ülejäänud ajaga tee mis tahad.

Sauna viiakse iga nädal. Pesu vahetatakse sagedasti. Puhtuse asjas on siin vali kord.

Haigemajas on ka palju eestlasi. Niipalju kui ma neid olen tundma õppinud, kõik nad püüavad „komisjoni“ pääseda ja selle kaudu koju. Kõige rohkem on neid kõrvahaiguste jaoskonnas. Palju on neid selle aja sees koju saadetud. Suuremalt osalt on nad, välimuse

järele otsustades, terved mehed, nii et nende haigestumises loomulikult teel tuleb kahelda. Mitmed ütlevad avalikult, et nad kõige peale välja lähevad. Vähegi haigel inimesel ei tee erilist raskust koju terviseparandusele pääseda.

Juute on siin haigemajas musttuhat. Neid saadetakse vähem koju, enamasti tagasi kompaniisse.

Allohvitserid haigeid trahvida ei saa. Kui päriselt jonniga ajama hakkavad, siis kaeraportsjoni peale siiski panna võivad. Kaeraportsjon seisab selles, et haigele päeva kolm peale kaeraleeme midagi ei anta. Üldiselt on siin parem olla kui kompaniis. Mis sulle on määratud, saad kätte. Leiba, putru ja liha antakse kaaluga.

Kaua ma siin vedelda ei kavatse: võib-olla veel sel nädalal lasen enese kompaniisse välja kirjutada.“

Mina tutvusin sõjaväehaigemajaga isiklikult kaks aastat hiljem. Võin ainult kõike ülaltoodut kinnitada. Haigemaja asus nooblis rajoonis Ujazdowski bulvaril (on praegu ka olemas, Ujazdowski pargi taga) ja oli korraspeetud suur asutis.

Eestlased olid kehavigastuste tegijatena tõesti halvas kuulsuses. Muidugi oli niisuguseid 10—15 tuhande eesti sõduri hulgas, kes rahuajal Vene väes teenisid, väga väike protsent, kuid meie reputatsiooni nad rikkusid. Olime selle poolest vist juutide järel teisel kohal.

Sattusin haigemajja oma teenistuse viimasel aastal verepuuduse tagajärjel tekkinud südamekorratuse tõttu. Haigemajja toimetati mind samuti *lazaretnaja lineikaga*. Nii oli kord. Ümberkäimine seal oli korralik, kuigi kasarmliku iseloomuga. Ka kaashaiged käitusid väga tagasihoidlikult, mingisuguseid vahejuhtumeid ei olnud.

Arstid ei saanud laatsaretis minuga midagi peale hakata, sest haigus ei olnud kiiresti ravitav. Minu jaoks-konna ordinaator, noor poola arst, küsis lõpuks pärast poolteisekuulist tohterdamist, kas ma mitte kodumaale terviseparandusele ei taha minna. Olin nõus. Mitmed venelased samal korral keeldusid: kodus olevat halvem. Komisjon saatis mu koju kuueks kuuks.

Haigemajast lahkusin segaste tunnetega. Teenistusest vabastamine ainult kuue kuu peale pani mu õieti raskesse seisukorda, sest kodus polnud mul mingisugust puhkepaika. Elamisvõimalus rippus teenistuse leidmisest. Mis teenistust võis kuueks kuuks leida? Oma olemise-probleemi üle järele mõteldes istusin Visla kaldale tuulevarju maha, seal, kus praegu asub Poniatowski-nimeline sild, ja vaatasin voogude veeremist ning üle jõe hilissügise (oli novembri algupool) päikese paistes sinetavat raagus võsastikku. Visla vastaskallas oli sealt kohalt veel metsikus olekus. Sügisemeeleolulised mõtted asusid kallale ja mul hakkas tõsiselt kahju, et kõik nii oli tulnud ning teenistus pooleli jäi. Igatahes kojuigatus oli minimaalne. Ainult mõistus ütles, et sunni alt pääsemine on siiski hea asi ja mis edasi tuleb, selle üle ei maksa ette liiga muretseda. Varssavis oli ka juba küllalt oldud.

Kolm oma noorusaastaist olin selles linnas mööda saatnud ja muljed ning mälestused, nii head kui halvad, polnud enam kustutatavad. Vene soldati seisus tingis, et ebameeldiv oli ülekaalus. Ülal ma juba märkisin, et pääs linna kultursemaisasse asutisisse oli soldatitele suures osas keelatud. Mundris ei tohtinud viisakasse kohta sisse astuda. Erariides käimine oli jälle kõvasti keelatud. Kuid ka linna väliseks vaatamiseks oli suuri takistusi. Soldatid kesklinnas „ümber lonkida“ (*šljatsja*) ei tohtinud, vaid kui ametiasjus sinna oli tarvis minna, siis pidi sealt sõjamehelikus olekus ainult läbi marssima, hoolega selle järele valvates, et ohvitseridele au sai antud, kindralitele *vo front* seisma jäädes. Linna välimust võisime seepärast peamiselt komandos peauulitsaid pidi läbi marssides vaadelda. Läbimarssimisi harrastati, et poolakatele Vene võimu demonstreerida. Ühte ja teist sai siiski nähtud. Eriti kirikud olid demokraatlikud kohad, kuhu soldat luba küsimata sisse võis astuda. Linna äärerajoonidesse ohvitserid palju ei eksinud, seal võisime ka enam-vähem vabalt liikuda, Varssavi vaesust silmitsedes (uulitsad munakividega sillutatud majad määrdunud, ilma ühegi stiilita). Vene sol-

dat omandas aga niiviisi nii enese kui ka teiste suhtes sunniiviisil proletaarliku klassiteadvuse.

Varssavi keskosa jättis mulle elegantse ja päikese-paistelise suurlinna mulje. Uulitsad olid puupakkudega sillutatud, seetõttu puudus seal sõidukite mürin ja sol-datitel oli pehmem käia kui kivist kõnniteedel. Uulit-sad hoiti puhtad.

Varssavi ei ole arhitektooniliselt just väga stiilikin-del linn. Eriliselt tähelepanuväärt ehitusviisiga kirikuid ja losse seal ei leidu. Kuid ma ei taha sellega öelda, et kunsti hindaval silmal seal midagi vaadata poleks. Peale kuninga ja endiste keiserlikkude (Lazienki, Belve-dere) losside on seal palju magnaatide losse, mis tä-helepanu väärivad. Enamasti on nad nüüd valitsusasu-tiste alla võetud, sest magnaadid on vaesunud.

Loobudes siinkohal Varssavi lähemast kirjeldamisest ja iseloomustamisest kunstilisest küljest, kuna selleks ei piisa üle aastakümnete ulatuvaid mälestusi, pealegi lä-heks see välja käesoleva teose raamidest, ma lõpetan po-tiitilise sündmuse meeldetuletusega.

Mul on säilinud kadunud sõjateenistus-kaaslase Ku-kemelk'i kiri, milles ta mulle teatas, et minu ärasõidu järele linnas ärevaks läinud, mispärast ka sapöörid Vars-savi mitmeisse rajoonidesse patrullima saadetud. Seal on nad metsikute stseenide tunnistajaiks olnud, nimelt kuidas vene kasakad poolakaid peksnud, nii et tänavail isegi surnuid lamanud. Alles hiljem selgus mulle, mis-puhul see peksmine oli toimunud: pärastine marssal Pil-sudski oli minu ärasõidu ajal Varssavi Raudse Värava nimelisel platsil (turul) sõjariistus demonstratsiooni teos-tanud, mis võimude juures ärevuse välja kutsus. De-monstrantideks olid poola töölised, sest Pilsudski oli siis Poola Sotsialistliku Partei (P. P. S.) juht. 34 aastaks jäi ta selle partei ridadesse, kuni 12. mai 1926. a. riigi-pöördeni, mis teostus sotsialistide kaasabil parempool-sete vastu. Parempoolsed jäid alla raudteestreiigi tõttu, millega takistati Pilsudski-vastaste Poseni rügementide õigel ajal päralejõudmist.

Ja nüüd on ta kogu maailma silmis poola konservatiivse rahvusluse kaitsevaimuks tunnustatud!

See mõte käis mul peast läbi, kui ma 1935. aasta juulis Krakovi katedraalialuses Poola kuningate matusekambris Pilsudski puusärgi ees seisin ja läbi klaasi mehe nägu vaatlesin, kelle tegevust sotsialistina ma aastakümnete kestel olin jälginud, kuid kellega elus kunagi kokku polnud puutunud. Missugune idee ajas poola mõisniku poja sotsialistliku töölisliikumise etteotsa, see on küsimus, mille peale Poola ajaloolise saatuse üle juurdlejad vastuse peavad andma. Praegusel ajal hoidutakse küsimust üles seadmast.

4. ESIMENE VENE REVOLUTSIOON.

Novembris 1904 Tartusse jõudes sain kohe koha „Oleviku“ toimetusse. Olin ka sõjateenistuses olles vene keelest mõned tõlked selle lehe tarvis teinud ja nii viisi oma sulge harjutanud. Esialgu aga kulus siiski kogu jõud sissetöötamiseks. Muuseas tuli tükk aega korrektoori-tegemisega maadelda.

„Olevik“ oli nädalaleht ja oli suurt kunsti tarvis, et temasse võimalikult palju sõnumeid mahutada. See ülesanne sundis mind äärmiselt kokkusurutud kujul kirjutama, nii et ma pärast mõneaegset harjutamist otse ladina juristide stiilis sõnumeid kombineerisin. See oskus on mulle tänaseni kasulikuks osutunud.

Minuaegne „Olevik“ ei omanud kindlat poliitilist ilmet teatud ühiskondliku programmi läbiviimise mõttes. See oli lihtsalt radikaalne ajaleht, mis seisis opositsioonis eriti kohaliku mõisnikuseisuse ja kiriku vastu. Väljaandja ja toimetaja, hr. ja pr. Koppel, olid mõlemad saksapärase haridusega ja harrastasid saksa liberaalseid ateistliku tendentsiga vaateid. Pooldasid rahvuslikku autonoomiat ja konstitutsioonilist riigikorda. Paljud endistest „Oleviku“ kaastöölised kirjutasid temas edasi. Minu ajal (1904.—1905. a.) töötasid tuntud nimedega meestest „Olevikus“ kaasa A. Grenzstein, A. Dido, A. Saal, kuna sotsialistlikkude kalduvustega tegelased koos Peeter Speek'iga olid „Uudiste“ juurde koondunud. Minu eri-ülesandeks toimetuses oli jälgida vene ajakirjandust,

sest oskasin vene keelt. Loomulikult orienteerusin seejuures ikka rohkem vene poliitilises mõtlemises.

„Olevik“ oli võrdlemisi soliidse levikuga leht. Kui ma ei eksi, siis läks ta laiali 4000—5000 eksemplaris. Täpseid arvusid ma aga vist kunagi ei teadnud. Kas lehe väljaandmine oli tasuv, ka selle kohta ei ole mul andmeid. Lugejaskonnas oli palju vanu Grenzsteini-aegseid tellijaid, ka taluperemeeste hulgast, kellele meeldis opositsioon mõisnike vastu. Võlad, teedetegemine, iga-sugused mõisnike eesõigused häirisid talurahvast. Kodumaise poliitika alal jätkas „Olevik“ seepärast Grenzsteini-aegset suunda, ainult vähema oskuse ja teravusega, kuna mitmed endised kaastöölised eemale olid jäänud. Uued lehed („Teataja“, „Uudised“ jne.) vajasisid jõude. Kuid ka aeg oli muutunud ja tõstis uusi küsimusi päevakorda. Venemaa seisis revolutsiooni lävel.

Revolutsiooni ettevalmistamisest põrandaaluse tegevuse kaudu ma 1904. ja 1905. a. osa ei võtnud, sest olin hiljuti võõrsilt tulnud ja puudusid vastavad suhted. Ka ei jätkunud selleks esialgu jõudu ega aegagi. Kuid ajakirjanikuna katsusin end poetada, kuhu mahtusin. Mõned suhted tekkisid „Uudiste“ meestega. Muuseum olen selles lehes kadunud dr. P. Hellati duuma liikme kandidaadiks soovitamisesest osa võtnud. Olime kadunuga ühe valla hingekirjas. Samal ajal avanes võimalus mõnesugust sotsialistlikku kirjandust lugeda. Olen A. Mengeri, K. Kautsky ja M. Adleri järgi ühte ja teist „Olevikus“ avaldanud. Midagi töölisliikumise kohta ajalehte mahutada oli aga siis raske, sest tsensor oli kuri. Pääsesid läbi ainult sõnumid rahvusvahelise töölisliikumise üle. Katsusin seda järjekindlalt teha saksa ja vene liberaalsete ajalehtede järgi. Baltimaade põrandaaluse liikumise suhtes osutus kõige paremaks allikaks mustasajaline Riia saksa leht „Düna Zeitung“, millel nähtavasti olid kasutada sandarmivalitsuse andmed. Tsensor sellest paljut eesti keeles avaldada ei lubanud.

Võib kindlasti öelda, et kui poleks olnud õnnetut Vene-Jaapani sõda, siis ka 1905. a. Vene revolutsioon tulemata oleks jäänud. Mingi muu vähema ulatusega

sündmus poleks valitsust nii diskrediteerida ja rahvahulki liikuma panna suutnud. Kapitalistlik areng polnud tol ajal Venemaal veel nii kaugele jõudnud, et ainult tema survele isevalitsuslikku korda oleks kõigutada võidud. Vastolu valitsus-vormi ja majanduslikkude jõudude vahel oli aga siiski küllaldase pinge omandanud.

Kuna ma siin mitte ajalugu ei kirjuta, vaid isiklikke mälestusi kirja panen, siis ei saa mainitud vahekordi käesolevas töös analüüsima hakata. Kuid mõned arvud, mis meeldetuletavaid sündmusi iseloomustavad ja millega 1905. a. revolutsionäärid revolutsiooni kordamineku tõendamisel ka opereerisid, olgu siiski mainitud.

1900.—1903. aasta paiku oli Venemaal, ilma Soometa, ligikaudse arvestuse järele:

vabrikutöölisi	1 509 000
kaevandustöölisi	627 000
raudteetöölisi	656 000

Kokku 2 792 000 in.

1897. a. rahvaloendusel leiti Venemaal üle 125,6 miljoni elaniku olevat. Kui vene tööliste perekonda arvata keskmiselt kuni viieliikmeliseks, siis kuulus tööstuse alale umbes üks kümnendik kogu Venemaa elanikkonnast (12—13 miljonit inimest). See osa rahvast kujundas revolutsioonilise liikumise kõlapinna, kui agraaroludest tingitud mässumeeleolusid mitte arvestada.

Teadupärast etendasid 1905. a. revolutsioonis eriti suurt osa raudteelased. See oli kapitalistlikult kõige kaugemale arenenud majandusala töövägi.

1902. a. oli Venemaal valmis raudteid 53 268 versta *), ehitusel 8402 versta, kokku 61 670 versta. Samal ajal oli raudteedel töölisi ametis, ametnikke arvestamata, keskmiselt 11 in. versta peale. Ametnikkudega koos oli 1905. a. revolutsiooni ajal seega raudteedel teenistuses üle 700 000 inimese, perekonnaliikmeid arvestamata. Kõigist toodud arvudest võib järeldada raudtee-streiki-

*) Arvud raamatust „Ministerstvo finansov 1802—1902“.

des väljenduva revolutsioonilise liikumise surve ulatust valitsusele, arvesse võttes veel seda, et sõjas lüüasäänud sõjavägi paratamatult ka vastuhakkamis-meeleollu sattus. Üldine pahameel valitsuse vastu avaldus muidugi kõigepealt ajakirjanduses.

Ajalehetoimetus on mõnesuguse vahitorni sarnane, kuhu teated sündmustest varemini ja täielikumalt jõuavad kui laiema publiku juurde. Palju sõnumeid jääbki toimetuste seinte vahele. Kõne-all-oleval ajal oli see kvantum tsensoori punase pliiatsi tõttu vististi suurem kui nüüd. Oli huvitav saabuvaid telegramme ja pealinnalehtede teadete osa lugeda ning nendest oma lehe tarvis kokkuvõtet teha. Üks suursündmus ajas siis teist taga.

Kui ma toimetusse tulin, oli Kaug-Idas olev Vene laevastik jaapanlaste poolt hävitatud (10. aug. 1904) ja Liaojangi (24. aug. — 5. sept. 1904) ning Šaho (8. — 18. okt. 1904) suurlahingud kaotatud. Port Arthuri kindlus langes 2. jaan. 1905. Üldiselt võttis maad arvamine, et sõda on Venemaale lõplikult kaotatud. Ärevus kasvas. Süüdistati valitsust ja leiti isevalitsuslik kord mäda olevat. Valitsus katsus armuandmis- ja kinkimis-manifestidega enda kasuks meeolu teha. Nii oli 11. aug. 1904. a. manifestiga mitmesugustele kurjategijatele armu antud, ihunuhtlus kaotatud ja vene talupoegadele veel võlguolevad maa väljaostumaksud kingitud. See oli demagoogia masside meelitamiseks. Samal ajal (1904. a. augusti lõpul) oli aga siseminister vürst Svjatopolk-Mirski riigikorra muutmissoovide kohta tähendanud: Venemaa ei olevat veel parlamentliku valitsemisviisi tarvis küps. See avaldus valas haritlaste keskel õli tulle. 1904. a. 27. detsembrist (van. kal. järele) on mul säilinud päevikuline ülestähendus, milles muuseas järgmist märgitud:

„Port Arthuri langemine ja viimaste kuude sündmused andsid vabameelsele pealinna ajakirjandusele uut hoogu ja mahti bürokraatia peale tormi joosta. Kirjutavad nii torkavalt ja julgesti, et arvama peab, et „kevade“ tõesti ligi on. D(ido) kirjutas Prantsusmaalt toimetusele, et kui sõda ei lõpe, siis kahe kuu pärast

mäss Venemaal lahti läheb. Ei tahaks küll uskuda, kuid „millega kurat vahel ei naljata“ (see lause vene keeles).

Masside surve valitsusele teostus igasugu streikide ja isegi mässuliste väljaastumiste kaudu. Sooviavaldused ja palved ei olnud mõjunud, seepärast asus isegi kodanlik intelligents streikide ja väljaastumiste õhutamisest ja isegi organiseerimisest osa võtma. Esirinnas sammusid üliõpilased.

20. jaan. 1905 algas Peterburis üldstreik. See kohutas valitsust. Ja kui 22. jaan. rahvahulga preester Gaponi juhatusel ning pühapilte ja riste kandes Talvepalee poole liikusid, et keisrile palvekirja ära anda, siis anti rongkäigu peale sõjaväe poolt tuld. Olevat loetud 96 surnut ja 333 haavatut. See oli mõttetu tapmine, mis valitsuse autoriteedile suurema hoobi andis. Kuid isevalitsuslik võim lootis hirmutamisevõtetega rahutuste lainet summutada. Vististi oli mainitud suurtapmine ka vastuseks paar päeva enne seda jordanipühal (6/19. jaan.) toimepandud atentaadile keisri peale: Peeter Pauli kindlusest oli aupaukude andmiseks määratud suurtükkidest üks kartetšidega keisri seisukohta tulistanud. Keiser ei olnud viga saanud. Kuidas sellega toime tuldi, see avalikkusele teatavaks ei saanud.

Kogu 1905. a. jooksul oli suuremaid ja vähemaid streike ning mässukatseid kõikjal. Isegi sõjaväe ja eriti sõjalaevastiku mässe puhkes, kuni aasta lõpul teostusid suurstreigid ja kardetavamad võimuhaaramiskatsed. Eesti piirkonnas laienesid rahutused ka maale: streigiti mõisades ja pandi juba 1905. a. algul isegi üksikuid mõisarüüstamisi ja tulesüütamisi toime. Vahekorrad paljude mõisnikkude ja talurahva vahel olid teravad. Minu jutustuse raamistikus oleks 1905. a. sündmustest mainida veel järgmist:

17. veebruaril tapeti Moskvas pommiga suurvürst Sergei Aleksandrovitš, Moskva kindralkuberner.

Märtsi algul kaotasid venelased suure Mukdeni lahingu, mis kestis 18 päeva — 21. veebr. — 11. märtsini — ja millest ka palju eestlasi osa võttis.

3. märtsil ilmus manifest ebamääraste lubadustega rahvaesinduskogu asutamise üle.

30. aprillil avaldati usuvabaduse-manifest.

27. mail hukkus Tsušima juures Vene sõjalaevastik, mis Balti merest oli saadetud. Sellega oli ka sõja võitmise lootus Venemaale kadunud.

Mul on selt ajalt meeles, et kui ma Peterburi telegraafi-agentuuri poolt toimetusele kättesaadetud telegrammidega tsensor Babajevi juurde ilmusin, siis see esialgu uskuda ei tahtnud, et telegrammid õiged on. Pidin venekeelsed originaalid ette näitama.

8. augustil 1904 algasid Portsmouthis rahuläbirääkimised ja 15. septembril kirjutati rahuleping alla. Venemaa kaotas poole Sahhalini saarest ja andis käest Kuantungi poolsaare. Vahepeal, 19. augustil, oli Duuma (riigivolikogu) asutamis-manifest avaldatud, lohutuseks seltskonnale kaotatud sõja eest. Tegelikult oli see 3. märtsi lubaduste teostamise määrus.

Loodud rahvaesindus, tuntud Bulõgini duuma nime all, oli aga ainult nõuandev asutis ja teda hinnati avaliku arvamise poolt kui riiki katastroofini viinud isevalitsusliku võimu rahvatüssamise katset. Võitlus kestis edasi.

Ma juba ülemal tähendasin, et ka kodanlik intelligents revolutsioonilise liikumise juhtimisest osa võttis. Võib ütelda, ta mängis selles peaosa.

Juba jaanuaris 1905 asutati Peterburi veresauna mõju all nõndanimetatud Ühisuste Ühisuse (*Sojuz Sojuzov*) asutamise büroo 8.—9. maini peeti Moskvas mainitud liidu esimest kongressi, kus vastu võeti põhi-kiri. Selleks ajaks oli juba 13 ühisust liidu liikmeks astunud. Need olid peamiselt haritlaste — inseneride, arstide, advokaatide, raudteelaste jm. — ühingud. Ühinguid asutati vahetpidamata juurde. Semstvode ja Linnade Liit ühines temaga. Hiljem läks asi nii kaugele, et katsuti koguni politseinikkude ühingut luua ja kaasa tõmmata. Ajakirjanikkude, õigem ajakirjanduse ühingu organiseeriti ja liitus Ühisuste Ühisusega. Eesti lehte-

dest võtsid Liidust osa „Uudised“, „Sakala“, „Olevik“ ja „Teataja“. „Postimees“ jäi eemale.

Ühisuste Ühisus seadis oma programmiks isevalitsuse äramuutmise ja Asutava Kogu kokkukutsumise nõudmise, mis pidi valitama nõndanimetatud „neljasabalise“ (üldise, otsekohe, ühetaolise ja salajase) valimisõiguse alusel. Ühisuste Ühisuse II kongress, mis peeti Moskvast 24.—26. maini, avaldas üleskutse revolutsiooniks.

12. okt. kuulutas liitu kuuluv raudteelaste liit raudteedel üldstreigi välja. Ühisuste Ühisus ühines oma 14. okt. Peterburi ülikoolis peetud koosolekul selle loosungiga ja avaldas omalt poolt üleskutse ülevenemaaliseks üldstreigiks.

Väljakuulutatud streik, mis pidi algama 20. oktoobril, muutus alles 29. oktoobriks üldiseks. Streigiga kaotas käisid igasugu muud väljaastumised. Nii kaotas Tallinna politsei korrapidamisvõime, mille tagajärjel linnavalitsus töölistkonnaga läbirääkimisi hakkas pidama korra jaluleseadmise asjus. Võimud vastasid sellele 29. oktoobril turuplatsile miitingule kogunenud rahva tulistamisega, mille tagajärjeks oli 60 surnut ja kuni 200 haavatut. Blameeritud valitsuse esindajad katsusid niiviisi oma autoriteeti jalule seada. Järgmisel päeval (30. okt.) ilmus aga manifest, milles peale seadusandlusõigusega varustatud rahvaesinduse loomise olid välja kuulutatud kõigi Venemaa kodanikkude üheõiguslus ja kodanlikud vabadused. Surve oli mõjunud. Oma konks oli sellelgi manifestil küljes: valimisõigus oli äärmiselt piiratud. Keegi on arvestanud, et tegelikult valimisõiguslikeks oli tehtud ainult umbes 18 000 inimest. Revolutsiooniline liikumine pidi edasi kestma.

Enne kui ma poliitiliste sündmuste kirjeldamises edasi lähen, tuleb iseloomustada Tõnissoni seisukohta isevalitsusvastase liikumise suhtes, kuna see erines eesti radikaalsema seltskonna omast.

Tõnissoni „Postimees“ oli revolutsioonilisele liikumisele absoluutselt vaenuline. Ideoloogiliselt asus Tõnisson seisukohal, et „mitte see ei ole Eesti väikerahvale esimeses joonest tähtis, missugune riigipoliitiline olukord

on, vaid peanõudeks jääb, et rahval võimalik oleks hariduseluliselt ehk kultuuriliselt kasvada, vaimselt ning varanduslikult edeneda“ („Postimees“ 1905, nr. 217). See oli ajalooliselt ebaõige seisukoht, mida ta ise ja tema pooldajad ei salga, kuna nad venestuse surve üle kaebasid ja kaebavad. See surve oli ometi riigipoliitilise olukorra tagajärg. Tõnisson võis oma eesti rahvuslikku poliitikat arendama hakata alles pärast seda, kui revolutsiooni tagajärjel vabamad olud olid maksma saanud. „Postimehe“ tegi aga vastikuks mitte alalhoidlikkude seisukohtade kaitsmine, vaid tema võitlusvõtted.

Tõnissoni „Postimees“ ei võidelnud poliitilise radikalismi vastu mitte loogikaga, vaid püüdis esijoones mõtete kandjaid maha teha. Kõige kaugemalemineva sellekohase ülesastumisena on mulle meelde jäänud poliitilisest tegevusest osa võtma hakanud Puškini-nimelise tütarlastegümnaasiumi õpilaste („pruunseelikute“ — koolikleidi värvi järgi) avalik teotamine, neid raiskuläinud tüdrukuteks tembeldades. „Uudised“ avaldasid selle vastu protestkirju, kuid toimetus kukkus lõpuks sisse, sest „Postimehe“ mehed olid ühe kirja Maarja surnuaia ristidelt mahakirjutatud surnud hingede nimel sisse saatnud, mille „Uudised“ kontrollimata ära trükkisid. See oli märtsis 1905. Tõnisson ise aga oli väga hell vastaste kallaletungide suhtes ja rääkis tihti „Tersiitese kujudest“ (*Thersitesgestalten*), kes teda väärata püüdvat. Sama arusaam oli tal oma poliitiliste vastaste rumalaks pidamise asjas. Kes temaga kaasa ei läinud, see oli ladvik, võhik jne. Ma ei tuleta seda kõike siin meelde mitte Tõnissoni mahategemiseks, sest võitluse ägeduses öeldi ka Tõnissonile endale vahel ebaviisakaid asju, vaid eksiarvamuse kõrvaldamiseks, nagu oleks tema mingi delikaatne idealist olnud, tema vastased aga hoolimatud nadikaelad. Ma peatun alamal veel mõne näite juures Tõnissoni võitlusvõtete iseloomustamiseks. Siinkohal pean aga alla kriipsutama ühte meie kodanlikkude ajalehemeeste ebaõnnestunud võtet sotsialismi mahavõitlemiseks, mis on osutunud tõeliseks kommunistlikuks kihustööks.

Nii Grenzstein kui Tõnisson kujutasid sotsiaaldemokraate kui varanduste ühetasaselt jagamise nõudjaid ja röövleid. Eriti nägi Tõnisson 1905. a. kestel sellega vaeva, lootes sotsialismi levikule sarnase kihutusega tõkkeid teha. Muuseas kirjutas ta brošüüri pealkirja all: „Mis tuleb sotsiaaldemokraatiast arvata?“ See oli võhiklik fantaseerimine sotsialismi üle. Kahjuks ei ole mul praegu võimalik mainitud teost tsiteerida, sest Tõnisson laskis selle müügilt kõrvaldada, kui selgeks tehti, et tal sotsialismist tõeliselt aimugi pole. — Teine näide Tõnissoni ringkonna seisukohast sotsialismi suhtes: K. A. Hindrey, „Postimehe“ selleaegne poliitiline pintsli vedaja, avaldas „Postimehe“ pilkelisas „Sädemetes“ karikatüüri, millel „Uudiste“ toimetaja Peeter Speek kirvega kodanlikel rahameestel päid otsast ära rajub, rahakotte kõrvale hunnikusse ladudes. Nii Tõnisson kui ka Hindrey ning ühes nendega kogu väikekodanliku arusaamisega tegelaskond ei kujutlenud ega kujutle praegugi, et varanduseta rahvamassid võõra varanduse jagamist ja röövimist niiväga põlguseväärseteks toiminguteks ei peagi. Teadupärast ei sisalda aga sotsialistlik maailmavaade mingit varanduste jagamise õpetust ja sotsialistid pole seda kunagi propageerinud. Überpöörduvalt, sotsialistliku maailmakorra ettekujutus on rajatud kapitali kontsentratsiooni ja plaanimajanduse teooriale. Seda teooriat seletades ei oleks aga sotsiaaldemokraadid endile laiade hulkade keskel kuigi palju pooldajaid leidnud. Kui ma aastail 1917—1919 mõnikord koosolekutel seda katsusin käsitleda, jäid koosolijad nagu kirikus jutlust kuulates magama. Hoopis teine asi oli jutt maa ja inventari jagamisest. Võin seepärast täie julgusega kinnitada, et „Postimehe“ toimetuse omal ajal sotsialiste varandusejagajatena ja -röövlitena kujutades hulkade keskel sotsialistide vastu huvi äratas, seejuures enese teadmata metsiku kommunismi teevalmistajaks olles. Kuid asume jälle 1905. a. sündmuste jälgimisele.

9 kuud pole ma 1905. aastal päevikusse ülestähendusi teinud ja seda põhjusel, et karta oli läbiotsimisi. 2. no-

vembril olen jälle mõnd märkinud, mis tollaegset olukorda iseloomustab:

„Mineval laupäeval, s. o. 28. okt., oli Tartu veel pai tsaari linn. Ainult 24. okt. saadik tuli mujalt Venemaalt sõnumeid, et seal raudteelaste streik alanud, mis ikka laiemale laguneb. Hilisemate teadete järele olid 29. okt. kogu Venemaa raudteed seismas. Ka Tartu oli seetõttu raudteeliselt muust ilmast lahutatud.

29. okt. oli ülikoolis esimene tööliste miiting. Arutati poolehoiustreigi asja. Tehti otsuseks kolmepäevast poliitilist streiki toime panna. Kõik elu pidi Tartus võimalikult kustuma, isegi uulitsalaternad öösi mitte põlema. Streik pidi esmaspäeva hommikul vara peale hakkama. Hakkaski. „Oleviku“ trükikoda jättis kell 10 töö seisma. Mõnes vabrikus algas streik juba kella 8 aegu. Kell 12 oli ülikoolis koosolek. Sealt läksid töölised ühisel nõul kõiki poode jne. kinni panema. Käidi terve linn läbi. Õhtul tungisid töölised postijaama telefonikontorisse. Seal olid soldatid kaitseks. Nendega tuli kokkupõrge. Soldatid lasksid tööliste peale. Selle järel-duseks oli üks surnu, kes täna (2. nov.) määratu rahvahulga saatel maha maeti.“

30. okt. sündmuste kohta olen edasi päevikusse märkinud:

„Õhtul kella 9 aegu käisin linnas. Riia uulitsa ligidal oleva Kastaania uulitsa osas põlesid laternad, niisama mõned Riia uulitsas kuni „Liivimaa“ võõrastemajani. Sealpeale oli linnas kottpimedus. Pool käsikaudu kobades sammusin linna keskpäiga poole. Ma kuulsin juba kodus läbi akna möödaminejailt, et kusagil kokkupõrge olnud ja et on surnuid ning haavatuid. Seepärast tahtsin selgust saada. Uulitsail kõndis küllalt inimesi. Kes nad olid, seda ma ei võinud pimeduse pärast näha. Niipalju aga märkasin, et soldatid ratsapatrullidena uulitsaid täitsid. Jaamaplatsi kohal leidsin, et mingi palk põigiti katuse najale üle jalgteed oli pandud. Edasi minnes komistasin telegraafi-straatide sisse. Siis alles märkasin, et telegraafiliin on rikutud. Üks post

oli pooleks saetud. Ma aimasin juba, kus ja mille tõttu kokkupõrge võis olnud olla.

Raatuse ees seisis pimeduses salk soldateid. Ma läksin edasi Rüütli uulitsat pidi Laia uulitsasse. Postkontori ees olid kahelt realt soldatid vahiks. Päeval arvati ülikoolis peetud koosolekul, et töölisel postkontori oma alla peaksid võtma. See'p see vahtide seadmise põhjus vist oligi. Natuke maad raatuse poole oli veel ratsasoldatite patrull uulitsanurgal. Sealsamas ligidal põles ka latern, kuna postkontori ees pime oli. Üks tööline seisis soldatite ligidal uulitsa nurga peal. Tema käest sain ligemalt teada, kus lahingut oli löödud ja missuguste tagajärgedega. Ta seletas, et otse tema kõrvale keegi häälitult uulitsale maha langenud, kuulist tabatud. Ma tulin koju läbi Laia uulitsa Toomemäe kaudu. Kõikjal oli pime. Ilm oli pilves, tibas peenikest vihma.

Teisel päeval, see oli teisipäeval 31. okt., oli ülikoolis kella 12—1 tööliste koosolek. Ma sinna ei jõudnud. Kella poole kahe ajal algas üliõpilaste koosolek. Seal teatati büroo poolt, et hommikul rektor kohaliku väeülema staapi kutsutud, kus temale teatatud, et Tartu muust ilmast täiesti lahutatud olevat ja kohalik korpuseülem linna omal võimul sõjaseaduse alla paneb — rahu- tuste pärast. Ka ülikooli laseb ta sõjaväe sisse tungida, kui üliõpilased vabatahtlikult koosolekuid ei lõpeta ja ülikooli kinni ei pane. Oodati iga silmapilk sõjaväe il- mumist. Meeleolu oli ärev. Nagu üliõpilased hiljem rääkisid, olevat see nendel juba esmaspäeva õhtul teada olnud ja nad valmistanud elu ja surma peale oma üli- kooli kaitsema. Grusiinlased olnud kõige sõjakamad me- hed. Kell $3/42$ tuli aga ülikooli teade, et Peterburis kons- titutsioon välja kuulutatud. Üliõpilased arvasid, et see ikkagi vabariiklik ei või olla ja seepärast sündmus nende teguviisi ei muuda. Ma lahkusin siis koosolekult isand Tõnissoni miitingule näituseaias. See oli soovi- tava riigikorra arutamiseks määratud. Vahepeal oli aga sõnum konstitutsioonist ka sinna jõudnud. Mõned koos- olijaist kahtlesid selle sõnumi tõsiduse juures. Lõpuks toodi aga manifesti tekst telegrammina. Tõnisson hõis-

kas, nüüd olevat kõik käes, mis üldse soovida olnud. Koosolek lõpetati isamaalise lärmilöömise kõminal. Esiti karjuti aga isevalitsuse kukkumisele hurraa! Vahepeal oli ka linn teise näo saanud. Sõjaseadus oli kadunud ja rahvahulk tõi lõpmata hõiskamise saatel poliitilisi vange pogrinst välja. Oli teisi neli meest, nendest kolm üliõpilast. Sõjaväe muusikakoor mängis vabaduse üle hõiskajate rongi ees marseljeesi ja leinamarssi. Politseipristaveid sunniti vabadusele hurraa karjuma. Ühe pristavi proua käest saadi punane siidirätik lipuks. Soldatid ja ohvitserid võtsid rahva nõudmisel punaste lippude ees mütsid maha.“

Niipalju on 1905. aastast jäänud päevikulisi ülestähendusi. Tartu sündmuste üksikasjadele oleks järgmist juurde lisada.

Postijaama laskmiste juures surma saanud isik oli reaalkooli uksehoidja, kellele kuul juhuslikult külge oli sattunud. Hiljem levisid koguni kuuldused, ta olevat politsei agent olnud. Tema matus oli ainult ettekäändeks meelevaldust toime panna. Laululehed trükiti „Oleviku“ trükikojas. Praegune Tallinna linna loomaarst Arras, tookord üliõpilane, tõi käsikirja. Kes ladusid, enam ei mäleta, kuid lehe trükkisime Arrasega kahekesi: üks ajas käsitsi masinat ümber ja teine laskis paberit alla. Trükikojaomanik Koppel ei julgenud sinnapoolegi tulla ja meie pidime tarvilisel korral tõendama, et trükikoda tema käest vägivalllaga trükkimiseks võetud.

Kõne-all-olev matuserong oli tõepoolest Tartus ennenägematu. Tema korraldamise peategelased olid üliõpilased. Rahvast oli uulitsatel murdu. Elevuseks oli põhjust. Tartu rongkäik oli tõeliselt protestiks ülalmainitud Tallinna veresauna vastu. Rongkäik oli võimalik 17/30. okt. manifesti tõttu.

Tallinnas kujunes veresauna ohvrite matus muidugi suureks valitsusevastaseks demonstratsiooniks, mida samuti äsjailmunud manifesti tõttu segada ei julgetud. Pealegi olid meeled ärevil, nii et uusi kokkupõrkeid karti oleks olnud. Eesti kodanliste tegelaste asjasse suhtumine oli mitmesugune.

Tallinna linnavolikogu, mis 1904. a. lõpppäevist saadik oli esimest aega eestlaste enamuse käes, võttis oma erakorralisel koosolekul 31. okt. vastu terava protestiresolutsiooni 29. okt. veretöö hukkamõistmiseks ja nõudis süüdlaste vastutuselevõtmist. Võimused süüdistati saamatuses ja kuritahtluses elanikkude suhtes. Mul on meeles, et ma mainitud protesti teksti teatava ärevusega lugesin, sest toon oli terav. Võtame näiteks resolutiivse osa esimesed laused:

„Sellepärast tegi linnavolikogu ühel häälel otsuseks: 1) kõige otsustavamad protesti nende metsikute abinõude vastu avaldada, mis administratsiooni poolt korra ja rahu alalhoidmiseks tarvitusele võeti...“

Uuel (Vene) turul toimunud laskmist nimetati linnavolikogu otsuses mõrtsukatööks, misjuures määrati (p. 3): „Tänasest päevast saadik politseile kulude-tulude eelarves määratud summasid kuni korra jaluseadmisseni mitte enam maksta.“

Linnavolikogu otsust levitati linnapea Hiatsintovi allkirjaga ka seintelekleepimise kaudu.

Tõnissoni ümber koondunud ringkonnad seevastu kaldusid veretöös pahempoolseid süüdistama, miks need oma ässitusega inimesed ärevile ajanud, mis kokkupõrke välja kutsunud. Tõnissoni seisukohavõttude suhtes sündmuste arengu kohta olgu veel järgmist märgitud.

Ülal minu päevikulistes ülestähendustes mainitud rahvakoosolekul Tartus näitushallis tema poolt peetud kõne peamõte oli väljakuulutatud manifesti täiesti küllaldaseks tunnistamine ja rahva rahule manitsemine. Mina avaldasin kahtlust tagurliku isevalitsuse lõpliku järeleandmise kohta. Seejuures sattusin ma Tõnissoniga vaidlusse küsimuse üle, kas rahvad võivad vabaks saada võitluseta. Tõnisson tõendas, et võivad: Inglise *Magna charta libertatum* olla võitluseta saadud. Mina vastasin, et Tõnisson ajaloolisi tõsiasi maha salgab, mille peale ta seletas, mina ei tundvat soliidset ajaloolist kirjandust, vaid olevat oma tarkuse brošüüridest ammutanud. Mul ei olnud sel ajal veel ülikooliharidust.

Järgmisel päeval peale kõnealust rahvakoosolekut asuti Tartus toleaegseid isevalitsusliku võimu märke — riigikulle — maha võtma. Olin juures, kui keegi tööline pealtvaatajate hurraahüüete saatel ülikooli frontoonil asetsevat kulli lammutas. Loomaarsti-instituudi kull toodi aga üliõpilaste poolt „Postimehe“ raamatukaupluse aknale tõenduseks, et Tartus isevalitsuslik vaim „Postimehe“ juures oma viimse pelgupaiga on leidnud. Sellest hoolimata või just selle kiuste Tõnisson organiseeris oma poolehoidjate rongkäigu, mille eesotsas ta sammus ülikooli poole. Oli selge, et Tõnisson ei võinud välja tulnud olla mitte revolutsiooni võitu pühitsema, sest kogu aeg ta oli kinnitanud, et tal liikumisega midagi tegemist pole. Väljakuulutatud vabadusi tahtis ta aga kasutada ja näidata, et tema seljataga ka jõudu on. Tõnissoni rongkäiku võetigi vastaste poolt kui kontrdemonstratsiooni ja talle hüüti pealtvaatajate keskelt: „Häbiväärt rongikäik! Maha vabaduseteotaja Tõnisson!“ Jne. Üliõpilased ei tahtnud rongkäiku ülikooli juurde lasta. Tekkis käsitsi kokkumine, mida ma isiklikult nägema ei sattunud. Rongkäiku olevat kividega pillutud. Tõnissoni väljaastumine oli üldse riskantne ettevõtte, arvesse võttes Tallinna veretöö kaudu esilekutsutud ärevust ja tema enese kui alalhoidlase reputatsiooni. Etteheidete peale kirjutas Tõnisson „Postimehes“ nr. 233 (25. okt./7. nov. 1905), et temagi olevat vabadusevoolu toetanud mittevastutõotamise läbi. Väike eesti rahvas ei olevat kohustatud vene kasukat puhastama, see tähendab aktiivselt riigikorrauendamise võitlusest osa võtma. See loogika kedagi veenda ei võinud, vaid valmistas ainult Tõnissoni läbikukkumist „Bürgermusse“ kongressil ette.

Mis puutub põrandaaluste revolutsiooniliste organisatsioonide osasse 1905. a. revolutsiooni läbiviimisel, siis oli see väiksem kui üldiselt teada. Ülalmainitud Ühisuste Ühisus, mis seisis liikumise eesotsas, oli tõeliselt kodanlik-kapitalistliku intelligentsi improviseeritud koondis, kiires korras ellu kutsutud alaliste poliitiliste organisatsioonide puudusel. Tema tekkimine oli seletatav Venemaa majanduslikkude jõudude väljakasvamisega feo-

daalse isevalitsusliku korra raamidest. Isevalitsus oli ta-
kistuseks rahvamajanduse edasiarengul. Feodaalne aris-
tokraatia, mis Venemaal siis veel võimutses, oli oma aja
ära elanud ja võimetu moodsat kapitalistlikku riiki va-
litsema. Kogu Venemaa mõtlev ühiskond oli sõja kao-
tuse tõttu jõudnud sellele arusaamisele. Selle arusaamise
kujundamisel oli sotsialistlik teooria oma osa etendanud.

Sotsialistlikud parteid olid aga 1905. aastal alles väl-
jaarenemisel, nii programmiliselt kui organisatsiooniliselt.
Põranda all tegutsedes polnud võimalik suurt ülevenema-
alist organisatsiooni luua, sest vahetpidamata pandi
läbiotsimisi toime ja võeti tegelasi kinni. Tähtsamad
tegelased, kes vangistamisest pääsesid, elasid emigranti-
dena välismaal. 1905. a. liikumises võisid sotsialistid
seepärast ainult kohalikke väljaastumisi teostada.

Toon oma väidete tõenduseks paar näidet.

1905. aasta oktoobri-streikide päevil peeti „Oleviku“
väljaandja Koppeli korteris üht mässumeeste koosolekut.
Sellest võttis osa kümnekond inimest, nendest mõned
kaetud nägudega. Koosolijate hulgas oli ka Peeter
Speek, „Uudiste“ toimetaja, kelle vahetalitusel see koos-
olek Koppeli juurde kui võrdlemisi julgesse kohta kokku
oli kutsutud. Speek, nagu mainitud, oli olnud „Oleviku“
toimetajaks, millest tema tutvus. Peale Speek'i mäletan
koosolijatest veel kadunud Gottlieb Asti ja hiljutist teede-
ministrit O. Sternbecki. Peeti aru, mis edasi teha. Üle-
venemaaline streik oli revolutsionääride ees nii palju või-
malusi avanud, et ei teatud, mis peale hakata. Silma-
nähtavalt puudus võimuhaaramise aparaat, kuna revo-
lutsiooni oli tehtud kavatsusega valitsust sundida demo-
kraatlikke reforme ette võtma, mitte aga teda kukutada.
Keegi koosolijatest pani ette Tartu linnavalitsus üle võtta.
Mis seisukohale asuti, enam ei mäleta. Nii palju on mee-
les, et mulle jäi koosolekust säärane mulje, nagu tehtaks
revolutsiooni mängides, hurraa peale. Nähtavasti oli see
ka teiste kõrvaltvaatajate arusaamine, sest pärast kõne-
all-olevat koosolekut hoiatas mind „Oleviku“ toimetaja
pr. Koppel liiga sündmuste keerdu laskumast, kuna suur-
tegelastel enestel silmanähtavalt mingit plaani ei ole.

Koosolijad olid senini teetsenud ainult sotsialistlikkude propagandistidena, ilma et nendel kapitalistliku riigimehhanismi juhtivate jõududega oleks olnud sidet. Üleriiklik streik oli neile seepärast üllatuseks. Aasta hiljem oli mul selle üle kõnelus H. Pöögelmanniga, kes olutuse ilma pikema jututa õigeaks võttis. Seda võib tõestada ka asjaoludega.

Näit. ei olnud Balti raudteede streigikomiteedes minu teada ühtegi pörandaalust parteitegelast. Tähtsa Valga raudteesõlme streigikomitee koosseisu kuulusid järgmised insenerid ja raudteetöökodade meistrid: Eišinski (ees-tiaegne Tartu maakonnaavalitsuse insener), Babajev, Mordvinov, Sinovjev, peale selle liiklemisrevident von Ritterholm. *) Kõik nad olid asjasse kistud Ühisuste Ühisuse mõjul. Peab ainult juurde lisama, et komiteede nimetamine või valimine kandis juhuslikkuse ilmet: valimine toimus *pro forma* mõnel miitingul, kuid hiljem koopteeriti tarvilikke tegelasi juurde. Kes tõeline juht oli, jäi vahel laiemale publikule ja ka politseivõimudele teadmatuks. Tallinna raudteesõlme streigikomiteesse olevat valitud hulk inimesi, muude hulgas selleaegsed vedurijuhid Virma ja Neuman. Peategelasena, kes Peterburi kesk-kohaga sidet hoidnud, on esinenud liiklemisrevident (?) Soloveičik. Tallinna jaamaülem Gribanov võeti hiljem streigile kaasaaitamise pärast vastutusele ja saadeti maalt välja. Keegi nimetatud tegelastest ei kuulunud siis pörandaaluste tegelaste hulka. Nagu mingi vastuseismatu loodusjõud on neid kaasa kiskunud. See oli avaliku arvamise surve. Paljud said hiljem pörandaalusteks tegelasteks võimude tagakiusamise tõttu.

Eesti sotsialistlikkude parteide arenemise kohta 1905. a. revolutsiooni päevil võib kokkuvõtlikult järgmist ütelda.

Sotsialistid - revolutsionäärid (s.-r.) organiseerusid parteiks alles 1906. aastal, seepärast 1905. a. nad selle nime all üles ei astunud. Tartus on s.-r. ra-

*) Isiklikud mälestused ja Liivimaa sandarmivalitsuse arhiivi andmed Riigi Keskarhiivis.

kukene asutatud alles 1907. a. ja esimeseks tegevuse avalduseks on olnud 1. mai üleskutse levitamine. Rakukese asutamise mõte on välja läinud Vene Üliõpilaste Seltsist. *) Tallinnas on s.-r. grupp asutatud peale Sveaborgi mässi (30. VII 1906). **) Vene s.-r-id narodnikute järeltulijatena tegutsesid varemalt. Minul isiklikult olid ligemad suhted Tartu s.-r-ide juhi kadunud Endel Reinikuga, keda aastail 1907—1908 mõned korrad oma korteris varjasin, kui tal kodus olla hädaohtlik tundus. Suurearvulist organisatsiooni s.-r-id Eestis luua ei suutnud. Nad jäid haritlaste parteiks.

Eesti sotsiaaldemokraadiid (s.-d.) jagunesid kahte peavoolu: föderalistideks ja tsentralistideks.

Föderalistid, s. o. Tartu ajalehe „Uudiste“ ümber koondunud sotsialistid, toetusid peamiselt maaproletariaadile, kes oli rohkem rahvuslikult häälestatud, kuna tsentralistid, kelle keskkohd asus Tallinnas, baseerusid tööstusproletariaadile ja hoidsid kindlat rahvusvahelist joont. Vabrikutöölise koosseiski oli rahvusvahelisem. Seejuures huvitas maaproletariaati peamiselt maaküsimus, kuna vabrikutöölised esinesid nõudmistega vastavalt vabrikutöö tingimustele. Tsentralistide ja föderalistide lahkuminekul olenesid järelikult tegeliku elu iseäralisustest. Programmiliselt ei paistnud lahkuminekul erapooletule vaatlejale silma. Kuid föderalismi ja tsentralismi üksteise vastu seadmine tingis iseenesest suure põhimõttelise vahe.

Föderalistlik teooria võttis rahvust kui erilist üksust, kuna marksistlik tsentralism töölisliikumise alal rahvuslikke piire ei tunnustanud Marxi kuulsa lause põhjal: proletariaadil ei ole isamaad. Seda lauset võeti 1905. aastal sõna-sõnalt, mistõttu igale sotsialistile häbiks loeti rahvusliku iseolemise pooldamist ükskõik missugusel kujul.

Parteide organiseerimise käik oli järgmine:

Kuni oktoobri-manifestini polnud mõeldav legaalse

*) Vt. Punased aastad I, H. Reimani mälestused.

**) K. Kiimann, 1905. a. revol. päevilt, lk. 105.

sotsialistliku partei asutamine. Põrandaaluste koondiste loomiseks tehti aga ettevalmistusi. Föderalistliku voolu esindaja Peeter Speek kirjutab oma 1906. aasta kevadtalvel Bernis koostatud aruandes Sotsialistlikule Internatsionaalile selle kohta kokkuvõttes järgmist:

1905. a. kevadeks oli juba üle maa ja ka väljaspool Eesti piire organiseeritud rühmitisi ja gruppe, mis võisid olla partei algrakukesteks. Nende töö ühtlustamiseks oli vaja programmi ja tegevusjuhtnööre. Viimaste koostamiseks kutsuti siia Tartu nõupidamine kokku.

„Nõupidamine peeti mais 1905. a. Tartus,“ öeldakse aruandes. „Nõupidamisele oli kogunenud 22 seltsimeest.“

Muidugi ei võidud 1906. a. aruandes ei nõupidamise kohta ega koosolijate nimesid avaldada. Teiste allikate järgi on nõupidamine olnud esimesel suvistepühal 1905 „Uudiste“ toimetuses ja sellest olevat (kindlat nimekirja ei ole) osa võtnud järgmised isikud: Peeter Speek, Gottlieb Ast, Karl Ruga, Ed. Ott, Ed. Vilde, Linda Jürmann, Alma Ostra, Amalie Unt, Nikolai Köstner, Karl Ast, Lilli Ibrus, Valga raamatukaupmees Karlson oma tütreaga, Pullisaar (Karlsoni ärikaaslane), Alma Ani, Mihkel Pung, Jaan Sarv ja veel mõned, kelle nimesid asjaosalised enam ei mäleta (Alma Ani, Lilli Ibruse ja Jaan Sarve mälestused raamatus „Punased aastad I“).

Nimede järgi otsustades ei olnud see mingi organisatsioonide või rühmitiste esindajate koosolek, vaid lihtsalt sotsialistlike ja sotsialistlikule liikumisele kaastundvate tegelaste nõupidamine.

P. Speek kirjutab edasi:

„Organisatsiooniküsimuse arutamisel tuli ilmsiks kaks voolu: üks — tsentralistlik, Vene sots.-dem. tööliste partei organisatsioonide põhimõtete kandja, ja teine — föderalistlik, mis nõudis laia autonoomiat esindusega keskasutises juhul, kui toimub kõikide sotsiaaldemokraatlike töölisparteide ja fraktsioonide ühendamine föderatiivsel alusel kogu riigis, nagu sedasama nõuavad „Bund“ ja „Läti sots.-dem. tööliste partei“. Kokkuleppele nende voolude vahel ei saadud jõuda. Nõupidamine

lõppes sellega, et „tsentralistid“, arvult neli seltsimeest, lahkusid demonstratiivselt nõupidamiselt, motiveerides oma sammu peamiselt sellega, et nõupidamine olevat kokku kutsutud valesti. Ülejäänud 18 seltsimeest lõpetasid seejärel nõupidamise ja, tahtes saavutada tsentralistliku suunaga kokkulepet, otsustasid kokku kutsuda uue nõupidamise. Selleks otstarbeks valisid nad endi keskelt kolm liiget organiseerimisbüroosse, jättes teisele poolele valida enda keskelt ka kolm liiget, kusjuures need kuus liiget pidid omavahelisel kokkuleppel koosteerima 7-nda liikme. Vastaspole keeldumise korral sellest ettepanekust pidid nõupidamisel valitud kolm liiget ise kokku kutsuma ja ette valmistama uue nõupidamise.

Nii juhtuski. Tsentralistid keeldusid ettepanekut vastu võtmast.“

„Valitud kolm liiget kutsusid kokku uue nõupidamise, mis peeti augustikuus. Kuid et sel ajal juhtus mitmete organisatsioonide paljastamine, paljude seltsimeeste vangistamine ja peale selle ähvardas sissekukkumise hädadoht ka nõupidamist ennast, siis võis sellele ilmuda ainult seitse saadikut.

Sellel nõupidamisel valiti Eesti Sots.-dem. Töölise Partei keskkomitee (tol ajal nimetatud liiduks); tema ülesandeks pidi olema rahamuretsemine partei keskorgani asutamiseks välismaal, partei olemasolevate organisatsioonide arendamine ja uute loomine nii vabrikutöölise keskel linnades kui põllutöölise hulgas maal.

Siitpeale hakkab Eesti Sots.-dem. Töölise Partei eksisteerima tervikuna. Ta ei olnud veel suutnud asutada oma organit välismaal ega välja anda isegi manifesti oma asutamise kohta, kui puhkesid revolutsioonilised oktoobripäevad.“

Oktoobripäevade ärevuse tõttu on aruande järgi partei organiseerimistöö soiku jäänud ja alles pärast 17/29. okt. manifesti uue hooga jätkunud, mille tulemuseks oli mainitud partei programmi projekti avaldamine (novembris) koos avaliku kihutustööga koosolekutel. Föderalistide ja tsentralistide võitlus muutus avalikuks.

Tsentralistide organiseerimistöö keskkohaks oli Tallinn. Asjaosalised jutustavad sündmustekäigust, et esimeste parteirakukeste loojad olid M. Kalinini lugemisringides ettevalmistatud tegelased, üliõpilaste juhtival osavõtul. Organiseerimistöö on alanud Peterburis Talvepalee ees 9/22. jaan. 1905 toimepandud veretöö läbi esilekutsutud ärevuse mõjul. J. Pikkovi mälestuse järgi („Punased aastad I“) on jaanuaris 1905 ühes Luteri vabriku tööliskorteris Väike-Liiva tän. esimene koosolek ära peetud, millest umbes 10 inimest osa võtnud, nende hulgas peale J. Pikkovi veel E. Leberecht, A. Donner, V. Lanemägi, vist ka M. Blumberg (praegu arst Tallinnas). Kõnelejana on esinenud üliõpilane K. Ruga Tartust. Peale mõnekordse koosoleku, kui osavõtvate tehaste esindajate arv suurenenud, on otsustatud asutada Venemaa sotsiaaldemokraatliku tööliste partei Tallinna komitee, s. o. tehaste komiteede keskorganisatsioon, millele allorganisatsioonideks olid töökodade ringid. Säärane organisatsioonivorm on säilinud tänini. 1905. a. linnakomitee liikmetest mäletab J. Pikkov peale eelnimetatud tööliste veel Lauri Balti puuvillavabrikust, Kuulmanni ja Kaarmanni Luteri tehastest, Saart Rotermanni tehastest, Reimanni „Voltast“ ja Gotlipovit raudteetehastest.

Sotsialistliku teooria alal instruktorina on 1905. a. varakevadel Tallinna ilmunud juudi üliõpilane sms. Abram (pärisnimi ununenud), kes vene keelt oskajatele propagandistide-kursuse toime pannud. Sms. Abram olevat selleaegne parem asjatundja olnud omal alal. „Erfurti programm“ ja „Iskra“ ning „Pravda“ numbrid on muuseas olnud kirjanduslikuks materjaliks.

Sama aasta kevadel on ka üliõp. August Rei Tallinna organisatsioonide tegevusest osa võtma ilmunud (kõne 1. mail Tondi metsas). Vürst kui maalt tulnud mees saanud maaorganisaatoriks, kes lühikese ajaga terve rea maaorganisatsioone asutanud; A. Reile tehtud seetõttu lõpuks ülesandeks maaprogramm kokku seada.

A. Rei mälestuste järgi („1905. a. revolutsiooni päevilt“, lk. 64) on tsentralistidel 1905. aastal peale Tallinna

komitee tegevuses olnud ka veel Tartu "grupe" või rühm. Tallinna komitee olevat esialgu ühenduses seisnud enamlaste keskkohaga (Ebamuse bürooga), Tartu "grupe" aga vähemlaste organisatsioonidega. Peale Tallinna komitee kinnivõtmist 9. juunil 1905 on vähemlased ka Tallinna komitee endi kätte saanud.

Väljaspool Eesti piire on 1905. aastal suuremaid eesti sotsialistlikke rühmitisi olnud Riias ja Peterburis. Riias on katsed tehtud põrandaalust trükikoda asutada, mis aga äpardunud. Asutajateks on olnud tsentralistide esindajad (K. Tärna, A. Ostra, K. Ast jt.).

Avalikkuse ees eriti ägedate tsentralistidena on esinenud M. Martna ja Karl Ast. „Uudistes“ 1905, nr. 88, 15/28. nov., avaldatud vaidluskirjast on näha, et „Venemaa Sots.-dem. Töölise Partei Tartu Grupe“ liikmetena on esinenud: M. Davidov, Karl Ast, Fr. Mihkelson, C. Eber, A. Weltbach, Eduard Mets, Alma Ostra, J. Elbe, J. Lintrop, K. Tärna, S. Ertel. Neid on toetanud Riia „grupe“ liige J. Puhk ja Tallinna komitee liige K. Bergmann. Nagu mainitud, ka M. Martna oli tsentralist, samuti A. Rei.

Vastasvoolu esindajatena on „Uudistes nr. 93 nimetatud: G. Ast, E. Vilde, P. Speek, A. Luksepp.

Parteide avaliku organiseerimistegevuse kohta olgu märkida järgmist:

„Uudistes“ 27. septembrist 1905 leidub sõnum, et Vana-Karistes Pärnumaal on 7/20. aug. samal aastal koosolek peetud, millest 826 maatameest osa võtnud. Sellel koosolekul on otsustatud maata talupoegade ja põllutöölise kongress kokku kutsuda. Kongressi ajaks olla määratud 25., 26. ja 27. nov. (van. kal. järgi), kohaks Viljandi. Saadikuid pidi olema üks igast vallast (355 valda), peale selle hääleõigusega 69 inimest tegevasi ajalehtede ja mitmesuguste teiste organisatsioonide poolt. Kongressi lubapalujateks on valitud Peeter Luhasaar, Andres Kõva ja Peeter Speek. Minu teada saidki Tartu „Bürgermusse“ ja auala-kongress niiviisi oma algatuse.

Ärevate aegade tõttu jäi kavatsatud Viljandi kongressi kokkukutsumine ära.

Novembris 1905 olid aga olud nii kaugele arenenud, et „Uudised“ avalikult „Sotsiaaldemokraatlike tööliste erakonna organiseerimisest“ kirjutada võisid („Uudised“ 1905, nr. 85). Järgmises numbris (21. novembrist) avaldati „Eesti Sotsiaaldemokraatlike Tööliste Ühisuse programmi eelplaani“, millega s.-d. partei organiseerimiseküsimus astus lõppstaadiumi. Väljaspool parteisid seisva proletaarlaste kongressi asemel kavatsesid „Uudiste“ mehed esimest parteikongressi kokku kutsuda („Uudised“ 1905, nr. 90).

„Uudiste“ meeste sotsialistliku partei asutamist ruttas Tõnisson saboteerima. Niipea kui P. Speek oma ringkonnaga hakkas maatameeste kongressi organiseerima, avaldas Tõnisson üleskutse ülemaalise rahvusliku kongressi kokkukutsumiseks, millest osa pidid võtma nii kodanlased kui proletaarlased. Iga legaalne olemasolev organisatsioon pidi sinna saatma 4 esindajat, kaks töandjate ja kaks tööliste poolt. Maaorganisatsioonid saatsid poole vähem, s. o. ainult kaks esindajat. Kongress oli määratud sama aja peale kui „Uudiste“ ringkonna oma.

Tõnissoni üleskutsel oli niisugune edu, et sotsialistid oma koosoleku edasi pidid lükkama ja sunnitud olid ülemaalisest kongressist osa võtma, et mitte lasta rahvuslastel takistamata otsuseid teha. Kongress astus kokku Tartu „Bürgermusses“ 10. dets. 1905. Mina võtsin temast osa ajakirjanikuna algusest kuni lõpuni, see tähendab auala-koosolekute osas. Tõnissoni tiiva koosolekuid pärast lahkuminekut ma vist ei külastanud; kui ma ei eksi, sinna ei lastud igameest sissegi.

Koosoleku üksikasjadest mäletan vähe. Niipalju on meeles, et opositsioon Tõnissoni vastu oli terav ja kuna tema tingimata tahtis koosoleku juhatust enese käes hoida, siis tekkis määratu müra, mis ühes kongressijuhataja valimise toimetusega kestis umbes kaheksa tundi. Oli silmapilke, mil lugu käsitsilööminguni ähvardas minna. Nii katsusid M. Martna ja H. Pöogelmann kord

jõuga Tõnissoni kõnetoolist lahkuma sundida, kusjuures üks nendest Tõnissoni lükkas, kuna teine kuuesabast tiris. Tõnisson pidi kõnetooliga tükkis ümber kukkuma. Poolehoidjad olid valmis appi tulema. Linda Jürmanni vaheleastumise tõttu likvideeriti vahejuhtum rahulikult. Kära oli enamasti nii kange, et tema tugevamaksminekut kõrv enam ei märganud. Ainult tugevad röögatused kostsid üldise ulumise seast välja. Inimesed seisid osalt toolidel. Mina olin ajakirjanikuna näitelaval, kust hea oli üle saali näha.

Juhatuse valimisest võttis osa 801 saadikut, nendest andsid 437 inimest oma hääled Jaan Teemant'ile, kuna J. Tõnisson sai 101 häält. Tõnisson kirjutas selle kohta „Postimehes“, et ta tundnud hääletamistulemusi teada saades enese poliitiliselt surnud olevat. Sõbrad äratanud ta oma usaldusega siiski jälle ellu. See usalduseavaldus teostus niiviisi, et Tõnissoni pooldajad eraldasid iseseisvaks kongressiks. Tõnissoni vastased olid aga koosoleku oma võimusesse saamisest üllatatud ega teadnud esialgu, mis edasi teha. Keegi üliõpilane, vist G. Ast, tegi ettepaneku „Bürgermusses“, mis Tõnissoni ringkonna poolt koosolekuks oli üüritud, ülikooli aulasse kolida ning võttis enda peale rektoriga selles asjas läbi rääkida. Nii tulidki toime aula-koosolekud, millest üle viiesaja inimese osa võttis. Päevakorda keegi polnud ette kavatsenud, sest asjaosalised olid tulnud ainult Tõnissonile opositsiooni tegema. Kongressi töökava koostati seepärast sealsamas.

Aulas valiti juhataja abideks M. Martna ja H. Pöogelmann, sekretäriks E. Vilde, tema abideks J. Sitska ja G. Ast. Fr. Mihkelson-Tuglas istus sekretariaadilauas, punane särk seljas. Kas ta oli ka mingi asjamees, seda enam ei mäleta.

Aula-koosolek ei koosnenud sugugi ainult proletaarlastest, vaid temast võtsid osa päris kodanlikud inimesed, kes Tõnissoni liiga alalhoidlaseks ja koguni sakstega sõbrustajaks pidasid. Koosolijate nimestik ilmus osaliselt „Uudistes“. Kõned ja ettepanekud tunnistasid, et saadikud poliitiliselt üsna kaugele olid arenenud ja ka

sotsialismi põhialustega tuttavad olid. Minule oli mõnigi seisukoht uudiseks.

Aula-otsuste esimene osa on eeskujulik mässuprogramm.

Revolutsiooni korraldatavateks asutisteks tunnustati demokraatlikud omavalitsused, üldjuhtivaks organiks ülemaaline demokraatlikkude omavalitsuste liit.

Toodud seisukoht tõendab kõigepealt, et otsusetegijate hulgas oli palju omavalitsustegelasi. Siis oli rahval veel usku omavalitsustesse. Ja kuna keegi Eesti iseseisvusest tol ajal unistada ei julgenud, siis oli revolutsiooni ligemaks eesmärgiks omavalitsusliku autonoomia kättevõtmine. Demokraatlikkude omavalitsuste revolutsioonilisteks asutisteks tunnustamine oli peale selle kohalikuks iseärasuseks. Peterburis, Moskvast j. m. asutati revolutsiooni-keskusteks töölissaadikute nõukogud (Peterburis 26. okt. esimesena). See lahkumine ilmnis 12 a. hiljem ka teise revolutsiooni teostamisel: nii ühel kui teisel pool sammuti 1905. aastal märgitud rada. Eesti muutus omavalitsuste kaudu riigiks, Nõukogude-Venemaa organiseerus proletaarlikkude nõukogude süsteemi aluseks võttes.

Mind kui hiljutist sõjaväelast üllatasid eriti abinõud, mida kongress soovitas tarvitusele võtta võitluseks „nüüdse (s. o. võimuloleva) vägivallavalitsuse“ vastu. Nendest abinõudest nimetatakse otsustes järgmisi: 1) kõigi seniste valitsusasutiste tingimatu boikoteerimine ja asjade ajamine revolutsiooniliste omavalitsuste kaudu; 2) sõjaväeteenistuse boikott kõigi abinõudega: nekrutite mitteandmine, raudteel sõjaväe veo seismapanek ja sõjaväele korterite mitteandmine, ning lõpuks sõjaväe kodusaatmine; 3) raha väljavõtmine pankadest ja maksude maksmatajätmine; 4) rahva sõjariistupane; 5) üldstreigi toetamine.

Nii mõndagi nendest abinõudest soovitati hiljem ka kuulsas Viiburi üleskutses, millega laialisaadetud esimese duuma saadikud rahva poole pöördusid, nende hulgas isegi J. Tõnisson. Siis oli see aga hilja. 12. dets.

1905 olid need mõtted valitsusele tõesti kardetavad, sest neid hakati hooga propageerima ja teostama.

Revolutsiooni üldeesmärgiks seadis aula-kongress Venemaa muutmise demokraatlikuks vabariigiks, milleks asutav kogu kokku pidi kutsutama „üleüldise, üheõigulise, otsekohe, salajase ja proportsionaalse valimise viisi järele — sugu peale vaatamata“.

Maareformi ja töölistküsimumise kohta käivad aulakongressi otsused on puudulikud ja katkendlikud. Demokraatlik vabariik pidi rahva hädade vastu rohtu leidma. Kongressil oli sellest vara rääkida. Isevalitsus oli takistuseks parema maailmakorra sisseseadmisel, seepärast pidid esialgu kõik jõud koondatama tema kõrvaldamisele. Tõnissoni koosoleku resolutsioonid olid sellepoolest palju täielikumad. Näit. nõutakse nendes tööliste, ka põllutööliste riiklikku kindlustamist haiguste, õnnetuste, töövõimetuse ja vanaduse vastu ja muid töökaitse-seadusi. Ainult keegi ei uskunud, et Tõnissoni ringkond neid nõudmisi tõeliselt valmis oli ellu viima. Seda öeldi avalikult ka aula-koosolekul, kui Tõnissoni kongressi resolutsioonid seal teatavaks tehti. Ja nii see ka oli: Tõnissoni ringkonna mehed esitasid hiljem üldse töölistküsimumise olemasolu Eestis (O. Rütli duuma kõnetoolilt).

Aula-kongressil valiti ka revolutsiooni korraldav toimkond või kuidas seda nimetati. Sinna kuulusid: J. Teemant, H. Pöögelmann, A. Keskküla, Neumann ja Vürst. M. Martna ennast toimkonda valida ei lasknud. Toimkond mäletatavasti tegevust ei avaldanud.

Kongress lõppes 12. dets. 1905 kesköö paiku. J. Teemant koosolekut lõpetades tähendas, et nüüd läheme siit laiali oma otsuseid teostama. Kui paljud meist elus veel kord ühisele nõupidamisele kokku tulla saavad, seda meie ei tea. Saadikud tõusid selle peale püsti ja laulsid enne laialiminekut töölistmarseljeesi (kui ma ei eksi; võib ka olla, et oli mõni teine revolutsiooniline laul).

Teemant soovitas koosolijatel laiali minna väikeste salkadena ja rahulikult, et mitte kokkupõrkeid polit-

seiga välja kutsuda. Oli ilus kuuvalge öö ja ülikooli ümbruses tänavatel vaikne. Mingeid kokkupõrkeid ei tulnud ette. Ma peatusin silmapilguks ülikooli trepi juures ja vaatasin koosolekult lahkujatele järele, kes vaikselt mitmele poole kadusid. Teemanti sõnu meelde tuletades pidin enesele tunnistama, et näen surmamaineid, pealegi niisuguseid, kes ise on sellest teadlikud.

Aula-kongress oli koos sõjaseaduse piirkonnas, sest juba 5. dets. kuulutati Läti sündmuste mõjul Liivimaal sõjaseadus välja. Mässuotsuste tegemine oli seega eriline julgustükk.

Kuid läks siiski veel umbes paar nädalat, enne kui revolutsioon jõudis oma haripunktile ja algas valitsuse üldine vastupealetung.

Aula-kongressi otsused tunnistavad, et poliitiline radikalism hulkadesse oli levinud. See oli suurelt osalt ülalmainitud mõttetute veresaunade tagajärg. „Valitsus sõjariistus jaapanlasi tappa ei osanud, kuid kaitseta omarahvast veristab küll“ — see oli mõte, mis igaühele tahtmata pähe tungis. Seejuures irriteeris seltskonda ka nüri kangekaelsus poliitiliste järeleandmiste tegemisel. Ainult tükkhaaval ja suure surve all lubati uuendusi, mille elluviimise tahte juures pidi kahtlema.

Sõjaväelistest mässudest, mis 1905. aastal valitsust kohutasid, olid eriti efektsed soomuslaeva „Potemkini“ vastuhakkamine Odessas 28. juunil ja ristleja „Očakovi“ mässukatse Sevastopolis novembris. Enamlased ülistavad neid praeguseni kui kangelaslikke revolutsioonilisi episoodide. Suuri tulemusi nad aga ei andnud. „Potemkin“ jäi oma vastuhakkamisel üksi ja kuna kõik Musta mere sadamad valitsuse käes olid, oli ta pärast kümnepäevast ümbereksimist moona ja muude ainete puudusel sunnitud ennast Konstantsas rumeenlaste kätte andma, kes laeva Vene võimudele tagasi andsid. Madrused jäid maapakku. „Očakov“ ei pääsenud üldse liikuma, vaid lasti 11. nov. 1905 Sevastopoli reidil rannapatareide poolt põlema. Palju madruseid sai surma, kuna mässujuht leitnant Schmidt ühes kolme kaasla-

sega sõjakohtu poolt surma mõisteti. Kõik see aga kandis uut erutust rahva hulka.

Nagu juba mainitud, ei rahuldanud seltskonda oktoobri-konstitutsioon valimisõiguse puudulikkuse tõttu. Mingisugusest suurnikkude duumast ei loodetud mingit parandust. See tõekspidamine oli ka aula-otsuste revolutsioonilisuse otseseks põhjustajaks. Need otsused ei olnud tühjad sõnakõlksud, vaid neid hakati tõesti teostama. Nad olid kooskõlas ka mujal radikaalsete ringkondade poolt ülesseatud revolutsiooniliste juhtnööridega.

Mitmesuguste vähemaulatuslikkude streikide ja väljaastumiste järel jõudis uus revolutsioonilaine 1905. a. jõuluks haripunktile. 26. detsembril (van. kal. järgi 13. detsembril) seisis liiklemine jälle kogu Venemaa raudteedel, millega kaasas käisid igasugu muud streigid ja väljaastumised. Sündmuste keskpunktiks oli aga Moskva sõjariistus vastuhakkamine, mis algas 22. detsembril ja likvideeriti alles 30. detsembril Peterburist kohale-saadetud Semjonovi kaardiväepolgu abiga. Vastuhakkamise organiseerijaks oli Moskva töölissaadikute nõukogu, kes 19. dets. sellekohase üleskutse avaldas. Peterburis jäi vastuhakkamine ära vististi seetõttu, et kohalik nõukogu 16. dets. ootamata kinni oli võetud. Moskva mäss oli radikaalsete olluste eraettevõte.

Revolutsioonilise surve tulemuseks oli 24. dets. 1905 avaldatud manifest duuma valimisõiguse laiendamise kohta, millega umbes kahele miljonile inimesele anti valimisõigus. See oli suur samm edasi ja kodanlik-kapitalistliku intelligentsi poliitilised nõuded olid sellega, arvesse võttes ka juba varem väljakuulutatud järeleandmisi, sisuliselt rahuldatud. Demokraatliku vabariigi teostamise suhtes oli isegi marksistidel kahtlusi, sest Venemaa oli siis veel kirjaoskamatute talupoegade maa. Kuid siis polnud palju aega selle üle järele mõtelda, sest ühes kõne-all-oleva manifestiga ilmusid ka karistussalgad silmapiirile: 25. detsembril jõudis kindral Orlov oma salgaga Valka. Tallinnas algasid repressioonid enne karistussalkade päralejõudmist. Juba 21. detsemb-

ril heideti võimude nõudmisel eesti tegelased Lender, Päts ja Pung linnavolikogust välja. 21/22. dets. ööl võeti ka sots.-dem. Tallinna linnakomitee kinni. 24. detsembril, s. o. manifestiavaldamise päeval, laiendati sõjaseadust, mis juba 10. detsembril Tallinnas ja maakonnas (Harjumaal) maksma oli pandud, kogu Eesti kubermangule. 27. detsembril suleti ajalehed „Uus Aeg“, „Eesti Postimees“ ja „Teataja“. Samal päeval teostus ka suurejoonelisem vangistamine: umbes 70 inimest võeti kinni. Kindral Bezobrazov jõudis karistussalgaga kohale 3. jaanuaril.

Järgnevate peksmiste ja mahalaskmiste ning muude terrori teostamise võtete loetelu ei kuulu selle teose raamidesse. Ainult oma muljete kohta teen mõne märkuse.

Paistis, et kogu revolutsioon täielikult nurja on läinud ja kõik väljakuulutatud järeleandmised tühistatakse. Surveabinõud olid sedavõrd keskaegse iseloomuga. Kõik, mis revolutsionäärid olid toime pannud, tundus lapsemänguna valitsusvõimu esindajate tooruse kõrval. Keiser kõigi oma võimukandjatega kohtles rahvast nagu loomataltsutaja metsloomi. See oli balti parunite stiil, kes viimseid Romanovite nimekandjaid ümbritsesid ja Venemaa lõpuks enamluse rüppe lükkasid. Kuid ma lähen jälle tagasi sündmuste vaatlemisele.

Ekslik on oletus, et karistussalkade väljakutsujaks oli nõndanimetatud „Volta“ koosolekult alguse saanud mõisade rüüstamise laine. See koosolek peeti 11/24. detsembril ja rüüstamisaktsioon algas 12/25. detsembril. Meie märkisime aga ülemal, et juba samal päeval jõudis kindral Orlov Valka. Ta oli seega teisel põhjusel välja saadetud. Ka kindral Bezobrazovi kohale-jõudmine (Tallinna) 3. jaan. 1906 tunnistab varasemalt tehtud otsusest karistusaktsiooni teostada. Ülal ma tähendasin, et rahutused üksikutes mõisades leidsid aset juba 1905. a. algul. Pandi toime ka süütamisi. Need nähted ei lakanud kogu aasta kestel, kuigi agrarrahutused eesti piirkonnas ei võtnud laiaulatuslikku iseloomu. Üldise ärevuse kasvamisega tõusis aga pinge, mis

valitsuse vastuaktsiooni algul tekitas suurema plahvatuse.

Mis puutub „Volta“ koosolekusse, siis pole mul ei kirjanduslike andmete ega asjast osavõtnud isikute jutustuste põhjal korda läinud kindlaks teha, kes oli koosoleku kokkukutsujaks ja mis alusel saadikud valiti. Ainult asjaolud, et saadikud valdu pidid esindama ja et koosolekukohaks oli Tallinn, lasevad järeldada sidet Vana-Karistes ülesvõetud kavatsusega ja et kokkukutumise teostajaks oli tsentralistide Tallinna komitee, vististi mõne ettelükatud isiku kaudu. Koosoleku käigu kohta võib järgmist ütelda:

Kavatsetud kongress pidi peetama Vana-„Estonia“ saalis. 10. dets. Tallinnas ja Harjumaal maksmatule pandud sõjaseaduse alusel ette võetud puhastusaktsiooni tagajärjel olid aga kongressikorraldajad osalt areteeritud, osalt põgenenud. „Estonia“ saal oli saadikute ilmu des kinni ja piirati hiljem sõjaväe poolt ümber. Kellegi poolt on siis kõigi takistuste peale vaatamata Tallinna ilmunud saadikud õhtuks „Volta“ vabriku keldrisse juhata tud, kus enne seda Tallinna töölisvanemate kolleegium oma koosolekuid pidanud.

„Volta“ koosolekul on olnud umbes poolteistsada inimest, suurem osa maasaadikuid, keda kõigist takistustest hoolimata Tallinna oli ilmunud umbes paarsada. Kõik „Voltasse“ ei tulnud. Peale maasaadikute on seal olnud töölisi ja mõningaid mitte kumbagi rühma kuuluvaid tegelasi. Peale Tuglase on seal olnud ka A. Rei, kes esinenud kõnega. Koosoleku juhatajaks olnud H. Pöogelmann.

Sõjaseaduse maksmapaneku ja suurte kinnivõtmiste (s.-d. Tallinna komitee, nagu mainitud, areteeriti 21/22 dets.), samuti ka Moskva võitluste läbi ärevaks tehtud meeleolus on vaieldud kahe küsimuse: uue streigi organiseerimise ja mõisade rüüstamise üle. Mõlemad aktsioonid pidid olema vastuseks valitsuse vägivallale. Mõisade põletamise asjus on räägitud poolt ja vastu. Poolt olevat olnud muude hulgas H. Pöogelmann, kes üles kutsunud mõisnikega „läti keelt kõne-

lema“. Muuseas olnud koosolekul teada, et Toompeal mõisnikkude maapäev neljandat päeva koos istub, ja tema teeneks loetud sõjaseaduse maksmapanekut ning valdadekongressi ärakeelamist. Vaidlused on jäänud pooleli, sest tulnud teade, et sõjavägi olevat ilmunud koosolekut ümber piirama. M. Martna andmetel („Punased aastad I“) on siis keegi revolvrilt keerutades tugeva häälega hüüdnud, et sõjaväe tulek näitavat, missugust teed käia, ja tuleb viibimata minna maale mõisnikke karistama. H. Martinson oma mälestustes ütleb, et see olevat olnud A. Keskküla. Revolvriga vehklemine oli ka tüübiline A. Keskküla võte. Ilma mingit otsust tegemata on mainitud hüüde peale laiali joostud, peamiselt üle aedade. 23 inimest on areteeritud. 25. detsembrist 1905 — 2. jaanuarini 1906 loitsid maal mõisade tulikahjud.

1905. a. detsembripäevadel tulid Tallinna ja Tartu poliitilised lahkuminekid erilise reljeefsusega ilmsiks. Ülal mainisime, et juba 21. dets. Tallinnas Lender, Päts ja Pung linnavalitsusest välja heideti. Mitmed tegelased põgenesid. Tallinna kodanlikud lehed suleti mõni päev hiljem (27. dets.). Tartus seevastu Tõnissoni rahvuslased demonstreerisid veel 25. dets. (12. dets. van. kal. järgi) koos kohalikkude sakslastega radikaalsete olluste vastu.

Nõndanimetatud kodanliku kaardiväe väljaastumist Tartu Suurturul ma vaatasin pealt. Tema organiseerijateks olid sakslaste poolt adv. Bröcker ja prof. Dehio, eestlaste poolt seisis asjale ligidal Tõnisson. Ilma temata ei olnud eesti tegelaste osavõtt kaardiväest mõeldav.

Kogumiskohaks oli linnavalitsus. Nägin, kui mehed raatusest välja tulid, valgeid linte käiste ümber sidudes. Hakkasid lõpuks revolvrimest paugutama. Kogusummas võis kaardiväelasi olla umbes 100 inimest. Suurem hulk liikus salgana Kivisilla poole, kuid üksikud keerasid kõrvaluulitsatesse. Tundsin nende hulgas mõnda Tõnissoni ringkonna tegelast. Tõnisson mäletatavasti ise sekka ei ilmunud. Mina seisin toleaege Küüni tänava algul. Keegi kaardiväelane pööras sinna ja hakkas revolvriga

sealolevate inimeste pihta sihtima. Mina tegin, nagu ei puutuks asi minusse, ja mees laskis mõned paugud õhku. Kuid kaardiväelaste järele ilmusid kasakad, kes piki uulitsaid kuulisid hakkasid saatma. See oli juba elukardetavam. Kuid surmasaanuid ei olnud. Mõned inimesed olid siiski kasakate kuulidest haavata saanud, samuti Kaubahoovi ees üks voorimehe hobune.

Kodanliku kaardi ja kasakate väljaastumise üle koostas „Olevikule“ kirjelduse, millele toimetaja pr. Koppel sissejuhatuse lisas. Selles leidus haavavaid väljendusi kasakate kohta, mille eest „Olevik“ kohtu alla anti. Pr. Koppelil tuli 7 päeva arestis istuda. Märgin siinkohal, et pr. Koppel oli vististi esimene poliitilise lehe naistoimetaja Eestis. Ja seda ühel kõige keerulisemal ajajärgul.

5. jaan. 1906 ilmus „Olevik“ viimast korda, sest 6. jaan. (vana kalendri järgi jõululaupäeval) pandi nii „Uudised“ kui „Olevik“ Tartus seisma, olgugi et vormiline sulgemiskäsk alles 21. jaan. pärale jõudis. Viimsesse „Oleviku“ numbrisse (nr. 98) mahutasin artikli („Mõtted pühadeks“), mis sisaldas ristiusu algaegade võrdlust käesoleva aja sotsialistliku liikumisega. Leidsin, et mõlemal on nii liikumist kandvate isikute kui ka ideeliste lähtekohtade suhtes palju sarnasust ning et muistne rooma seltskond suhtus ristiusulistesse samuti, nagu nüüd kodanline seltskond sotsialistidesse, ja küsisin lõpuks, kas meie kodanlased samuti ei eksi nagu tookord roomlased, kelle vaenust ja arvustusest hoolimata meie kõik ristiusulised oleme. Artikkel oli kirjutatud täiesti objektiivses toonis ilma vägilauseteta, kuid „Ristirahva Pühapäeva Leht“ leidis temas siiski jumalateotust. Kohtu alla andmiseni asi aga ei läinud, vististi artikli küllalt akadeemilise tooni tõttu.

Ma pidasin Tartus vastu kuni 24. jaanuarini 1906. Kuid siis läks õudseks. 22. jaan. lasti Viljandis maha 45 inimest. Tulid teated, et surmamõistmiseks ei ole tarvis suurt süüd, vaid karistusi tehakse hirmutamiseks. Kes vähegi revolutsioonilisest liikumisest osa võtnud, see võib elu kaotada. Seepärast lahkusin Tartust 24. jaan.,

et vähemalt mõni aeg Peterburis või Soomes mööda saata. Olin ju suletud mässulise lehe toimetuse liige ja peale selle avalikult revolutsioonilise võitluse vajadust propageerinud (näit. *Magna charta*-vaidlused). Eriti südame peal oli mul üks kõnekoosolek Elvas, kus ma pärast oma kõne lõppu urjadnikut ilma mütsita majade vahel põgenemas nägin, trobikond mehi järel. Olid tal õlalapid maha kiskunud ja mõõga kõveraks painutanud. Oma arvamise järgi ei pidanud minu kõne nii radikaalselt mõjuma ja kokkupõrke põhjused võisid isiklikku laadi olla, kuid kes seda ärevatel aegadel nii täpselt uurima hakkab.

Väljasõit 24. jaan. 1906 oli Baltimaalt veel vaba, kuigi näit. Tapa jaamas juba karistussalkade madrused vahikorral seisid. Elasin nädalapäevad Peterburis ja siirdusin siis 31. jaan. Soome Mustamäe raudteejaama juures olevasse suvituskohta. See ei olnud kaugel Peterburist. Minuga kaasa tuli ka „Oleviku“ omanik Karl Koppel, kes mahalaskmise hirmul samuti kodumaalt oli lahkunud. Proua sõitis kodumaale tagasi laste juurde. Võtsime kellegi Peterburi korstnapühkija Jäskeläise suvilasse korteri, kuna proua Jäskeläinen meile perenaiseks hakkas.

Olid huvitavad ajad.

Mina sõitsin oma elus esimest korda üle Vene piiri. Soome rongis paistis mulle silma suurem puhtus kolmanda klassi vagunites ja gaasvalgustus. Vene raudteel oli siis veel küünalvalgustus. Ka viisakam oldi.

Mustamäel tulid kohe mõned suhted luua, et kodumaalt teateid saada. Raudteejaamas oli postiagentuur, andsin sinna kirjade aadressi „nõudmiseni“. Jaamaülemaks oli taanlane Hikkiš, kes erandina soome ametnikkude hulgas ka vene keelt rääkis. Tutvusin temaga kohe ja siis ajasime harilikult iga posti saamise puhul poliitilist juttu, sest sündmusi oli palju. Ka meie perenaine osutus huvitavaks inimeseks: oli võrdlemisi haritud daam ja rääkis vabalt soome, rootsi ning vene keelt. Vend pidi tal kusagil Soomes asekuuberneriks olema. Tema abil hakkasin kohe soome keelt õppima,

sest teadete järgi olid kodumaal asjad nii kurjad, et sinna tagasiminekuks juttu ei võinud olla. Dido kirjutas märtsi algul Pariisist, et meie kodanlikudki tegelased maalt põgenenud. P. Speek pidi Inglismaal olema, Teemant ja Päts Helveetsias, Strandman, Vaher ja paljud teised Pariisis, kuhu ka M. Martnat oodati. Dido teatas ka eestikeelse ajalehe „Õiguse“ ilmuma-hakkamisest, missugune leht mulle hiljem saatuslikuks pidi saama. Ma jäin mõtte juurde peatuma, et tuleb katsuda kas Soome jääda või Prantsusmaale kolida. Võtsin siis ka mõlema keele õppimise käsile. Töötasin umbes kolme kuu jooksul Wellewilli soome ja Schmidt-Bouchez prantsuse keele õpperaamatu läbi. See oli tükk tööd ja mõeldav seetõttu, et võisin oma terve jõu koondada keelteõppimisele, kuna muud teha polnud ja mainitud keelte oskus õieti eluküsimuseks näis muutunud olevat. Õppisin päevas läbistikku 400 sõna ühes vastava grammatilise materjaliga ja mitte ainult üheks päevaks, vaid palju on tänase päevani meeles püsinud. Näib, et ärevad ajad aju tundlikumaks olid teinud ja kogu tahtejõu koondamine ühele tööle aitas omalt poolt kaasa püsivamate jälgede jätmisele.

Soome keele õppimise tingimused olid ideaalsed seetõttu, et õpetaja käepärast oli ja samuti omandatud oskust kohe praktiliselt kasutada võis. Kolme kuu pärast lugesin juba Juhani Ahot päris vabalt, harilikult õhtuti kõvasti perenaisele ette, kelle käest vajalikul korral tumedate lausete kohta seletust sain.

Prantsuse keelt pidin juhatajata õppima. Õnneks aga olin juba Varssavis ühelt kaasteenijalt-postiametnikult vähe lugemist õppinud. See asjaolu kergendas ülesannet.

Et olin esimest korda Soomes, siis avaldas ka Soome looduse ja rahva vaatlemine sügavat muljet. Elasime metsas, mis nädalate viisi seisis härmatise ehtes. Kodumaal püsib härmatis harilikult mõned tunnid, vahel päeva, nii et tema vaatlemisse süveneda ei saa. Päikese ja kuu paistel kiirgasid lugematud lume- ja jäähelbed nagu mitmevärvilised kalliskivid, kuna ümber-

ringi valitses suur vaikus. Ka öösiti kange külmaga sä-
tendavad tähed olid heledamad kui kodumaal. See
Soome loodusega tutvumine on olnud üks minu suure-
matest elamustest.

Lumi oli sügavam kui ma seda kunagi kodumaal
näinud. Ilma suuskadeta oli liikumine raske. Metsa ja
taludesse võis harilikult ainult suuskadel pääseda. Oli
esimene kord elus suuski näha, kuna 30 a. tagasi suu-
sakultus oli meil veel algatamata.

Soome talurahva elu paistis mulle väga meie väike-
põllupidajate omaga sarnane olevat. Midagi eriti silma-
paistvat pole mulle meelde jäänud peale tuntud rõngas-
leiva, millega esialgu hamba pidin ära murdma. Rah-
vas näis Mustamäe ümbruskonnas olevat üsna jõukas.
Vististi mõjus Peterburi ligidus.

Noore mehena ei võtnud ma oma emigrandi-seisu-
korda kuigi traagiliselt, olukord paistis isegi huvitav. Kuid
minu kaaslane Koppel, vanem mees ja perekonnaisa, oli
närviline.

18. märtsil algasid esimese Duuma valimised, mille
tulemused pahempoolsete valijameeste läbimineku suhtes
andsid lootust terrori pehmenemisele. See julgustas
kodumaale tagasituleku ja isegi „Oleviku“ käimapaneku
plaane tegema hakata. Kuid mitmekuise vahetpidamata
ärevuse tagajärjel suri K. Koppel äkitselt südameraban-
dusse. Matsime tema Uusikirkko surnuaiale, sest
laiba kojutoomine segaste aegade tõttu oli äärmiselt tü-
likas. Matuste puhul tuli kontakti astuda kohalikkude
ametivõimudega.

Selgus, et lensman (lääni politseiülem), arst ja pastor
vene keelt ei oska, hoolimata Peterburi lähedusest. See
oli iseloomulik tõendus Vene-Soome võõristusest. Saksa
keeles sai mainitud härradega asju ajada. Ainult Uusi-
kirkko vana õpetaja ise, kuulsa Elias Lönnroti poeg,
keda aga kodus ei olnud, pidi nii vene kui ka eesti keelt
rääkima, sest oli noores põlves Ingerimaal ametis olnud.
Kohalikuks politseinikuks, kellega tegemist tuli, osutus
eestlane. Soomlased olid eestlaste peale seepärast pa-
hased, et viimased Vene võimudele soomlaste surumi-

seks politsei jõudusid andsid. Minu Soomes viibimisel oli peale selle sündmus, mis eesti põgenikkude seisukorda ähvardas põhjalikult halvendada.

Olin parajasti Peterburisse sõitnud mõnesuguseid asju õiendama, kui ajalehtede eritelegrammide kaudu levis teade, et Helsingis pangaröövimine toime pandud. Selle röövimise kangelas teks pidid eestlased olema. Soome raudteevagunis oli päris piinlik olla. Ma olin „Postimehe“ ostnud ja hakkasin seda lugema, kuid et sõidukaaslasel kogu aeg ikka „virolaistest“ rääkisid, siis peitsin lehe tasku. Ka tuttav jaamaülem avaldas arvamist, et põgenike suhtes vististi surveabinõusid tarvitusele võtma hakatakse. Kuni minu äratulekuni õnneks aga midagi ei juhtunud. Kõik, kellega mul tegemist tuli, jäid äärmiselt sõbralikuks. Isegi eestlasest politseinik oli igati vastutulelik ja laenas mulle matusteks oma vihmakuue, mille järelesõitev hobune katki rebis, kuid mille eest suguvend keeldus kahjutasu võtmast.

Üldse ma märkasin, et nii soomlased kui ka Peterburi vene seltskond sündmusi Baltikumis erilise tähelepanuga jälgisid ja karistussalkade metsikustest üllatatud olid. Peterburi vabameelne vene leht „Russ“ saatis oma erikirjasaatja, kellele üks Peterburi eesti üliõpilane tõlgina kaasa sõitis, kohale. Ka mõned teised lehed komandeerisid erikirjasaatjaid. Asjaolu, et vanameelne „Novoje Vremja“ Tartu eesti tegelaste protesti karistussalkade tegevuse vastu ära trükkis (1. veebr. 1906), tõendab kaugeleulatuvat võõristust Baltikumis tarvitusele võetud rahustamismeetodite suhtes. See võõristus oli ka põhjuseks, et karistussalkade terror võrdlemisi kiiresti (juba märtsis) lõppes, sest veel ainult Hiiumaal toimetati karistamisi hiljem (aprillis).

Tõnissoni ja teiste Tartu tegelaste protesti kohta parunite ja pastorite poolt juhitud karistussalkade tapmist ja peksmist vastu peab tähendama, et see oli antud oludes teatud hädaohtudega ühendatud samm, kuid ainus Tõnissoni ja tema ringkonna poliitilise reputatsiooni päästmiseks. Täitsa võimatu oleks Tõnissonil olnud oma poliitilist tegevust jätkata, kui temale kuul-

sus oleks jäänud, et ta ajal, kus eesti rahvast veristati, sakslastega kodanliku kaardiväe loomiseks kampa oli lõonud ja rahulikult pealt vaatas, kuidas eestlaste ajaloolised vaenlased neid mitte ainult ei tapnud, vaid peksmiste kaudu ka teotasid. Terror oli sihitud mitte üksi rüüstajate vastu, vaid kogu rahvast taheti hirmutada ja poliitilisi juhte vagaks teha.

1906. a. algupoole poliitiliste väljavaadete kohta võib ütelda, et Peterburis igatahes seda rusutud meeolu ei olnud, mis Baltimaal oli levinud. Pealinna vene lehed tarvitasid valitsuse tegevuse suhtes kogu aeg võrdlemisi julget tooni. Mulle on sellest ajast muuseas meelde jäänud ajalehes „Russ“ avaldatud Meie Isa palve poliitiline parafras, mis järgmiselt algas:

„Meie Isa, hea on, et Sa taevas oled, muidu Wuič (selleaegne politseidepartemangu ülem) asetaks Sind kaugele elama (*posselil bõ v dali*).“

Parafraas oli toredasti riimis, temas karakteriseeriti iga lausega selleaegsete võimumeeste võtteid ja vene-õigeusu vaimulikud ringkonnad leidsid selles jumalateotust. Mul ei ole enam meeles, kas see mitte „Russile“ karistust kaela ei toonud, või pandi ta koguni seisma.

Kuna kodust teade tuli, et mingit juurdlust minu vastu algatatud pole ja karistussalkade terror lõpuks jõudis, otsustasin kodumaale tagasi tulla. See oli mai algul 1906. 10. mail astus esimene võrdlemisi radikaalne duuma kokku, mis revolutsioonist osa võtnud tegelaste elu julgemaks muutis. Oli ju duuma ise revolutsiooni saavutus. Olgu tähendatud, et 27. mail kinnitati mõni kuu varem linnapeaabi ametist tagandatud Lender Tallinna linnapeaks. Missugune meeolu tol ajal valitses, selle kohta on säilinud päevikuline märkus:

„Tartus, 31. mail 1906. a. Ilus päikesepaisteline hommik. Juba mitu päeva käisin mõttega ümber midagi viimasel ajal üleelatud juhtumistest mälestuseks paberile panna, kuid ei olnud õiget julgust hakkama saada. Niisama nagu viimaste päevade ilm, on ka Venemaa

rahvaste saatuse taevas pilves, mitte üksi pilves, vaid lööb ka koguni välku, müristab ja tormi on kõigi märkide järele oodata. Sarnastel asjaoludel on kardetav musta valge peale panna: tuleb kergesti enese ja teiste äraandmine välja. Tänane ilm on aga niisuguse meeelolu aidanud sünnitada, et kiusatusele vastu ei saa.

Vene parlament, millest veel aasta tagasi kõige suurema ettevaatusega rääkima pidi, kahe aasta eest aga vahest ainult mõtelda võis (kes temast mõtelda teadis), on nüüd koos ja sõimab vene ministreid nii, nagu seda kellegile sarnasele ametimehele ilmas osaks polevat saanud. Muud suuremat pole ta veel ära teha suutnud, sest nagu näha, ei ole valitsuse poolt järeleandmise tahtmise kübetki näha, vististi seepärast, et viimane iga järeleandmise-sammu enesehävitamisele liginemiseks loeb. Ehk küll duuma valimised päris võimatutes oludes, kaelakäänavate valitsuserepressiate all sündisid, istuvad seal ometi sarnased mehed, keda väljamaalasedki sotsialistideks peavad. Peab tunnistama, et nendel tõepoolest mõneski tükis kaunis palju punakat värvi on. Iseäranis tuleb see agraar-küsimuse juures nähtavale. Parteiline diferentseerumine on aga õieti veel ees, nii et selle kohta palju eksida võib. Vene parlamendi punakas helk on tõepoolest selleläbi suurendatud, et valitsus niivõgi valge või must on.“

Selles märkuses on mõni õige seisukoht. Nii näiteks müristamise ja välgulöömise kohta: 21. juulil, samal 1906. a., see on vähem kui kaks kuud peale märkuse kirjutamist, saadeti I duuma laiali. Järgnes 23. juulil nõndanimetatud „Viiburi üleskutse“, mis maksude maksmatajätmist ja muud sõnakuulmatusele kutsumist sisaldas, kuna 25. juulil duuma tööerakonna (vene) ja sots.-dem. rühmad sõjaväele ja laevastikule üleskutse avaldasid võidelda rahvaesindusliku korra eest. 30. juulil algas mäss Sveaborgi kindluses; 1. aug. hakkasid Kroonlinna madrused mässama ja 2. augustil tõstis Tallinna reidil ristleja „Pamjat Azova“ mässulipu üles. Streikidelaine käis üle maa, kuid ülevenemaalist raudteede ja posti-telegraafi streiki enam ei tulnud. Mäs-

sud suruti maha. 18. aug. lasti maha Tallinnas kubeneri aias 17 „Pamjat Azova“ madrust. Nad on laskmise ajal seisnud Pika Hermannii poolse müüri ääres. Kroonlinnas mõisteti samal ajal madruseid surma. Mahalaskmise juures olevat Kroonlinna komandant krahv Adlerberg nendele valmiskaevatud haua peale näidates öelnud: „Siin on teile maal!“ ja siis sõrme taeva poole tõstes: „Aga vabaduse saate seal!“ Mehed olid nimelt sotsiaalrevolutsionääride loosungi järgi maad ja vabadust nõudnud.

Kõigi nende ärevate sündmuste, kõigi läbiotsimiste, kinnivõtmiste ja sõjakohtute peale vaatamata said revolutsioonilised elemendid siiski veel liikuda. Kõige imeilikum asutis, mis Tallinnas 1. juunil 1906 mingisugusel töötatöölise koosolekul valiti ja ka tegevusse astus, oli töötatöölise nõukogu, kes 15. juunil samal aastal endale ka büroo valis. See oli omamoodi legaalne revolutsiooniline keskus. Töötavatel töölistel sarnast nõukogu ei olnud. Mis see nõukogu ära tegi või teha katsus, seda enam ei ole meeles. Ta suleti 20. dets. 1906 kindralkubeneri käsul sotsialistliku kirjanduse levitamise pärast ja tema liikmetele keelati Baltimaal elamine. Vähemalt ühe ajaloolise teo pani see nõukogu toime: tema vahetalitusel kirjastati Kautsky „Erfurti programmi“ eestikeelne tõlge. Selle tõlke on valmistanud kadunud advokaat Anton Aan, kuna tema koolivend ja patroon Jüri Jaakson, praegune Eesti Panga president, mainitud töötatöölise büroole 450 rbl. trükkimisekuludeks on saatnud. Raamat kannab väliskaanel märkust: „Väljaandja Kasimir Vladimiri uul. Aleksandrovi majas.“ Trükitud on ta Schifferi trükikojas. Ühes „Kommunistliku manifestiga“ on ta olnud eesti sotsialistide tähtsaks õpperaamatuks.

„Erfurti programmi“ väljaandmise meeldetuletuse puhul on vajalik ära märkida, et radikaalne kodanlus (Jaakson ja Aan pole minu teada kunagi sotsialistid olnud) niiviisi eesti sots.-dem. liikumisele alusepanemisel suurelt kaasa on aidanud. Radikaalsed kodanlikud

ringkonnad hindasid õieti töölisliikumise tähtsust Vene riigi uuendamisel. *)

Peale „Erfurti programmi“ väljaandmist aitas radikaalne kodanlus 1906—1907 ka töölisliikumise legaliseerimisel kaasa.

17. märtsil 1906 avaldati ajutised määrused tööstustöölise ametiühingute asutamise kohta. Põllutöölise ametiühingud ei olnud lubatud. Nende määruste alusel algas suur kihutustöö ametiühisuste asutamiseks, mis teostus peamiselt kodanlike ajalehtede kaudu, kuna töölisajakirjandus oli juhuslik. Ametivõimude umbusaldusest ja takistustetegemisest hoolimata jõuti Tallinnas 1907. a. lõpuks ometi 10 ametiühingut registreerida ja „Ametiühisuste Teataja“ hakkas ilmuma, mis aga 1908. a. jaanuari algul suleti. Ka trükitöölise ametiühing suleti juba 1907. a. Teised ametiühingud, kuigi nad olid alguses ebakindlad ettevõtted kõikuva liikmeskonnaga, elutsesid kuni 18. märtsini 1910, mil nad võimude poolt likvideerimisele määrati iseloomuliku põhjendusega: põhikirjad ei olevat seadusega kooskõlas ja nad olevat eksi-kombel registreeritud. Nende põhikirjade redigeerimisel ja registreerimisel olid töölis-konnal tol ajal ainult kodanlikud juristid kasutada.

Olen oma mälestustes eesti ametiühingute tekkimis-lugu meelde tuletanud sellepärast, et 1906. aastal, pärast revolutsioonilise liikumise tegelaste ridade laastamist sõjaseaduse ja karistussalkade läbi, töölisliikumise alal nõndanimetatud pöranda peale tuleku mõtet eriliselt propageeriti. Selles nähti revolutsioonivõitude kindlustamise võtet. Kuid pöördume sellelt ajalooliselt ekskursioonilt minu otseste mälestuste juurde tagasi.

Jäin pärast Soomest tagasitulekut esiotsa veel „Oleviku“ seotuks, kuna väljaandja lesk ja lehe toimetaja pr. Koppel tema asemel uut lehte käima panna kavatses. Trükikoda oli olemas, samuti tellijate-nimekirjad, pealegi niisuguste, kes kaua „Oleviku“ lugejad olid ol-

*) Seejuures tuleb ka Pilsudskit meeles pidada, kes Poola uuestisünni töölistmassidele rajas.

nud. Niipea kui selgus, et mind politseiliselt taga ei otsita, andsin uue ajalehe loa saamiseks palve sisse. Lehe nimeks oli „Hommik“. 22. septembril (5. okt.) 1906 sain kätte Liivi kubernereri allkirjaga tunnistuse lehe väljaandmiseks. Kuna „Oleviku“ väljaandmise jätkamisest midagi välja ei tulnud, andis pr. Koppel trükikoja Georg Zirk'ile üle. 14. (27.) novembril samal aastal sõlmisin ka mina lepingu J. Karlsoni, J. Reevitsa ja G. Zirk'iga „Homniku“ üleandmise asjus nendele, kusjuures jäin edasi vastutavaks toimetajaks, kuna tegelikult toimetajaks pidi tulema H. Pöögelmann. Lehe „proovinumber“ ilmus 11. dets. (28. nov.) 1906. Kuna „Uudised“ ja „Olevik“ lõplikult olid hingusele läinud ja ka Tallinnas sotsialistlikku lehte ei ilmunud, siis muutus „Hommik“ kodumaa radikaalsete olluste keskuseks II duuma valimiste ajajärgul. Tema ümber koondusid suurest rüüstamisest ülejäänud, osalt ka juba Siberist tagasi jõudnud sotsialistlikud tegelased.

Lepingu järgi pidi „Homnikul“ vähemalt kolm toimetajat olema, peale selle korrektor. Kolmandaks toimetajaks peale Pöögelmanni ja minu oli, vähemalt mõni aeg, O. Sternbeck. K. Ast, A. Rei ja teised tegutsesid kaastöolistena. Ka A. Saal ja E. Vilde olid kaastöolisteks. Tõeliste toimetajatena töötasid lõpuks aga ainult kaks inimest, keda õieti toimetajatena ei tahetud tunnustada: mina ja neiu Alma Ani (praegune pr. Ast). Minul ei olnud kõrgemat haridust ja neiu Ani oli noor 18-aastane plika, vaikne ja töökas.

Lepingu järgi oli mulle ette nähtud peamiselt vastutava toimetaja, s. o. nõndanimetatud „istuaja toimetaja“ (*Sitzredaktor*) osa. Kuid olud olid kangemad kui kavatsused. H. Pöögelmanni otsis politsei taga ja tema ei saanud üldse toimetusse töötama tulla. Temaga koos seadsin Tartus „Euroopa“ võõrastemaja toas ainult tellimiskuulutuse kokku.

Kõige selle tõttu muutusin mina algusest peale „Homniku“ juhiks ja olin sunnitud ennast sellisena ka maksma panema. Ma olin isegi rohkem kui toimetaja, sest täitsin ka korrektori kohuseid, kuna korrektor, neiu

Lilli Ibrus, asjas veel vilumata oli ja ainult suuremaid vigu nägi. Kuna „Homniku“ toimetamise au õige mitmed isikud enesele on nõudnud ja veelgi nõuavad, sest leht oli, nagu mainitud, antud poliitilisel silmapilgul radikaalsete ringkondade juhtivaks häälekandjaks, tema toimetuse aga mõnesuguseks poliitiliseks klubiks, kuhu kokku tuldi juttu ajama ja informatsiooni saama, siis peaks ajalooliselt huvitav olema siin mõnda „Homniku“ toimetamise ajast meelde tuletada.

Pöögelmann saatis pöranda alt mulle korralikult juhtkirju. Lehe algupäevadel oli temaga ka nõupidamisi, kuna meie hiljem enam kokku ei puutunud. Ta asus Tallinnasse elama. Pöögelmannist kui inimesest on mul kõige paremad mälestused. Ta oli kõigepealt korralik ja väsimatu töömees, mis suhtes läksid kokku meie harjumused ja maitsed. Nii mõnedki teistest tegelestest olid revolutsiooni romantikud boheemlikkude kalduvustega, kes järjekindlat musta tööd ei armastanud. Pöögelmann ei pretendeerinud ka oma kirjutiste muutmata avaldamisele, vaid palus neid kontrollida, tihtipeale kirjutise äärel sellekohast meeldetuletust tehes. Eriti palus ta jämedused artiklitest välja parandada.

O. Sternbecki vastu oli mul suur lugupidamine, sest ma teadsin ta vahva ja paljulugenu mehe, üldse tähtsama tegelase olevat. Kuid ta vihastas mu lõpuks ära sellega, et toimetuse liikmena pea midagi lehte ei kirjutanud, kuid vahetpidamata lehe sisu arvustas. Ses asjas tuli meil kokkupõrge.

Karl Ast vististi toimetuse liige ei olnud, kuid olin temaga järjest ühenduses. Oli sasis juustega noor poiss, kes kirklikult suitsetas. Ta harrastas oma kirjutistes rõvedusi ja verist väljendusviisi. Sain temaga muidu hästi läbi.

Üliõpilane Aleksander Keskküla oli suurtsugu allüüridega noorhärna, kes enesel õiguse arvas olevat ka toimetuses kamandada, olgugi et ta toimetuse liige polnud.

Kuna valimisvõitluse ajal „Homniku“ kaastöolistest kõik Jaan Tõnissoniga polemiseerimist harrastasid, siis oli mul lehe täitmisega häda, sest võimatu oli ainult Tõnissonist kirjutada. Ka kippusid artiklid verised olema. Nii mõnegi kirjutise olin seepärast sunnitud esiti tasku ja pärast paberikorvi panema. Sellest suur rahulolematuse. Ühel ilusal päeval kutsus keskkooliõpetaja-matemaatik lätlane Abold, kes seisis ligidal sotsialistlikkudele ringkondadele, mind enda juurde lõunale, kuhu pidi ilmuma ka Keskküla. Viimane oligi seal ja langes „Homniku“ kaastöoliste nimel minu kallale artiklite mitteilmumise pärast. Mina labastavat lehte jne. Lubas minule pommi visata või mind revolvriga ümber nurga maha lasta, kui ma nende nõudmisi ei täida. Mina võtsin pommiviskamise ja ümbernurga mahalaskmise ähvardusi enese narrimisena, sest mis mõte oli mulle just niisugusel kujul surma teha. Pealegi polnud minu surmast ähvardajale ega tema liitlastele kasu. Vastasin seepärast samas toonis, et olen hiljuti teenistusest tulnud soldat, oskan hästi revolvrilt lasta ja kui ta tüli tahab, siis lasen tema päris otse sihtides maha. Ei ole mingit mõtet veriseid vägilauseid ära trükkida ja lehte enneaegu kinni panna lasta, sest tähtis on valimiskampaania läbiviimine, mitte kokkupõrgete provotseerimine. Ka tuleb piirata Tõnissoni mahategemist, mis lugejaile igavaks läheb. Abold pidas meid mõlemaid nähtavasti pea-peale-kukkunud isikuteks ja arvas meil mõlemal revolvril olevat, mistõttu astus vahele, et teravamalt kokkupõrget ära hoida. Minul aga revolvril polnud ja ka Keskküla oma taskust välja ei võtnud. Pärast seda vahejuhtumit A. Keskküla mulle toimetuse asjus enam kallale ei kippunud ja ma mäletan, et hiljem uulitsal kokku juhtudes jutule sattusime, mille jooksul õigeks võttis, et revolutsioon on sedakorda läbi ja tuleb arvestada pikema reaktsioonijärguga ning sellekohaselt toimida. Mulle jäi Keskkülalt mulje, et ta armastas teha seda, mida prantslased nimetavad *épater le bourgeois*, kodanlast kápuli ehmatada. Kes tema üleolevast käitumisest ennast hirmutada ei

lasknud, sellega rääkis mõistlikult. Oli aga täielikult avantürist ja selles mõttes otse haige. Sekeldas minu teada läti metsavendadega tol ajal kuulsa Alfons-Latzki juhatusel, kes vist Keskküla algatusel oma salgaga Riiast Eestisse koliski. Keskküla tegutses aga küllalt ettevaatlikult, nii et ta politsei küüsi ei kukkunud.

Aboldi juures peetud lõuna tagajärgede kohta kirjutab keegi —m—, kuuldavasti J. Anvelt, erilehes „Kiir-Tööline“ (Tallinn, 1922), artiklis „Kui esimesi vagusid aeti“ järgmist: „Et P[öögelmann] aga juba põranda all elutses, jäi tegevaks toimetajaks J. Jans, kellelt nõuti, et ta oma paendlusega lehte solkida ei tohi.“ „Homniku“ sihi kohta on kommunistlikus brošüüris „Tööraha ajakirjanduse ülevaade 1905—1917“ (Tartu, 1917) järgmist öeldud: „Ta on sihikindlam kui „Uudised“, — niipalju kui ta rasketes oludes oma sihti üldse avaldada võib.“

Kõige selle kohta võin ainult seda öelda, et ma 1906. a. sotsialistlikus teoorias juba niivõrd kodus olin, et joont pidada võisin. See oli lihtne sotsiaaldemokraatlik joon, sest enamlane pole ma kunagi olnud, mida ka Keskkülale tema küsimuse peale avaldasin. Sellest viibe minu paindlusele mainitud artiklis.

„Homniku“ seisukord oli kõigest ettevaatusest hoolimata raske. „Postimees“ ristis lehe enne ilmumist sotsiaaldemokraatlikuks häälekandjaks, mis nimetus tol ajal mingi soovitus polnud.

Kord sõitis Tartusse kuberner Svegintsev ja peatus oma salongvagonis jaamas. Liivimaa landmarssal parun Pilar von Pilchau teinud temale seal muuseas ettekande kihutuslehe „Homniku“ üle. Jõutud otsusele, et leht tuleb sulgeda ja toimetaja maalt välja saata. Korra mõttes tehtud tsensor Babajevile ülesandeks otsuse põhjendamiseks „Homnikust“ vastavad väljavõtted tõlkida. Lehe väljaandjad aga astusid tegeliku tõlkija, tsensori abi Karneoliga ja võib-olla ka Babajevi endaga ühendusse, nii et tõlked tehti ettevaatlikus stiilis, mille tagajärjel minu väljasaatmine ära jäi. Mõni aeg tuli aga reisikohver ärasõitmiseks valmis hoida. Hädaoht

tuli aga teisest küljest, kust oodata ei teadnud. Kuid sellest hiljem.

„Homniku“ päevaülesandeks oli, nagu mainitud, II duuma valimistel radikaalsete häälekandjaks olla. Selle ülesande jõudis ta enne sulgemist täita.

Peale sotsialistlike tegelaste külastasid mind sel puhul muude seas prl. Murrik, praegune pr. Vuolijoki, ja kadunud dr. P. Hellat. Mis asju prl. Murrik ajas, ei mäleta. Oli vististi ka mingi poliitiline vahetalitaja. Kadunud dr. Hellati külaskäik oli otseselt poliitiline. Ta oli kõva Tõnissoni poliitika vastane ja pidas seda lausa tagurlikuks. Peterburi eestlased on alati olnud kohalikest tegelasist vabameelsemad ja isegi radikaalsemad. Dr. P. Hellat tegi ka „Homnikule“ kaastööd. Tema Tartus-käigu ülesandeks oli selgitada duuma kandidaatide ülesseadmise küsimust.

Kandidaatide ülesseadmiselega oli keeruline lugu. Ristlesid mitmesugused isiklikud ja rühmahuvid, kuna jälle vaba talitamise võimalust polnud poliitiliste olude tõttu: vajalistel inimestel puudus valimistsensus või nad olid tagaotsitavad.

Mina isiklikult esialgu läbirääkimistest osa ei võtnud, ei kutsutudki osa võtma. Peategelaseks oli vist A. Keskküla. Hiljem olin sunnitud siiski sekka lööma, sest tekkisid keerulised seisukorrad, mida põrandaalused lahendada ei saanud juba liikumisvabaduse puudumise tõttu. Mäletan, et Tartus võistlesid kaks professorit: L. Challandes ja M. Rostovtsev. Nende abil püüti vene ringkondade hääli. Rostovtsevi korteris pidasime isegi koosolekuid, kuid lõpuks sai temast üle Challandes (Schalland). Ch. kõrval seati linnakuuriast pahempoolsete valijamehe-kandidaadina üles Lui Olesk, kes kuidagi A. Keskkülaga ei sobinud ja seetõttu kaua tõrkus nõusolekut andmast. Maakuuriast seati üles A. Hanko ja vallakirjutaja K. Eisenschmidt. Säilinud dr. P. Hellati kirjast leian ühe kavatsuse selle kohta, keda radikaalsete poolt duumasse taheti saata. Kadunud dr. kirjutab mulle muuseas:

„Teine asi, mille üle rääkida tahtsin, mis kahjuks seal olles mitte ette ei tulnud. Nagu hra St-ck [Sternbeck] mulle jutustas, olla Teie meestel mõte Liivimaalt ainult ühte eestlast valida. Teise voliniku koha tahta Teie lätlastele anda.

Kui teil tõesti see mõte on, siis hoiatan teid selle tõekestegemise katse eest. Oleks suurematest poliitilistest vigadest, mis teie teha võiksite. Teie annaks sarnase plaani läbiviimisega enese ja oma erakonna käte ja jalgadega Tõnissonile välja ja Eesti sotsiaaldemokraatia saaks sarnase hoobi, nagu praegu Saksamaa oma sai.

Rahvuslisi tundmusi ei tohi mitte nii sügavasti, ilma et järeltõuse karta ei pruugiks, haavata. See lööks igale ühele pähe. Minagi tunneks enese eestlasena sügavalt teotatud ja haavatud olevat.

Lool on veel teine külg. Lätlased vaatavad juba praegu eestlaste peale ülevalt alla ja näitavad seda igal pool üles, iseäranis kirjanduses, mis vene keeles ilmub. Nende hari on juba praegu nõnda punane, et sinna ligi pääseda raskeks läheb. Lähevad nüüd eestlased veel nende juurde oma saadikuid „pumpama“, siis saab eesti nimi pühkme au lätlaste juures ja lätlaste kaudu ka teiste juures leidma.

Võtke asi läbirääkimisele. Ta ei tohi ülevalnimetatud mõttes aetud saada.

Selle vastu avaldan elavamast protesti. Eestlased peavad 2 kohta enesele pärima. Nende tarvis on ka kandidaadid: Pullisaar ja Baars.

Austusega P. Hellat.“

Nagu sellest nähtub, ei olnud eesti sotsialistidel 1907. a. II duuma valimistel üldse oma kandidaati, sest nende tegelased olid põranda alla surutud ja osa jäädavalt või vähemalt kauaks maalt lahkunud (M. Martna, E. Vilde, P. Speek, Gottlieb Ast jt.).

Ka ei olnud tegutsemiseks mingit organisatsiooni olemas. Mõnesugused sotsialistlikud komiteed loodi improvisatsiooni teel: asjasthuvitatud isikud tulid kokku

ja kuulutasid endid komiteeks. Olid ka mõned põrandaalused tööliste koosolekud vähese arvu osavõtjatega. Püsivamad koondised puudusid.

Üldse on suve-ajajärgul põrandaaluste organisatsioonide loomine ja koosolekute pidamine raske. Näit. 1898. a. märtsis Minskis peetud kuulsast Vene sots.-dem. partei asutamiskoosolekust on osa võtnud ainult 9 esindajat k u u e organisatsiooni poolt (ühe osavõtja hiljutine — 1935. a. — raadiokõne Moskvast).

II duuma valimistel said pahempoolsed Tartus muidugi lüüa, kuigi nendele antud häälte arv ei olnud sugugi väike. „Hommik“ suri varsti pärast seda. Tema olemistingimuste ja surma kohta olgu järgnevad ajaloolised märkused.

Nagu juba mainitud, muutus lehe toimetuse pahempoolsete poliitiliseks kogumiskohaks, sest paremaid võimalusi polnud. Nii liikusid seal vahel isegi isikud, keda ma ei tundnud. Seejuures olid omad inimesed ettevaatamatud.

Ühel õhtul, päeva ei mäleta, kogunesid toimetuse ruumidesse ilma minu käest küsimata kohalolevad sotsialistlikud tegelased: A. Rei tuli oma põrandaaluse „Sotsiaaldemokraadi“ pakiga, mille lauale lahti lõi. Tulid mäletatavasti O. Sternbeck, Marta Lepp, A. Keskküla, K. Ast ja vist veel mõned teised. Mina juhtisin koosolijate tähelepanu sellele, et toimetuse järele on salajane valve ja iga silmapilk võib ruum ümber piiratud olla. A. Keskküla kutsus mu kõrvale, võttis revolvri taskust ning seda mulle näidates hoiatas, et kui ma vait ei ole, siis tuleb temaga tegemist. Ma ütlesin ühe vandesõna ja lahkusin toimetusest, seletades, et kui nad tahavad endid kinni võtta lasta, olgu head. Mina ei leia selles mõtet olevat. Ma ei tea, kui kaua kokkutulnud seal tookord nõu pidasid. Kinnivõtmist tookord aga ei olnud.

Üldse tuli imestada, miks põrandaaluseid tegelasi liikuda lasti. Konspiratsioon oli üsna kehv. Selgus, et tolleaegne seltskond ja politsei väga heatahtlikud

olid revolutsioonäride vastu: ühed peitsid neid, teised ei võtnud kinni. Näit. A. Keskküla elas Tartus prof. Rostovtsevi juures, J. Lehmann oli kellegi politsei rajooniülema allüürnikuks. Politsei suhtumise alal revolutsioonäridesse on huvitav H. Pöögelmanni lugu. Temal oli vist „Volta“ koosolekust saadik politseiga arveid õiendada. Elades Tartus kusagil Peetri kiriku rajoonis põranda all, laskis ta enese ettevaatuse pärast minu juurde Tiigi tän. 35 sisse kirjutada. Politsei jättis passi enda kätte ja saatis mehele kutse isiklikult politseisse ilmuda. See oli avalik märguandmine põgenemiseks. Nii sai kutses H. P. ise aru. Hiljem ütles mulle seda otsekoheselt praegune Tartu majaomanikkude panga direktor Massakas, kes oli siis politseinik. Lõpuks minu isiklik kinnivõtmine. 16/17. märtsi ööl 1907 otsiti mind läbi ja võeti vahi alla. Kella 10 ümber õhtul enne seda ilmus minu korterisse tundmatu noormees, kes teatas, et mind tullakse läbi otsima, ja kui midagi on, pangu ma kõrvale. Ma olin võõra vastu pisut umbusklik ja vastasin, et mul midagi kahtlast pole. Ometi oli Dido „Õiguse“ number tasku ununenud, mille leidmine mind kindlasti oleks pikemaks ajaks vangi saatnud, kui mitte halvemaid tagajärgi poleks olnud, arvesse võttes läbiotsimise otseseid põhjusi. Hävitasin selle. Kell 4 öösi olid läbiotsijad kohal. Kes hoiataja saatis, ei tea, ma järele pärida ei julgenud, sest niisugune hoiatamine oli ju ränk seaduserikkumine. Arvan ainult, et teade pidi tulema mõne kõrgema politseiametniku kaudu, sest väikesed ametnikud vaevalt olid kursis eelolevate läbiotsimistega.

Kõnealuse läbiotsimisega ja sellele järgnenud minu vahi alla võtmisega lõppes „Homniku“ ilmumine. Areteerimine seisis ühenduses Vigala vallas 2. märtsil 1907 toimepandud parun Budbergi tapmislooga. Asi oli järgmine.

A. Keskküla laadi poliitilistest tegelastest liikus „Homniku“ ümber ka J. Lehmann, kes oma hiljuti „Postimehes“ avaldatud mälestustes seletab, nagu oleks

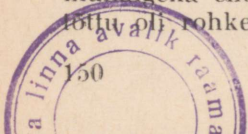
temagi mingi toimetuse tegelane olnud. Tema teeneks oli „Homniku“ enneaegne surm, muud teenet temal selle lehe suhtes pole. Sulgemisest hiljem. Siinkohal olgu aga tähendatud, et Lehmann instinktiivselt kõik-sugu riskantsete väljaastumistega ühenduses katsus olla, kuni ta metsavendade kaudu löksu sattus. Kiitles sündmustest osavõtuga tihti ka siis, kui tal nendega midagi tegemist polnud. Nii oli ta kord „Oleviku“ toimetaja pr. Koppeli ees, keda ta vaevalt tundis, kiitlema hakanud, kuidas ta Helsingi pangaröövimisest ja samuti ka Peterburi rentei kassapidaja röövimisest Fonarnõi põik-uulitsal osa võtnud ning muid vägitegusid teinud (Sveaborgi mässust osavõtt). K. oli selle üle kohkunud ja arvas, et kuigi Lehmanni suurustamisel enamasti faktiline alus puudub, siis võib ta oma jutuga lõpuks ise-ene ja oma tuttavad sisse vedada. See arvamine oli enam kui õige.

Kord hommikul toimetusse tulles leidsin sealt eest trobikonna inimesi, nende hulgas Johannes Lehmanni. Viimane pöördus teiste juuresolekul minu poole hõiskava teatega, et parun Budberg on tapetud. Olevat teateid, et „meie mehed“ teo toime pannud.

Mul ei olnud asjast mingisugust aimu, seepärast pöördusin Lehmanni poole imestava küsimusega: „Kuidas tapetud ja missugused „meie mehed“ sellest osa on võtnud?“ Kuid silmapilk taipasin seisukorra tõsidust, sest tegemist oli balti paruni ja kõrgema Vene võimukandjaga, millepärast käskisin Lehmannil suud pidada, sest ma ei tahtnud mingil viisil asjas kaastadja olla. Pöörasin talle silmapilk selja.

Minu ettevaatus osutus mulle kasulikuks.

Minu areteerimise põhjusi mulle esialgu ei öeldud. Sain ainult teada, et käsk läbiotsimiseks oli tulnud Tallinnast. Et olen Budbergi tapmise loosse segatud, seda ma esialgu ei teadnud arvata ja sain sellest teada hiljem konterbandina Tartu vangimajja toodud lehest. Olin sellest teatest nii rabatud, et paar päeva pool-vaimuhaigena enese ümber vahtisin, sest aja- ja asjaolude tõttu oli rohkem kui tõenäoline, et ma oma edaspidise

elu (olin siis 27 a. vana) vanglamüüride vahel pean mööda saatma, kuigi mainitud kuriteost midagi ei teadnud. Kes seda nii täpselt selgitama hakkaks: aasta varem oli ju inimesi lihtsalt hirmutuseks maha lastud. Niisuguseid oletusi tehes hakkasin enesetapmise plaane sepsitama. Mõned kaasvangid, kes minu seisukorda tähele panid, juhtisid tähelepanu sellele, et liialt muretseda on enneaegne, kui ma tõeliselt loose segatud pole. Tuleb ära oodata. See märkus tõi kergendust. Muude hulgas istus minuga koos O. Liigand, pärastine Riigikogu liige.

Üldse oli meid ühes suuremas kongis kuni 24 inimest, peale minu ja Liigandi kõik harilikud „kriminalistid“. Palusin vangimaja-ülemat kapten Külpet meile, poliitilistele, eraldi kongi anda. Külpe vastas, et see on võimatu, sest vangimaja olevat ehitatud 88 inimese tarvis, kuna aga kõne-all-oleval ajal oli seal üle 180 inimese sees. Trööstis mind: „Sinna tuppa, kus olete, olen koondanud kõik, kellel veel inimese nägu peas. Teistes kongides on enamasti metsalised.“

Kui pärastisele juristile oli mulle tookordne vangisolek äärmiselt õpetlik sündmus. Muidugi kõigepealt iseenese elamuste tõttu. Peale selle pakkusid ka kaasvangid huvitavat tähelepanekumaterjali.

Õhtul põrandale magama heites hakkasid mitmesugused vargapoisid oma ala teooriat arendama. Nendel pidi olema oma organisatsioon vastava distsipliiniga. Oli välja arvestatud, kui kaua „korralik“ varas töötama peab, et vanadusepäevil rahulikult elada. Töötamise ajast pidi teatud arv aastaid vangimajades mööda saatetama. Nimetati nimesid, kes varastest majaomanikeks olid saanud. Mõned aga tõendasid, et nemad midagi koguda ei saa. Suurem hulk olevat sääraseid. Jutustasid vaimustatult romantilistest vargusretkist. Mõned väikeste varguste eest kinnitoodud talumehed, keda ma sellest hoolimata korralikeks inimesteks pidasin, hakkasid kaasa kiitlema. Üks läti surnukslööja (tema enese termin), kes ainult läti ja vene keelt rääkis ning seepärast teiste vangidega juttu ajada ei saanud,

jutustas mulle oma lugudest. Lühidalt, see kambritäis inimesi oli omaette seltskond erilise huviringkonnaga ja erilise arusaamisega kõlblusest ning korrast. Kauemat aega selles õhkkonnas viibija pidi paratamatult oma ümbruse tasemele laskuma, sest välistele vastasmõjudele oli juurdepääs suletud.

Tooreid mängusid harrastati. Eriti ei sallitud valla- vanemaid. Minu ajal toodi üks nendest valla raha raiskamise pärast kinni. Kohe samal õhtul peksti ta kursti keeratud käterätikutega sellekohase „mängu“ juures läbi. Mind Liigandiga jäeti rahule.

Ülekuulamistel nõuti minu käest esialgu ainult teateid kellegi Savi kohta. Mul ei olnud niisugusest isikust aimu. Alles tükk aega peale vabastamist, kui Budbergi tapjate protsess käimas oli, kuulsin, et J. Lehmann oli selle nime all ekspropriaatorite rühmaga kirjavahetust pidanud, enesele kirju „Homniku“ toimetuse kaudu tulla lastes, mispärast mind asja kaasteadmises süüdistatigi. Nagu J. Palvadre raamatus „1905. a. Eestis“ (venekeelne) avaldatud Peterburi sõjaringkonna-kohtu prokuröri poolt koostatud süüdistusaktist näha, pole minu suhtes mingisuguseid andmeid leitud, mille tõttu mind Tallinna sandarmiülem seaduses ette nähtud kahenädalase põhjust nimetamata vahiallpidamise järele vabastada otsustas. See parandas minu meeleolu. Kuid vabaks ma ei saanud, sest nüüd esitas vahiallpidamise käsu Tartu sandarmiülem Pokrošinski, kes juurdlema hakkas, kust keelatud kirjanduse tagavarad „Homniku“ toimetusse sattunud. Ka sellest polnud mul aimu. Pärast selgus, et sama Lehmann läbiotsimise kartusel oma korterisse kogutud kihutuslehed toimetuse ruumidesse oli toonud. Ka teiste põrandaaluste poolt toodi vahel sinna asju hoiule, mille kohta minule aru ei antud. Selle hoiuletoomise hädaohtlikkuse üle polnud mul varem suure töö ja sekelduse keskel aega olnud ligemalt järele mõelda. Nüüd tuli aru anda. Viimne ülekuulamine oli 31. mai/1. juuni öösel 1907. Kaks või kolm alatud protokollit rebis sandarmiülem katki, sest ma ei olnud kategooriliselt nõus tema poolt kirju-

tatud seletustega. Lõppeks pani ta mind ennast protokollki kirjutama. Olin esialgu ettepaneku üle kohkunud, sest käealuse enese käega kirjutatud protokoll oli ebaõnnestumise korral kahtlase väärtusega dokument, kuna tema vastu vaielda ei saanud. Kuid teha polnud midagi. Töötasin paar tundi, siis oli protokoll valmis. Ma kaitsesin ennast sellega, et toimetuse ruumid ei olnud minu nime peale üüritud ja et nende võti mitte minu käes polnud, mistõttu mind ka läbiotsimise juurde polnud kutsutud. Kõige selle tõttu oli mul ju võimatu keelatud kirjanduse ja muu asjade toimetusse toomist takistada. See nähtavasti mõjus, sest sandarmiülem teatas peale protokollki allakirjutamist: „*Võ osvoboždajetes* (Te saate vabaks).“ Tsaariaegsed võimud austasid siiski seadust ja täiesti ilma ühegi süüitõendita harilikult inimesi hukka ei mõistetud. Nagu hiljem selgus, päris silmist mind ei lastud, vaid olin politsei salajase järelevalve alla seatud. Kadunud Lui Olesk leidis 1917. a. revolutsiooni ajal kusagilt dokumendi, mille põhjal teadagi selle eest, et minuga läbi käis, valve alla oli võetud.

Minu vangist vabanedes avaldasid „Homniku“ väljaandjad soovi lehte edasi ilmuda lasta. Omandatud kogemuste põhjal esitasin uued töötingimused. Pöögelmanni nõuandel — see nõuanne oli saadud juba lehe ilmumahakkamisel — tegin Karlsonile ja tema ärikaaslastele teatavaks, et ma kõigepealt palka juurde nõuan. Olin töötanud 36 rbl. eest kuus, kuna P. kui peatoimetaja sai 60 rbl. Nõudsin nüüd endale peatoimetaja volitusi ühes vastava palgaga, kuna senini tegelikult olin peatoimetaja kohuseid täitnud. Ka nõudsin enesele kaasaráakimise õigust toimetuse kolleegiumi moodustamisel, sest tahtsin A. Keskküla ja J. Lehmanni taolistest meestest lahti saada, kuna nad osutasid elukardetavateks. J. Karlson vihastas nii, et mulle Peterburist kolm päeva järgemööda sõimukirju saatis. Leidis, et ma suurushulluse all kannatan, sest mul puuduvad ülikooliharidus. Jäin kangekaelseks, polnud üldse isu uuesti oma saatusega riskida. Üleelatud sündmu-

sed olid näidanud, kui raske oli siis pahempoolset lehte elus hoida. Et minule asetäitjat ei leitud, kes vähese palga eest toimetajakohused enda peale oleks võtta suutnud ja tahtnud, sealjuures pealegi elu ja vabadusega riskides, likvideerus „Hommik“ ilma vormilise sulgemisotsuseta. Vähemalt ei mäleta ma, et mulle kui vastutavale toimetajale sarnast otsust oleks kuulutatud. Leht viidi Peterburisse. Kirjaga 24. maist 1907 pani Karlson minule ette Peterburis väljaantava päevalehe „Tuleviku“ kaastööliseks hakata ja peale selle „Homniku“ võlgade sissenõudmiseks Peterburi ülikooli üliõpilasele Aleksander Jakobi p. Hellatile „täielik volikiri“ välja anda. Ka palus ta sandarmivalitsusest „Homniku“ toimetusest äravõetud käsikirjad välja nõuda. Kuid Peterburis ei saanud kavatsatud uus leht, mis lõpuks „Kiire“ nime võttis, jalgu alla.

Mina sain Tallinna päevalehe „Sõnumete“ Tartu kaastöölise koha, kellena mulle maksti 15 rbl. kuus.

Seda ei olnud palju, kuid ära surra ei pruukinud. „Sõnumete“ kaastöölise amet sundis mind tolleaegse Tartu avaliku elu keerisesse süvenema, nii et J. Tõnissoni asjaajamist põhjalikult tundma võisin õppida.

Provintsiajalehe toimetajana pidi ta nõndanimetatud tuhatkunstniku (*Tausendkünstler*) osa etendama, et avalikku elu juhtida. See tegi ta pealiskaudseks. Kuid pealiskaudsus („ladvikus“ T. enese terminoloogia järgi) oligi tema vooruseks. Millesegi süvenema hakates oleks ta üksikasjadesse ära upunud ja seltskondliku tegevuse niidi käest kaotanud. Tõnisson püüdis ajakohaseid mõtteid nõnda-öelda lennust ja sidus nad „Postimehe“ kaudu suure kella külge. Kes mõtete tõeline autor oli, seda pealtvaatajad tihti teada ei saanud. Aeg-ajalt tehti ka ülemaalisi koosolekuid, millest harilikult üle paarikümne inimese osa ei võtnud. Kuid sellest hoolimata võeti „ülemaalisi“ resolutsioone vastu ja „Postimees“ kirjeldas läbirääkimisi ja otsuseid, nagu oleks nendel ajaloolist pööret sünnitav tähtsus. Tõeliselt ei ole Tõnisson oma elu

jooksul põhjanevaid suursündmusi esile manada suutnud, sest selleks oli ta poliitiliselt liiga alalhoidlik.

Minu tähelepanekute järgi võiks Tõnissoni kui avaliku tegelast järgmiselt iseloomustada.

Sünnipäraselt varustatud küllaldase energia ja visadusega ning pisut raskepärase mõtlemisvõimega, oli Tõnisson saanud balti hariduse ja kasvatuse. See oli talle nii lihase ja luusse läinud, et ta väljapoole balti arusaamist enam vaatama ei ulatunud. Teaduslikult oma ümbrusest üle kasvada ei suutnud Tõnisson ajapuudusel, sest ta uppus praktilisse tegevusse. Alles elukogemused tõstsid ta vabamale vaatekohale. Balti aadlike kude koopia oma peapüstitoidmisest kuni parunliku rahalevitamiseni kandis ta eneses ka parunlikku iseteadvust koos talupoeglikult tempereeritud kõrkuse ning sallimatusega. See tõi talle aga lugupidamist väikekodanlikus, aadli poole aukartusega ülesvaatavas ümbruses. Majanduslikult kindlustatud olles ja ajalehetoi-metajana juhtivat positsiooni omades ning üldnimliku tasapinnani ulatuvat rahvuslikku ideed kaitstes tõusis ta peajao kõrgemale väiklaste eluülespidamise muredega maadlevast kadaklusse kalduvast poolharitlaskonnast, kes oli tema järelkäijate massiks. Fanaatiliselt rassides rahvusliku iseteadvuse kasvatamise alal kasutas ta kõiki võimalusi, et arenevale eesti kodanlusele ehitada alla majanduslikku vundamenti igasugu asutiste ellukutsumise teel. Aastakümnete kestel visalt kivi kivi peale asetades ehitas Tõnisson niiviisi oma püramiidi, mis teda Eesti ajaloos aegadesse kannab. Eesti rahva väikekodanluse ajajärgust väljakasvamine on üheks põhjuseks, miks Tõnisson poliitilise tegevusvälja teiste kätte on pidanud jätma. Loomulikult mängib tähtsat osa ka aastate arvu kasvamine.

Elasin ajakirjanikuna Tartus kuni 1908. a. kevadeni, mil õnnestus Tartu gümnaasiumi juures matemaatika kodukooliõpetaja eksam ära teha. Kuid lootus kooliõpetajaametile alal teenistust leida luhtus.

Eksamile lasti ainult poliitilise ustavuse tunnistusega. Selle ma sain, küll vist toleaege Tartu politsei-

meistri Sabelini ja mõnede eesti soost jaoskonna-ülemate sõbralikul suhtumisel, kuna andmeid minu meelsuse kohta nende kaudu koguti. Kuid õpetajatunnistust mulle siiski välja ei antud. Veel kaks aastat hiljem, kui olin juba raudteel teenistuses, teatati Riia õppekonna kuraatori kantseleist (kiri 31. maist 1910), et „vastus tunnistuse väljaandmise palve peale viibis teie kohta andmete kogumise tõttu ja praegusel ajal on keeldutud teile tunnistust välja andmast“.

Mul oli aga seekord palju õnne. Vististi eksamitegemise ajal sain teada, et Tallinnas raudtee telegraafi-ülevaataja (mehaaniku) koht vabanenud. Pöördusin selle koha saamise asjus oma endise ülemuse, kontrolõrmehaaniku Vassiljevi poole, temale oma sõjaväemehaaniku tunnistust esitades, milles oli öeldud, et olen inseneriväe vanem allohvitser ja teenistuses „väga hea“ käitumisega olnud. Tunnistusele oli alla kirjutanud balti mõisnik polkovnik von Lessedov. Kiires korras olin ametisse määratud ja paar nädalat hiljem (9. juunil) olin Tallinna jaamas valvekorral, kui keiserlik rong sisse sõitis: Nikolai II tuli Inglise kuningale Edward VII vastu. Seejuures oli mulle raudteel igale poole, peale keiserliku rongi muidugi, läbipääs võimaldatud. Pane pomme kui palju tahes! Minu arvamise järgi olin ma revolutsionäärina raudteeteenistuses igatahes palju kardetavam kui õpetajana. Kuid mingit juurdlust minu mineviku suhtes raudteel ei toimetatud. Ainult möödaminnes küsis sandarmi-vahtmeister kord minu käest, mis ametimees ma varem olen olnud, kas „repetiitor“ või „redaktor“. Teenisin raudteel takistamata kuni oktoobrini 1911, mil ülikooli astumise puhul vabatahtlikult lahkusin. Kodukooliõpetaja tunnistuse sain mälestusesemena kätte vist 1912. a., kui teatasin, et olen juba üliõpilane ja vahepeal mitu aastat raudteel korralikult teeninud.

Raudteel teenides tuli keiserliku õukonnaga ka hiljem tegemist, sest Tallinn oli tihti kohtamiskohaks.

Nii oli 27. juulil samal 1908. a. Tallinna reidil Prant-

suse presidendi Fallières'i vastuvõtt. Nikolai II tuli sel korral mere kaudu.

1910. a. juulis asus Nikolai II tükk aega Paldiski lahes. Tol ajal peeti Baltimaade Venemaa külge liitmise 200-ndat aastapäeva. Sõitsin sel puhul mitu korda õukonna rongides kaasa, et tarvilisel korral liinil telegraafiühendust sisse seada. Tallinna-Paldiski-vahele telegraafiühenduse rikkimineku tõttu, millega keiserlikkude rongide liiklemine takistatud sai, pidin poliitilise kurjategijana kohtu alla sattuma.

Pääsküla juures läksid mõisnikkude maa-telefonivõrgu magistraaljuhtmed, mis läänepoolseid punkte Tallinnaga ühendasid, üle raudteelegraafi liini. Mõisnikud pidasid oma liini kokkuhoiu pärast halvas seisukorras. Nii oli keisri Paldiskis viibimise ajal Pääsküla ülekäigukohal üks telefonipost tuule survele murdunud ja mõisnikkude liiniparandajad olid selle katkise posti lihtsalt üles ajanud ja lühendatud kujul jälle otsapidi maasse kaevanud. Sellest tekkis ühendus raudteeliini ülemise rongijuhtmega, mis aga nii õrn oli, et ainult öösel õhuniiskuse ja temperatuurikõikumise mõjul tekkingiva traatide pinge muutumise juures tunda andis. Riket oli raske leida, nii et alles paaripäevase vaevanägemise järele ühel öösisel kontrollkäigul rikke põhjuse kindlaks tegin. Kohaliku teevahi käest kuulda saades, kuidas mõisnikkude liini parandatud, ja et mul võimalust ei olnud kohe viga normaalsel viisil kõrvaldada ning telegraafiühendust viibimata korda seada, kiskusin segavad telefonitraadid lihtsalt katki, sellega Paldiski ja Haapsalu ümbruskonna mõisu Tallinnast lahutades, nii et nad ka omavahel ühendust ei saanud. Keisri jahti „Standarti“ ja paljude sõjalaevade Paldiski lahes viibimise tõttu olid mõisnikel aga suured vastuvõtud teoksil, millede korraldamine nüüd takistatud sai. Tekkis suur skandaal. Kuberner Korostovetsile oli ette kantud, et keegi kuritahtlik isik nähtavasti poliitilise sihiga telefonühendust oli rikkunud. Lõpuks tuli teade, et asi Gatšina sandarmiülema kätte uurida antud, millest järel-

dada võis Peterburi võimude asjasse segamist. Oletati nähtavasti kuritahtliku organisatsiooni olemasolu.

Ma olin oma teost oma otsesele ülemusele kontroll-mehaanik Vassiljevile telegraafi teel teatanud. Tallinna jõudnud ja kohalikkude võimudega läbi rääkinud, teatas ta mulle, et minu asi halb olevat. Andis nõu vastuaktiooni toime panna ja mõisnike telefonivõrgu juhatuse vastu kaebusega esineda telegraafiühenduse rikkumise pärast, millega keiserlikkude rongide liiklemine mitu päeva raskustega seotud oli ja arusaamatusi ning õnnetusi võis esile kutsuda. Sandarmivalitsuse poolt koostati tervelt üheksa protokollu telefonivõrgu juhataja krahv Ferseni vastu, sest kõik telefoniliinide raudteest ülemineku kohad Tallinna-Paldiski ja Tallinna-Haapsalu vahel olid korrast ära. See mõjus. Kohtulikule vastutusele võeti ainult krahv Fersen, kuna süüdistus minu vastu lõpetati kohtulikku käiku andmata. Ka krahvihärä mõisteti lõpuks õigeks.

Nikolai II elas Paldiskis viibides kõik aeg oma jahil „Standart“ ja oli ainult Pakri saartel maal käinud. Ka keisrinna vist ei tulnud maale. Tütred, siis veel plikad, käisid mõisades külas. Nägin neid kord Paldiskis maandumisel. Millegagi nad teistest inimlastest ei erinenud.

Minu tookordsel (1908—1911) raudtee-teenistuses oleku ajal oli poliitiliselt vaikne aeg, mis kestis kuni 1912. aastani. 1910. a., nagu mainitud, likvideeriti ka a. 1906/1907 Tallinnas asutatud ametiühingud. Kuid mälestused 1905. a. sündmustest olid elavad. Nii streikisid 1909. aastal 29. oktoobril Tallinnas 8284 töölise samal päeval 1905 Tallinna turul toimepandud veretööohvrite mälestuseks. Mainitud aastal oli Tallinnas 10 000 töölise ümber, nii et streiki võis lugeda üldiseks.

Minu suhted 1905. a. revolutsionääride ringkondadega hoidusid alles, niipalju kui see olude sunnil oli võimalik. Tuleb meelde, et sain kord isegi Jaan Anvelt'i käest kirja, kes Peterburi üliõpilasena rahutustest osavõtmise pärast kinni oli pandud. Ma ei mäleta, kas temaga siis isiklikult tuttav olin. Kuid nimepidi tund-

sime teineteist. Kiri oli saadetud tuttavatele informatsiooniks.

Telegraafi-mehaaniku amet andis võimalust aega ka isikliku arendamise peale kulutada, sest polnud tarvis tund-tunnilt ja päev-päevalt kusagil kantseleis istuda või tööpingi juures seista, vaid pidi ainult oma jaoskonna elektrisiseseaded ja -liinid korras hoidma. Kui kõik oli korras, siis võis kas või jalutama minna. Ainult igaks juhuks kättesaadav pidid olema, et võimalikke rikkeid viibimata parandada.

Julgustatud kodukooliõpetaja eksami kordaminekust katsusin juba järgmise, 1909. aasta kevadel küpsuseksamiga Tallinna Nikolai (nüüd Gustav-Adolfi) gümnaasiumi juures õnne. Kuid olin oma võimeid ülehinnanud ja kukkusin läbi. Selgus, et täiesti ilma juhatajate raamatute järgi õppides siiski sihile ei saa. Seda tuleb igal edasiõppijal tähele panna. Head õpetajad on suur soodustus. 1910/1911. õppeaastal astusin äsjaasutatud Tallinna keskkooli õhtukursustele ja katsusin siis 1911. a. kevadel uuesti õnne, seekord Aleksandri gümnaasiumi juures. Et kodukooliõpetaja tunnistust ikka veel välja ei antud, oli eksam eriti raske, sest pidin kõigis õppeainetes ettevalmistamisklassist peale vastama. Tunnistuse sain parema kui eksternina loota võisin.

Aga saatus astus siiski risti teele ette.

Mulle oli seletatud, et raudteelased-elektrikud pääsevad võistluseksamita teedeministeriumile alluvasse elektrotehnika instituuti, pealegi stipendiaatidena, kui nendel on läbistikune eksami-number kõigis õppeainetes 4; matemaatika pidi tingimata 4 olema. Mul jäi ainult 1/48 keskmisest numbrist puudu ja nimelt matemaatika alal. Tuli insenerikutse asemel poliitikamehe kutsele truuks jääda. Astusin Tartu ülikooli õigusteaduskonda.

5. ÜLIKOOLI-AASTAD (1911—1915).

Minu Tartu ülikooli astumise ajal (1911) valitses seal vaikus. Aulas, kus nii mitmesuguseid tormilisi koosolekuid kaasa olin elanud, peeti aeg-ajalt akadeemilisi loenguid ja mõnesuguseid süütuid olenguid. Isiklikult ma ei soovinudki 1905. a. sündmuste kordumist, sest olin Tartu tulnud kõige õiglasema sooviga õppida. Seda oli tarvis teha mitte ainult karjääri pärast (seegi oli hea asi), vaid et üldse oma jõudusid ühiskondlikuks tööks arendada. J. Karlsoni etteheide püsis meeles eriti seepärast, et oli tulnud sotsialistlikust ringkonnast, kus muidu diplomi peale rõhku ei pidanud pandama. Kuidas aga ülikoolis õpiti?

Soovitati kõigepealt loenguid kuulata. Tegin seda, kuid enamasti olid loengud igavad ja mina sain nendest võrdlemisi vähe kasu: ei jõudnud ka paremate professorite ettekandeid tarvilise intensiivsusega jälgida. Minu õpetajateks olid seepärast peamiselt raamatud. Loengud olid ainult professorite eriseisukohtade tundmaõppimiseks. Kuid olin siiski üks järjekindlamaid loengutelkäärijaid. Niisuguseid oli väike protsent üldarvust. Kui kõik üliõpilased oleksid soovinud loenguid kuulata, siis poleks neid ka kuhugi mahutada saadud: ülikool oli oma ruumidest üle või välja kasvanud.

Siinkohal tahan sellele väitele vastu vaielda, nagu oleks veneaegne Tartu ülikool olnud teaduslikult madalal järjel seisev asutis. Õigusteaduskonna professoritest, keda oli kümme, omandasid minu ajal tervelt

neli meest ja nimelt professorid Jasčenko, Taranovski, Challandes ning Freytag-Loringhoven, kes kõik olid head õppejõud, veneaegse doktori kraadi, mille saamine oli äärmiselt raske asi. Näit. Saksa ülikoolide doktoreid võis ainult Vene kandidaatidega võrrelda. Õppejõud töötasid seega omal alal intensiivselt ja oleksid võinud üliõpilasi juhatada. Kuid selle tegi võimatuks üliõpilaste hiiglahulk: 1912. või 1913. aastal oli õigusteaduskonnas 11 õppejõu kohta 800 üliõpilase ümber. Professorid olid seepärast käega löönud õppetöö juhtimisele isiklikkude vahetõrgete alusel. Vististi ainult nende ligemasse tutvusringkonda kuuluvad üliõpilased said selle soodustuse osaliseks. Isiklikkude vahetõrgete puudumine professoritega tegi üliõpilased vabadeks meesteks, kes elasid ja õppisid, kuidas oskasid. Ma räägin siin loomulikult ainult õigusteaduskonnast. Nii see on vist praeguseni jäänud. Paljud lihtsalt logeesid, kuigi Tartu ülikool andis kõrgema protsendi lõpetajaid kui mitmed teised kõrgemad õppeasutised. Üliõpilaskonnas oli palju proletaarlikku elementi, kes diplomi vajas, et elus edasi jõuda. Parunid, kellel mõisad eluülespidamise-allikana ja suursugu sõpruskond soovitajana seljataga olid, ei pruukinud ennast nii väga vaevata. Seepärast leidis näit. duuma tsensuslike valijate nimekirjades meie mõisnikkude nimede taga haridusjärgu äratähendamise lahtris harilikult märkus „keskkooli haridusega“, kuigi nimede kandjad kindlasti ka ülikoolis olid käinud.

Olgugi et professoritega ligemaid suhteid ei tekkinud, siiski avaldasid mitmed mõju minu teaduslikule arenemisele.

Kõige esimeste õppeainetena tulid juristidel käsitlusele õiguse filosoofia ja õiguse entsüklopeedia. Nende ainete õpetajaks oli mainitud prof. Jasčenko (nüüd surnud). Tema postuleeris kõigepealt, et pole olemas mingit erilist õiguse filosoofiat, vaid kes üldse filosoofilise mõtlemisega tuttav on, see teab ka õiguse filosoofiat. Oli armunud vana-kreeka mõtteteadusesse ja pidas meile selle üle loenguid. Praktilistel töödel lugesime Platonit ja Aristotelest. Kuna mul, nagu ülal mainitud, oli juba

varakult tekkinud huvi filosoofia vastu, siis oli võimalus asjatundja juhatusel ainesse süveneda väga meeltmööda. Töötasin hoolega ja mitte ainult vana-kreeka mõtlejate kallal: eksamil olen pileti järgi pidanud Leibnitsi filosoofilist süsteemi seletama. Sain oma esimese *maxime* kätte.

Teine professor, kes oma isikuga mõjus, oli parun Freytag-Loringhoven. Oli noobel härra, kuid katsus liberaalse teadlasena esineda. Muuseas võttis ta praktilistel töödel sotsialisti Anton Mengeri teesi, et õigus on valitsevate kihtide huvide kaitse (R. Iheringi teesi „õigus on kaitstud huvi“ konkretiseeritud variatsioon), käsitlusele ja vaidles sellele vastu. Mina katsusin Mengeri väiteid toetada. Nii õppisime üksteist näo järgi tundma.

Prof. Loringhoven oli äge mees ja teati, et ta kahevõitlusel inimese oli tapnud, mille eest kaheks aastaks vangki pandud, kus ennast magistrieksami vastu valmistanud, nii et vabanedes professoriks võis hakata. Soovitustest ei olnud tal ju puudu.

Kuna olin vanem mees — astusin ülikooli 31-aastaselt — ja rahasid õppimiseks vähe, siis katsusin kiires korras eksameid teha, et ülikooli nii ruttu lõpetada kui võimalik. Nii ilmusin kohe esimese õppeaasta lõpul ka Loringhoveni ette rooma õiguse ajaloo eksamile. Minu ees vastas keegi poolakas — rohkem seekord eksamitegijaid polnudki — kellel katse pooliti ebaõnnestus. L. oli siiski vastutulelik ja lubas osa aine eest rahuldava märkuse eraviisil üles tähendada, kuna teises osas määrati eksam kahe nädala pärast. Poola üliõpilane palus ikka kohe temale rahuldav märkus välja panna, sest tahtvat koju sõita. L. vihastus nii rängasti, et esimesel silmapilgul isegi rääkida ei saanud. Kui kõnevõime tagasi sai, siis heitis poolakale häbematust ette ja viskas ta dekanaadist välja, muidugi mitte käsitsi, vaid avaldusega, et ta temaga enam ei räägi, üldse igasuguse numbri välja panemata jätab ning teda sel kevadel enam eksamile ei lase. „Nii et võite sõita!“

Mina kuulasin piinlikku etendust pealt ja oodatava eksami pärast isegi närviline, sattusin hoopis palaviku-

lisse seisukorda. Kui L., ise ka erutatud, küsima hakkas, olin päris segane ja kukkusin muidugi läbi. Mis ta mulle selle peale ütles, enam ei mäleta, kuid lahkusin dekanaadist otsekui uimaseks lööduna. Olin hooliga tööd teinud ja lootsin läbi saada. Olin juba mõned eksamid eduga sooritanud. Toomil jalutades ja ebameeldiva sündmuse üle järele mõeldes tuli meelde, et olin ärevuses oma loenguteraamatu dekanati (kus eksamineeriti) lauale unustanud. Arvates, et L., kes minu ära tulles üksinda jäi, juba dekanaadist lahkunud, tahtsin ligikaudu pooletunnise äraoleku järele sealt oma loenguraamatut tuua, kuid L., kes oli tol ajal ka dekaaniks, istus veel seal. Tahtsin ust kohe jälle kinni panna, kuid L. hüüdis vahele, et tulgu ma sisse. Avaldades arvamust, et mina ilma süüta tema ägedakssaaamise tõttu läbi olen kukkunud, küsis, kas ma enda arvates ainet ikka korralikult tean. Ma vastasin muidugi, et selle oletusega eksamile tulin. Hakkas mind siis teist korda eksamineerima, kuid ma ei olnud ikkagi veel seisukorras, et rahulikult mõelda, ja vastasin nõrgalt. Jäin seekord läbikukkunuks.

Ülaltoodud episood iseloomustab L-i kui inimest ja professorit. Oma ägedusest hoolimata katsus ta õiglane olla. Kuid seisuslikku distantsi hoidis ta kindlasti.

1912. a. sügisel kuulutati õigusteaduskonna poolt muude hulgas välja auhinnatöö teemal: „Ühiskondlikud tööd Venemaal“. Et küsimus mind kui sotsialisti huvitas, valisin selle. Teema oli politsei- (nüüd haldus-) õiguse alalt ja selle aine professoriks Beljavski. Ülikooli stipendiaadina katsusin talve jooksul kõik järjekorralised eksamid ära teha, seepärast sain alles kevadel töö kallale asuda. Vahepeal oli Beljavski Soome kindral-kuberneri käskudetäitjaks ametnikuks määratud ja mul ei läinud enam korda temalt töö suhtes mingit juhatust saada. Olin sunnitud dekaani poole pöörduma. Et teaduskonna kantseleis publiku juuresolekul võimatu oli ligemalt teadusliku töö meetodite üle juttu ajama hakata, otsustasin L-i tema korteris üles otsida. Harili-

kult professorid kutsusid üliõpilasi nende poole pöörduma, kui juhatust tarvis peaks olema.

L. elas tookord Riia tän. 105 aiamaajas ja töötas verandal, vist oma doktoriväitekirja kallal. Niipea kui teenija temale minu nimekaardi kätte viis, hüüdis ta ärritatult vene keeles, nii et ümbrus kajas: „Mis tal minult tarvis on!“ Oli tahtmine silmapilk ümber pöörata ja ära tulla, kuid jätsin selle, sest kartsin, et see naljakas oleks ja dekaanile haavav võiks paista. Nimekaardi järgi ta teadis, kes ma olen.

Ilmusin seepärast vihase professori ette ja esimene lause tema poolt oli: „Kuidas te julgete minu erakorterrisse tulla?!“ (*Kak vō smejete zaiti na moju častnuju kvartiru?!*)

Ma palusin tülitamist andeks ja seletasin, et prof. Beljavski ärasõit mind seda tegema sunnib.

L. vastas, et tema vastuvõtt on dekanaadis, ja kordas veelgi, et tema erakorterrisse tulek ei ole lubatud. See sarnanes väljaviskamisega.

Vabandasin veel kord tülitamise pärast ja tahtsin jumalaga jätmata ära tulla. L. pakkus mulle käe.

Mõne päeva pärast läksin dekanaati loenguraamatusse allkirja saama. L. küsis peale allkirjaandmist, kui pöördusin ära tulema, et ma olevat temaga midagi rääkida tahtnud, ja palus seda nüüd teha. Ma vastasin, et vahepeal olen oma küsimustele vastuse saanud ja seepärast härra dekaani enam tülitada ei pruugi. Ta sai aru, et ma ennast tema käitumise pärast haavatud tunnen, ja ütles ägedalt: „Nii ei või! Te peate mulle ütleva!“ Ma olin otsustanud temaga oma töö üle mitte rääkida ja kordasin seepärast, et härra professori tülitamine on tõepoolest ülearuseks saanud. Seejuures tuli mulle meelde, et vajalik oleks teaduskonna-seminaride raamatukogusid suve jooksul kasutamiseks saada. Seda võis dekaan mulle lubada. Lisasin siis juurde, et mul oleks uus palve ja nimelt mainitud raamatukogude suhtes, kuna vastavad professorid suveks ära sõidavad ja seepärast mul juurdepääsu pole. L. võttis sõnalausumata kimbu võtmeid taskust, pani lauale ja ütles:

„Siin on teile kolme õppetooli (majandusteaduse, poliitsei- ja riigiõiguse) seminaride raamatukogude võtmed, kasutage oma äranägemise järele!“ Ma tänasin, kuid lisasin juurde, et arusaamatuste ärahoidmiseks tuleks kuidagi raamatukogude seisukord kindlaks teha. L. vastas: „Mingisuguseid arusaamatusi ei või olla, meie oleme ju mõlemad aumehed!“ (*Mõ ved oba džentlmenõ!*).

Selle vastu ma ei võinud vaielda ja kummardusin vaikides.

Selgus aga, et kõnealused raamatukogud ühes ülikooli pearaamatukoguga mind huvitavat uumat kirjandust ei sisaldanud, seepärast palusin õigusteaduskonda Peterburist ühest eriraamatukogust, kust ainult ülikooli vastutusel kirjandust võis saada, raamatuid välja tellida. Ka see soov täideti. Töö tuli aga kirjutada täitsa iseõppija meetodi järgi ilma vähemagi näpunäiteta. Kaheksa kuu pärast oli siiski umbes 150-leheküljeline (*in folio*) kirjatöö valmis, mille eest teaduskonna poolt aruandjaks määratud prof. Challandes'i ettepanekul kuldauraha anti.

Auhinnamääramise puhul oli iseloomulik vahejuhtum. Kui töö märgusõna all ära oli antud (sisseandjaks oli saladuse hoidmiseks keegi kolleegidest), sain korraka prof. Challandes'ilt sedeli: toogu ma kõik raamatud, mille põhjal ma oma töö kirjutanud, tema kätte, ta olevat fakulteedi poolt referendiks määratud. Olin esimesel silmapilgul asja säärasest seisukorrast üllatatud; kuid siis tuli meelde, et ülaljutustatud vahejuhtumi tõttu dekaani prof. Loringhoveniga, eriti aga raamatutemuretsemise aktsiooni järeldusel fakulteedinõukogu teadma pidi, et mina töö olen kirjutanud, kui võistlevaid töid polnud esitatud. Lõin raamatud, nii palju kui neid veel minu käes oli, kaenlasse ja ilmusin prof. Challandes'i juurde. Professor teatas, et ainult kaks tööd olevat sisse antud, teine neist aga nii nõrk, et auhinnamääramine üldse kõne alla ei või tulla. Küsis, kes see teine autor võiks olla. Ma teadsin, et eestlane V. ka antud temale midagi kirjutas, ja ütlesin professo-

rile. Ajasime veel juttu ülikoolitööst, kuna professori-härra teada tahtis, kuidas meie, üliõpilased, töötame ja kas oleme ka õpetusega rahul. Vististi umbes kuu aega hiljem prof. Challandes peatas mu loengult lahkudes kuuendas auditooriumis ja teatas, et ta olevat fakulteedile ette pannud töö eest kuldauraha anda. Kui dekaan ettepanekuga nõustub, siis on asi korras. Küsis veel, kus ma vene keele nii korralikult ära olen õppinud, kuna muidu eesti üliõpilased selles harilikult nõrgad olevat. Vastasin, et vististi on vene keele praktika raudteel ja sõjateenistuses mõjunud. Dekaan prof. Loringhoven oli Challandes'i ettepanekut toetanud ja nii sain 85 rbl. erakorralist sissetulekut, kuna kuldaurahast loobusin. Viimane loeti 100 rbl. vääriliseks ja tema asemel võis 85 rbl. sularahas saada, kuna 15 rbl. valmistamiskulusid maha arvati. Tegin saadud raha arvel reisi Soome ja jäi veel ülegi.

Suhtumine minusse kui eesti üliõpilasesse vene professorite poolt, kelle hulgas oli dekaanina balti parun, oli, nagu ülaltoodust näha, täiesti korrektne. Omad eesti inimesed kiskusid aga vimma. „Postimees“, avaldades 1913. a. auhinnasaajate üliõpilaste nimestiku, mahutas minu nime ilma ühegi märkuseta võõraste üliõpilaste nimede hulka, nagu oleksin ma juut. Oma Eesti Üliõpilaste Seltsi mehi tõsteti aga esile kui rahvuslikke kangelasi. „Postimehe“ toimetus ei võinud mulle andeks anda minu pahempoolset meelsust ja kuuluvust radikaalsesse üliõpilasorganisatsiooni „Ühendusesse“. Tõnisson oma sõpradega pidas kindlat kildkondlikku joont.

Kolmanda kujuna Tartu ülikooli õigusteaduskonna õppejõududest on mulle meelde jäänud prof. Passek, omaaegne rektor. Mina tema juures loenguid ei kuulnud, sest ta suri enne ära, kui järjega rooma õiguseni jõudsin. Oli diplomaat ja sai üliõpilastega hästi läbi. Nägin teda esimest korda 1905. a. mingisugusel miitingul ülikooli aulas. Tudengirahvas oli elevil, ta hetki ülikoolivalitsuse ees mingi nõudmisega esineda või muud aktsiooni ette võtta. Vaidluste kestel teatas koosoleku juhataja: „Sõna on härra rektoril!“ Kõnetooli

kerkis lühike kuju ümmarguse habemetüügastes näoga ja hakkas ettevaatlikult olukorra kohta arvamusi avaldama. Koosolek avaldas käteplaksutamise rahulolemist. Üldse oli ta üliõpilaste hulgas tuntud keeruliste juriidiliste küsimuste lahendamisoskusega. Nii oli ta üliõpilaste seltsi „Ühenduse“ asutajatele, kes ühist organisatsiooni nii ülikooli kui ka loomaarsti-instituudi üliõpilastele tahtsid teha, õpetanud mõlema asutise juures samanimeline organisatsioon registreerida ja ühine korter võtta, millega tegelikult ongi üks selts loodud. Kahe õppeasutise üliõpilased muidu ühineda ei võinud. „Ühendus“ nii oli asutatudki. Passek armastas juriidilisi kaasusi lahendada, sest oli omal ajal Moskvas ka advokaadiametit pidanud. Tema surma puhul oli ülikoolis väike iseloomulik vahejuhtum.

Istusime mitmekümne mehega II auditooriumis ja kuulasime prof. Loringhoveni loengut. Loengu ajal tuli üks hiljaksjäänud tudeng juurde. Vaevalt sai see kohale istuda, kui auditooriumi uks läks lahti ja tuli uus kuulaja. Tema järele kolmas. Loringhoven muutus rahutuks ja ka meile näis asi imelik. Parajasti oli Peterburi ülikoolis prof. Seelerile, pärastisele eestiaegsele Tartu ülikooli professorile, niiviisi obstruktsiooni tehtud, et üliõpilased loengu ajal vahetpidamata sisse ja välja käisid. Kui lõpuks esimene tulija kohalt tõusis ja tagasi välja läks, siis paistis asi tõeliselt obstruktsioonina. Prof. Loringhoven lõi oma lehed ka kokku ja sammus välja, seletades, et tema niisugustel tingimustel loengut edasi pidada ei saa. Meie jäime piinlikus olekus istuma. Asja seletas ära üks „obstruktsionistidest“, akadeemilise juristide seltsi esimees, kes teatas, et hiljaksjäämise põhjuseks olnud prof. Passeki hingepalvel viibimine ja et nendel prof. Loringhoveni suhtes kurja nõu pole olnud. Tagasi välja minnes tahtnud ta kolleege hoiatada käimisega loengut mitte segada. Palus luba professorihärrale asja selgitada. Meie muidugi nõustusime ja Loringhoven ilmus vähe aja pärast auditooriumi tagasi, vabandades, et arusaamatus oli tekkinud. Vahejuhtum tõendab teatud pinget tolleaegse tudengkonna ja

professorite vahel, kuigi ajad olid võrdlemisi rahulikud. See oli vististi 1913. a. kevadel.

Prof. Loringhoven oli huvitav lektor ja mina kuulasin tema juures läbi kogu rooma õiguse ja peale selle Balti eraõiguse kursuse, ainult juhuslikult mõnd loengut vahele jättes. Meelde on jäänud tema korduvad manitsused õigusteadlasena tegutsedes ikka juhtnööriks võtta õiguslikud põhimõtted ja mitte laskuda labase konksutegemise pinnale. „Siis ei ole te enam õigusteadlased, vaid nurgaadvokaadid, paremal juhul advokaadi kirjutajad,“ ütles ta. Olen seda alati meeles pidanud.

Taranovski, Vene õiguse ajaloo professor, praegu professor Belgradis, oli elegantse välimusega härra ja tema liigutusteski avaldus teatud sümmeetrilisus. Oli hea õppejõud ja tema loengud olid huvitavad. Armastas teetähistena esile tõsta eri ajajärke iseloomustavaid asjaolusid. Kord eksamil esitas ta minule või minu kaaslasele küsimuse: Missugune on Peeter Suure kuulsas *Voinski artikulis* määrus enesetapjate kohta? Meie ei teadnud, ka ei teadnud kogu auditoorium (eksamid olid siis avalikud, kõigi asjasthuvitatud kolleegide kuulduses). Taranovski ütles siis: „Pidage meeles! Enesetapmise katset karistatakse surmanuhtlusega.“ See tähendab, kui enesepoimine korda ei lähe, puuakse kroonu kulul.

Kriminaalõiguse prof. Pustoroslev oli suur töömees, õigusteaduse doktor ja omal alal isegi iseseisva teooria leiutanud. Kuid tema konstruktsioonid kandsid kunstlikkuse ilmet, kuigi nendes ei puudunud teravmeelsust. Voolavat loogikat seal ei olnud. Pustoroslev oli tunnustatud õppejõud.

Prof. Nevzorov, omaaegne tuntud vene rahvuslik tegelane Tartus, oli samuti kõva töömees, kuid täitsa ilma sünteetilise mõistusega, mistõttu polnud suutnud omandada mingit teaduslikku kraadi, olgugi et igasugu töid oli kirjutanud. Sundis meid paragrahve pähe õppima: Vene tsiviilkoodeksist ja tsiviilprotsessi alalt kokku umbes 200. Pidime tuupima ja ega see nii asjata olnudki:

advokaadina oli päris hea meelde tuletada. Mõtlemata see aga ei õpetanud.

Beljavski, politsei-, nüüdse nimega haldusõiguse professor, üldse ei olnud huvitatud õpetlase elukutsest ja tema loengud olid asjata ajaraiskamine. Nagu mainitud, ta vahetaski professoriameti ametnikuelukutse vastu. Samuti polnud kiriku- ehk kanoonilise õiguse professor Krassožen õppejõuna silmapaistev, olgugi et oli õigusteaduse doktor ja omal alal küllalt vaeva näinud. Halb mees ta ei olnud. Rahvusvahelise õiguse professorist tšehh Hrabarist peeti lugu.

Prof. Passeki järele nimetati rooma õiguse õppetoolile professoriks peterburilane Boris Nikolski, kellel oli mustasajalise kuulsus. Loengutel ta harrastas vängete kaasuste jutustamist, mistõttu isegi mittejuristid teda kuulamas käisid. On meeles, et kaasvõitleja-matemaatiku Nipmani käest keegi küsis: „Mida sina juristide juurest otsid?“ Nipman vastas: „Kuulan anekdootide kursust.“ Nimelt oli Nikolski Peterburi suurilma tegelaseks anekdootidemeistriks välja arenenud, missugust võimet kasutas ta loengute huvitavakstegemiseks. Rumal mees ei olnud, oli vististi ka õigusteaduse doktor. Oskas hästi ladina keelt ja pidas keeleteaduskonnas eradotsendina rooma kirjanduse ajaloo üle loenguid.

Teiste teaduskondade õppejõudude kohta ma ei tea midagi iseloomustavat ütelda. Et seal head jõud ja nimekad mehed oleksid puudunud, on ekslik oletus. Nii oli arstiteaduskonna prof. Čiž rahvusvaheliselt tuntud õpetlane ja huvitav lektor. Mul oli võimalus teda kuulata populaarsetel loengutel ülikooli aulas.

Niipalju teadusliku töö iseloomustuseks minuaegses Tartu ülikoolis. Kokkuvõttes võib öelda, et peakasu ülikoolis olemisest seisis võimaluses ennast õppimisele pühendada ja diplomiomandamises, mis niihästi õiguste allikana kui soovituskirjana mulle kasulik on olnud. Kuid ülikoolist sai kaasa ka veel midagi muud. See oli seltsimehelikkude suhete tekkimine.

Kohe peale Tartusse asumist astusin üliõpilasseltsi „Ühenduse“ liikmeks, missuguse organisatsiooniga olid

mul suhted juba 1907. aastast. „Ühendus“ tekkis 1905. aasta revolutsioonitegelaste koondisena ja temasse võeti üliõpilaste kõrval toetajate liikmete nime all vastu ka neid tuntud tegelasi, kes ei omanud küpsustunnistust. Nii sain ka mina praeguse dotsendi A. Luksepa kaudu neli aastat enne ülikooli astumist „Ühenduse“ toetaja-liikmeks ja külastasin seltsi esimest korterit Aleksandri tänavas. Tallinnasse 1908. a. teenistusse asudes olid need suhted ajutiseks katkenud. Kuid üksikute tuttavate „Ühenduse“ liikmete kaudu (A. Luksepp, Jüri Vilms, R. Eliaser jt.) olin tegelikult seltsiga ka vaheajal seotud.

„Ühenduse“ kui üliõpilasorganisatsiooni tekkimise ja tema ideoloogilise ilme kohta on andmeid juba avaldatud („Üliõpilasleht“ 1926, nr. 11 ja raamatus „EÜS Ühendus 1906—1931“), seepärast ma toon siin ainult mõned üksikasjad oma üliõpilasajast.

1905. a. revolutsioonile järgnenud reaktsioonijastu oli minu ülikooliastumise ajal „Ühenduses“ teatud kriisimeeleolu tekitanud. Ka uute liikmete juurdevool jäi peaaegu seisma. Nii astus järgmisel, 1912. aastal seltsi ainult üks uus liige, praegune prof. H. Madisson. Mõned vanad aga lahkusid. Algas nõndanimetatud „Ühenduse“ olemise mõtte (*raison d'être*) otsimine.

„Ühenduse“ asutajad olid teda sotsialistlikkude kalduvustega üliõpilaste koondiseks nimetanud. Nii mõnelegi seltsimehele — „Ühenduse“ vilistlaskogu oli oma esimesel Jüri Jaaksoni juhatusel peetud peakoosolekul 1911 otsustanud, et „Ühenduse“ vilistlased ja üliõpilased üksteisele „sina“ ja „seltsimees“ peavad ütleva — see seisukoht enam ei meeldinud. Taheti olla lihtsalt radikaalid. Ühineti siis negatiivse vormeli peale: korporantliku kasvatus eitamine. Ühed kriipsutasid seejuures alla, et korporantlik drill aega raiskab ja isiku vaba arenemist takistab. Nähtust poliitiliselt hindajad panid rohkem rõhku korporantismis peituva kadakluse ja balti tagurliku meelsuse eitamisele. Nende arvates ei olnud sünnis, et eesti haritlased oma rahva ajalooliste vaenlaste vormi (värvimütsi ja linti) kannavad, nende joomakombeid harrastavad ja kui kehva töötava

rahva esindajad elupõletamist ülistavaid saksakeelseid joomalaulusid laulavad, seejuures ka balti härrasmehe kõrkust ja tagurlikke vaateid omandades. Tuletati meelde, et eesti ärkamisaegsed tegelased C. R. Jakobson, M. Veske, H. Treffner ja teised mulgikuube eestlaste rahvusliku riidena tarvitusele võtta olid püüdnud. Tsiteeriti Grenzsteini saksa korporantismi karakteristikat brošüürist „Herrenkirche oder Volkskirche“ (lk. 67): „Ein spezifisch baltisches Wesen herrschte in den studentischen Korporationen, Brutstätten eines exklusiven aristokratischen Geistes, von Hochmut und Überhebung.“

Igatahes korporantismipõlgus oli „Ühenduses“ minu ajal suur, nii et lõpuks sellele vastu pidin astuma, 1914. a. „Fraternitas Esticaga“ vormilise vahekorra jaluleseadmist soovitades, mis teostus aga alles 1917. aastal. Nimelt ei pidanud „Ühendus“ kaua võimalikuks korporatsioonidega, eriti „Esticaga“, mida peeti kõige saksikumaks eesti korporatsiooniks, isegi vormilisi suhteid korraldada. See oli suurelt osalt kindlasti 1905. a. sündumuste järelkaja, mil korporantlikud ringkonnad revolutsioonivastasel seisukohal olid asunud, kuna „Ühenduse“ asutajad revolutsioonilisest liikumisest olid osa võtnud või seda toetanud.

Akadeemiliselt ei olnud kõne-all-oleval vastolul sestsaadik, kui Vene valitsus saksa korporatsioonide sundusliku ülevõimu üliõpilaskonnas oli tühistanud, Tartu üliõpilaste elus olulist tähtsust.

Ajaolude peale vaatamata püsis „Ühenduses“ arusaamine, et üliõpilased peavad rahvaga sidet otsima ideoloogilise ja ka majandusliku seljataguse loomise mõttes. Eesti Üliõpilaste Seltsil oli selleks „Postimehe“ ümber koondatud rahvuslaste ringkond, siis juba Rahvameelseks Eduerakonnaks organiseeritud (asutamiskoosolek peeti 9. dets. 1905, „Bürgermusse“ kongressi eelpäeval). Mäletan järgmist välise tegevuse organiseerimise katset:

Otse minu „Ühendusse“ astumise ajal, novembris 1911, oli otsustatud „Karskuse Sõber“ seltsiks valida, kus kõnesid korraldada, ja „Ühenduse“ liikmetele oli

soovitatud selle seltsi liikmeks astuda. Otsuse motiivides oli öeldud, et meid selles töölised toetama saavad, kes seltsis enamuses. Vististi järgmisel aastal võtsimegi „Karskuse Sõbra“ üle ja Hans Martna sai esimeheks. Kuid „Postimees“ hakkas selle järele oma kaastöölise Õ. (varjunimi) kaudu seltsile hinge peale käima, nii et see lõpuks võimude poolt suleti. Ligemat asjade käiku ei ole enam meeles. Poliitilise aktiivsuse avaldamise katse pärast pandi „Ühenduses“ toime läbiotsimine ja konfiskeeriti raamatuid, mille pärast raamatukoguhoidja, praegune prof. Riikoja, tükk aega sandarmivalitsusega hädas oli.

Opositsioon kiriku ja Vana-Jumala enda vastu oli kõne-all-oleval ajal kooskõlas poliitilise opositsiooniga maksva korra vastu.

„Ühendus“ oli selles suhtes välja jõudnud kindla seisukohani: 1913. a. ankeedi järgi kahtles valdav enamik ühenduslasi isikliku jumala olemasolus.

Opositsioon maksva korra vastu avaldus „Ühenduses“ vahel ootamata kujul. Nii on mul meeles järgmine lugu:

Kellegi seltsimehe poolt oli algatatud mõte, et seltsile tuleks parem mööbel muretseda, kuna nõndanimetatud läti toolid pükse lõhuvad. Selle kavatsuse vastu vaieldi kõvasti ja kord seltsi ruumidesse tulles kuulsin kedagi teisest toast saksa keeles mööblimuretsemise vastu ägedat kõnet pidavat. Sotsialistliku meelsusega seltsil ei sündivat kuidagi kodanliku pehme elu pinnale laskuda ja enesele mõnusat olemist muretsema hakata. See kõnemees oli üks praegustest tuntud nimega arstidest, kes tollal paremini saksa kui eesti keelt rääkis. Uus mööbel lõpuks muretseti.

Ka seltsi ruumides tantsu lubamise pärast vaieldi. Kuid hääletamisel oli keelamise poolt ainult üks hääl.

Sotsialistlikust ideoloogiast mõjutatud, eriti aga eesti rahvusluse alalhoidliku ilme ja saksasõbralikkuse pärast oldi rahvusliku liikumise vastu külm, kuigi sotsialistlik teooria tunnustab rahvaste enesemääramise õigust. Jüri Vilms tõstis 1913. a. vilistlaspäeval (30

okt.) küsimuse üles, postuleerides, et „rahvus on ajaloo produkt ja sellepärast ei või ütelda, et ta on loodud kodanlaste või väikekodanlaste poolt“. „Iga kultuur on rahvuslik“ ja „meie ligem ülesanne peab olema tema kõigile kättesaadavaks tegemine.“ Koosolek nõustus Vilmsi teesidega, hoiatas ainult rahvusliku liialduse eest. Mulle tuleb meelde, et kadunud Vilms rahvusküsimust käsitledes toetus Austria sotsialisti Otto Baueri vastavale teooriale.

Mainitud otsus andis teoreetilise aluse seisukohavõttudeks rahvusküsimuse alal, kuid ei lahendanud ühtki vastolu. Termin „rahvuslik kultuur“ ilma tema sisu kindlaksmääramiseta ei ütle tegelikult midagi. Meie nägime ülemal, et Eesti Üliõpilaste Selts ja „Postimehe“ ümber koondunud rahvuslased balti feodaal-aristokraatlikku ühiskonnakorraldust üle võtta kavatsesid. „Ühendus“ eesti aadli loomist ei pooldanud ja 1909. a. keeldus üliõpilaste ballist kui „eesti aristokraatia väljanäitusest“ osa võtmast. *) Ka minu ajal ei olnud sellest vaatest veel loobutud. Mainitud seisukohavõtt oli tol ajal täiesti õigustatud, sest Tartu eesti tudengkond oli siis tõepoolest veel kilpkodanlikult tagurlik.

Näide: 1913. aasta detsembris külastasid soome üliõpilased Tartut, andes seal ühe avaliku kontserdi. Eesti üliõpilasorganisatsioonid korraldasid nendele vastuvõtu. Ka „Ühendus“ oli asjast osa võtma kutsutud. Kuid läbirääkimistel selgus, et Tartu tudengid eesti naisüliõpilasi selle juures ignoreerivad. „Ühendusel“ oli mõni naisliige ja selts tunnustas põhimõtteliselt naiste üheõiguslust hariduse saamise alal. Pealegi oli parempoolsete seisukohavõtt selle poolest eriskummaline, et Helsingi ülikoolis mehed ja naised ammu koos üheväärilisena haridust said. „Ühendus“ seepärast keeldus vastuvõtu korraldamisest osa võtmast ja saatis eraldi oma nimel tervitustelegrammi ning lilli.

*) „Postimees“ tegi sellele vastuseks kõmu, kui Jüri Vilms ülikooli lõpetamisel ülikoolimärgiga rinnas „Vanemuisesse“ oli ilmunud: Vaadake demokraati, kes ennast rahvast eraldab!

Põhjalikkude lahkuminekute tõttu üliõpilaskonnas parempoolse tiivaga igasugu seisukoha-võttudel oli „Ühendusel“ raske ka „Üliõpilaslehe“ asutamist toetada. Alles siis, kui Peterburi Eesti Üliõpilaste Selts ja Moskva Eesti Üliõpilaste Selts, kes Vene ülikoolide vabamas õhkkonnas demokraatlikumaid vaateid harrastasid, kaasa tulid, nii et kujunes radikaalsete organisatsioonide rühm, otsustati asjast osa võtta. „Ühenduse“ toleaegne esimees Jauram kirjutas koguni lehe esimesse numbrisse, mis ilmus 1914. a., sissejuhatava artikli. Mina isiklikult võtsin osa keerulistest läbirääkimistest, mis kestsid umbes aasta. Seejuures kerkis vahel isegi vastastikuse teretamise probleem esile, sest vahekorrad puudusid.

Hoopis loomulikum oli läbikäimine vene ja muude väikerahvaste üliõpilasorganisatsioonidega, kes korporantlikke traditsioone ei tundnud. Ligem vahekord tekkis minul Vene Üliõpilaste Seltsiga, mille liikmeks astusin. Sinna võeti ainult sotsialiste. Soovitajaks oli minul sms. Samuel Raudsepp. Kuigi mainitud selts kandis Vene Üliõpilaste Seltsi nime, olid seal tegelikult enamuses muulased, kes taotlesid sotsialistliku liikumise kaudu oma rahvusliku autonoomia saavutamise eesmärke. Mainitud seltsi liikmed olid väga elav ja seltskondlik rahvas ning oskasid meeolelu sünnitada. Kui muud ei olnud, siis tegid ilusaid sõnu. Oli palju häid kõnemehi.

Siinkohal peab mõne märkuse tegema selle kohta, miks mina ja mõned teised minu seltsimeestest venelastega suhteid otsisime, kuna ise teistele saksasõbralikkust ette heitsime. Vastus on lihtne: ainult venelaste juures oli leida demokraatlikku meelsust. Venelastega suhete pidamine oli enne Maailmasõda vajalik seepärast, et ainult Vene radikaalsete parteidega koos väljavaateid oli tagurlikku isevalitsust sundida vabamaid olusid maksma panema, *resp.* reaktsiooni vaos hoidmine. Ka ei pidanud meie õigeks seda saksa päritoluga kõrki seisukohta, mis kõike venepärast halvustada püüab. Rahvas, kes suure maailmariigi loonud, on vaieldamatult kultuurivõimeline.

Ülaltoodust jätkub „Ühenduse“ poliitilise ilme iseloomustamiseks kõne-all-oleval ajal. Kõik need (ja paljud teised) seisukohavõtnud ei teostunud iseenesest, vaid poliitikategemine nõudis palju aega ja vaeva. Sai vahel vaieldud kuni väsimuseni ja vihastumiseni. Nüüd kõige peale tagasi mõteldes pean tunnistama, et üliõpilaseltsi tegevusest osavõtmine oli hädavajalik täiendus ülikooliõpingutele. See oli sõna tõsisel mõttes avaliku tegevuse praktikum, kuna ülikool andis vaid teoreetilisi teadmisi. Nii see on vist igas üliõpilasorganisatsioonis. Mina ei saa seepärast kuidagi pooldada „metsikute“ haritlaste kallaletungi meie akadeemilistele koondistele, milleles nad ei taha näha muud kui saagiühinguid. Kui selles mõnel pool on patustatud, siis tuleb ometi arvesse võtta, et akadeemilised ühingud ka midagi muud teevad, millest aga „metsikutel“ muidugi mingit aimu ei ole. Mina üldse kahtlen, et „metsikutena“ ülikoolis õppinud tegelased juhtivatele kohtadele kõlblikud võivad olla, kuna nendel puudub tähtis osa ettevalmistusest: praktikum inimliku koostöö organiseerimise alal. Minu arvamise järgi peab „metsik“ haritlane ka kõlbeliselt kõngu jäänud olema, sest temal pole võimalust arenada neid inimlikke omadusi, mis nõuavad seltsimehlikku ligidust, vastastikust mõjutamist ja kontrolli.

Peale üliõpilaskonna asjadest osavõtmise oli mul vana tegelasena kokkupuuteid ka muudel aladel. Kõigepealt tuli tegemist J. Tõnissoniga, kes pärast 1905. a. revolutsiooni oli Lõuna-Eestis täielik poliitiline peremees. Ta poliitilised vastased olid reaktsiooni läbi ära pühitud. Parem pool tal eesti seltskonnas vastaseid ei olnud. Kes pahempoolsetest jäänud olid, need defineerisid oma seisukohta väljendusega „pahemal pool Eduerakonda“. Sotsialistina oli kriminaalseaduste põhjal võimatu esineda: saadeti Siberisse, paremal juhul Vjatksse või mõnda teise Euroopa-Venemaa kauge-masse nurka.

Tõnisson seevastu pole kunagi poliitilise kannatajana elanud: ta esines alati suure saksana ja, nagu tema „õuelaulikud“ ütlevad, „ei kartnud kubernerit ega kura-

dit“. Tal polnudki neid tarvis karta, sest Tõnissoni suhtes olid vähemalt kubernerid väga taltsad võimud. Kuradi kohta ei tea ma midagi ütelda, arvan ainult, et siin mõjusid pastorite palved. Kuidas Tõnisson kohtles rahvast, selle iseloomustamiseks olgu järgmine lugu:

See oli mäletatavasti 1913. aastal. Tõnissoni algatusel, kui ma ei eksi, oli Tartu „Vanemuisesse“ mingi koosolek kokku kutsutud. Tuli kõne alla ka meie maakorralduse küsimus. Tõnisson kaitses eriskummalisel viisil väikemaapidamise põhimõtet, nõndanimetatud popskultuuri, mina raiusin talle marksistlikust seisukohast vastu, et maa popsistumine toob kaasa rahvuskultuuri languse, kuna kehvikud, kellel maad perekonna elatamiseks ei jätku, mingit kultuuri arendada ei suuda. Tuleb seepärast luua suurmaapidamised ühistegelikul alusel. Tõnisson vaatas minu jutu peale üleolevalt ringi ja tähendas oma iseloomulikul pilkaval toonil: „No mis see noormees üliõpilase kuues seal räägib!“ ja jutustas pika loo, kuidas popsnikud Fär-saartel õhtul töölt koju tulles Beethoveni muusikat naudivad. Ma ei osanud selle peale midagi ütelda, sest polnud Fär-saarte elanikkude majanduslikku olukorda uurinud. Võidumees oli Tõnisson, kes oma juttu isegi „Postimehes“ refereerida laskis. Mina kahtlesin Tõnissoni väidete tõlevastavuses ja rääkisin sellest kadunud L. Oleskile. „Muidugi ajab aluseta juttu!“ vastas viimane. „Ega see esimene kord ei ole.“ L. Olesk laskis siis enesele ühe saksa teadusmehe reisikirjelduse Fär-saarte üle saata ja andis minule kasutamiseks. Reisikirjeldusest selgus, et Atlandi ookeani põhjaosas asuvatel ja Taanile kuuluvatel Fär-saartel pole mingisugust põllupidamist ja on üksainus mänguriist: üheksakümne-aastane väike orel kirikus, mis ka enam ei mängi. Tantsitakse vile ja laulu saatel.

Kirjeldasin seda lugu „Meie Aastasajas“. Sai nalja, kuid ega see Tõnissoni autoriteeti ei vähendanud.

Peab aga märkima, et selliste võtete tarvitamisel Tõnisson ei olnud originaalne. 1905. a. olid Riias mõned üliõpilased miitingutel olematute teadusmeeste ja nende

kirjutamata teoste abil oma vastaseid maha vaielnud. Nii ja niisugune teadusmees ütleb seda ja seda! Publik aga kuulunud ja imestanud kõnelejate suurt tarkust. Kuid see oli tudenginali, mida ei või võrrelda elukutselise poliitikategelase võitlusvõttega. Vihastasin vahel seepärast Tõnissoni peale, sest minu arvates pidi poliitiline juht asja tõsisemalt võtma.

Tõnissoni poliitiliste kaastööliste kohta peab ütlema, et need paistsid olevat tema käskudetäitjad ametnikud. Mingisugust iseseisvat joont nad ei pidanud. See ei tunnista nende isiklikku saamatust, sest oma erialal olid nad asjatundjad, vaid seda, et Tõnissoni juhitud eesti rahvuslik liikumine oli väga ühtlane. Seda tõendab kõige selgemini opositsiooni nõrkus.

1911—1916 katsuti Tartus mõnesugust Tõnissonist rippumatut liikumist organiseerida. Asutati ajaleht „Meie Aastasada“ (1911—1915) ja „Noor-Eesti“ arendas oma joont.

„Meie Aastasajal“ oma iseseisvat poliitilist seisukohta ei olnud, niisamuti puudus tal seljatagusest vastav väljakujunenud huviringkond. Polemiseeris Tõnissoniga üksikute päevakorrade kerkinud küsimuste üle. Toimetaja Eduard Laaman oli Venemaal üles kasvanud ja hariduse saanud, seepärast oli leht vähem „tantalik“, see on vähem kilpkodanlikult kadaklik kui „Postimees“. Ka kaastöölised olid Tõnissoni suuna suhtes ühte või teist viisi kriitilisel seisukohal. Olin nende hulgas.

„Noor-Eesti“ ei olnud poliitiline organisatsioon selle sõna tõsisel mõttes. Tema asutajaiks ja juhtijaiks olid esteetilised radikaalid, kui nii ütelda võib. Nemad tegutsesid peamiselt kirjanduse alal. Kirjanduse ja kunsti propageerimiseks ilmusid „Noor-Eesti“ albumid (1905—1915, mida 1910—1911 katsuti kirjanduslikuks ajakirjaks muuta).

„Noor-Eesti“ kirjanduslik radikalism seisis prantsuse luuletajate-modernistide (sümbolistide Paul Verlaine'i jt.) tutvustamises eesti publikule ja samadele järeleaimatud algupäraste teoste avaldamises. Prantsuse elegants ja pikantsus oli see, millega „Noor-Eesti“ oma lugejas-

konda rabas. Sama tegid Pariisis kunstilise hariduse saanud kunstnikud, kelle tööde reproduktsioone ilmus „Noor-Eesti“ albumites. Kõik see mõjus valitsevas koolmeisterlik-kösterlikus õhkkonnas nagu ilmutus.

„Noor-Eesti“ kirjanduslikud juhid G. Suits ja J. Aavik olid hariduselt keeleteadlased, kelle vaated olid kujunenud soome-prantsuse mõjude all (mõlemad olid Helsingi ülikooli kasvandikud), seepärast võisid nad saksa-mõjulises ümbruses mõnesuguseid revolutsionääre etendada. Spetsialistidena seadsid nad kirjanduse alal üles suuremaid tehnilisi nõudeid nii keeleliselt kui ka värsi- ja trükitehniliselt. G. Suits nimetas kõiki uuendusi kokku kultuuriliseks Euroopasse-minekuks, mis iseeneest oli ka mässuline avaldus, sest senine balti-saksa vahetalitusel saadud kultuur pidi ju ka olema euroopalik.

Mind kirjanduslik radikaalsus eriliselt ei huvitanud, kuigi seegi opositsioon „maksva korra“ vastu meeldis. Poliitiline ja kirjanduslik-kunstiline revolutsioon käivad käsikäes. Sõbrustasin „Noor-Eesti“ ümber liikuvate poliitiliste opositsionääridega. Seejuures tegin huvitava tähelepaneku ja nimelt, et kogu poliitiline radikalism Eestis rajanes sotsialismile. Kodanlikku radikalismi ei saanud kuidagi konstrueerida, kuna sellel puudus ühiskondlik alus. Kelle huvidele töölis-talupoja maal võis radikalism toetuda? Mida oma sihiks üles seada?

Majanduslikku liberalismi, see tähendab piiramata eraalgatuse põhimõtet, nagu nägime, kaitses J. Tõnison. Selles suhtes oli ta mõisa-, talu- ja majaomanikude ideoloog. Ka tööstuslik ja äriiline ettevõtlikkus oli tema kaitsepiirkonnas. Samuti toetas ta eesti vabade professionide esindajate jalgeleaitamist. Mis jäi kodanlikele radikaalidele üle? Mitte muud midagi kui proletaarlike kihtide huvidepiirkonda laskuda. Ja see oli juba sotsialismi mõjuala. Kadunud L. Olesk, kes tingimata tahtis olla kodanlik radikaal, keda aga ikka sotsialisti pähe kinni võeti ja maalt välja saadeti, *) ei

*) 1918. aastast on mul selles suhtes dokumentaalne tõend.

saanud millegi muuga oma radikalismi näidata, kui pidas põrandaaluste ringkondadega ühendust, kirjutas ametiühingutele palvekirju ja kaitses koalitsioonivabadust. Temaga poliitika üle vaieldes jõudsime otsusele, et ainus ehtis eesti kodanlik radikaal poliitika alal on olnud kadunud Ado Grenzstein, kes oli sotsialismist puutumata, sest et ta sellest peale nimetuse midagi ei teadnud ja kui keisritruu inimene seda koguni kartis, kuid kes asjaoludest loogiliste järelduste tegemises oli läinud mõeldavate piirideni.

„Noor-Eesti“ vaimne juht G. Suits oli sotsialist ja oli Soomes isegi sots.-dem. organisatsiooni liikmeks astunud. Ta ühines hiljem (1917) sotsiaalrevolutsionääride parteiga selle individualismi ja poliitika alal föderalistliku põhimõtte kaitsmise pärast. Kuna ka mitmed teised „Noor-Eesti“ rühma kuuluvad kirjanikud ja tegelased olid sotsialistlikule liikumisele sümpatiseerijad ja 1905. a. revolutsioonilisest liikumisest osa võtnud, nii F. Tuglas, ning et kujunevale rühmitisele oli tarvis seljatagust laiema pooldajateringkonna näol, siis koguneski „Noor-Eesti“ kirjandusliku koondise juurde ka sotsialismist mõjutatud rühm, kes kirjandus-kunstilise radikalismi kõrval katsus arendada poliitilist opositsiooni. See rühm polnud ideoloogiliselt ühtlane, kuid surutuse ajal ei saanudki eri suundi esile nihutada. Ka ei olnud opositsionääre Tartusse järele jäänud kuigi palju. Anti koos välja ajakirja „Vaba Sõna“ (1914—1916). 1915. a. katsus Jüri Vilms „Vaba Sõna“ Tallinna üle viia, mis puhul ka minul oli temaga läbirääkimisi ja kirjavahetust. Ajakiri jäi aga Tartu ja tema toimetamine läks sots.-rev. mõju alla. Kui ma ei eksi, oli 1915.—1916. a. toimetamine Hans Kruusi käes. Sotsiaalrevolutsionääride teooria sobis ka kodanlikele individualistidele, nagu oli seda L. Olesk.

Opositsioonilist salongi, kui nii ütelda võib, pidas Tartus kõnesoleval ajal Oleskite abielupaar. Kui küsida, mis häda pärast oli kadunud Olesk radikaaliks hakanud, kuna ta oli pärit jõukast perekonnast, saksapärase kasvatuse saanud ja alguses olnud Tõnissoni „Posti-

mehe“ üheks toimetajaks, missugune leht tema kui advokaadi publikule tuttavaks oli teinud, siis mina vastaksin: see häda oli tema peale tulnud mõistusest (*gore ot uma*). Ta oli selleks liiga intelligentne, et kiriklasest rahvuslane olla. Ta oli endale suurepärase raamatukogu kokku ostnud, andis sealt tuttavatele lugeda ja mis peasi — oli ka ise oma raamatuid lugenud. Ei uskunud seetõttu Lutheri ja muid jumalaid ning oli teadlik ühiskondliku arengu suundadest mujal maailmas. Nägi see-pärast Balti olusid teisest seisukohast kui näit. Tõnisson. Tal oli sõber ja ametivend A. Beek, kes samuti häid raamatuid ostis ja luges ja maailma asjade suhtes Oleskiga umbes ühel arvamisel oli. Mõlemad armastasid teravaid paradoksaalseid väljendusi. Üks väide on eriliselt meeles püsinud. Nad defineerisid mulle ausat inimest järgmiselt: absoluutset ausust ei ole; aus inimene on see, kes ennast kallilt müüb, närukael, keda odava raha eest osta saab. Mõlemale kadunud tegelasele, kes hiljem olid minu patroonid advokatuuri alal, olen ma võlgu nii mõndagi huvitavat mõttekäiku ja ka nõuannet, rääkimata raamatuist, millest nii mõndagi enam kusagilt saada pole.

Proua Olesk oli oma mehe vääriline, sõbralik, elav, teravmeelne. Oli korraliku saksa kasvatuse saanud, kuid välismaal ümber liikudes palju radikaalseid tutvusi teinud, mis nähtavasti tingisid tema poliitilise orientatsiooni. Oskas keeli ja luges palju. Tema esindas sotsiaalküsimuste alal inglise orientatsiooni: oli *suffragette* (inglise naisõiguslane) ja inglise ametiühingulise liikumise (*tradeunionismi*) pooldaja, niipalju kui see meie oludes ennast rakendada andis. Oli huvitatud ametiühingulisest liikumisest ja hoolekandest. Saksapärase teooria raamidesse tema sotsialism ei mahtunud. Oli huvitav kõrvalt vaadata, kuidas ta oma vabamõttelisusega ja ülesastumisega *à la suffragette* kohalikele baltisaksa raskepärase arusaamisega varustatud mammidele hirmu peale ajas. Seejuures oli ta nendest kasvatuslikult kaugelt üle ja keegi ei võinud temale labasust ette heita.

Niipalju on mul üliõpilasajast meeles poliitilisi suhteid. Oli, nagu mainitud, vaikne aeg. Mulle ei jäänud ülikoolis poliitika arendamiseks ka kuigi palju aega, sest 1914. a., kui olin alles kolmandal kursusel, puhkes maailmasõda. Sellega tuli arvestada.

Õnnestunud eksamite ja kuldauraha tõttu oli mul tekkinud mõte katsuda õpetlase elukutse alale pääseda, mis suhtes mind prof. Challandes lubas toetada. Sõja tõttu loobusin sellest mõttest ja otsustasin võimalikult kiires korras ülikooli lõpetada, mis oleks võinud teostamata jääda, kui olud sõjamõllus segaseks oleksid muutunud. See ettevaatus oli põhjendatud.

Märtsiks 1915 oli mul kursus läbi kuulatud ja nõutavad eksamid tehtud, nii et riigieksamitele pääsemiseks vajalise tunnistuse kätte sain. Kuid riigieksamid suutsin ainult hädavaevalt ära teha, sest olin ülikoolikursuse raskema, praktilise osa kallal ainult kuus kuud saanud töötada. Eksamite ajal käisid hüsteriahood peale, nii-võrd olid närvid pingul.

Õigusteaduskonna dekaani kohuseid täitis kõneall-oleval ajal ülaltähendatud mustasajaline professor Nevzorov, kes Tartu ülikooli venestamise ajajärgul oma kohale oli pääsenud. Millegi, vist poliitilise meelsuse pärast, olin ma tema viha alla sattunud ja mees oli eksamite puhul minu suhtes halvaks panevaid väljendusi teinud, vist küll ka vaenu pärast prof. Challandes'i vastu*), kes mind teaduskonnale teadusliku stipendiaadina oli soovitanud. Katsus mind lõpuks sellega rabada, et nelja kuu eest stipendiumi välja andmata jättis, arvates eelkursuse läbikuulamise tunnistuse väljaandmise ajast. Ma ei olevat sellest ajast enam üliõpilane olnud. Andsin tema tegevuse peale kaebuse, seletades, et olen eeskujulik üliõpilane olnud ning nelja aasta asemel kolme ja poole aastaga ülikooli lõpetanud, seejuures ka auhinnatööga valmis saades. Harilikult kulub sel-

*) Nevzorov oli paljude oma teaduskonna kolleegidega vastolus. Eriti terav vahekord oli tal Loringhoveniga, nii et nad hoidusid üksteisega kokku puutumast.

leks täiendav viies aasta. Stipendiumimaksmise enne-
aegne katkestamine — teaduskond määras stipendiumid
iga poole aasta peale — on niiviisi minu karistamine
hoolsa töö eest. Ka ei loeta kedagi ülikooli lõpetanuks
enne riigieksamite tegemist, seepärast puudub raha
kinnipidamisel seaduslik alus. Lõpuks pole stipendium
mingi armuand, vaid tema kasutaja peab tasuks vastava
aja valitsuse määramise järgi teenima, muidugi palgali-
sena.

Võitsin oma esimese protsessi ja mõne kuu pärast
maksti mulle ülikoolikassast puuduvad 100 rbl. välja.
See raha kulus väga ära, sest olin esialgu teenistuseta.
Sõjaolude tõttu ei nõutud minu käest ka stipendiumi
arvel teenimist, nii et 750 rubla tõepoolest kingituseks
sain, arvestamata ülikoolimaksust vabastamist.

6. TEISE REVOLUTSIOONI EEL- JA ALGUPÄEVIL.

Sõja puhkemine esialgu mind isiklikult ei puudutanud, sest olin 1905. aastal komisjoni poolt tervislikel põhjustel lõplikult teenistusest vabastatud. Sõjaga sattusin vormilikult ühendusse, kui sama 1915. a. sügisel kadunud dr. Raamoti kaudu sõjapõgenejatele abiandmise organisatsiooni Põhja-Abi (*Severopomošč*) teenistusse astusin, ühtlasi ka samalaadilise eesti organisatsiooni Põhja-Balti Keskkomitee sekretäriks saades. Sain niiviisi Põhja-Abilt palga, kuid töötasin Põhja-Balti Komitees. See oli võimalik seeläbi, et olin Põhja-Abi poolt komandeeritud tema kohaliku voliniku duumaliikme dr. Raamoti käsutusse sekretärina. Käisin aga Võndu aru andmas, kus asus Põhja-Abi peakorter.

Põhja-Abi oli riiklik organisatsioon. Teda juhtisid leedu mõisnikud-sõjapõgenikud. Tema kõrval tegutsesid seltskondlikud organisatsioonid: eestlastel mainitud Põhja-Balti Komitee oma osakondadega ja lätlastel „Dsimtene“ (Isamaa) pastor Sandersi juhatusel, mis oli parempoolsete ringkondade ettevõtte, kuna demokraatlikum osa kadunud president Čakste juhatusel oli koondunud Läti Sõjapõgenejatele Abiandmise Ühingu ümber, mille keskkohd oli Tartus. Viimane organisatsioon sai Põhja-Abi kaudu toetust, seepärast käisime vahetevahel tema asutisi vaatamas. Sel puhul sain mitme läti tegelasega tuttavaks, muude seas kadunud Čakstega ja pärastise presidendi Kviesisega. Viimane oli Elvas olevate asutiste juhatajaks.

Nii läti organisatsioonid kui ka Põhja-Balti Komitee taotlesid tõeliselt teisi ülesandeid kui lihtne sõjapõgenejatele abiandmine: need olid sõjaoludes loodud rahvuslikud koondised, mis pidid tarbekorral olema lätlaste ja eestlaste poliitilisteks esindusteks. Kohalik omavalitsus oli ju sakslaste käpa all, välja arvatud valaomavalitsused ja mõned linnad, millel aga puudus omavaheline side. Põhja-Balti Komitee kui rahvuslik esindus pidas 1916. a. esimesel poolel(?) Tallinnas konverentsi, kus poliitilised küsimused arutusele tulid, peamiselt omavalitsuse reformi probleem. Vaieldi valimisseaduse aluste üle. Mul on kongressist veel niipalju meeles, et seal mõned juhtivad tegelased üldise jne. valimisseaduse vastu olid, põhjendusega, et proletaarlikud elemendid võimule pääsedes maksustamise teel varandusega inimestele liiga hakkavad tegema. Lõplik seisukoht maaomavalitsuse asjas võeti järgmisel, 1917. aastal Põhja-Balti Komitee poolt Tartusse kokkukutsutud seltskonnategelaste koosolekul, millest mina teenistusest lahkumise tõttu enam osa ei võtnud.

Põhja-Balti Komiteel oli otsesest tööd vähe, sest Eestimaa polnud veel sõjapiirkonnas. Tegime ainult ettevalmistustöid võimaliku sõjapõgenike voolu juhtimiseks. Muuseas korraldasime vastava ankeedi oletatava põgenejate hulga ja põgenemistingimuste kindlakstegemiseks ja seadsime põgenikevoolu juhtimise kava kokku. Kogu töö tulemuseks oli aga veendumus, et sõjapõgenemisest, kui ette ei ole näha otse lahingu jalgu jäämist, tuleb hoiduda. Hiljem, 1917.—1918. a., kui küsimus sakslaste oodatava edasitungi tõttu akuutseks muutus, oli mul Tartu maakonnaavalitsuse esimehena seepärast seisukoht olemas: põgenemist mitte soovitada. Maakonnaavalitsus avaldas „Postimehes“ sellekohase üleskutse.

Ka valitsusasutised tunnustasid Põhja-Balti Komiteed kui eesti seltskonna esindust. Nii käisin ma vahetevahel Võnnus Liivi kubermanguavalitsuse juures korraldatavatel nõupidamistel varustusküsimuste arutamiseks. Osa võtsid ka Liivimaa rüütelkonna ja läti orga-

nisatsioonide esindajad (landmarssali kt. parun Stael-Holstein, läti tegelased Ulmanis ja Krastkaln). Nõupidamise nähtavaks eesmärgiks oli kohalikke tegelasi võimaliku varustuskriisi vastu võitlemisel kaasa tõmmata, et vältida poliitilist rahulolematust võimude suhtes. Sõda venis pikaks, raskused kasvasid. Mulle tehti lõpuks ettepanek kubermanguvalitsuse juurde statistikuna ametisse tulla. Soovitasin enda asemele Al. Oinase, kes statistika alal oli rohkem kodus.

Siinkohal tuleb märkida, et kõigist raskustest hoolimata Venemaa varustuse alal kauem vastu pidas kui sõbrad ja vaenlased olid arvestanud. Tõsine nälg tekkis alles 1918. a., kui sakslased Ukraina olid okupeerinud ja ametiasutised revolutsiooniliste segaduste tõttu töötamast lakkasid. Kõne-all-oleval ajal, 1915/1916. a. talvel, oli seisukord veel võrdlemisi rahuldav.

Põhja-Balti Komitee oli ajutise iseloomuga organisatsioon, seepärast ei saanud ma tema teenistuses olles mingit elukutselist tegevust arendada. Mõnigi kord jäi tunne, et tühja tööd tuleb teha. Ka tegi kahepaikne olek raskusi: ma olin Põhja-Balti Komitee sekretärina ka ikka Põhja-Abi ametnik. Sellel alusel tekkisid vastolud, mille tõttu 1916. a. 1. juunist nii Põhja-Abi kui ka Põhja-Balti Komitee teenistusest lahkusin, et advokaatuuri üle minna.

Kõne-all-oleval ajal oli Tartus poliitiliselt vaikne. Ka mujalt ei olnud ärevaid sõnumeid. Siiski 1916. a. algul tuli ka Põhja-Abile politsei peavalitsuse ringkiri, milles soovitati valitsusvastase kihutuse asjus tähelepanelik olla ja võimalikke katseid takistada. Kuidas oli sellega tõeliselt lugu? Oma isiklikkude tähelepanekute ja kirjanduslikkude allikate põhjal võin järgmise kokkuvõtte teha.

Põrandaalused organisatsioonid, millede osa revolutsioonide ettevalmistamisel harilikult üle hinnatakse, olid Maailmasõja ajal teguvõimetud. Juhid olid kas välismaale põgenenud või Siberi kaugematesse kohtadesse välja saadetud. Võtame mõned nimed.

Stalin, praegune Venemaa juht, oli 1911. aastast saadik Turuhhanski maakonnas polaarvöö taga politsei valve all ja pääses sealt alles 1917. a. revolutsiooni tõttu. Lenin asus välismaale juba 1907. aastal ja toodi koos hulga kaaslastega Venemaale tagasi Saksa kuulsates plombeeritud vagunites alles aprillis 1917 (jõudis Petrogradi 17. IV 1917). Trotski tuli sama aja ümber Ameerikast.

Välismaal oli palju teisigi tuntud enamlasi, näit. Zinovjev, Aleksinski, Lunačarski, Litvinov; siis vähemlased Axelrod, Martov, Plehhanov. Ka sots.-revolutsionääre oli terve rida emigratsioonis, nende hulgas V. Černov. Paljud sotsialistlikud tegelased sattusid sõja alguks eriotstarbel välismaale ja nimelt 9. augustiks 1914 Viini kokkukutsutud Sotsialistliku Internatsionaali kongressi saadikutena. Kongress jäi sõjakuulutuse tõttu pidamata, kuid üle piiri läinud tegelased enam tagasi ei pääsenud. Kes aga kodus olid, võeti politsei poolt kinni ja saadeti Siberisse. Sotsialistlik ajakirjandus pandi keelu alla, koosolekute pidamine tehti võimatuks. Sõjaolude tõttu lakkas ka põrandaaluse kirjanduse üle piiri toimetamine. Isegi kirjavahetust ei saanud sõjatsensuuri tõttu pidada. Kõige selle juurde tuli veel, et suur osa Vene sotsialiste ja ka töölistmassid riigikaitse seisukohale asusid, nagu seda olid teinud Saksa, Prantsuse, Belgia ja teiste maade sotsialistide suur enamik. Sotsialistlik Internatsionaal lagunes. Mitmeid sadu Vene emigrante-sotsialiste, nii enamlasi kui vähemlasi, astus Prantsuse sõjaväkke. Ainult Lenin käputäie sõpradega jäi leppimatuks. Tema arvamuse järgi oli lüüasaamine väiksem pahe ja sõda tuli muuta kodusõjaks.

Kuid ta ei saanud ülalmainitud põhjusil sõja kestes ennast maksma panna. Isegi duuma enamlaste rühm (viis isikut koos enamliku keskkomitee liikme Kameneviga) ütles ennast Lenini poolt kättesaadetud teesidest lahti (novembris 1914). Sõjaaegset vene töölisliikumist iseloomustab nõndanimetatud „Sõjatööstuse komiteede“ töölisrühmade tegevus.

Need rühmad tekkisid järgmistel alustel: tööstuse

mobiliseerimisel sõja otstarveteks asutati 1915. a. mainitud „Sõjatööstuse komiteed“. Need olid suurtöösturite organisatsioonid. Kuid teatavad kodanlikud ringkonnad leidsid kohaseks ka töölisi kaasa tõmmata, et need mitte seltskonnast väljalülitatutena revolutsioonilisse meeleollu ei satuks, vaid oma esindajate kaudu komiteede tööst osa võttes sõjapidamise asjus ka teatud vastutust kannaksid. Töölisringkonnis tekkisid komiteedest osavõtu küsimuse ümber suured vaidlused ja lahkhelid. Radikaalsem osa töölikesindajaist kartis osavõtu puhul süüdistust sõjaõhutamises ja 15. okt. 1915 Petrogradi ringkonna valijameeste koosolek otsustas 90 häälega 81 vastu komiteesid boikoteerida. Kuid järgmine koosolek 12. dets. samal aastal otsustas tunduva enamusega (104 häälega 72 vastu) „Sõjatööstuse komiteest“ siiski osa võtta.

Keskkomitee juurde kuuluvasse rühma valiti ainult nõndanimetatud maakaitse seisukoha pooldajad. See rühm, mille esimeheks sai tööline Gvozdev, sekretäriks Bogdanov, tegutses ülemaalse töölikesindusena. Ta pidas kohapealsete rühmadega sidet, saatis nendele ülevaateid poliitilisest olukorrast ja korraldas oma liikmete ringsõite koosolekute pidamiseks. Seejuures hoidus ta viimse silmapilguni põrandaaluse mässuõhutamise pinna laskumast.

Kuidas seisukord revolutsioonilise plahvatuseni arenes, sellest allpool. Enne aga tuletame meelde nende sotsialistlikkude rühmitiste seisukohavõttu sõja küsimuses, mis seisid väljaspool „Sõjatööstuse komiteede“ töölikesindusi.

Nagu mainitud, oli põrandaaluste organisatsioonide tegevus sõja ajal soikus. Viieliikmeline enamlaste rühm duumas, mis oleks võinud olla mässuõhutamise keskuks, likvideeriti juba 1914. a. novembris Lenini teeside arutamise pärast kohtu alla andmise teel, hoolimata teeside vormilisest hülgamisest rühma poolt. Mehed saadeti Siberisse asumisele. Pärast seda jäi ainsaks sotsialistliku voolu esindajaks duumasse vähemlaste rühm Čeidse juhatusel.

Sõja asjus avaldasid mõlemad mainitud rühmad 8. augustil 1914. a. ühise deklaratsiooni, milles nad seletasid, et nad sõja vastu vaidlevad, kuid siiski sõjakrediitide otsustamisel erapooletuks jäävad, kuna nad ei taha, et neid ühe sõdiva poole, see on keskriikide (Saksa-Austria-Ungari) soodustamises kahtlustama hakataks. Sots.-dem. saadik Mankov, kes üldist kodurahu ja sõjakrediitide pooldamist soovitas, heideti vähemlaste rühmast välja. Vähemlaste duumaesinduse ei poolt-ega vastu-seisukoht kestis kuni veebruarini 1916, mil Čeidse rühma nimel deklaratsiooni avaldas, et vähemlased Zimmerwaldi konverentsi seisukohad omaks võtavad. Sellel avaldusel ei olnud laiemat vastukaja; ta jäi duuma seinte vahele.

Zimmerwaldi konverents ühes aasta hiljem Kientalis (mõlemad mainitud kohad on Šveitsi külad Berni lähedal) peetud sotsialistlikkude tegelaste koosolekuga on tähtsaks vahejaamaks sotsialistliku seisukohavõtu arenemisloos, kuna nendel konverentsidel formuleeritud teesid avaldasid mõju ka Vene revolutsiooni sihimääramisel. Peatume seepärast nende konverentside ajaloo juures.

Nagu ülal juba märgitud, lagunes Sotsialistlik II Internatsionaal Maailmasõja puhkemisest seetõttu, et temasse kuuluvad sotsialistlikud parteid sotsiaalpatriotliku (enamlaste väljend) seisukoha omaks võtsid ja ühes kodanlike rühmitistega igäüks oma isamaad kaitsema asusid. Ilma säärase seisukohavõtuta poleks hiiglavägesid välja saata ja nende seljataga määratud sõjatööstuse aparati käigus hoida saadud. Otsustavaks sündmuseks selles mõttes oli Saksa sotsiaaldemokraatliku riigipäeva-rühma sõjakrediitide poolt hääletamine 4. aug. 1914 (kolm päeva pärast sõjakuulutamist Venemaale ja päev pärast sõjakuulutamist Prantsusmaale). Zimmerwaldi konverents, mis peeti 6.—8. augustini 1915, oli mõeldud uue internatsionaali asutamiskoosolekuna.

Koos on seal olnud 38 (teistel andmetel 42) inimest, seega arvuliselt väike grupp. Vanadest parteidest on

esindatud olnud ainult Vene, Poola, Itaalia, Bulgaaria ja Rumeenia sots.-dem. (viimased kolm riiki olid siis veel erapooletud), kuna teistest maadest olid tulnud ainult opositsioonirühmitiste esindajad. Vene tegelastest on sellest konverentsist osa võtnud 14 inimest, nende hulgas Lenin, Zinovjev, Radek, Rakovski (Rumeenia sots.-dem. esindajana), Trotski, Axelrod, Martov, Černov, lätlane Behrsin ja terve rida Poola sots.-dem. (Varski, Lapinski jt.). Eestlased on puudunud. Konverents on kandnud sotsialistlikkude tegelaste, peamiselt emigrantide nõupidamise ilmet. Mõjurikkaid organisatsioone ei näi osavõtjail selja taga olnud olevat.

Äärmist radikaalset joont on konverentsil pidanud Lenin seitsme kaaslasega. Tema seisukoht on olnud: tunnustada sõjas lüüasaamine „vähemaks paheks“ ja asuda kodusõja organiseerimisele. Lenini peatoetajaks on olnud sakslane Liebknecht, kes ise küll konverentsile polnud ilmunud, vaid ainult kirja saatnud, milles olnud öeldud: „Mitte kodurahu, vaid kodusõda!“ Kuid konverentsiliikmete suur enamik (30 inimest) ei ole oma radikalismist hoolimata säärase seisukohaga nõustunud ja pikkade vaidluste järele vastuvõetud manifestis on ainult öeldud, et Maailmasõda on imperialistlik ja isamaakaitsemise seisukoht vale. Meile on tähtis ära märkida, et selles manifestis seisis hiljem kuulsaks saanud vormel: „Sõda tuleb kohe lõpetada ja rahu teha ilma anneksioonideta (maadevõtmiseta) ning kontributsioonideta (sõjatasudeta) rahvaste vaba enesemääramise õiguse alusel.“ Seda meelde tuletades on oluline tähelepanu juhtida sellele, et president Wilsoni rahuläkitustes 12. dets. 1916 ja 22. jaan. 1917, mis olid hilisemad avaldused, oli küll ette pandud teha rahu ilma võiduta ja maadevõtmiseta, kuid rahvaste enesemääramise põhimõtet nendes väljendatud polnud. Ka tema kuulsates 14 punktis 8. jaan. 1918 ei ole rahvaste enesemääramise õiguse iseseisvat klauslit, vaid ainult kümnendas punktis on öeldud, et Austria-Ungari rahvastele „peab kõige laiem võimalus antama autonoomseks arenemiseks“, ja viimases (14-ndas) teesis, mis puudutab Rah-

vasteliidu asutamist, räägitakse üldisest rahvaste ühin-
gust, kuhu kuuluksid nii suured kui väikesed rahvad.

Arvatavasti kümnendat punkti arvesse võttes Lloyd
George Versailles' rahukonverentsil rääkiski eestlaste
rõhumisest austerlaste (!) poolt, kuna mujal rõhutud rah-
vaid ei pidanud olema. Venemaa rahvaste enesemää-
ramise õigusest ei seisa Wilsoni punktides midagi. *)

Eesti iseseisvuse taotlus rajanes seepärast ideolo-
ogiliselt ainult Zimmerwaldis formuleeritud ja 15. nov.
1917. a. enamlike rahvakomissaride nõukogu otsu-
suga Venemaa suhtes seaduseks tunnustatud põhi-
mõttel.

Kientali konverentsist 24.—26. apr. 1916. a., mis oli
Zimmerwaldi järg, on võtnud osa 43 inimest. Tema
isikuline koosseis on tunduvalt erinenud eelmistest.
Vastuvõetud resolutsioonis on korratud Zimmerwaldi
konverentsi seisukohti, ainult vähe radikaalsemal kujul.
Lenini teese pole siingi täielikult aktsepteeritud. Muu-
seas olevat ta ette pannud tunnustada rahvaste enese-
määramise õigust kuni senisest riigist lahkulöömiseni.

Ülaltoodust näeme, et sotsialistlikud ringkonnad olid
oma suures enamikus kuni 1917. a. alguseni revolutsioo-
ni õhutamises väga tagasihoidlikud, välja arvatud vähe-
arvuline Lenini grupp.

Kuidas seisukord Venemaal arenes 1917. a. pöördeni,
sellest arusaamiseks on vajalik meelde tuletada sõja-
sündmusi ja teisi sotsialistlikule *resp.* enamlikule kihu-
tusele takistavalt või soodsalt mõjuvaid asjaolusid. Võ-
tame kõigepealt sõjasündmused.

Maailmasõda algas Venemaale õnnetult. Ida-Preisi-
maale sissetunginud väed said 26.—31. augustini peetud
Tannenbergi lahingus hävitavalt lüüa. 6.—13. sep-

*) Sakslased väidavad, nagu oleks Wilson hiljem 14 punktile
veel 4 punkti juurde lisanud, kus ta üldisel kujul rahvaste enese-
määramise õigust tunnustanud. See olnud aga 4. juulil 1919.
a., s. o. peale Versailles' lepingu allakirjutamist (28. VI 1919)
Mount Vernonis peetud kõnes.

tembrini 1914 purustati kindral Rennenkampfi Tannenbergi juurde hilinevad väed Masuuri järvede piirkonnas. Praegumainitud lüüasaamised mõjusid masendavalt. Julgustust pakkus Marne'i lahingu (5.—12. sept.) kaotus sakslaste poolt, mida venelaste sissetung Ida-Preisimaale Saksa vägede sidumisega oli soodustanud. Eesti rahvas oli mainitud lahinguist isiklikel põhjustel riivatud: tuhandeid eesti mehi jäi Tannenbergi väljadele ja Masuuri soodesse; hulk suguvendi langes vangi. Rõõmustavamad teated tulid Austria-Ungari frondilt: Vene väed vallutasid 3. sept. Lembergi (Lvovi) ja septembri keskel algasid austerlased üldist taganemist Karpaatide suunas. Przemysli kindlus piirati. See-eest tungisid sakslased lääne poolt Poolamaale sisse ja jõudsid 6. oktoobriks Visla jõe juurde. Kuid 18/19. oktoobri ööl pidid nad siiski Varssavi alt taganema ja 27. okt. tõmbusid kogu liinil tagasi. 1. novembril nimetati seetõttu Tannenbergi lahingu võitja Hindenburg kogu Saksa idafrondi ülemjuhatajaks. Venelaste ülemjuhatajaks oli suurvürst Nikolai Nikolajevič sõja algusest kuni septembrini 1915. Novembris 1914 peeti nõndanimetatud Lodzi suurlahing koos võitlustega kogu liinil, ilma et kumbki võitlevatest pooltest lõplikult lüüa oleks saanud. Venelased pidid aga kogu aeg Saksa tehnika ülekaalu määratute inimohvritega tasakaalustama. Venemaa oma inimreservidele vaatamata oli hädaohus verest tühjaks joosta. Hindenburgi andmetel on Vene väed 1914. a. oktoobri-novembri lahingutes kolmekordses arvulises ülekaalus olnud. Nõukogude-Vene andmetel oli Vene suurtükivägi Maailmasõja algul 30% Saksa omast nõrgem, sõjamoona suhtes aga vististi kümnekordselt. Lippude alla kutsutud meestehulkadele ei jätkunud isegi püsse, nagu muuseas märgivad Inglise vaatlejad.

1915. aasta oli Vene vägedele eriti raske, sest sakslased katsusid iga hinna eest Venemaad lõplikult purustada, et jõudusid läänerinde tarvis vabaks saada.

7.—22. veebruarini teostus nõndanimetatud Masuuri järvede talvelahing, mis lõppes Vene 10. armee osalise hävimisega Augustovo metsades. 100 000 vangi jäi sakslaste kätte, palju suurem oli surnute ja haavatute arv. Seevastu löid venelased lõunas tagasi Przemysli kindluse vabastamiseks ettevõetud austerlaste pealetungi ja Przemysl langes 22. märtsil. Kuid 1. maist kuni sügiseni kestnud võitlustes olid venelased sunnitud kõik võidetud Austria maa-alad tagasi andma ja kogu Poolamaa ühes Leedu piirkonnaga ja Kuramaa Väinani vaenlaste kätte jätma. Rindejoon läks 1915. a. lõpul umbes praegust Poola idapiiri mööda ja Daugavpilsist kuni Riiani piki Väina jõge. Venelased olid niiviisi määratud maa-alad, samuti oma nii väljaõppe kui distsipliini mõttes paremad väeosad kaotanud. Loomulikult oli ka osa suurtükiväge ja määratud hulgad varustust taganemisel vaenlase kätte jäänud.

1915. aasta rängad sõjalised kaotused sundisid ülemjuhataja vahetusele: septembris samal aastal võttis keiser Nikolai II ise ülemjuhatus nimeliselt enda kätte, et oma isevalitseja autoriteediga rahva ja sõjaväe peale meeoleu hoidmise mõttes mõju avaldada.

Saksa väejuhtide mälestustest on näha, et saksa kindralstaap venelaste moraalset ja sõjalist kokkulangemist juba 1915. a. kestel on oodanud. Kui see oleks sündinud, siis oleksid sakslased Maailmasõja võitjad olnud. Venelased pidasid tegelikult kaks aastat kauem vastu ja see olnud sakslaste õnnetus, sest vaheajal olid liitlaste jõud kasvanud „mõõtmatuseni“, eriti noorusliku ja tööstuslikult arenenud Põhja-Ameerika Ühendriikide sõttaastumise tõttu (Hindenburg, Aus meinem Leben, lk. 102).

Hoolimata kõigist kaotustest teostasid venelased 1916. a. veel ühe suurejoonelise sõjalise operatsiooni: 4. juunil murdis kindral Brussilov lõunarindest läbi ja paiskas umbes kahemiljonilise Austria-Ungari väe segi, saades 200 000 vangi. See operatsioon päästis Verduni, kuna sealt hulk Saksa divisjone (17) „augu toppimiseks“ Austria väerinnale pidi toodama (vt. kindral E.

Kabisch, Verdun. Wende des Weltkrieges). Venelased ise aga kaotasid 1916. a. suvistes lahingutes kokku umbes miljon meest. Kui palju miljoneid Venemaa kogu Maailmasõja kestel kaotas, ei ole keegi lugenud. Mobiliseeritud oli 15—16 miljonit.

Poliitilises üldteoorias peetakse aksioomiks, et sõjas lüüasaanud rahvas oma valitsusele vastu hakkab ja mässu teeb. Mida raskem lüüasaamine, seda sügavam järgnev revolutsioon. Meil ei tule seepärast vaielda selle üle, kas enamlikku riigipööret oleks ära hoida saadud näiteks Lenini ja tema sõprade õigeaegse mahalöömisega, nagu seda vene emigrantide mõjul ka paljud eesti inimesed oletavad, vaid küsida, miks Venemaa sõjaline ja moraalne kokkulangemine, mille sümptomiks on revolutsioon, nii kaua viibis, sest 1915. a. lõpuks oli sõjaline seisukord selleks tõeliselt küps.

Hindenburg vastab seatud küsimusele arvamuse avaldamisega, et venelased vaimliselt ja moraalselt sugugi nii alaväärtuslikud polnud kui seda sakslased oletanud. Määratute väehulkade liikumapanek ja nende korduv uuesti võitlusvõimeliseks muutmine pärast ränki lüüasaamisi olevat tõenduseks, et vene rahvas, õigem Venemaa rahvad, tähelepanuväärseid riiklikke ja sõjalisi võimeid üles näitasid. Vene sõdurid, kes julgelt surma läinud, polevat ka sugugi enam see tapaloomade kari olnud, kellena nad näiteks Seitsmeaastases sõjas esinenud, vaid moodsaks sõjapidamiseks kõlvuline vägi, kes küll veel sakslaste tasemeni polnud tõusnud.

Sellele lisaks tuleb tähelepanu juhtida asjaolule, et kuigi Venemaa koosnes paljudest rahvuslikku iseteadvust omavaist rahvastest, riiklikud tsentrifugaaljõud kuni revolutsiooni puhkemiseni avaldusid minimaalsel määral. Tuletame meelde Poola ja Soome kui rahvuslikult kõige kaugemale arenenud üksuste seisukohavõttu. Eriti tähelepanuväärne on sõjajalus olevate poolakate käitumine.

Poolakaid kui arvurikast ühikut katsusid mõlemad võitlevad pooled avatleda. 14. aug. 1914, s. o. kohe sõja algul, avaldas Vene vägede ülemjuhataja suurvürst

Nikolai Nikolajevič üleskutse, lubades Poola riiki Vene ülemvalitsuse all jalule seada. 5. nov. 1916 kuulutasid sakslased omalt poolt välja Poola iseseisvuse. Varssavi kindralkuberner kindral Beseler olevat lootnud, et selle lubaduse tagajärjel, mille täitmine sõjalise seisukorra järgi paistis võimalik, poolakad sakslastele abiks välja panevad miljonilise sõjaväe. Sellest ei tulnud aga midagi välja, sest poolakad keeldusid Saksa huvides mobiliseerumast. Hoopis selle vastu, Saksa sõjaväes teenivad poolakad jooksid liitlaste poole üle, kus kindral Haller nendest divisjone moodustas, kes hiljem kodumaale tooduna 1920. a. lahingutes tähtsat osa etendasid.

Ainult Pilsudski oma leegionäridega asus juba sõja algul keskriikide poolel Venemaa vastu võitlema, kuid kogu tema tookordne vägi oli vähe üle tuhande mehe suur. Ta ei jõua oma mälestustes küllalt suguvendade loiduse üle pahandada, mis temale leegionide kujundamisel osaks saanud. Nagu ka poola ajaloolased *) ise märgivad, oli eriti Vene-Poolas saksavastane meeleolu ülekaalus. Roman Dmowski juhatusel töötav rahvuskomitee (*Komitet Narodowy*) taotles Poola riigi uuesti-ülesehitamist seoses Venemaa kui slaavi riigiga. Poolakad olid niiviisi Venemaa lammutamise asjus väga tagasihoidlikud. Niisama iseloomulik on soomlaste käitumine.

Et osa soome seltskonnast on täielikult venevaenuline, see oli teada. Soomemaad täitvate Vene sõjavägede survele ei saanud nad sõja ajal midagi muud ette võtta, kui saatsid noormehi Saksa sõjaväkke, kes Maa-ilmäsõja lõpul sealt tagasi tulles nõndanimetatud jäägritena kodusõjas osa etendasid. Arvuliselt oli neid tuhande mehe ümber. Soome vabadussõja ülemjuhatajaks 1918. a. oli aga Vene kindral Mannerheim, kes esialgu sakslaste maalekutsumise vastu olnud. Ja asjaolu, et umbes 100 000 „punast“ soomlast koos venelastega iseseisvuslaste vastu võitlemisest osavõtu eest mitmel

*) Henrik Moscicki koguteoses „Poola“, lk. 33.

viisil karistada said*), rääkimata lahinguis langenuist ja põgenikest, on tõenduseks, et venelastel ka Soomes sõpru, sakslastel vaenlasi oli. Olgu veel meelde tuletatud, et omal ajal Peterburis hulk soomlasi elas, kes venelastele liiga võõraks ei võinud jääda.

Ükski teine Venemaa alla kuuluv rahvas peale poolakate ja soomlaste keskriikidele abiks sõjasalku välja ei pannud. Hoolimata oma elanikkonna rahvuslikust mitmekesisusest oli seega Venemaa poliitiliselt monoliitsem kui näit. Saksa mõjualune Austria, kus tšehhid ja teised slaavi suguharud kohe sõja alguses riigiärandlikule seisukohale asusid. Isegi Balti parunid oma enamusel olid kuni revolutsioonini keisritruud, sest see oli nendele kasulik. Eestlased ja lätlased olid täiesti saksa-vaenulised, vähearvulised grupid välja arvatud. Sajad eesti noormehed läksid, lisaks sunniviisil mobiliseeritud kümnetele tuhandetele, vabatahtlikena sõtta, kuna läti rahvuslikud kütipolgud Tiruli soodes sakslastega ränki lahinguid löid. Venemaa rahvaste kokkukuuluvustunde oli üheks põhjuseks, miks Venemaa Maailmasõjas kauem vastu pidas kui vaenlased teoreetiliselt oletada võisid. On tähtis kõne-all-oleva nähte põhjusi määratleda.

Mul on 1905. aastast säilinud kirju ja märkmeid, millest nähtub, et Vene-Jaapani sõja ajal paljud, ka mina ise, *poražentsõ*, Venemaa sõjas lüüasaamise pool-dajad on olnud. Lüüasaamise tagajärjena loodeti vabamate olude tulekut, nagu see oli olnud näit. Krimmi sõja järel. Jaapanit siis Venemaale kardetavaks ei peetud: sõda oli ju puhkenud Hiina maa-alade jaotamise pärast. Saksa-Austria plaanid Maailmasõja väljakutsumisel sihtisid aga Euroopa-Venemaa jagamisele**), mille teostumine tähendas kogu senise Venemaa rahvaste olemistingimuste põhjalikku muutust. Seepärast

*) Soome kodusõja tekkimine on tähelepanuväärne, sest soomlased ei olnud sõja jalus ega võtnud mobilisatsiooni kaudu sõjast osa. Kodused vahekorrad Soomes olid ilma sõjata teravad, mis on erakordne nähe.

**) Vt. Bresti rahulepingut 3. III 1918.

poraženčestvo (lüüasaamise pooldamine) Maailmasõja ajal piirdus ainult vähearvulise fanaatikute (nagu Lenin) grupiga. Iga mõte Venemaa lüüasaamisest tundus isiklikust seisukohast hädaohtlikuna.

Lühidalt: Venemaa rahvaste kokkukuuluvustundel oli kõigepealt majanduslik aluspõhi. Loodusvarade poolest rikas ja majanduslikus arenemishoos maailmariik pakkus igale vähegi haritud ja hakkajale inimesele suuri väljavaateid elus edasisaamisel. Sakslaste jaoleilmumisel pidid need võimalused miinimumini vähenema.

Kõige selle juures tuleb meeles pidada, et ennesõja-aegsel Venemaal rahvuslik sallimatus oli minimaalne. Muulastele (peale juutide) ei tehtud venelaste poolt pea mingisuguseid takistusi riigiteenistuses või mujal edasipääsemiseks, välja arvatud juhud, kus separatismi arenemise kartusel kohalikke haritlasi sunniti mujale teenistusse minema. Isegi rahvuslik rõhumine, mille eestlased iseseisvuse väljakuulutamise motiiviks võtsid ja mille üle nüüd veel tagantjärele nutulaulusid kuuldavale lastakse, ei olnud nii hirmus; vähemalt eestlased ja lätlased ei tohi siin liialdada, sest nad küpsesid iseseisvusele Vene surve ajal.

Saksa arusaamist rahvuspoliitikast õppisime tundma 1918. a. okupatsiooni ajal.

Jättes kõrvale slaavi rassi ühistunde, mis loomulikult piirdus ainult slaavi suguharudega, peame tähelepanu pöörama veel ühele kõiki Venemaa elanikke ühendavale tegurile, see on vene kultuuri mõjule. Sellest rääkida paistab paradoksaalne, sest meil on harjutud venelasi kultuuriliselt alahindama.

Sakslaste järgi korratakse meil väljendust, et Venemaa olevat Aasia, see tähendab madala kultuuriga riik, mida „eurooplased“, see on sakslased, õigustatud on asumaaks tegema. Tõsiasi aga on, et Venemaa on tuhandeaastane maailmariik ja et vene teadus ning kunst, eesotsas ilukirjanduse ja muusikaga, olid kogu maailma kultuuriloomingu kõrgemale tasemele tõusnud ja avaldasid kõigisse kultuurrahvaise sügavat mõju. See

tõendab ilma pikemate seletusteta, et Venemaa rahvaid raskel ajal ka kultuuriline side koos hoidis. Vene kultuurimõju on ajalooline suurtegur, mida arvesse võtmata jätta oleks rumalus. Et vene kultuuris on Aasia elemente, pole tõeliselt mingi laitus. *Ex oriente lux*. Venemaa rahvahulkade tehniline Lääne-Euroopast mahajäänud olek ei ole tõendus vene kultuuri ja selle mõju olemasolu vastu.

Mis puutub saksa kultuurimõjusse Maaailmasõja ajal, siis osutus see, nagu teada, äärmiselt väikeseks. Sakslased ise oma entsüklopeedias märgivad, et 1914.—1918. aastani 30 riiki 1365 miljoni elanikuga nendele sõja kuulutanud, kuna keskriikide koalitsioon ainult neljast liikmest 155 miljoni elanikuga koosnenud. See oli tõepoolest erakordne isolatsioon, igatahes kultuurilooliselt tingitud. Ilmselt ainult võimupoliitilistel motiividel toimepandud kallaletung väikeriikidele (Serbiale, Belgiale), rahvusvaheliste lepingute paberilipakateks tunnistamine ja hoolimatu tehniliste abinõude tarvitamine vastaste purustamisel tegid sakslased muule maailmale lõplikult vastikuks. Nii venelased kui ka prantslased ja inglased lasksid endid ennem hulgana tappa kui alla andsid. *) Sakslaste raudrusikaga vehklemine osutus seetõttu tagajärjetuks. Kuid pöördume nüüd Venemaa sisemise pinge arenemise vaatlemisele, arvestades eespooltoodud asjaolude ja lähtekohtadega.

Riigi seisukord oli 1915. a. lõpul üldjoontes järgmine:

Moraalne surutus oli suure jõu omandanud selle tõttu, et miljoneis perekonnis oli lein. Majanduse alal kasvasid raskused. 15 kuni 16 miljonit töövõimelist meest olid oma tegevuse juurest ära kistud, mis tootmist takistas, kuna määratu sõjavägi erakorralisel hulgal tarbeaineid vajab. Seejuures oli Musta mere ja Balti mere blokeerimisega tarbeainete hankimine sisseveo kaudu miinimumini viidud. Poolamaa raudtedevõrgu vaen-

*) Hispaanlased ja hiinlased teevad nüüd sedasama. Õpetust sakslased ja nende õpilased võtta ei suuda.

lase kätte langemisega oli kogu endine varustuskorraldus segi paisatud, sest Venemaa raudteed olid välja arendatud majandusele vastava tervikliku süsteemina. Mainitud põhjustel tõusis elukallidus ja eriti suured linnad, eesotsas Petrogradiga, olid nälgajäämise hädahohus. Ja teada on, et revolutsioonid algavad harilikult näljamässudega.

Kõigi nende raskete olude keskel oli riigi alalhoiuks tähtis teguvõimsa ja rahva usaldust omava valitsuse loomine. Tegelikult kujunes midagi ebanormaalselt.

Veebruarist 1914 kuni veebruarini 1916, see on Maa-ilmastõja Venemaa suhtes kõige otsustavamal järgul oli peaministriks Ivan Goremõkin, üle 76 aasta vanune tagurlik vanamees, kes enam vajalist teguvõimet ega arusaamist oludest ei omanud. Nii duumas kui ka ajakirjanduses juhiti sellele tähelepanu. Tema järeltulijaks peaministri toolil oli 68-aastane Boris Stürmer (veebruarist — novembrini 1916). Et mainitud raukadest asja ei olnud ja keiser ise 1915. a. septembrist saadik frondil viibis, oli loomulik, et mingi kõrvalvalitsus pidi tekkima. Selleks osutus, nagu teada, keisrinna oma armualuse Rasputiniga. Viimane oli hobusevarguse ja huligaansuse eest karistatud harimatu Siberi *mužik* (talupoeg). Evides nähtavasti hüpnootilisi võimeid, oli ta haiglase troonipärija elupäästjana närvihaige või lihtsalt ebanormaalse keisrinna juures kõikvõimsaks isikuks muutunud. Lõpuks ei saadud enam ei ministreid ega kindraleid, samuti piiskoppegi ilma Rasputinita ametisse panna. Säärane seisukord ei jäänud isegi laiemale avalikkusele teadmatuks. Duuma oli ärevuses ja juba 1915. a. augustis kujundati seal nõndanimetatud edumeelne blokk, mis oma ülesandeks tegi valitsusvõimu uuele alusele seadmise *resp.* parlamentaarse riigikorra saavutamise. Tekkisid kokkupõrked keisrinna toetava valitsuse ja opositsiooni vahel, millest teated kandusid väljapoole. Kuid normaalsed abinõud ei aidanud, nii et skandaalne seisukord lahenes Rasputini tapmisega 16/17. dets. ööl 1916. Tapjad ei olnud revolutsionäärid, vaid keisri õetütre mees vürst Jussu-

pov, suurvürst Dimitri Pavlovič ja parempoolne duuma-saadik Puriškevič. Keiser ja keisrinna lasksid „sõbrale“ hingepalvet pidada ja saatsid lilli. Mitte kõige vähematki sündsusetunnet ega arusaamist riigivõimu autoriteedi ülalhoidmise tingimustest ei avaldanud sellel puhul viimsed Venemaa isevalitsejad.

Veriste lahingute ja suurte maa-alade kaotus koos rasputiniaadiga olid sündmused, mis inimesi võimude vastu vihale võisid ajada. Mina kuulsin kõigest ligemalt juba 1916. a. algul oma Põhja-Abi ülemuse, duuma liikme kadunud dr. Raamoti kaudu. Loomulikult oli rahvaesindus see, kes korraloomisel ennast maksma pidi panema.

1916. a. suvel käisin vannutatud advokaadi seisusesse vastuvõtmise puhul Petrogradis, sest Tartu kuulus siis Petrogradi kohtupalati juures oleva nõukogu alla. Linn, mida varem korduvalt olin külastanud, paistis veel rahulikuna. Süüa võis takistamata saada. Külastasin ka Tauria paleed, et ajakirjanduse kaudu kuulsaks saanud duuma tegelasi näha ja meeolelu tähele panna. Seletusi andis saadik Oraš.

Istungit juhatasid vaheldumisi esimees Rodzjanko ja tema abi Protopopov, kes mõlemad sündmuste keerises varsti suurtegelasteks muutusid. Rodzjanko oli kehaehituselt, raskekaalu-mees, kuna Protopopov vastandina oli pikk ja painduv härra. Juhatas koosolekut hästi ja ma ei saanud hiljem, kui vastased teda maha tegema hakkasid, kuidagi enesele ette kujutada, et ta poole aruga võis olla. Tuntud meestest esinesid Čeidse ja parempoolsed Samõslovski, Markov II ja Puriškevič. Teisi ei mäleta. Erilist ärevust duumas silma ei paistnud. Koosolekult väljudes vaatasin Tauria (nüüd Uritski) lossi ja mulle tuli meelde, et see hoone on ajastu mälestis, mil teine Saksa printsess Vene troonil endale Venemaa arvel palju lubas. Tauria palee ehitati teadupärast keisrinna Katariina II poolt (1782) kingituseks tema armualusele G. Potemkinile (Tauria vürstile). Ja jälle, mõtlesin, on Venemaa Saksa printsessist keisrinnaga ja tema armualustega hädas!

Sama 1916. a. sügisel tekkis ärevus peaminister Stürmeri poolt ülestõstetud eraldirahu tegemise küsimuse pärast. Stürmer oli saksa nime ja päritoluga mees, mistõttu levis arvamine, et sakslased teda ja keisrinnaat koos Rasputini kambaga kasutavad Venemaa reast väljalöömiseks. Eriti Rasputinist oodati kõike, sest tema ümber olid igasugu kahtlased tüübid liikumas. Hakati avalikult riigiäraandmisest rääkima. Iseenesest oli eraldirahu küsimuse kaalumine riigi sõjalise ja seesmise seisukorraga arvestades vajalik. Kuid valitsus ja keisrikoda olid iga usalduse kaotanud, nii et nad ka põhjendatud abinõusid tarvitusele võtta ei saanud. Stürmer pidi seetõttu novembris ametist lahkuma ja tema asemele nimetati teedeminister A. Trepov, kes aga ainult kuu aega sai ametis olla: ta vallandati 27. detsembril ühenduses Rasputini tapmislooga. Viimne keiserlik peaminister oli vürst Golitsõn, kelle revolutsioon ära pühkis.

Kangeks meheks valitsuses oli 1916. a. septembrist alates siseminister Protopopov. Ta mängis keisrinnale toetudes diktaatorit ega hoolinud ministrite nõukogustki politseiliste abinõude tarvituselevõtmisel. See viis plahvatuseni. Kuna valitsemise-korralduses midagi ei muutunud, ent majanduslik olukord üha raskenes, rääkimata sõjalisest seisukorrast, halvenes meeolelu päev-päevalt üle kogu maa. Mul on meeles, kuidas näit. Tartus ministritevahetuse puhul valitsuse kerilauast räägiti ja duuma vaheleastumise jutule lootusetult käega löödi. Petrogradi töölistkond, samuti ka pealinnas asuvad väeosad, kes kõike ligemalt tähele panna võisid, pidid paratamatult ärevusse sattuma. Putilovi töölistkond saatis duuma esimehe juurde saatkonna (jaanuaris 1917), et tööliste nõudmisi teatavaks teha. Protopopov hakkas vastuseks sellele läbiotsimisi, areteerimisi ja väljasaatmisi toimetama. See põhjustas streike ja lõpuks tekkisid toitlusrahutused, mis võtsid poliitiliste demonstratsioonide iseloomu. Kõigi nende sündmuste surve all avaldas Sõjatööstuse Keskkomitee töölistkonnale 16. veebr. 1917 üleskutse massdemonstratsiooniks

duuma ees, mille eesmärgi kohta üleskutses järgmist oli öeldud:

„Isevalitsuse kõrvaldamine ja riigi täielik demokraatiseerimine on nüüd ülesanded, mis otsekohe tulevad teostada. Ainult võitluses organiseeritud rahvale toetuv ajutine valitsus võib maa käesolevast ummikust välja viia ja lõplikust kokkulangemisest päästa, poliitilised vabadused kindlustada ning rahu saavutada, mis on vastuvõetav nii proletaarlikule Venemaale kui ka muude maade tööliskonnale.“

Iga objektiivne ajaloolane peab tunnustama, et see oli päriselt kodanlik programm, milles väga oli rõhku pandud Venemaa kokkulangemise eest hoidmisele. Töölislalt ei võidud ometi nõuda, et nad mustasajalist isevalitsust kaitsma oleksid hakanud, kuna selle viimsed esindajad isegi kodanliku seltskonna arvamise järgi lootusetult blameeritud olid. Duuma ees demonstreerimine oli, nagu hiljem selgus, sellele võimu pakkumine.

Kõne-all-oleva üleskutse avaldamise eest võeti mainitud rühm 9. veebruaril vahi alla, millele järgnesid revolutsioonilised sündmused. Protopopov seadis kardavoid kuulipildujatega katustele revolutsioonilisi hulki maha võitlema. Ühtlasi avaldas valitsus 11. märtsil laialisaatmise käsu (Golitsõni allkirjaga) duuma suhtes, kus teostusid teravad väljaastumised valitsuse vastu. Et näha oli võimu täielikku kokkulangemist, otsustas duuma, kuigi küll oma teguviisi häbenedes, sest vastav koosolek on peetud Tauria palee kõrvalsaalis, et koosolekule eraviisilise nõupidamise ilmet anda, mitte laiali minna, valides oma keskelt ajutise komitee, kes tarbekorral valitsuse ülesanded enese peale pidi võtma. See otsus andis duumale revolutsioonilise asutise aupaiste ja sõjaväeosadki teatasid oma üleminekust tema käsutusse. Tõelist võimu käsutavaks asutiseks muutus aga Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu, mis oma esialgsel kujul moodustati duuma sots.-dem. rühmast (Ceidse ja Skobelevi juhtimisel) ning juba mitmel puhul mainitud Sõjatööstuse Keskkomitee töölisrühmast (Gvozdevi ja Bogdanovi juhtimisel, kes revolutsioonilise

surve tõttu vangist vabastati). Kokkuleppel Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukoguga kujundas duuma Ajutise Valitsuse vürst Lvoviga eesotsas. 15./16. märtsi ööl kirjutas Nikolai II, keda enam Petrogradi ei lastud, troonist lahtiütlemise manifestile alla.

Kokkuvõttes oli revolutsiooni alguks Vene riigi seisukord järgmine:

1. Sõda oli pooleli kaotusseisus Venemaal.
2. Valitsusvõim oli tema kandjate kõlbelise ja vaimse alaväärtuslikkuse pärast kokku varisenud.
3. Sõjavägi oli lüüasaamise ja ränkade kaotuste tõttu moraalse kokkulangemise seisukorras.
4. Riigi majanduslik olukord oli katastroofiliseks muutumas.

Säärasest seisukorrast polnud väljapääsu ilma suurte ühiskondlikkude vapustusteta. See tõde ei ole Vene emigrantidele, see tähendab toliaegse valitseva kihi esindajatele, selge veel praeguseni. Järgnevast sündmustearengust ülevaate omandamiseks on vajalik meelde tuletada uute juhtivate tegelaste seisukohavõttu tähtsamais küsimusis.

Petrogradi Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu kuulutas oma üleskutses kõigile maailma rahvastele 27. märtsist 1917 Vene revolutsiooni ideeliseks lähtekohaks Zimmerwaldi konverentsi teesi: „Sõda tuleb kohe lõpetada ja rahu teha ilma anneksioonideta (maadevõtmiseta) ja kontributsioonideta (sõjatasudeta) rahvaste vaba enesemääramise õiguse alusel.“ Seda üleskutset võis Venemaa kasuks väljamõeldud kavalaks propagandavõtteks pidada, sest sõjaline seisukord laskis eeldada, et anneksioonid ja kontributsioonid Venemaa arvele kantakse, mida Bresti lepinguga tehti. Ettepanekuga 9. aprillist sama nõukogu nõudis Ajutise Valitsuse ühinemist tema deklaratsiooniga. Ligi kuuajalise mõtlemise järele teatas Ajutine Valitsus 1. mail liiduriikide valitsustele, et ta nõus on mainitud tingimustel rahu tegema. 3. mail saatis aga välisminister Miljukov, muidugi kolleegide nõusolekul, selle teadaande täienduseks

noodi, milles seletati, et kõne-all-olevast deklaratsioonist tuleb aru saada kui „kogu vene rahva tahteavaldusest sõda võidurikka lõpuni viia“ ja et Ajutine Valitsus kõiki lepingulisi kohustusi liitlaste vastu tahab täita. Miljukovi kirja avalikkusele teatavaks saamine tekitas tööliste ja sõdurite ringkonnis pahameeletormi ja pärast hiiglaslikku meelevaldust, millest umbes 100 000 inimest osa võttis, olid välisminister Miljukov ja sõjaminister Gučkov sunnitud ametist ära astuma. Sõja- ja mereministriks sai 10. mail Kerenski, 20. juulil ka peaministriks. Miljukovi kiri oli hädaohtlik eksisamm, sest ta andis radikaalsetele elementidele võimaluse süüdistada Ajutist Valitsust kahekeelsuses ja imperialistlikus maadeahnitsemises. Sisuliselt oli ta eelmise rahudeklaratsiooni tühistamine. Miljukovi võib vabandada liitlaste survega jne., kuid tõsiasi jääb siiski, et Ajutine Valitsus kirja heaks kiites veel selles suhtes teadlikuks polnud saanud, et sõjatüdinenud rahvamasse ja sõduritehulki ainult mingi erakordse mõjuavaldusega, näit. sakslaste Venemaa tükeldamise plaani ja hiiglasuure kontributsiooni nõudmise (nagu need hiljem Brestis esitati) avalikukstegemisega võis sundida viimast jõudu kokku võtma. Ka rahvusvaheliselt mõjus Miljukovi kiri halvasti. Wilsoni punktid näitavad, et Petrogradi Nõukogu üleskutse diplomaatiliselt sugugi väärtusetu polnud. Rahvad olid kõik sõjast väsinud. Et tööliste ja soldatite saadikute nõukogud Venemaad sakslaste söödaks ei kavatsenud jätta, seda tõendab 16. juunil üle 800 inimese osavõtul peetud I Ülevenemaalise Nõukogude Kongressi seisukohavõtt. Enamlaste partei keskkomitee liige Kamenev tegi seal suures vähemuses (1:7) olnud enamlaste nimel järgmise ettepaneku:

„Kuna meie sõjaväe desorganiseerimise vastu oleme ja tema kui revolutsiooni kaitsevalli löögivõime alalhoidmist tarvilikuks peame, kutsume meie kõiki töölisi ja soldateid üles oma kohtadel vastu pidama ja organisatsioonilist distsipliini alal hoidma.“

Vastuvõetud resolutsioon, mille hääletamisel enamlased jäid erapooletuks, pani veel rohkem rõhku distsip-

liini säilitamisele, kuid sisuliselt enamlaste omast ei erinenud.

Ka Ajutise Valitsuse toetamise otsus võeti peaaegu ühel häälel vastu. Tingimuseks oli, et valitsus välja kuulutatud programmist kinni peaks. Lõplikkude seisukohtade tõttu tõsteti üles enamlaste ja vähemlaste ühinemise küsimus. Kongressi mõõdukus osutus aga hädaohtlikuks selles mõttes, et tekitas illusioone Venemaa vastupanujõu suhtes.

Ajutise Valitsuse saatuse otsustas Kerenski õhutusel ettevõetud pealetung Austria rindel, mis algas 1. juulil. Läbimurre õnnestus, kuid 19. juulil alanud vastupealetungiga paisati venelased tagasi. See kaotus ühes valitsuse süüdistamisega imperialistlikkude eesmärkide taotlemises demoraliseeris Vene sõjaväe lõplikult. Lepikkuse meeoleu kadus ka tagalas. Närvid olid läbi.

Poliitilisel arenil tungis esile kodusõjageenius Lenin, kes hulkade sõjaväsimust ja üleelatud kannatuste tõttu kergesti lõkkele löövat ühiskondlikku vaenu, mille kuhjumise eest isevalitsuslik tagurlus oli hoolitsenud, võimulepääsemiseks ära kasutama hakkas. Lenin seadis üles nõuded: 1) väline sõda kohe lõpetada, 2) halastamatu kodusõja kaudu võim proletariaadi kätte võtta, 3) kõik varandused rahva omaks tunnustada.

Need nõuded, mille täitmisel ühtegi tingimust üles ei seatud, vastasid hulkade ürginstinktidele. Sõda oli sõdurite silmis mõttetuseks muutunud. Kodusõda tähendas kättemaksu kannatuste eest ja varanduste ülevõtmise teostamine seati lihtsamalegi mõistusele arusaadavale alusele: röövi röövitud! Leninit üle pakkuda polnud enam kellelgi võimalik. Lisan juurde, et minu äranägemise järgi krahh ka ilma Leninita oleks tulnud, sest Lenin ei jälginud kodusõja õhutamisel mingit kaugelenägevat teooriat, vaid väljendas ainult hulkade tundeid. Marksismil polnud Lenini kodusõjaga muud ühist kui klassivõitluse põhimõte, mis „Kommunistlikus manifestis“ on mõeldud organiseeritud masside distsiplineeritud tegevusena, oli sobivaks ettekäändeks hoolimatu segilöömise arendamisel. Ainult anarhisti

Bakunini kuulus postulaat: „Meie ei karda anarhiat, meie kutsume teda kindlas usus, et sellest anarhiast, s. o. rahva eluinstinktide vabast avaldusest peab kujunema vabadus, sarnasus, õiglus, uus kord ja see jõud, mis murrab reaktsiooni,“ vastas Lenini „klassivõitluse“ iseloomule. Teissugune klassivõitlus polnud Vene oludes ka mõeldav. See oli jumala karistus pattude eest. Vene valitsevad klassid olid riigi katastroofini viinud ja pidid selle eest nuhelda saama. Hädaohu silmapilgul ei olnud nendel hulkade kaasatõmbamiseks mingit ideed ega kerkinud nende hulgast esile suuri juhte. Kes ennast maksma panna katsusid, olid ainult sõjatehnikud (Kornilov, Kolčak, Denikin), seejuures poliitilise pimedusega löödud. Vene parempoolsete tagurlus oli nii sama sügav kui Lenini radikalism.

Revolutsiooni alguse elasin üle Tallinnas, kuhu aastavahetusel olin kolinud vann. adv. R. Eliaseri tegelikuks abiks. Viimane ise asus „Tallinna Teatajat“ toimetama. Ma olin omal alal alles algaja ja seepärast oli tegemist, et suure koormatusega büroo asjaajamist korras hoida. Ka mõned teised poliitika alale läinud advokaadid, näit. J. Jaakson, andsid asju mulle edasi. Vaatlesin sündmusi seepärast esialgu kõrvalt, ainult juhuslikult oma seisukohti avaldades.

Revolutsioon Tallinnas algas tegelikult 2/15. märtsil duuma esimehe Rodzjanko telegrammi teatavakssaamisega, et kogu endine ministritenõukogu valitusest „eemale tõrjutud“ ja et võim „praegusel ajal“ Riigivolikogu (duuma) Ajutise Komitee kätte läinud. Sellele järgnes teade, et endised ministrid vahistatud. Pööre pidi sündinud olema 27. veebr. / 11. märtsil, see on 4 päeva varem.

Vististi kella 10 paiku mainitud päeva hommikul läksin kadunud J. Vilmsi ja paari teise tuttava saatel välja vaatama, kuidas rahvas teadetele reageerib. Viruvärava mäe vastas turu ääres oli salkkond inimesi koos, kellele keegi mees lumehunniku otsast kõnet pidas. Kui ma õieti mäletan, ta kutsus enamlastega ühinema. Liikusime edasi. Samasuguseid rahvakogumisi

oli ka mujal. Kusagil hakkas orkester marssi mängima, nähtavasti teostus mingi rongkäik. Mõne tunni ümberlonkimise järele pöördusin väsinult tagasi oma korterisse Narva maanteel nr. 15. Varsti kihutas linna sihis mööda mingi ratsaväerühm. Mõne minuti pärast kostis linnast laskmist ja siis kihutas sama rühm hooga Narva maanteed mööda tagasi, kuid mõned hobused olid ratsanikud kaotanud, mõnel ratsanikest polnud enam mütsi peas. Läksin jälle uulitsale ja varsti levis teade, et kokkupõrge olnud „Paksu Margareeta“ vangimaja juures ja et vastastikusel tulistamisel merekindluse ülem admiral Gerassimov haavata saanud. „Paksu Margareeta“ kohalt tõusis suitsupilv.

Muid kokkupõrkeid, peale ülalmainitu, minu mälestuse järgi vana võimu pooldajate ja uute jõudude vahel Tallinnas ei olnud. Isevalitsus nagu sulas ära. Politsei kadus uulitsatelt ja tema nimetuski langes põlguse alla. Politsei ja sandarmivalitsuse kantseleisid hakati rüüstama, aktid rebiti tükkideks ja visati uulitsale. Nägin ise, et mitmes kohas tänavakivid olid kaetud paberiprahiga. Kes seda lõhkumist teostas, jäi selgusetuks. Varsti levisid teated, et sandarmivalitsuse aktide kaudu mitmed töölis- ja seltskonnategelased kui „agendid“ paljastatud. Avaldati lehtedes pikk nimekiri. Peale politseijaoskondade rüüstati ka kohtuid. Sama päeva õhtul assisteerisin Tallinna ringkonnakohtu ja Peeter Suure merekindluse sõjaringkonnakohtu (asus praeguse Laenupanga maja kohal seisvas hoones) aktide ja raamatute põletamise juures. Tuleriidad olid uulitsal ja sünged relvastatud tüübid pidasid juures vahti, et keegi midagi ei päästaks. Ainult poisikesed olid mõne seaduseraamatu ära toonud. Mäletan, et keegi rohelisega kanditud mundris noormees (pidi olema konservatooriumi õpilane) ringkonnakohtu aknaist esialgu akte ja raamatuid, hiljem ekstaasi sattudes ka kirjutusmasinaid ja üldse kõike, mis käe alla sattus, alla loopis. Öhtu eel pandi ka Toompea vangla põlema. Ka teised vanglad ei jäänud puutumata, kuid mäletatavasti nad täiesti maha ei põlenud.

Linnas ümber liikudes ja ennast rongkäikude hulka segades ma katsusin nendest osavõtvate inimeste meeleolu tähele panna. Esialgu valdas kõiki hõisketunne, nagu oleks mingisugusest luupainajast lahti saadud. Tsaarivalitsus oli enese üldiselt vihatavaks või põlatavaks teinud. Kuid vangimajade põlemapaneku ja politsei uulitsatelt kadumise järele tekkis ebakindluse tunne ning igasugu seltskondlikud asutised, ka kohe-
kujundatud Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu ja Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Partei Tallinna Komitee (s. o. enamlaste esindus) avaldasid järgnevatel päevadel üleskutsed korrasäilitamiseks. Kardeti, et vangimajade, politsei- ja kohtuasutiste rüüstamine võib vangist vabaks lastud kriminaalsete tüüpide kaasabil muuta üldiseks rüüstamiseks ja tulesüütamiseks. Katseid röövimisele üle minna oli. Samal 15. märtsil kesköö paiku huvi pärast linnas liikudes, et revolutsiooni arengu kohta tähelepanekuid koguda, märkasin Viruvärvas kolme meest, kellest üks oli madruse vormis, ühe kullasepaäri ukse kallal töötamas: murdsid sisse. Keegi möödamineja üliõpilane hakkas „seltsimehi“ noomima, miks need säärase revolutsiooni teotava võttega välja tulnud. Madrusest lukulõhkuja vastas lühidalt: *Prohhodite!* (Minge edasi). Mina olin enesele kusagilt püssi hankinud, sest öösel tänavail liikumine oli hädaohtlik, seepärast kaalusin, kas ma ka mitte vahele ei pea astuma. Kuid siis tuli meelde sõjateenistuses saadud õpetus, et linnas patrulleerides peab vaheleastumise puhul alati võimalikult kaaluma, mis tagajärjed sellel olla võiksid, eriti, kas see suuremat ärevust ei tekita. Mina olin eraisik ja teadmata oli, kuidas sissemurdmine organiseeritud. Võib-olla oli tegemist suurema jõuguga. Pidi valmis olema vastastikuseks tulevahetuseks. Mõtlesin ka lõpuks, et juudist ärimees on kulla ja hõbeda arvata-vasti kindlamasse kohta viinud. Sammusin edasi. See oli ka ainus selletaoline juhtum, millele jaole juhtusin.

Rongkäikudest mäletan üht suuremat, millest osa võttis määratu hulk inimesi, nende seas ka palju sõdu-reid püssidega, ja mis lõppes õhtul pimedas. Mis puhul

ta oli organiseeritud, ei ole enam meeles. Meeleolu oli rahulik, koguni pidulik, kuid selgesti võis tähele panna, et kokkutulnud inimesed kuulusid proletaarlike kihtide hulka. Jõukam ollus oli loomusunniliselt eemale jäänud: revolutsioon oli sisuliselt sihitud nende vastu.

Kõige suuremat sensatsiooni sünnitas keiser Nikolai II troonist loobumise teade, mis 3/16. märtsil Tallinna jõudis. See oli juba midagi rohkem kui valitsuse vahetus. Sel puhul olid Tallinna sõitnud duuma liikmed Mankov ja Jevsejev, kes raudteejaama rōdult rahvale rahustavaid kõnesid pidasid. Mulle tundus, et kuulajad nagu uimastatuina nende juttu kuulasid. Päralejōudnud teated olid liiga ebaharilikud ja iga mõtleja inimene pidi enesele ütleva, et ega veel sellega ei lõpe!

Revolutsiooni tõttu muutusid kõik senised võimused harilikult surelikult vastu viisakamaks ja vastutulelikumaks. Ma ei taha sellega öelda, et nad enne seda rahvaga eriti halvasti ümber oleksid käinud. Suur osa vene ametnikke, eriti kohtu alal, olid üldiselt korrektsed. Ainult mõned jõhkrad tüübid olid nende seas.

Üks näide: Selleaegne Tallinna 3. jaoskonna rahukohunik Blagomōslov ei sallinud advokaate üldse. Ta ei lasknud neid oma kantseleisse sissegi, vaid võttis palvekirju vastu läbi verandale tehtud ruudu. Kui palvekirjal oli mõni viga, näit. puudus mõne kopika eest tempelmarke, siis viskas ta selle sõnalausumata sisseandjale tagasi. Tegi seda isegi vannutatud advokaatidega, mistõttu need harilikult oma abisid tema juurde asju ajama saatsid. Eriti vanematele tegelastele oli säärane käitumine haavav. Niipea aga, kui revolutsioon lahti läks, muutus mehe ülalpidamine radikaalselt. Ühel ilusal päeval kutsus kantseleipreili dokumentide saamisel mind kantseleisse ega lasknud enam luugi taga oodata. Järgmine kord tuli kohtuhärra koguni ise seletusi andma, seejuures mind viisakalt feretades. Viisakuse ülim avaldus toimus kohvik „Empire'is“ (hiljem „Linden“). Istusin seal oma ülikooliseltsimehe ja ametivenna R. Räägoga ja kuulasin kohvi rüü Bates võrdlemisi korralikku muusikat. Korraga ilmub saali meie senine hirmutus

Blagomõslov oma mäletatavasti kenakese prouaga, tüürib otse meie juurde ja tutvustab meid ilma ühegi sissejuhatusega oma daamile. Meie olime kui pilvist kukkunud ega teadnud, kuidas olla. Mul oli 1917. ja 1918. a. veel teisi juhtusid, kus senised võimumedhed oma kenade prouade kaudu uute võimude südameid pehmedada katsusid. Meie ei olnud tol korral küll veel mingid ülemused, kuid advokaadid üldse olid rahvaga rohkem kontaktis olev haritlastegrupp ja tungisid seepärast revolutsioonikeerises esile. Seda ametnike ringkonnis nähtavasti otse oodati.

Hiljem läksid nii vene kui ka balti-saksa parempoolsed tegelased nii kaugele, et Eesti ja ka teiste piiriirikide asutamise kuulutasid piruka juurde tungivate advokaatide eraettevõtteks. Rahvad ise ei tahtvatki iseseisvaid riike, sest see tulevat nendele kallis. *)

Aprillikuus asusin õigusteadlasena töötama Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu kohtukomisjoni. Seal olid ees pärasine kohtupalati liige Erdmann ja minu patroon Eliaser, kes mind kaasa kutsuski. Nõukogu juurde tööleminekul oli otstarbeks hoida sidet tööliste ja soldatite esindusega. Sellekohane seisukoht võeti vastu, kui ma õieti mäletan, juristide koosolekul, millest ka sakslased osa võtsid. Viimased olid suuremad koostööpooldajad kui eestlased. Mina avaldasin ainult kahtlust, kas balti aadli esindajail korda läheb radikaalsete ollustega suhteid hoida. Vististi seepärast oligi Nõukogusse komandeeritud Erdmann kui tagasihoidlik töömees, kes poliitiliselt polnud esinenud.

Meie seal suurpoliitika tegemisest osa ei võtnud, vaid meie ülesandeks oli ainult juriidilisi küsimusi lahendada. Kuid puhterialaline töö lubas pilku heita meeolude kujunemisele. Töötasime Kadrioru lossis teisel korral.

Kodanlike juristide appivõtmine oli tulnud sellest, et madrused ja soldatid, kes isehakanud juristidena asju lahendama olid asunud, endid kohe umbkotti olid aja-

*) Nii laseb kindral Krasnov oma romaanis „Kahe peaga kotka juurest punase lipuni“ kellelgi eestlasel seda ütelda. Sakslased on seda paljudel juhtudel väljendanud.

nud: ühtedele õigust tehes olid nad teistele ülekohtu teinud. Kõige suurem häda oli rahade jagamisega. Nii olid Aegna saarel asuvad töölised oma esindajad Nõukogu juurde saatnud palgalisa nõudma. Kohe oli otsustatud anda. Seepeale tulid Naissaare töölised. Neid oli aga palju ja seetõttu vajatav summa suur. Küsiti järele, kas on niisugust rahatagavara olemas. Vastati, et ei. Ka mujale oli raha tarvis. Nii pidi Nõukogu kõige oma revolutsioonilisuse juures ettevaatlikuks muutuma. Missugust õigust vahel tuli mõista, selleks näide. Tuleb Nõukogusse kena vene daam Koplast, kelle ta mees maha jätnud. Nõuab revolutsioonilise vabaduse nimel, et temale ta mees tagasi mõistetaks. Keegi madrus, vist Kuulmann, kes oli Nõukogus suurem asjamees, tüdines temast lõpuks ära ja kui mina juhtumisi oma toast välja tulin, naeratas ta kahjurõõmsalt ja juhtis daami minu kui Nõukogu juriidilise nõuandja juurde. No olin mina hädas! Kuidagi ei saanud ma oma klientide selgeks teha, et vabaduse nimel kedagi sundida ei saa oma naisega koos elama, kui see temale ei meeldi. On vabadus ühel, olgu vabadus ka teisel poolel. Lõppes muidugi nutustseeniga ja lihtsa inimliku abipalumisega. Soovitasin mäletatavasti kohtu kaudu elatust nõudma hakata. Seda ta aga ei tahtnudki, vaid nõudis ainult oma meest tagasi.

Iseloomulikumatest asjadest mäletan veel krahv Rehbinderi veinide konfiskeerimise lugu. Revolutsiooni lahtipuhkemisega puhkes ka ekspropriatsioonide hooaeg, mida hakkasid kasutama kriminaalsed tüübid, kellele revolutsioon oli ainult heaks võimaluseks oma elukutse alal lahendamalt liikuda. Kuid oli ka ausameelseid ekspropriaatoreid, kes teostasid konfiskatsioone revolutsioonilise õigluse nimel ja üldiseks otstarbeks. Nii oli siis eksproprieeritud ka krahvihärra veinitagavara, üle 1000 pudeli, nende hulgas osa väga vanu, üle 150-aastaseid veine. Krahv loobus väärtasjade tagasinõudmisest, kuid veinidest ei tahtnud loobuda. Käis nende pärast vist terve nädala Nõukogus. Meie, juristid, pidime ütlema, kas veinid kuuluvad revolutsioonilise õi-

guse põhjal äravõtmisele või mitte. Lõpuks tehti kompromiss: krahv sai 800 pudelit tagasi, kuna ülejäänud osa, mida ka vist enam alles polnud, jäi kontributsiooniks.

Tööd oli meil juristidel palju, sest palveid ja kaebusi tuli kui vihma. Iga päev võtsime iga mees mitukümmend kausta koju kaasa, kirjutasime vahel ööd läbi resolutsioone, mis siis Nõukogu võimude poolt alla kirjutati. Minu Nõukogu-karjäär lõppes Seevaldis.

Olin Kadrioru lossis umbes kuu aega töötanud (on säilinud tunnistused 2. maist ja 30. maist 1917), kui sinna teade toodi, et Seevaldi teenijad streikima hakanud ja haiged järelevalveta jäetud. Haigemaja juhatus palus Nõukogu saata oma esindajaid asja lahendamaks. Saadeti keegi juhatuseliige väikevenelane ja mind võeti juristina ning tõlgina kaasa. Sõitsime autos kohale. Raskem osa tüli lahendamisel langes minule, sest sain teenijatega otseselt rääkida. Nende nõudmised olid liialdatud. Muuseas nõuti igale inimesele kaks naela suhkrut päevas. Lepitust sobitades juhtisin teenijate tähelepanu sellele, et revolutsioon ei ole mitte kõigi asjade pea peale pööramine, mille all kannatavad lõpuks kõik, sest ka revolutsioon püsib ainult korra tõttu. Soovitasin seepärast inimliku kaastunde pärast ja teenijate eneste huvides haigete järelevalvet seni edasi teostada, kuni Töölise ja Soldatite Saadikute Nõukogu tüliküsimuse lahendanud. Ka soovitasin võimatutest nõudmistest loobuda, sest näit. suhkrutagavaradest kindlasti ei jätku, kui kõigile kaks naela päevas inimese kohta jagama hakatakse, ja säärase hulga suhkruga pole midagi muud peale hakata kui sahkerdada, mis lubamatu.

Streigijuhiks oli keegi madrus, kes ühe miinipaadi linti kandis. Ta oli Seevaldisse streiki tegema sattunud selle tõttu, et tema ema seal parandamatu vaimuhaigena ravimisel oli. Mees oli vist ise ka ebanormaalne ja uskus, et haigemaja juhatus tema emaga ülekohtuselt ümber käib. Streik oli niiviisi õieti kättemaksustreik. Mainitud madrus oli ka salga oma seltsimehi-madruseid Seevaldisse toonud õigust tegema.

Mehele minu lepitusesobitamine ei meeldinud, sest tema ülesandeks oli juhatuse kõrvaldamine. Teenijad ise kaldusid kokkuleppele ja mõned nendest tähendasid mulle salaja, et nad madruseid kardavad, muidu võiks leppida. Toimetasime ka juurdlust juhatuse tegevuse kohta, milles erilist kuritarvitust ei selgunud. Niiviisi läksid mööda tunnid. Jõudis lõuna. Haigemaja juhatuse laskis Nõukogu poolt saadetud komisjonile laua katta haigemaja kontoris. Ühes meiega lõunastas või oli lõunasöögi ajal ainult juures dr. Friedenthal. Mulle paistis haigemaja juhatuse kutsel lõunastamine küll eba poliitilisena, kuid et ma polnud komisjoni juht ja olin näljane, siis ei hakanud vastu vaidlema. Tagajärjed ei jäänud tulemata. Et ma keeleoskuse tõttu, nagu mainitud, olin aktiivsem komisjoniliige, siis pöördus kihutus minu isiku vastu. Mina olevat pursui ja haigemaja juhatuse käsilane. Läks niikaugemale, et streigiõhutaja madrus oma seltsimeestele-madrustele ette pani mind areteerida. Kui need keeldusid seda tegemast, sest olin Nõukogu poolt saadetud isik, siis kadus ta linna ja tuli kaabakliku välimusega meestest koosneva sõjariistus salgaga tagasi ning kuulutas mind areteerituks. Minu kaaslane astus vahele ja teatas, et tema Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu poolt saadetud isikut ilma volituseta areteerida ei luba. Kes meie tegevusega rahul pole, võib Nõukogule kaevata, kes ka streigi üle otsustab, kuna meie ainult materjali kogume. Sõjariistus madruste juuresoleku tõttu, kes distsipliini tunnustasid ja endid Nõukogu käsutuses olevateks lugesid, pääsesin Seevaldist terve nahaga tulema.

Kui mees teisel päeval Nõukogusse kaebama tuli, olid mõned selle miinilaeva madrused, mille linti streigiõhutaja kandis, juhtunud kohal olema ja teinud kindlaks, et säärast meest nende laeval ei teeni. Ta võetud kinni ja siis selgunud, et kange revolutsionäär on Helsingi merebaasi komandost omavoliliselt lahkunud madrus, kes endale vale mundri selga pannud. Tema müt-silt võetud lint ära ja ähvardatud kohtu alla andmi-

sega, sest siis polnud väeosadest laialijooksmine veel üldiselt õigekspeetav tegu.

Kasutasin Seevaldi vahejuhtumit, et Nõukogu tööst lahkuda, sest vahekorrad teravnesid alatasa, nii et edasine koostöötamine enamlastega paistis mõttetu. Maaomavalitsuste valimised seisid ukse ees ja minu kandidatuur oli kahes kohas üles seatud. Kavatsesin loodava omavalitsuse alal tegevusse astuda, kuna T. ja S. S. Nõukogu ajutiseks revolutsiooniliseks asutiseks lugesin. Ka 1905. aastal mäletatavasti eestlased vene nõukogude asemel toetusid demokraatlikele omavalitsustele (vt. aula-kongressi otsused).

7. ÜHISKONDLIKKUDE VOOLUDE KUJUNEMINE REVOLUTSIOONI KEERISES.

Käesolevas peatükis ma piirdun ainult Eesti olude vaatlemisega.

Kohe revolutsiooni algul asusid Tallinnas kaks gruppi ennast energiliselt maksma panema. Need olid: 1) eesti kodanlikud ringkonnad ja 2) enamlased.

Senise politseilise võimu kadumisega revolutsioonilise pöörde surve all tuli kohe asuda uut kordahoidvat jõudu looma. See oli võimuletungiva elemendi elementaarne ülesanne. Organiseeriti rahvamiilits linnavalitsuse algatusel, kes oli iseenesestmõistetav korralduse keskus. Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu surve all sai miilitsa esimeseks ülemaks aga sots.-dem. A. Hellat.

Tallinna linnavalitsus oli sellel ajaloolisel silmapilgul üldse suur trump eesti kodanlike ringkondade käes. 18. märtsi õhtul olime Linnadeliidu ruumes Vene tän. nr. 8 koosolekul, kui linnapeale J. Poskale telegramm toodi, et ta Ajutise Valitsuse poolt Eestimaa kubermangu komissariks, see on kuberneriks nimetatud. Kui ma õieti mäletan, oli see tulnud automaatselt, ilma kohapealse algatuseta, arvestades J. Poska kui linnapea seisukohaga. Vististi oli üheks mõõduandvaks teguriks ka uue kubeneri isiklik tutvus vene ringkonnas, sest J. Poska oli isegi perekondlikus läbikäimises kohalikkude vene võimumeestega. Ta rääkis vene keelt paremini kui eesti keelt. Kõige selle juures oskas ta ka suhteid hoida eesti seltskonnaga. Mäletan meie eelrevolutsioo-

7. ÜHISKONDLIKKUDE VOOLUDE KUJUNEMINE REVOLUTSIOONI KEERISES.

Käesolevas peatükis ma piirdun ainult Eesti olude vaatlemisega.

Kohe revolutsiooni algul asusid Tallinnas kaks gruppi ennast energiliselt maksma panema. Need olid: 1) eesti kodanlikud ringkonnad ja 2) enamlased.

Senise politseilise võimu kadumisega revolutsioonilise pöörde surve all tuli kohe asuda uut kordahoidvat jõudu looma. See oli võimuletungiva elemendi elementaarne ülesanne. Organiseeriti rahvamiilits linnavalitsuse algatusel, kes oli iseenesestmõistetav korraldajate keskus. Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu surve all sai miilitsa esimeseks ülemaks aga sots.-dem. A. Hellat.

Tallinna linnavalitsus oli sellel ajaloolisel silmapilgul üldse suur trump eesti kodanlike ringkondade käes. 18. märtsi õhtul olime Linnadeliidu ruumes Vene tän. nr. 8 koosolekul, kui linnapeale J. Poskale telegramm toodi, et ta Ajutise Valitsuse poolt Eestimaa kubermangu komissariks, see on kuberneriks nimetatud. Kui ma õieti mäletan, oli see tulnud automaatselt, ilma kohapealse algatuseta, arvestades J. Poska kui linnapea seisukohaga. Vististi oli üheks mõõduandvaks teguriks ka uue kubeneri isiklik tutvus vene ringkonnis, sest J. Poska oli isegi perekondlikus läbikäimises kohalikkude vene võimumeestega. Ta rääkis vene keelt paremini kui eesti keelt. Kõige selle juures oskas ta ka suhteid hoida eesti seltskonnaga. Mäletan meie eelrevolutsioo-

niaegseid kooskäimisi haritlaste klubis Eesti autonoomia-küsimuse arutamiseks, kus Poska alati väga kodusena jutuajamisest osa võttis. Ta esines üldse haritud ja hästikasvatatud inimesena, kelle juures seetõttu tõusiklik upsakus esile ei tunginud. Vene-õigeusu vaimuliku pojana ja sama usutunnistuse seminari kasvandikuna oli tal demokraatlikku joont veres. Ka advokaadimet oli talle rahvamehena esinemiseks kasulik olnud.

Poska nimetamine oli rahvuslikult seisukohalt suureks võiduks, kuid ühtlasi tõenduseks, et Petrogradis korrahoidmisel kohalikkude olluste peale loodetakse. Uuel kuberneril tuli seepärast rohkem iseenda ja oma sõpruskonna kui keskvalitsuse peale toetuda.

Eesti rahvuslike, s. o. kodanlike ringkondade auks peab ütleva, et nad kõik tegid, mis võimalik, et endid juhtivate jõududena maksta panna. Juba 21. märtsil, see on neli päeva pärast keisri trooniltastumise teate päralejõudmist, avaldati rühma seltskonnategelaste poolt üleskutse nõndanimetatud Eesti Liidu, s. o. seltside ja ühingute keskühingu organiseerimiseks. Kuigi ebastabiilne koondis, oli see esialgu ka ainukeseks mõeldavaks eesti seltskonna esinduseks, vastandina Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogule, mis oli samuti kirju kogu. 24.—26. märtsini peeti Tartus Põhja-Balti Komitee algatusel koosolek, kus määrati kindlaks nõutava uue maaomavalitsuse alused. Täielise autonoomia nõudmisega esineda peeti varajaseks. Iseseisvusemõte üldse veel polnud esile kerkinud, seda peab alla kriiputama.

31. märtsiks oli eelnõu valmis, mille läbiviimiseks saadeti Petrogradi saatkond, kuhu peale duuma liikme Raamoti kuulusid J. Tõnisson, J. Vilms, O. Strandman ja P. Põld. 30. märtsil / 12. aprillil kinnitas Ajutine Valitsus eelnõu Eestimaa Ajutise Valitsemise Korra määruse (*postanovlenije*) nime all. Uute asutiste valijameeste valimised olid 5. juunil ja kubermangu ning maakondade maanõukogude liikmete valimised 7. ja 8.

juulil. 14. juulil astusid maanõukogud tegevusse. Need on ajaloolised daatumid meie omariikluse sünniloos.

Kuid siin peab märkima, et selles peale enamlaste ka kõigi teiste sotsialistlike voolude esindajad kaasa aitavad. Vene semstvo eeskujulik maaomavalitsus pööras meie parempoolsete ringkondade meele järele. See oli nende meelest hädalahendus.

Kuid kõigile oli selge, et midagi peab saavutatama, muidu võis revolutsiooniline situatsioon kasutamata mööduda. Hädahoht oli olemas nii paremalt kui pahemalt poolt, sest poliitilised väljavaated olid selgumata. Löömingud revolutsioonilise võimu jagamise pärast algasid enne uue maaomavalitsuse tegevusse astumist.

Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogud, mis enamlaste kavatsuse kohaselt pidid saama uue riigikorra tugipunktideks, asusid kõigepealt kubermangukomissari-dega vastollu, sest kogu administratiivvõim kubermangus kuulus seaduse järgi viimastele. J. Poska ja tema abide J. Jaaksoni ning K. Partsi (Lõuna-Eesti abikomissar) tagandamise küsimus kerkis korduvalt üles. K. Partsi võeti 6. juulil Tartu Nõukogu korraldusel koguni vahi alla. Sotsiaal-revolutsionäärid, kellel oli Tartu Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogus mõju, kavatsesid Lõuna-Eesti abikomissari kohale mind kandidaadiks seada. Sel puhul on minu käest järele päritud, kas ma mitte nõus ei oleks mainitud kohta vastu võtma (on säilinud telegramm 6/19. maist K. Freibergi allkirjaga). Mis ma vastasin, ei mäleta. Igatahes mind keegi kandidaadina ei esitanud.

Sotsiaaldemokraadid-vähemlased, nagu tol ajal sots.-dem. demokraatlikku tiiba kutsuti — ka enamlased olid siis veel sots.-dem. —, katsusid esialgu kommunistidega koostöö võimalusi leida. Sel otstarbel käisime koosolekutel enamlastega vaidlemas, et seisukohti selgitada ja ühte või teise töölisesindusse valitud saada. Palju mitte-enamlikke s.-d. tegelasi revolutsiooni algul Tallinnas koos ei olnud. Mäletan, et eriti Eduard Vilde energiliselt vaidlejana üles astus. Enamlastel olid aga oma kindlad seisukohad olemas ja nad tüürisid algusest

peale kõigi teisitimõtlejate kõrvaletõrjumisele. Nende eesmärgiks oli võimuhaaramine kommunistliku diktaatori maksmapanekuks, milleks hoolimatult kasutasid kõiki abinõusid. Mingi sotsialistlik teooria ega aumehelikkus ei leidnud nende poolt tunnustamist. Kujunes mahalöömise vahekord, mida Lenin hiljem nimetas ha lastamatuks kodusõjaks.

Minul sai mõttetust kemplemisest koosolekutel varsti himu täis, mida ka avaldasin. Mäletan, et teised mind selle eest noomisid ja edasi töötama kutsusid. Taheti hoida töölisliikumise ühtlust. See oli aga võimalik ainult enese füüsilise või vaimse hävitamise hinna eest, seepärast loobusin ja asusin uue erakonna programmi koostama, mille ka lõpule viisin. Käsikiri on säilinud. Ühtlasi avaldasin „Tallinna Teatajas“ 1917, nr. 90, 26. IV/9. V „Avaliku kirja“ „Kiirele“ (enamlaste häälkandjale), mis oli vististi esimeseks avalikuks seisukohavõtuks enamlaste suhtes eesti sots.-dem. poolt. Vaidlesin selles majandusliku materialismi seisukohalt enamlaste anarhistliku mässuõhutamise vastu. Kirja avaldamise järele asusin selgitama võimalusi erakonna asutamiseks. Tutvustasin oma programmikavaga ühte ja teist tegelast.

Minu kava erines Venemaa sots.-dem. programmist föderatiivse riigikorra-põhimõtte tunnustamisega ja isiku kui ajaloolise teguri arvessevõtmisega, millega kaldusin sots.-rev. ajaloofilosoofilisele pinnale. Kuid ma pooldasin seejuures majandusliku arengu kui ühiskondlikku korda määrava teguri silmaspidamist ja sotsialistliku liikumise massidele toetumist, s. o. demokraatia põhimõtet. Sots.-ev. kaldusid diktatuuri tunnustama, sest nende tõekspidamise järgi üksikisik võis teha ajalugu, seega ka majandust „järele aidata“.

Valmisoleva programmikava tõttu kutsus mind kõigepealt kadunud Jüri Vilms oma radikaal-sotsialistliku partei programmikava koostamisele. Pani mind kirjutama, kuna ise katsus seisukohti formuleerida. Assisteerisid adv. R. Paabo ja Juhan Kukk. Niiviisi kirjutasin tüki pärastise tööerakonna esialgsest programmist. Kuid lõpuni ma tööst osa ei võtnud põhimõtteliste lah-

kuminekute pärast. Nimelt ei uskunud ma sotsialistide ja radikaalsete kodanlaste parteilise koostöö võimalust.

Vahepeal olid ka teised vähemliku voolu pooldajad sotsiaaldemokraadid end liigutama hakanud. Rääkisid oma partei asutamise vajadusest. Eriti J. Pikkov levitas seda mõtet. Vististi A. Tulp organiseeris lõpuks korraliku nõupidamise tollaegsetes Linnade Liidu ruumes Vene tän. nr. 8 (postkontori vastu). Mind pandi aruandjaks. Refereerisin oma kava alusel. Sellest nõupidamisest, mida tuleb Eesti Sotsiaaldemokraatliku Töölise Partei tõeliseks asutamiskoosolekuks pidada, on säilinud minu sulest järgmine kirjeldus („Tallinna Teataja“ 1917, nr. 105, 28. V).

„1905. a. revolutsiooni tegelasi oli viimastel päevadel õige mitu Tallinna kokku sõitnud, kes siis omavahelise nõupidamise sotsiaaldemokraatide vähemlaste organisatsiooni loomiseks toime panid. Koosolekust võtsid osa: O. Sternbeck ja A. Rei sõjaliinilt, N. Köstner Petrogradist, A. Oinas Riias, Tulp, Pikkov, Marta Lepp, J. Jans, M. Püümann Tallinnast, kirjanik Fr. Tuglas Tartust, siis veel H. Martna Tsarskoje Seloost ja mitmed teised, niisama ka mõned tööliste esitajad.

Kaugeleulatavaid põhimõttelisi lahkuminekuid programmi asjus ei tulnud ette, nii võidi taktikaküsimuste lahendamisele asuda.

Kõige pealt võeti küsimus arutusele, kuidas „Kiire“ meestega koostöötamisega läheks. Suur osa koosolijatest seletas kindlasti, et enamlastega (õigem leninlastega) koostöötamisest juttugi ei või olla, sest „Kiire“ ülesastumine on põhimõtteliselt ja taktiliselt niisugune, et sotsiaaldemokraadi nime kauaks ajaks põlatavaks võib teha.

Ei võeta tähendatud parteisse üleüldse kedagi vastu, kes täitsa nii ei mõtle ega toimeta, nagu praegused „Kiire“ mehed. Jutustati sellest anekdoote. Keegi ei ole isegi Tsheidse soovitusel parteisse pääsenud.

Härra Anvelt tahab valimisõigust ainult neile anda, kes kehalist tööd teevad, seega jääks kõik haritlased, kooliõpetajatest ja vallakirjutajatest alates, hääleõigu-

seta. Ennast on härra Anvelt, et järjekindel olla, ka lubanud ilma valimisõiguseeta jätta.

Kõige ettevaatamatuks peeti n. n. „oma käe peal võtmise“ (*zahvatnoje pravo*) õpetust, mis korraldamata hulksid täielise korralageduse sünnitamisele võib viia. Sotsiaaldemokraatlike taktika selgitamisega peale hakata peeti sellepärast tungivaks vajaduseks. Ainult jõudude laiali oleku tõttu on energilise tegevuse algamine raske.

Muu seas otsustati:

Praegune revolutsioon kannab poliitilise revolutsiooni iseloomu. Igatahes ei ole ta sotsiaalne sotsialistlike mõttes. Kui kaugele üleüldse ühiselulikmajanduslike muutused võivad ulatada, on raske öelda, sest jõudude vaherkord ei ole selge.

Suured proletaarlaste hulgad on täiesti korraldamata ja ei kujuta enesest klassiteadlist jõudu. Proletariaadi diktatuur on sellepärast enneaegne.

Ajutise Valitsuse toetamise küsimuses leiti, et ehk sotsialistide osavõtmine ministereid klassivõitluse seisukohalt küll soovitatav ei ole, siiski tuleb kokkuleppe (koalitsiooni) ministereid toetada, et äärmist korralagedust ära hoida aidata. Sõja ja rahu küsimuses otsustati Peterburi Ülevenemaalise s.-d. partei konverentsi deklaratsiooniga ühineda.

Maaküsimuses tunnustati üleüldiselt korraldamata maaaravõtmine kohalike tööliste komiteede poolt enne Asutava Kogu otsust kardetavaks. Väga tarviliseks tunnustati aga põllutööliste organisatsioonide asutamine igale poole, et maakorralduse uuenduse läbiviimiseks tarvilist korraldatud jõudu luua.

Suurmaaomanikkude käest maa tasuta aravõtmise lubamist pidasid koosolekul olijad majandusteaduse eriteadlased (N. Köstner) enneaegseks, sest võib välja tulla, et tasuta aravõtmine lõpuks riigile kallim maksma läheb, kui õiglase tasu eest. Suurmaaomandus Venemaal on nimelt suurte võlgadega koormatud, mis tihti kaugelt üle maa väärtuse ulatavad. Võlgasid ei saa aga ilma pikema jututa maksmata jätta, sest see viskaks riigi

raha-asjanduse ja selle tagajärjel meie tööstuse kukerpalli ja paljud tuhanded tööliselised uulitsale. Küsimus leiti sedavõrd keeruline olevat, et tema lahendamine põhjalikku läbitöötamist nõuab, kui ei taheta, et töörahvas ise esimeses joones ülemineku all raskesti kannataks.

Eelolevate valimiste asjus leiti, et parteiliselt võimata on valimisi korraldada. Kui üksikud seltsimehed isiklise tutvuse kaudu valitud võivad saada, töörahva kandidaadidena välja astudes, siis on see soovitatav. Tulevaste linnavalimiste juures peaks aga juba erakondline korraldus tegev olema. Otsustati linnaomavalitsuse tegevuse programmi välja töötada.

Parteilist tegevust otsustati avaliku kõnekoosolekuga alata.

Kirjanduse ja oma häälekandja asutamise küsimus jäi esiotsa lahtiseks. Kodanlisi lehti partei häälekandjate asemel tarvitada leiti sündmata, kuid üksikute küsimuste üle võivad erakonna liikmed oma nime all seisukohta võtta.“

Sõnumis mainitud koosolek peeti 29. mail kell 8 õhtul pritsimajas. Nende ridade kirjutamise ajal (1935) ei jõua kodanlikud ringkonnad ära oodata, millal sotsiaaldemokraate puistama hakatakse. Kodanlik „Tall. Teataja“ tõi aga sots.-demokraatide avaliku ülesastumise kohta 1917. a. järgmise sõnumi (nr. 106):

„K õ n e.

Venemaa sots.-dem. tööliste partei Eestimaa vähemlaste ühendus on lõpuks ometi asutatud. Täna, 16. (29.) mail, kell 8 õhtul peab Sternbeck (sms. Jüri) esimese kõne „Sotsiaaldemokraatlisest taktikast“. Kõne on pritsimajas. Sisseminek maksuta.“

Järgmistel nõupidamistel, mis toimusid juunis samades ruumides, kus esialgne nõupidamine, võeti organisatsiooni nimeks **E e s t i m a a S o t s i a a l d e m o k r a a t l i n e Ü h e n d u s**, kuna nimetus: „Eesti Sotsiaaldemokraatiline Tööliste Partei“ enamlikult poolt oodatava rahvusluses kahtlustamise kartusel kõrvale

jäeti. Partei asutamise proklamatsiooni kokkuseadmine anti A. Rei ja O. Sternbecki hooleks.

Proklamatsioonis seletatakse pikemalt põhjusi, miks lahkuminek enamlastest on paratamatu, ja lõpetatakse:

„Rühm Eesti sotsiaaldemokraatisid on, ära nähes, et Venemaa Sotsiaaldemokraatlike Töölise Partei nime all väljaastuv Tallinna ja Põhja-Balti Organisatsioon, või vähemalt selle organisatsiooni juhtiv osa, sotsiaaldemokraatlisest programmist ja taktikast ennast täiesti on lahti löönud ning anarho-sündikalistliku lipu alla asudes oma jämeda demagoogiaga proletariaadi iseseisva klassipartei edenemist tagurpidi viib, otsuseks teinud, uut täiesti iseseisvat sotsiaaldemokraatlikku organisatsiooni luua, sellele senisest organisatsioonist äralahutamiseks nimeks andes:

EESTIMAA SOTSIAALDEMOKRAATLINE ÜHENDUS.

Seda sammu astub see rühm kindlal järelekaalumisel, et koostöötamine senise organisatsiooniga võimata on.

Oma programmiks tunnistab rühm üleüldiselt Venemaa Sotsiaaldemokraatlike Töölise Partei programmi, milles Ühenduse tulevased kongressid kohalikkude tingimuste järele muutusi ehk täiendusi ette võivad võtta. Maaküsimuse, autonoomia, linnapoliitika jne. otsustamise ja neis küsimustes tegelikkude projektide väljatöötamise juures tuleb meil Vene seltsimeestest kohalikkude tingimiste poolest muidugi ühes ja teises asjas vähe lahku minna. Ehk meie küll üksikute vähemlaste rühmade vaateid praeguse poliitilise seisukorra kohta ja nende taktikat õigeks peame, ei astu meie siiski ühegi Vene vähemlaste rühmaga otsekoheesse organisatsioonilisesse ühendusesse. Seda teeme meie selleks, et nende, ajajooksul mitmesugustel, meile võõrastel tingimistel tekkinud organisatsiooni kildudega, mis alles ühisesse parteisse koondumata on, ennast mitte korraldusliselt siduda ja mitte oma organisatsiooni seda fraktsioonilist vaidlust ja tõrvamist sisse tuua, mis Vene organisatsioonidele omane. Tegelikus töös päevaküsimuste kallal saame meie muidugi elavat ühendust üleval pidama ka

leiste sotsialistliste organisatsioonidega, kellega nende küsimuste otsustamise juures võimalik on ühes samuda; oma igapäevases töös ja organisatsiooni-elus jääb aga Ühendus iseseisvaks.

E. S.-d. Ü. põhjuskiri ja uute liikmete vastuvõtmise kord ilmub kõige lähemal ajal, kui üleüldine koosolek ta välja töötab.

Meie kutsume oma ridadesse kõiki neid sotsiaaldemokraatlike programmi omaksvõtjaid, kel tööliste põhjusemõtete klassipartei edenemine, mõjuavaldamine ja ülesehitav töö praegusel raskel ajal südame peal seisab. Mitte nende sotsiaaldemokraatia põhjusemõtete vassijatega võitlemiseks ega nende kooditamiseks ei asuta meie oma „Ühendust“, vaid just selle loova töö jaoks. On sel tööel elujõudu, siis saadab ta vastased voolud isegi hõlpsalt kõrvale.

Üles tööle, seltsimehed!

Eestimaa Sotsiaaldemokraatlike Ühenduse asutajad liikmed!“

Selle kirjutise autorid Sternbeck ja Rei olid rutineerunud parteitegelased, seepärast ei tahtnud nad sellest kuuldagi, et meie iseseisvat programmi hakkaksime koostama. Selleks ei olevat meie võimelisedki. Nii võeti asutatava partei ideoloogiliseks lähtekohaks 1903. a. koostatud ja 1906. a. parandatud Vene sots.-dem. programm. Sellest johtus, et pärast programm ja partei praktiline tegevus mitmeti kooskõlas ei olnud.

Seisukohavõttudel oli kõige olulisemaks argumendiks, et juba rahvusvahelise tööliikumise ühenduse hoidmise vajaduse tõttu tuleb vene programmi juurde jääda, kuna oma programmiga esinemine võib olla sellele takistuseks.

Millal ülaltoodud parteiasutamise manifest vastu võeti ja tegelikult partei organiseerimisele asuti, selle kohta pole säilinud täpseid andmeid. On ainult veel mees, et olime kord samadesse Linnade Liidu ruumidesse kokku tulnud juba vähe suuremal arvul ja sinna olid ilmunud ka mõned enamlased, kes meid igati kat-

susid maha teha ja ära hirmutada. Lahkusid lõpuks demonstratiivselt koosolekult avaldusega, et ükski aus tööline meie parteisse ei tulevat. Kas manifesti tekst sel koosolekul kinnitati, ei ole meeles.

Eestimaa Sotsiaaldemokraatlise Ühenduse peakoosolekul 25. juunil 1917 on otsustatud häälekandja väljaandmine, milleks osauhinus pidi asutatama. Ühenduse juhatusse (nõukogusse) on valitud E. Vilde, M. Martna, A. Oinas, N. Köstner, J. Jans, K. Lepp ja teised („Tall. Teat.“ 1917, nr. 129).

Millal Eestimaa Sotsiaaldemokraatlise Ühenduse põhikiri vastu võeti, selle kohta ei leia andmeid. Põhikirise on säilinud, temal pole registreerimise märkust.

Partei organisatsiooniline struktuur oli kolmeastmeline: allorganisatsioonid, rajoonikomiteed ja partei. Viimase organiteks olid kongress ja keskkomitee.

Mina olen 17. juulil 1917 E. Sotsiaaldemokraatlise Ühenduse (missuguse linna, see on tähendamata) allorganisatsiooni liikmekaardi nr. 13 saanud, millele esimehe eest H. Martna alla kirjutanud. Kuid juba 1. juulil samal aastal on mulle Eesti Sõjaväelaste Büroo poolt tunnistus välja antud, et olen Eestimaa Sotsiaaldem. Ühenduse esindajana sõjaväelaste keskkongressi külalisliikmeks vastu võetud. Need on minu käsutuses olevad esimesed dokumendid E. Sotsiaaldem. Ühenduse vormilise olemasolu kohta.

Juuli algul 1917 toimusid Tallinnas mitmed koosolekud, kus fikseeriti olulised poliitilised seisukohad.

1. juulil avati Eesti Sõjameeste Kongress, kus otsustati, et Venemaa tulevaseks riigikorraks olgu föderatiivne vabariik. Sellele vastavalt võeti seisukoht eesti rahvuslike väeosade asutamisküsimuses. Sõduritele tähtsaimas, nimelt sõja lõpetamise küsimuses ei jõutud otsusele. Ägedate vaidluste järele jäeti seisukohavõtt ülevenemaalise rahvaste kongressi hooleks, kes pidi tee leidma, kuidas rahvaste enesemääramise õigust rahvusvaheliste lepingute kaudu kindlustada.

Sõja edasipidamise pooldajad (K. Päts, A. Rei jt.) juhtisid tähelepanu sellele, et senikaua kui Saksa mili-

tarism püsib, kõiki Venemaa rahvaid hädaoht ähvardab Saksa raudrusika alla sattuda. Vastuvaidlejad (J. Semper ja nende ridade kirjutaja) on alla kriipsutanud, et Venemaal on võimatu sõda edasi pidada. Muuseas olen järgmist avaldanud (vt. „Tall. Teat.“ 1917, nr. 135, 4. VII):

„Joh. Jans vastab hra Päts'ile ja Reile, arvates, et sõja tekkimises ja edasikestmises ühtegi poolt rohkem süüdistada ei saa. Saksamaa on agressiivsem, temal on rohkem jõudu. Peale tunginud on aga mõlemad. Kõige peale vaatamata peame meie siiski sõja võimalikult pea lõpetama. Kui kujunenud olukorda silmas pidada, kui lihtsalt selle faktiga rehkendada, et meie sõdimiseks juba täiesti välja oleme kurnatud, et meid varsti nälga ja katk võib oodata, et raudteed ja vabrikud enam oma ülesannet ei täida, siis jääb ainukeseks teeks sõda lõpetada. Iga päev, mida meie edasi sõdime, viib meid ikka rohkem enese väljakurnamisele, kuna üleüldine seisukord meelegahehtliseks võib muutuda, nii et ka rahu enam päästa ei või. Liitlased on kahtlematult rehkendanud Venemaal tekkinud olukorraga, ning nüüd, kus neile uus liitlane — Ameerika — juurde tulnud (6. apr. 1917), võivad nad ka Venemaata edasi sõdida. Nemad vaatavad ikka oma olemise seisukohalt, ning samasugusel seisukohal peaksime ka meie olema. Meil pole tarviski selles küsimuses kindlaid resolutsioone vastu võtta, kuid seisukord peab meil kõigil selge olema.“

Toodud avaldus oli mäletatavasti minu isiklik seisukoht, sest organisatsiooni poolt juhtnööre kaasas polnud. Selle minu seisukoha kujunemiseks oli kaasa mõjunud töötamine Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogus, sest seal oli võimalik tutvuda soldatite masside meelega ja üldse olukorra kujunemisega.

Üheks huvitavaks episoodiks sõjameeste kongressil oli ukrainlaste esindaja poolt tehtud teadaanne, et nõndanimetatud Kerenski pealetungil, mis oli parajasti teoksil, ukrainlastest koosnev 41. diviis teiste eesotsas austertlaste rindest läbi murdnud. Koosolek pani teadaande

peale ukrainlaste auks toime tormilise ovatsiooni, mis oli ühtlasi saksavastaseks meeleavalduseks.

Ühel päeval Ajutise Maanõukogu avamiskoosolekuga avati 15. juulil „Estonia“ saalis nõndanimetatud Eesti-maa rahvakongress, mis hiljem muutus Eesti rahvuskongressiks. Vahe nende vahel seisis selles, et esimesest võtsid osa ka muulased, viimasest ainult esimese kongressi eesti soost liikmed. Kongressi saadikuteks olid uue maaomavalitsuse valijamehed, iga 1000 elaniku kohta üks, peale selle linnade seltskondlike organisatsioonide (seltside ja ühisuste), tööliste ja soldatite saadikute nõukogude ja linnaomavalitsuste esindajad, niisamuti iga nende poolt esindatud 1000 elaniku kohta üks.

Rahvakongress arutas üldisi võimuvahetekordadesse puutuvaid küsimusi, esmajoones kubermangukomissari ja nõukogude vastolusid. Rahvuskongress võttis seisukohti eestlaste poliitilise orientatsiooni suhtes. Mina võtsin kongressidest isiklikult osa (on säilinud liikmekaart), vististi Saue valla valijamehena. Peale minu olid sots.-dem. vähemlastest kongressi liikmeteks veel äsja kodumaale jõudnud M. Martna, E. Vilde, K. Luts, V. Maasik. Teisi ei mäleta.

Kõige olulisemaks ja huvitavamaks küsimuseks osutus kõne-all-oleva rahvuskongressi vormiliseks Eesti rahva poliitiliseks esinduseks tunnustamine, mööda minnes Ajutisest Maanõukogust, mis hiljuti oli valitud ja veel tegevust polnud alanud. Selles avaldus selgesti meie parempoolsete ringkondade suur pettumus uue demokraatliku maaomavalitsuse valimiste tulemustest. Tehti kaks ettepanekut: 1) tunnustada rahvuskongress Eesti rahvuslikuks esinduseks, mingiks eelparlamendiks, Ajutine Maanõukogu aga piiratud volitustega omavalitsuslikuks organiks, 2) täiendada Ajutist Maapäeva 50 liikmega ja lugeda ta niisugusel kujul rahvaesinduseks.

Ettepanekutele vaidlesid vastu sotsiaalrevolutsionääride ja vähemlaste esindajad (s.-r. H. Kruus, s.-d. K. Luts), pidades kokkutulnud kongressi ainult nõupidavaks koosolekuks, kes vormilise rahvaesinduse õigusi enesele nõuda ei või. Vaidlused omasid nii ägedat ise-

loomu, et 350 häälega kongressi esimeseks abiesimeheks valitud E. Vilde juhatuselt tagasi astus (olgu märgitud, et esimees K. Päts sai 423 häält). Radikaalsotsialistid (pärastised tööerakondlased) läksid küsimuses omavahel lahku. Kui J. Vilms kongressi antud oludes võimaliku täielikkuseni ulatuval valimismoodusel rajanevaks rahvaesinduseks tunnustas, hoiatas J. Seljamaa improviseeritud parlamentide loomise eest, mis segaseid võimuvahetusi veel segasemaks võib teha. Enamlased panid J. Anvelt'i telgitagusel juhtimisel kongressi mõnitamise ja laialiajamise katse toime, organiseerides „Estonia“ ees lärmitseva meelevalduse ja tungides vägivaldaga koosolekule deklaratsiooni ette kandma. Kandsid seejuures demonstratiivselt mütsi peas. Sel puhul pöörduis ma oma vana tuttava H. Pöögelmanni poole, paludes teda sündmatu ülesastumise takistamiseks vahele astuda, sest et see kuidagi kokku ei käi demokraatlikkude põhimõtetega, mis nõuavad kodanlikkude vabaduste tunnustamist. Sotsialistid ei või ise võimule saades kohe sandarmiteks hakata, arvasin ma. Pöögelmann vastas mulle lühidalt, ta olevat enamlane ja alluvat partei distsipliinile. Mulle jäi mulje, nagu poleks ta mürglit isiklikult pooldanud. Anvelt vastas minu arvustavale avaldusele tigea märkusega: „Ja ise veel sotsiaaldemokraat!“

Lõpuks otsustati rahvaesinduse küsimuses olemasolevat kubermangu maanõukogu väljaspool seadust 50 liikmega täiendada. Seda otsust ei saadud täita, sest asunduste ja sõdurite esindajate valimine oli tegelikult võimatu. Võõristus demokraatlikkude maaomavalitsuste suhtes jäi aga püsima, kuni ta 17 aastat hiljem mõjule pääses. Vahepeal likvideerisid meie demokraatlikke omavalitsusasutisi teadupärast enamlased ja sakslased.

Rahvuskongressil tehtud avaldustest on veel meelde jäänud Jüri Vilmsi sõnavõtt Eesti osariigi kujundamise asjus, seades iseseivust rahvuspoliitiliseks ideaaliks. Noomis seejuures sotsiaaldemokraate, kes vene mõju all olles seda mõtet ei pooldavat. Austria sotsialistid, vaat need olevat vahvad mehed, kes juba 30 aasta eest föderatiiv-

set põhimõtet tunnustama hakanud. Vilmsi sõnavõtt oli Otto Baueri raamatust ammutatud tarkuse pisut naiivne esitamine. Jutt vene mõjust oli täielik tõsiasjade ignoreerimine. Rahvuste enesemääramise õiguse küsimus oli, nagu ülemal nägime, päevakorraale tõstetud nimelt vene sotsialistlike tegelaste eestvõttel (Zimmerwaldi konverentsi manifest 1915. a., vähemlaste fraktsiooni avaldus duumas Zimmerwaldi teesidega ühinemise asjus, lõpuks Petrogradi Tööliste ja Sold. Saad. Nõukogu üleskutse 27. märtsist). Kõigi Vene sotsialistlike parteide programmides oli rahvuste enesemääramise õiguse klausel ammu enne Maailmasõda sees. Muidugi, sotsiaaldemokraadid olid juba oma plaanimajanduse ideoloogia tõttu ettevaatlikud Vene maailmariigi lammutamisel, ja kas endise Austria-Ungari riigi lagunemine temasse kuulunud rahvustele õnnistuseks oli, on küsitav.

Kongressil vastas Vilmsile E. Vilde, et väikerahvad oma iseseisvuse taotlemisel ainult sotsialistlike voolude toetusele loota võivad, seepärast tahavad eesti sotsiaaldemokraadid ka selles küsimuses Vene vennasparteidega ühendusse jääda.

Kongressi poolt vastuvõetud resolutsioonis tunnustati Venemaa rahvustele ainsaks vastuvõetavaks riigivormiks demokraatlik-föderatiivne vabariik. Venemaaga ühtekuuluvuse seisukoht püsis meil seega veel ka juulis 1917.

Maaküsimuses otsustati eramaid ainult õiglase tasu eest võõrandada. Võõrandamisele pidid kuuluma ka suuremad talud, mille pind kindlaksmääratud normist üle ulatub. See oli kaunis radikaalne otsus, nähtavasti kongressi pahempoolse tiiva hääletega läbi viidud.

Muud otsused kooli-, kohtu- ja sõjaväekorralduse alal taotlesid asutiste rahvuslikule alusele viimist.

Tegelikult tähtsam kui rahvuskongressi kokkukutsumine ja seal jutuaamine oli Eestimaa uue maaomavalitsuse tööleasumine. Valijameeste valimised, millest eesti sots.-dem. veel partei nimel osa võtta ei saanud, toimusid, nagu märgitud, 5. juunil. Isiklike tutvusi ja

1905. a. tekkinud suhteid kasutades läks nendel aga korda tunduvat edu saavutada.

Minu kandidatuur seati üles mu kodukohas Tartumaal Uderna vallas, ja Harjumaal Saue vallas (E. Birkenbergi vahetalitusel, kes juba 1905. a. saadik revolutsioonitegelasi soodustas). Et ma kahel pool valimistest osa võtta ei võinud, siis loobusin Tartumaa kandidatuurist, sest elasin seekord Tallinnas ja kavatsesin sinna ka jääda. Mind valiti Sauelt.

Valijameeste koosolek Harju maakonna nõunikkude ja Maapäeva liikmete valimisteks toimus 7. juulil 1917 Toompea lossi saalis, kus hiljem Asutava Kogu koosolekuid peeti. Oli iseäralik tunne ruumides, mis olid senini Vene keisrivõimu kõrgemate esindajate asukohaks olnud, mõnesuguste peremeestena talitada. Nii mõnedki 1905. a. tegelased olid kohal. Esimest korda astusid eesti sotsialistid ametlikust toimingust osavõtjatena üles, kuigi nende kohta maksid veel Nuhtlusseaduse paragrahvid, mille järgi neid kui kuritegeliku liikumise tegelasi türmi, asumisele ja sunnitööle võis saata. Kuid koosolek toimus demokraatliku põhimõtte nimel ja kaotatud sõja läbi diskrediteeritud võim ei suutnud seda takistada. Täieõiguslike kodanikkudena esitasid nad oma nimekirja ja said Harju maakonna nõukogusse kuus kohta, seda küll minu ülikooliseltsimehe, kadunud Jüri Vilmsi kaasabil, kelle grupp maakonna valitsemisest ei olnud huvitatud. Ajutise Maapäeva liikmeks valiti sots.-dem. poolt Nikolai Köstner, kelle seadsin tagasihoidlikult enese asemel esikohale, sest muidu oleksid valimised liiga isiklikud tundunud. Sain Köstneriga teisel päeval uulitsal kokku, tänas, et olin tema ta enda teadmata „landraadiks“ teinud. Tema karjäär algaski sellega. Mind ennast valiti 14. juulil peetud esimesel nõukogu koosolekul Harju maakonna valitsuse sekretäriks. Sellel kohal oli minu tähtsamaks tööks ajutiste maakonnanõukogude kodukorra koostamisest ja redigeerimisest osavõtmine. See kodukord kehtis kuni demokraatlike maavalitsuste likvideerimiseni.

Kaua ma Harju maakonna valitsuse teenistuses siiski

ei olnud. Tartumaal olid sots.-dem. ja sots.-rev. koos ühe venelasega maakonnavolikogus ühehäälelise enamuse saanud ja minu ülikooliseltsimehed „Ühendusest“ (A. Bach, A. Podrätšik ja R. Jaska) viisid mu läbi Tartu maakonnavalitsuse esimehe kohale. See oli 9. augustil 1917. a., missugust päeva tuleb saatuslikuks pidada mitte ainult minule isiklikult, vaid laiemas mõttes. Tartu maakonnavalitsus osutus üheks tähtsamaks positsiooniks, millele toetudes sots.-dem. endid maksma panid, nii et Eesti Vabariigi asutamisel mõjuva tegurina kaasa võisid rääkida. Kuid enne maakonnavalitsusega ühenduses olevate sündmuste meeldetuletamist vaatleme edasi veel meie sotsialistlikkude parteide koondumislugu.

Üheks olulisemaks sündmuseks sots.-dem. erakonna ajaloos tuleb pidada kadunud M. Martna maapaost tagasijõudmist. Ta oli 22. mail 1917 ühes hulga teiste vene emigrantidega üle Rootsi tulles Petrogradi jõudnud ja saabus Tallinna vist 29. mail, samal päeval, mil Eesti Sotsiaaldem. Ühendus oma esimese avaliku kõnekoosoleku toime pani. M. Martna tõi enesega kaasa poliitilist hoogu ja tema marksistlikust sirgjoonelisusest kantud teoreetilised seisukohad olid eesti sotsiaaldemokraatidele olulisteks teenäitajateks tegevuse arendamisel. Kuid ekslik oleks tõendada, et kadunud seltsimees ainsa mõõduandva juhina Eesti Sotsiaaldemokraatlikku Töölise Parteid on kujundanud.

M. Martna oli välismaalt tulles enamlastesõbralik ja soovitas nendega koostöötamist. Nagu sotsiaaldem. partei ülaltoodud asutamisdeklaratsioonist näha, olid kohapealsed seltsimehed kindlad enamlaste vastased, lähtudes seisukohast, et Venemaa majandusliku ja kultuurilise mahajäänud oleku tõttu seal sotsialistlik revolutsioon, millele enamlasted sihtisid, võimalik ei ole. M. Martna leidis, et töölispartei esindajad kokku peavad hoidma, ja vaidles seepärast alguses ka sellele vastu, et sotsialistid koos kodanlastega omavalitsusasutistes vastutavate ametnikkudena tööle asusid. Tema arvates võisid nad ainult volikogudes opositsioonirühmadena

esineda. Mäletan sellekohast teravat kokkupõrget Brokumäel partei ruumes, kus kadunud sms. meid, kes palgalisi kohti olime vastu võtnud, hingemüüjateks nimetas. See oli siis, kui ägedamad vaidlused iseseisva Eesti Vabariigi toetamise üle juba möödaks olid. Erakonna organiseerimine arenes vaidluste ja võitluse tähe all. Avaliku tegevuse alal oleks märkida järgmist:

16. augustil 1917 hakkas ilmuma E. Sotsiaaldem. Ühenduse häälekandja „Sotsiaaldemokraat“ A. Rei vastutaval toimetusel. See oli oluline sündmus uue erakonna ajaloos, sest ilma häälekandjata on võimatu hulkasid kaasa tõmmata. Ka avanes lehe ilmumisega võimalus seisukohti avaldada ja küsimusi selgitada. „Sotsiaaldemokraadi“ ilmumahakkamine oli kohaldatud Tallinna linnavalimiste momendile, mis toimusid 19. augustil. Uus partei sai volikogus 12, enamlased 31, sots-rev. 22 kohta.

Et Tallinna volikogus oli 101 volinikku, siis kujunes sotsialistlikel parteidel kokku temas enamus — 65 kohta. Linnapeaks sai kommunist Vöölmann.

Sotsiaaldemokraatide võrdlemisi nõrk saavutus valimistel olenes nõrgast organisatsioonilisest alusest kui ka ajakohaste loosungite puudumisest, sest hulkade meeleolu oli kaotatud sõja tõttu äärmiselt radikaalne. (Juurde tuleb lisada, et valimistest võtsid osa ka Tallinnas viibivad Vene sõjaväeosad.)

Sotsiaaldemokraadid katsusid olla loogilised ja lähendada teaduslikult tõestatud seisukohtadest. Revolutsioon aga harilikult ei hooli loogikast ega teadusest. Revolutsioon tähendab kõigepealt kättemaksu ja saagijagamist. Ilma selleta ei saa revolutsiooni tehagi.

Tallinna linnavalimised olid eesti sotsiaaldemokraatlikule parteile esimeseks katseks ennast avalikult maksma panna.

Eestimaa Sotsiaaldemokraatlise Ühenduse kongress (ülemaaline organisatsioonide esindajate koosolek) peeti Tallinnas 21.—23. oktoobrini 1917. Koos on olnud 27 inimest 14 organisatsiooni poolt („Sotsiaaldem.“ 1917, nr. 36). Avas kongressi M. Martna, juhatajateks valiti K. Luts ja A. Rei. Päevakorra tähtsamateks punktideks

olid: 1) partei programm, 2) sõja lõpetamise ja 3) maa-
küsimus, siis veel 4) Eesti autonoomia küsimus. Prog-
rammi kohta otsustati: „Vastu võtta Venemaa sots.-
dem. partei programm mitmesuguste parandustega ja
lisandustega. Lõpulik programmi väljatöötamine jäeti
komisjoni hooleks.“

Autonoomia asjus on otsustatud:

„Teadlik töölisteklass tahab, et iga rahvas vabalt ja
ilma takistamata saaks oma kultuuri edendada. Sotsiaal-
demokraatia on igasuguse rahvusliku rõhumise, kurna-
mise ja rahvuslike kitsenduste vastu, mis ainult rah-
vuslike lahkpuudeid ja vaenu õhutavad ning sellega
töolisteklassi rahvustevahelist ühinemist ning klassivõit-
lust segavad ja takistavad. Sellepärast nõuab sotsiaal-
demokraatia kõigile rahvastele täielikku ja vaba enese-
määramise õigust. . . . Selle õiguse peale toetades nõuab
Eesti Sotsiaaldemokraatlik Tööliste Partei, et Eestimaa
saaks üheks osariigiks suures Venemaa föderatiivses
vabariigis.“

Viimase punkti kohta tuleb tähendada, et otsusetege-
mine sündis enne enamlikku riigipööret, mil ka meie
kodanlikud parteid veel föderatsioonist rääkisid, kuna
iseseisvuse küsimus alles 7. nov. toimunud enamliku
riigipöörde järele positiivselt otsustamisele tuli: enam-
lik võimuhaaramine andis nii kõlbeliselt kui juriidiliselt
ka teistele rühmitistele rahvuste kujul õiguse võimu
haarata, s. o. oma iseseisvust teostada. Sundivaks põh-
juseks oli aga kasvav korralagedus (vt. Aj. Maapäeva
otsused 28. nov. 1917). Sotsiaaldemokraadid ei võinud
oma kongressil iseseisvust ka veel seepärast deklaree-
rida, et suhted nii vene kui ka eesti radikaalselt hääles-
tatud töölishulkadega oleksid halvenenud. See raskus,
nagu mainitud, andis ennast tunda isegi esialgses par-
tei nimevalikus. „Sotsiaaldem.“ 1917, nr. 38 leiame aga
juba teadaande: „Eestimaa Sotsiaaldemokraatlise Ühen-
duse kongressil on otsustatud parteid „Eesti Sotsiaal-
demokraatlikeks Tööliste Parteiks“ nimetada. See oli
suur samm edasi autonoomia teostamisel.

Maaküsimuses asus kongress veel kõhkleva seisukohal. Mõisade võõrandamise asjus on järgmine seisukoht vastu võetud:

Eesti Sotsiaaldem. Töölise Partei „nõuab kõigi suurmaaomanduste osariigi kätte võtmist, mille juures konfiskeerimata maade suuruse ülemmäära Eestimaa rahvaesitus ära määrab.“ Seejuures on referent N. Kõstner seisukohal asunud, „et tasuta võõrandamine pole veel radikaalsuse ja käremeelsuse tundemärk.“

See kõhklemine ühes kõhkleva seisukohaga rahu küsimuses põhjustas, et eesti sotsiaaldemokraadid detsembris 1917 peetud Vene Asutava Kogu valimistel läbi kukkusid. Sotsialistidest said Eestis mäletatavasti kohti ainult enamlased 4 ja kodanlik tiib ka 4. Varsti pärast meie kongressi deklareeris Lenin enamliku rahvakomisaride nõukogu nimel: „Mõisnikkude eraomandus maa peale kaotatakse ära otsekohe ilma tasuta.“ Lühidalt ja selgelt öeldud, nagu revolutsiooni ajal vajalik.

Ka rahutegemise küsimuses võtsid enamlased kategoorilise seisukoha: tuleb rahu teha. Kuidas ja mis tingimustel, selle üle deklaratsiooni avaldades pead ei murtud. Eesti sotsiaaldemokraadid vaidlesid veel enamliku riigipöörde ajal selle üle, kuidas rahu teha. Võitja imperialistliku Saksamaaga töölisklassile vastuvõetavat rahu teha ei paistnud kuidagi võimalik olevat. Nii on 29. okt. 1917 „Valvaja“ saalis peetud sots.-dem. partei Tallinna organisatsiooni liikmete üldkoosolekul K. Ast ja E. Vilde seisukohta kaitsenud, et antud momendil võimatu on rahu teha ilma maadevõtmise ja kontributsioonita, millele M. Martna lihtsalt on vastanud: „Need, kes räägivad, et sõda võimalik pole lõpetada, kutsuvad selle samaga juba sõdima. Vilde ja Ast on sõjaleõhutajad (Vilde protesteerib), kuigi nad seda teises lauses eitavad, mis esimeses öeldud. Kahte seisupaika ei või olla: kas ole poolt või vastu.“ Nii oli ka hulkade seisukoht: kas kontributsioonidega või ilma, aga rahu tuleb teha. Säärase meeoleu tekkimisele olin ka mina mõtelnud, kui eesti sõjameeste kongressil sama aasta juulis sõja lõpetamist soovitasin.

Partei kongressil võeti vastu pikk ja keeruline resolutsioon (M. Martna ja K. Asti redigeeritud) rahutegevise vajaduse üle, nii et ta enamlaste kategoorilise seisukohaga võistlust välja pidada ei võinud („Sotsiaald.“ nr. 40). Ülalmainitud „Valvajas“ peetud koosolekul on seisukohti kategoorilisemalt väljendatud kui kongressil.

E. S. T. P. I kongressil valiti ka tema esimene Keskkomitee, kuhu kuulusid: Karl Ast, M. Martna, A. Oinas, K. Luts, A. Rei, V. Maasik, H. Martna.

Kongress lõppes 23. oktoobril. 9. nov. saabus Tallinna teade, et „Nõukogud on võimu oma kätte võtnud“. See oli sõnum enamlikust oktoobri-revolutsioonist (25. okt. / 7. nov.). Nädal hiljem, 16. nov., ilmus „Sotsiaaldemokraadis“ nr. 52 K. Asti kiri, et tema lehe peatoimetaja kohused maha paneb lepitamatute vastolude pärast parteis esineva kahe voolu vahel, mille tagajärjel erakonna häälekandja nii vaimliselt kui varaliselt raskesse seisukorda sattunud. Toimetuse etteotsa asus M. Martna. Oli otsustamisel küsimus, kas E. S. T. P. läheb enamlastega kaasa või mitte. K. Ast oli kaasamineku vastu. M. Martna kirjutas oma programmilises juhtkirjas „Uue sündimise valud“ („Sotsiaald.“ nr. 53) enamlastesse suhtumise kohta muuseas järgmist:

„Sellepärast ei taha meie mitte nende kildas käia, kes Venemaa seisukorda nõnda õnnetuks peavad, et halvale uuendamise korral ainult veel halvem järgnema peaks... Nõnda ilma lootuseta meie ei tohi olla! Võib olla, et meil veel suuri uuestisündimise valusid läbi on elada. Aga kui meie seltsimehed (see täh. enamlased) riigi asjade juhtimise oma kätte on võtnud ja kui nad riiki sinna juhtida tahavad, kuhu ka meie välja igatseme, siis on meie koht nende kõrval ja ei mitte oma klassivastaste kõrval. Kui meie „majarahu“ teeme, siis oma seltsimeestega ja mitte oma vastastega.“

Kui teravad vahekorrad tol ajal parteis olid, seda leiame samast „Sotsiaald.“ numbrist teiselt leheküljelt, kus M. Martna pealkirja all „Püssipoliitikut“ muuseas kirjutab:

„Otto Sternbeck keerutab ajutise valitsuse kukutajatele ja neile, kes selle pärast mitte otsekohe ühes tema sõpradega „poo risti“ ei karju, hõlpsalt kinnijooksjat lüüa, kuna ta neid „Saksamaa kaudu sisseveetud mees-teks“ ja „Saksamaa soovitusel sisseemugeldatud härradeks“ tembeldab, kelledest ükski oma õige nime all üles ei astuvat.“

Mul oli kadunud seltsimehega isiklikult rääkimist Sternbecki etteheite üle, mis teda sügavalt oli tabanud, ja katsusin temale omalt poolt selgeks teha, et vene revolutsionääride-emigrantide kojutoomine Saksa imperialistliku kindralstaabi kaasabil ometi midagi peab tähendama. Tuleb ettevaatlik olla, et tööliklassi tegelased kodanlike imperialistide käsilastena töölisliikumise ajaloosse inetuid mälestusi ei jäta. Kadunud sms. sai sellest hoiatusest täielikult aru alles pärast Bresti rahu- lepingu sõlmimist. Seepärast jäi ta esialgu järjekind- lalt ikka seisukohale, et sotsiaaldemokraadid on töölis- liikumise esindajad ja peavad sellest järeltõlge tegema. Revolutsiooni ei tehta siidkinnastes ja need, kes end re- volutsionäärideks nimetavad, peavad julgust omama re- volutsioonilisi tegusid korda saata. Et tööliste enamus säärast seisukohta toetas, oli selge. Mitteenamlikku töö- list ei peetud õigeks sotsialistiks. Sotsiaaldemokraatide seisukord enamlusevastases võitluses oli seepärast väga raske. Mina katsusin „Sotsiaaldemokraadis“ juhtkirja kohal ilmunud kahes artiklis: „Mis meid juhtis ja ju- hib“ (nr. 81 ja 82, 20. ja 21. dets. 1917) ja „Sotsialist- line revolutsioon“ (nr. 85 ja 86) sotsiaaldemokraatide seisukohta põhjendada ja kaitseda.

Vaidlesin kõigepealt selle vastu, et enamlased vägi- vallaga äsjaloodud demokraatlikke Eesti omavalitsusasuti likvideerima olid asunud, nende asemele tööliste ja soldatite saadikute nõukogusid seades. Ma seadsin („Sotsiaald.“ nr. 81) üles järgmise seisukoha:

„Demokraatia on rahvavalitsus niisuguses mõttes, et kõik rahva liikmed, olgu nad burschuid või proletaar- lased, rahva saatuse äramääramisest osa võivad võtta.

Vägivallavalitsus on see, mis ühte osa rahvast alamaks tahab teha, kui teist.“

Meie loosungiks enamlastevastases võitluses oli seega „demokraatia ja vabadus“. Selle loosungiga olid ju enamlased ise senini tsarismi ja kodanluse vastu võidelnud. Temast loobumine tähendas revolutsioonilises võitluses kõlbeliselt aluspinnalt lahkumist.

Sotsiaaldemokraatide ja enamlaste lahkumineku lähtekohaks oli aga alanud revolutsiooni iseloomu määramine. Sotsiaaldemokraadid tõendasid, et Vene 1917. a. revolutsioon on viimane kodanlik revolutsioon Euroopas, kuna enamlased (Lenin) asusid seisukohale, et alanud revolutsioon on üleilmliku ulatusega sotsialistlik pööre. Maaailmasõjast pidi kujunema sotsialistliku sisuga maailmarevolutsioon, sest massid olid sõjariistu pandud, senini valitsevad võimud aga rahvaste silmis diskrediteeritud, eriti Venemaal.

Lenini seisukoht vangistas hulki oma revolutsioonilise loogilisusega. Põhjaliku pöörde toimepaneku eeldused olid nähtavasti tõesti olemas, vähemalt sõjas löödud riikides. Tuli ainult tahta.

Sellele tahtepoliitikale seadsid sotsiaaldemokraadid vastu marksistliku teesi, et sotsialistlik revolutsioon on ainult siis läbiviidav, kui revolutsiooni teostavate rahvaste majandus on arenenud teatud tehnilise tasapinnani. Seda Venemaa kohta ei oletanud isegi enamlased. Ma kirjutasin seepärast „Sotsiaaldemokraadis“ nr. 85:

„Eesti Sots.-dem. Töölise Partei rehkendab vähem inimeste kuritahtlusega: tema näeb, et riigi majandusline arenemine kaugeltki veel sellel astmel ei ole, mis sotsiaalset revolutsiooni sotsialismi teostamise mõttes võimaldaks. Ja see on põhjus, miks nimetatud partei ennast sotsiaalse revolutsiooni keerusse avateleda ei lase.“

Ja edasi:

„Enamlaste sotsialistline revolutsioon ei või selle järele muud olla, kui hulga inimeste tapmine ja rahva majandusliste ning kultuuriliste väärtuste hävitamine.“

Niisugused olid eesti sotsiaaldemokraatide seisukohad 1917. a. alanud revolutsiooni hindamisel. Kui palju nad ajaloo kohtu ees paika peavad, see ei ole tegelikult elus tänini (1935) veel otsustatud, sest revolutsioon kestab edasi. Nii mõndagi on enamlaste poolt ka ehitatud, seda ei pruugi meie salata. Esialgu aga läks nende tegevuse tagajärjel sõja tõttu tekkinud korralagedus suuremaks. Tekkisid metsikud olud. Ja neid metsikuid olusid kartsidki sotsiaaldemokraadid, oletades, et nende tagajärjel tekib sügav reaktsioon.

1917. a. sündmuste keerus oli õige revolutsioonäär see, kellel millestki kahju ei olnud. Meil sotsiaaldemokraatidel oli aga olemasolevast kultuurist kahju, sest marksisistliku teooria järgi pidi sotsialistlik ühiskond olema järgmine kõrgem tsivilisatsiooniaste kodanliku ühiskonna järele, mistõttu kõike, mida inimesed loonud, revolutsioonikeerises hävitada ei tohtinud. See oleks inimesed metslaste kultuurilisele tasemele tagasi viinud. Nii kirjutasin tsiteeritavas artiklis („Sotsiaald.“ nr. 86):

„Kodanlaste ja tööliste huvid lähevad lahku majanduslikel alal. Inimline kultuur on kõigile üks. Klassivõitlus ei tohi sellep. kultuuri hävitamiseni minna, sest siis saavad mõlemad võitlevad pooled ühteviisi kahju.“

Vastuseks oli enamlaste poolt sõimunimed „paendlased“, „sotsiaaläraandjad“.

Ei olnud meil kerge, eriti et tagurlikud jõud enamliku hoolimatusega end maksma panna püüdsid. Olime kahe tule vahel. Meeleheitliku kangekaelsusega otsustasime demokraatliku põhimõtte kaitsemise juurde jääda, mõlemapoolsete diktatuuripüüete kiuste. Rängad omavahelised vaidlused kestsid aga edasi.

30. detsembril 1917 peeti Tallinnas erakonna konverentsi, millest 27 delegaati osa võttis. Sellel konverentsil kinnitati programmi lõplik redaktsioon.

Konverentsi ajaks oli Eesti Asutava Kogu valimised välja kuulutatud, mis pidid toimuma 21. ja 22. jaanuaril (3. ja 4. veebr.) 1918. See Asutav Kogu oli enamlaste algatus ja kuulutus (27. nov./9. dets. 1917) algas nii:

„Eesti elanikkudele!

Kodanikud! Ajutise Tööliste ja Talurahva Valitsuse poolt avaldatud Venemaa rahvaste õiguste deklaratsiooni põhjal otsustas Eesti Tööliste, Soldatite, Maatameeste ja Väikemaapidajate Saadikute nõukogude Täidesaatev Komitee

15(28) veebruariks 1918. aastal

Eesti Asutav Kogu kokku kutsuda.“

Selle Asutava Kogu ülesandeks pidi olema Eesti uut poliitilist ja sotsiaalset korda määratleda.

Teadaandele oli alla kirjutanud valimiste keskkomisjonis esimees V. Vöölmann.

Me näeme sellest, et ka enamlased rahvuslikku momenti tunnustasid, hoolimata sellest, et nad kaks nädalat enne Asutava Kogu valimiskuulutuse avaldamist Eesti Ajutise Maapäeva laiali ajasid (28. nov. 1917).

Sotsiaaldemokraatide konverents pidi loomulikult ka Asutava Kogu asjus seisukohta võtma. Aruandjaks oli M. Martna, kes temasse igati kahtlevalt suhtus. Ta arvas (tsiteerin „Sotsiaald.“ 1917, nr. 92 järgi), et „Eesti Asutava Kogu kokkuastunise mõte on revolutsiooni vili.

E. Asutava Kogu mõtte kaaslane on mingisugune ettekujutus Eesti iseseisvusest. See iseseisvuse mõte on unistuse laadi — ilma kindla kujuta.“

Selle juurde olgu lisatud, et Eesti iseseisvus tol ajal mitte ainult kadunud M. Martna ettekujutuses unistuse laadi polnud, vaid et Martna tsiteeritud avalduses kogu meie rahva ja intelligentsi tolelaegset meeoleolu ja arusaamist poliitilisest seisukorrast tõepäraselt iseloomustas. Kes nüüd tagantjärele ennast juba 1917. a. lõpul vaimustatud ja julge iseseisvuslase ütleb olnud olevat, see võlt-sib ajalugu. Kuid seda küsimust tuleb meil allpool käsitleda üksikasjalisemalt. Sots-dem. konverents iseseisvuse küsimuses lõplikku seisukohta ei võtnud, vaid arutas ainult suhtumist väljakuulutatud Eesti Asutavasse Kogusse. Ühed, M. Martnaga eesotsas, tahtsid teda tunnustada ainult tingimisi, siis, kui ta saab sotsiaaldemokraatidele vastuvõetava meelsusega, teised nõudsid Asu-

tava Kogu ilmtingimata tunnustamist. Viimaste hulgast sõnastas kadunud V. Maasik kõige täpsemalt nõndanimetatud parema tiiva seisukoha. Ta arvas („Sotsiaald.“ 1917, nr. 93),

„... et tööliste partei rahva enamuse vastu väevõimu mitte tarvitada ei tohi. Proletariaat võiks jõudu ainult vähemuse vastu tarvitada, kui see enamusele alla ei taha heita. Ja partei peab kõik tegema, mis võimalik, et Asut. Kogus sotsialistidel enamus oleks. Kui seda enamus seal aga ei ole, siis hakkab partei tema vastu võitlema, aga mitte väljaspool, vaid tema enese sees.“

V. Maasikat toetas E. Vilde, kes lisaks veel nõudis, et sotsiaaldemokraadid mitte üksnes rahvaesinduse vastu vägivalla tarvitamise peale mõelda ei tohi, vaid teda koguni kaitsema peavad.

M. Martna vastas sellele, et revolutsioonide ajal ka parlamente laiali aetakse. Kodanlased olevat alati laiali ajanud säärased parlamendid, mis neile ei meeldinud. „Meie oleme revolutsioonilised sotsiaaldemokraadid, elame revol. ajajärgus, võitluses, ei või kodanlastega rahus elada.“

V. Maasik ja teised tähendasid seepeale, et rahvaesinduste laialiajamine on harilikult olnud tööliste kahjuks, kuidas saaksime meie siis nüüd rahvaesinduste vastu vägivallatarvitamise põhimõtet kaitsema hakata.

Vaidluste lõpul võeti vastu resolutsioon, milles rahvaesinduse autoriteedi tingimusteta tunnustamist nõuti ja enamlaste vägivallapoliitika hukka mõisteti. Seepeale andis M. Martna kodanlastega „Burgfrieden'i“ pidamise kohta järgmise eriarvamuse sisse:

„Vastuvõetud resolutsioon toonitab iseäralise rõhuga seda piinlikku vahekorda, mis sotsialistlike voolude vahel paraku valitseb ja mõistab hukka ainult enamlaste poliitika, seda nagu äraunustades, et ometi proletariaadi klassi üks selle poliitika peateguritest on! Proletariaadi klassikasud peavad ka meie partei poliitikat juhtima.

Resolutsioon laseb eemalseisjat hõlpsasti sellele arvamisele tulla, nagu oleksid sotsiaaldemokraadid enamlased

meie verivaenlased ja nagu elaksime meie oma klassivas-
tastega, s. o. kodanliste klassidega kõige sügavamas ra-
hus (*Burgfrieden, union sacré*).

Seesuguste vaadetega ei või mina ühineda. Nõuan sellep. oma isearvamise protokollu juurde lisamist.“

M. Martna vaateid toetasid vähesed konverentsi liik-
med, kuna suur enamik oli demokraatliku seisukoha
pooldaja.

Eesti Sotsiaaldem. Töölise Partei poliitilise seisukoha
tähtsama punkti kujundas loomulikult maareformi küsi-
mus. Konverentsil seda küsimust päevakorras ei olnud,
kuid konverentsi ajal ilmus „Sotsiaaldemokraadis“ par-
tei programmi seletus, milles maaküsimuse suhtes juba
samm radikaalsuse poole oli tehtud, võrreldes oktoobris
peetud kongressi seisukohaga. Seal öeldakse (nr. 92):

„Suurmaa-omanduse kohta nõuab Eesti Sots.-dem.
Töölise Partei, et see tasuta Eesti osariigi
omanduseks läheks, millega suurmaa-
kapitali võim kokku langeks [minu harven-
dus] ja maa loomuliku viljakuse kasu üksikute eraisikute
käest ühiskonna tuluks läheks.“

Harvenduse abil tähendatud lauseosa sisaldas Eesti
revolutsiooni vormelit, nagu see meie kodanlastele alles
aastakümne järele selgeks sai. Mainitud seletuskirjas on
talupoegade maa riigistamise mõttest loobutud, kuid ta-
lude hüpotegivõlgade kustutamist nõutud. Seegi sots.-
dem. nõue teostus inflatsiooni kaudu.

Kõne-all-oleva programmi seletuse koostas M.
Martna, kes aga ise diplomaatilistel põhjustel maa tasuta
võõrandamise kasulikkuses kahtles. Sotsiaaldemokraa-
tidest-haritlastest kaitsesin mina hiljem seda teesi ük-
sinda.

Kõne-all-olev konverents oli viimne võimalus enne
Saksa okupatsiooni sots.-dem. partei seisukohti ametlikult
kindlaks määrata. Süvenes Vene enamlik okupatsioon,
millele poolteist kuud hiljem vahetult järgnes Saksa
imperialistlik okupatsioon.

Sotsiaaldemokraatliku partei organiseerimise kõrval
oli mul kokkupuutumist ka sotsialistide-revolutsionääri-

dega. Viimased avaldasid tegevust varem kui sotsiaaldemokraadid: nende ajaleht „Töö Lipp“ algas Tartus ilmumist juba 24. märtsil (6. aprillil) 1917, s. o. ligi neli kuud varem kui „Sotsiaaldemokraat“. Tegin „Töö Lipule“ kaastööd, sest ta nimetas end lihtsalt sotsialistlikuks ajaleheks. Ka oli algusest peale kavatsus sotsial-revolutsionääride ja sotsiaaldemokraatide (vähemlaste) koostööd organiseerida.

Minu „Töö Lipp“ ilmunud artiklitest võiks meelde tuletada nr. 4. (21. apr.) avaldatud kirjutist „Pompejuse leegionid“, milles tähelepanu sellele juhin, et algav revolutsiooniline võitlus tuleb kauakestev. „Valmistuge pikalise võitluse vastu!“ olen ma kirjutanud. Nii ei olnud mul usku päikesepaistelisse revolutsiooni, nagu siis hõisati.

S.-r. Tartu osakond pidas 13. mail koosoleku, kus uuendati senine põrandaalune kolmeliikmeline juhatus ja otsustati s.-r. maakonna-konverents kokku kutsuda. See koosolek jäi mäletatavasti pidamata. Selle asemel peeti ära Venemaa s.-r. partei eesti osakondade kongress Tartus 29. ja 30. juulil 1917. Koos on olnud 20 organisatsiooni poolt 31 esindajat. Seal on otsustatud iseseisva eesti s.-r. partei asutamise küsimus lahtiseks jätta. Ei tahetud sidet vene organisatsiooniga katkestada. Jaatavalt otsustati see küsimus II kongressil Tartus 30. sept. — 3. okt. 1917.

Sellel kongressil otsustati programmi kohta:

„Küsimustes, mille kohta Eesti s.-r. erakond seni pole teisiti otsustanud, jäädakse esialgu Vene s.-r. erakonna eeskava alusele“ („Töö Lipp“ 1917, nr. 104).

Huvitavad on olnud vaidlused ühise eesti sotsialistliku partei asutamisevõimaluste arutamisel. On võrreldud marksistliku sotsialismi ja sotsialistide-revolutsionääride ideoloogilisi lähtekohti. Sel puhul on V. Ernits järgmist ära märkinud:

„Vahe (mõlema voolu vahel) on võrdelises isiku tähtsuse tunnustamises.

S.-r'ide ideoloogia on teatav romantika, tema isikukultus on seletatav Venemaa oludega, kus üks isik — tü-

rann — võis hulkade elu takistada ja kus teine isik — s.-r. kangelane — selle türanni kõrvale toimetas. Sellest järgneb kangelasekultus. Normaalsetes oludes poleks see ilmavaade mitte niisugusena kujunenud: seda tõendab juba seegi, et s.-r.-nism ainult Venemaal on arenenud.“

Ja sotsiaaldemokraatia kohta:

„Sots.-dem. ei eita ju aktiviteeti üldse, nad leiavad aga, et see on olemisest tingitud. Marx ei eita absoluutselt isikut, vaid seab ta raamidesse ja neist ei vabasta teda lõpuks ükski revolutsiooniline sotsialism. Üleliigne isiku toonitamine on liialdus: objektiivne ilmakord on tugevam kui elav isik kõiges oma revolutsioonilikkuses.

Isiku vabadustunne on subjektiivne tunne, kuid objektiivselt tingitud — sellest ei vii miski võim välja. Aktiviteet on realiteet, kuid oleneb jõutagavarast ja teostub sel määral, kui palju objektiivsed olud lubavad.“

Oletus, et isik võib omal tahtel ajaloo-ratast keerata, see tähendab, et inimese tahe on vaba, oli s.-r. maailmavaate filosoofiline nurgakivi. On tarvis ideaal üles seada ja selle poole püüda, hoolimata kõigest (teleoloogiline ajaloo vaatlusviis). Sots.-dem. seevastu olid deterministid, tunnustasid põhjuslikku olenemist (kausaliteeti), järelikult eitasid inimese tahtevabadust. Nende kahe teesi üle sai omal ajal vaieldud väsimuseni. Sellel vaidlemisel oli poliitilise seisukorra hindamise suhtes oluline tähtsus. V. Ernits, nagu näha, kaldus s.-d. seisukoha poole ja tuli lõpuks viimaste juurde üle. Tema peavastaseks kongressil on olnud kadunud J. Treial, noor üliõpilane, kes uskus omasse jõusse ja oli vaimustatud tegelane. Noored on alati aktivistid, teoinimesed. Saatuse tunnustamine kujuneb harilikult aastate kogemuste põhjal.

Eesti sotsial.-revolutsionääride tõeliseks juhiks oli Hans Kruus. Samuti löid kirjanikud J. Kärner ja H. Raudsepp kaasa. Ka Gustav Suits valiti esimesse s.-r. partei keskkomiteesse.

1917. a. käisid s.-d. ja s.-r. esialgu käsikäes, mille tagajärjeks oli, nagu ülal mainitud, minu valimine Tartu maakonnaavalitsuse esimeheks.

8. TARTU MAAKONNAVALITSUSES SAKSA OKUPATSIOONINI.

Viieliikmeline Tartu maakonnaavalitsus koosnes esialgu kolmest sotsialistist: A. Bach ja mina — sotsiaaldemokraadid, R. Jaska — sotsial.-revolutsionäär, ja kahest kodanliku erakonna esindajast, kellest A. Luksepp oli ka endine sotsiaaldemokraat, kes 1905. a. ühes P. Speekiga eesti sotsiaaldemokraatlikku erakonda oli asutanud, kuna H. Priimägi, kuigi kodanlane, oli radikaalse meelsusega mees. Püsivamalt jäid maakonnaavalitsusse töötama ainult Bach ja Priimägi. Mina lahkusin 1919. a. aprillis Asutavasse Kogusse. Jaska ja Luksepp lahkusid varem. Kuna ma siinkohal ei kirjuta Tartu maakonnaavalitsuse ajalugu, vaid tuletan meelde sündmusi oma isiklikkude mälestuste põhjal, siis jätan maakonnaavalitsuse personaalse arenemise üksikasjad kõrvale.

Esialgu tuli meil tööd otsida, sest uute maakonnaavalitsuste kompetents oli seaduses väga ebamääraselt piiritletud, võimulolevad valitsusasutised aga püüdsid igati oma olemise eest võidelda.

Kadunud dr. Raamotiga, kes oli vist Ajutise Maapäeva volinik, tegime Krediitkassa ruumides visiidi Liivimaa maamarssalile parun Pilar von Pilchaule, jässaka vallavanema välimusega mehele, kes muidugi kõiki võimalikke juriidilisi ettekäandeid tarvitas, et mitte midagi üle anda. Vist ainult kreisi sanitaarkomisjoni esimehe volitused sain, mille tagajärjel kreisiarst dr. Lezius minule alluma hakkas. See oli esimene saksa härra, kel-

lega mul ligemalt tegemist tuli. Ka väeteenistus-komisjoni liikmeks sain, samuti toitluskomitee liikmeks. Need ei allunud aga landratite kolleegiumile.

Kohaliku omavalitsuse elluviimise määruste § 23 ja 31 järgi tuli asjaajamise ja varanduste üleandmiseks komisjonid asutada, mille otsuste peale veel edasi võis kaevata. Nii ei olnud nähagi, millal uus maakonnaomavalitsus seaduslikus korras tegutsema võis hakata. Mingisuguseid sissetulekuid ka ei olnud, et asjaajamist korraldada.

Laenasime siis kohalikest ühispankadest (laenu- ja hoiu-ühisustest) isiklikul vastutusel raha (vist 10 000 rbl.) ja 31. aug. (12. sept.) 1917 saatsime vallavalitsustele ringkirja, milles revolutsioonilisel teel maakonnaomavalitsuse kohaliku maaomavalitsuse juhtivaks organiks tunnustasime ja vallavalitsustele ette panime ainult maakonnaomavalitsuse kaudu asju ajama hakata. Oli ka viimne aeg, sest enamlik laine oli tulemas. Energilise tegevuse tõttu muutus maakonnaomavalitsus paari kuu jooksul niisuguseks poliitiliseks keskkohaks, millest enamlased ainult jõuga jagu võisid saada.

15. septembril kuulutati Venemaa vormiliselt vabariigiks. See asjaolu tuleb siinkohal ära märkida. Kuni selle tähtpäevani valitses ebamäärane seisukord: keisrit ei olnud ja vabariiki ei olnud ka mitte. Revolutsioon tegi sammu edasi.

30. sept. kutsusime vallategelaste kongressi kokku, et luua isiklikke vahekordi kohapealsete inimestega. Koos oli hulk inimesi. Mina tegin vea, et juhatajana kindlate seisukohtadega ei esinenud, vaid koosolijate meeolelu katsusin tabada. Seda mulle ka õeldi, mille kirjutasin edaspidiseks kõrvataha. Segastes olukordades on juhti tarvis. Juhil peavad aga kindlad seisukohad olema. Et koosolek polnud ametlikku laadi, siis vormilisi otsuseid ei tehtud. Ent rasked küsimused olid päevakorral: üldine sundvõtmine ja sõjapõgenemine, sest oodati sakslaste edasitungi.

Aastail 1915—1916 Põhja-Abis teenides koostas in vastava sõjapõgenemise kavagi Liivimaa eestlaste tar-

vis. Kuid maakonnaavalitsuse esimehena leidsin, et 1917. aastal sõjapõgenemine mõttetuks oli muutunud. 5. sept. avaldasime Tartumaa elanikkudele sõjapõgenemise asjus järgmise üleskutse, mis tolelaegset olukorda iseloomustab.

„Tartumaa elanikkudele tuleme veel kord meelde, et nad sõjategevuse liginemisel oma kohtadele peavad jääma, sest ei ole kohta, kuhu põgeneda võiks. Venemaal on nälg ja rüüstamised. Seal ei ole kusagil varjupaika leida; umbes 50 kubermangu on sõjapõgenejatele sissesõit keelatud. Ja ei ole võimalustki Venemaale pääseda, sest rongid on praegu juba otsani täis ja külma käes sügisesi põhjatuid teesid mööda edasi liikuda on lausa surmaminek. Peale selle liiguvad maanteesid mööda Narva ja Pihkva poole, kust kaudu Venemaale saab, sõjaväed, keda sõjalistel otstarbetel ühest kohast teise saadetakse. Linna põgenemisel ei ole ka mingisugust mõtet. Linnades on nälg ja korteri puudus. Saksa õhulaevade kallaletungimine suurendab omalt poolt hädaohtu.

Lisame juure, et Tartumaa geograafiliselt võrdlemisi õige heas seisukorras on. Teda kaitsevad järved: Virtsjärv ühelt ja Peipsi teiselt poolt. Võitlused saavad arenema Pihkva ja Narva sihis, kuna Tartu ümbruskonnas olevad Vene väed vangilangemise hirmul aegsalt ülevalnimetatud ringkondade poole koonduma peavad. Et see nii saab olema, selle tõenduseks on sakslaste maaletulek Virtsu poolsaarel. Tartumaa elanikkudel on, järjelikult, tegemist peajasjalikult üksikute röövsalkadega, millest ühisel jõul raske pole jagu saada. Sellepärast veel kord: jäägu igamees oma kohale. Korraldatagu kaitsesalkasid, ehitatagu koopaid, mille tegemist „Postimehes“ õpetatud.“

Mitmed tõendasid hiljem, et säärase seisukorraselgitusega sakslaste liginemisel paaniline põgenemine oleks võinud alata.

Võitlus üldise tühjendava rekvisitsiooni vastu oli raske. Kindral Frolov, põhjarinde varustaja, seletas 30. okt., et üldine sundvõtmine olevat tarvilik katastroofilise

seisukorra pärast väerindel. Kohalikkudele elanikkudele jäetavat toitu ainult kuni 1/14. jaan. 1918. Sel puhul olen Vene ministritenõukogu esimehele järgmise telegrammi saatnud:

„Petrograd, Vene Vabariigi Ministrite Nõukogu Esi-
mehele.

Tartu (Jurjevi) maakonna nõukogu nimel palun kõrgele Ajutise Valitsuse kolleegiumile (*sobranije*) teatavaks teha, et juhul, kui võimatu peaks olema põhja väerinna vägedele toiduainete vedu sisekubermangudest kohe korda seada, tuleb viibimata rahuläbirääkimisi alata, sest kindral Frolov, kes üldist sundvõtmist nõuab, teatab, et seisukord olevat katastroofiline. Vähesed kohalikud tagavarad võimaldavad kokkuvarisemist kõige rohkem kuuks või kaheks edasi lükata, sest maa on laastatud. Tarvis on tõsiasjadega arvestada ja hirmsale tööle silma vaadata. Palun ka seemnevilja muretsemise komiteele ette panna üldist rekvisitsiooni ära muuta, sest selle tagajärjeks oleks hädavajaliste tagavarade hävimine. Tuleb rekviireerida tarviduse järele.“

Telegrammi stiil, pean nüüd tunnistama, ei ole kõige alandlikum, see oleks normaaloludes mulle karistuse kaela toonud. Kuid seisukord oli hädaohtlik ja kavatses üldrekvisitsioon oleks meil hirmsa seisukorra luua võinud. Seepärast tuli kõvemat stiili tarvitada.

Telegrammi otstarve oli võimude tähelepanu sellele juhtida, kui mõttetult asju aetakse: vägede ülemjuhatus kuulutab sõpradele ja vaenlastele, et seisukord on katastroofiline, julgustab seega vaenlasi, demoraliseerib oma sõjaväge ja ajab rahvast ärevusse. Tõeliselt varustusehäda vististi väga suur ei olnudki, vaid sõjavõimudel oli ainult kavatsus vaenlase edasitungimise ootel maad tühjaks teha. Hädaldamisega katsuti selleks meeolu luua.

Üldise vastuoleku tõttu, misjuures ka kohalikud Soldatite ja Tööliste Saadikute Nõukogud kohalikke asutisi toetasid, jäi tühjendav sundvõtmine ära. Maa laastamise hädaoht sedakorda möödus.

Maakonnaavalitsuse tegevus arenes tegelikult kõiksugu asjadesse vahelesegamise kaudu. Toetusime demokraat-

likule põhimõttele ja nõudsi, et maakonnaavalitsuse kui rahvaesinduse arvamisega arvestataks. Kuid varsti hakati meid endid veel paremate nimel segama: jõudis kätte enamlik riigipööre 7. nov. (25. okt.) 1917.

Sel puhul küsisin Lõuna-Eesti kubermangukomissari kt. J. Ostratilt, mis tema kavatseb ette võtta. J. Ostrat vastas, et enamlastele vastuhakkamine on võimatu ja amet tuleb üle anda. Mina arvasin, et nii lihtsalt asju minna lasta ei või, ja tegin temale ettepaneku haigeks jääda ja kubermangu abikomissari kohustetäitmine minule kui maakonnaavalitsuse esimehele edasi anda. Nii toimuski. 9. (22.) novembril saatis Ostrat mulle järgmise venekeelse kirja (nr. 4876):

„Olen tänasel päeval haigestunud, mistõttu palun Teid ajutiselt Eesti kubermangu lõuna-maakondade valitsemisele asuda.“

Olin niiviisi asekuuberneri kt. Kuid kuuberneri enast ei olnud enam, sest J. Poska oli ameti 9. nov. juba üle andnud. Saades 10. (23.) novembril Ostrati kirja, telegrafeerisin sel puhul Tallinna Ajutisele Maavalitsusele (vene keeles):

„Tänasel päeval võtsin kubermangukomissari abilt Ostratilt asjaajamise üle. Kuna teadmata on, kellele Venemaal praegu kuulub keskvoim, otsustasin ajutiselt täita ainult Eesti kubermangu maavalitsuse korraldusi. Vastuse saamiseni volitusi kellelegi üle ei anna.“

Mis edasi sündis, selle kohta kirjutasin Ajutisele Maavalitsusele saadetud ettekandes järgmist:

„Eesti Ajutisele Maavalitsusele.

Sellega on mul au Teile järgmist teatada.

Ametlise teadaandega 22. novembrist s. a. nr. 4876 andis Eestimaa Kubermangu Komissari Abi kohustetäitja hra Ostrat oma volitused haiguse pärast minu kui Tartu maakonnaavalitsuse esimehe kätte. 23. novembril umbes kella 10 ajal hommikul ilmus komissari kantseleisse Tartus, Laial uul. härra Suuder ja näitas mulle Tartu Sõjaväelaste ja Tööliste Saadikute Nõukogu Täidesaatva Ko-

mittee poolt välja antud paberi ette, milles oli öeldud, et tema, härra Suuder, on tähendatud Komitee poolt kubermangu komissari abiks valitud ja et teda volitatakse asjaajamist üle võtma. Hra Suuderi kaasas oli üliõpilase mundris noormees *), kes Eesti keelt rääkida ei osanud. Nõudmine pandi mulle ette kõigi komissari kantselei ametnikkude juuresolekul.

Mina, ajutine Eestimaa kubermangu komissari abi kohustetäitja Tartu maakonnaavalitsuse esimees, tekkinud olukorda järele kaaludes, leidsin:

1) et asjaajamise üleandmise nõudmine on kohaliku revolutsioonilise asutuse poolt ette pandud ilma Keskvalitsuse volitusega; 2) et üleüldiselt tunnistatud keskvalitsuslist võimu praegu Venemaal ei olegi, sest riik on faktiliselt osadeks jagunenud; 3) et Tartu Soldatite ja Töölise Saadikute Nõukogu Täidesaatev Komitee ei ole Eestimaa rahva esitus, olgugi ainult Tartumaa piirides; 4) et nimetatud Komitee üleüldse ei ole mingisugune demokraatiline rahvaesitus ja eestlastele, kes selles piirkonnas, mille üle komissari abi võim ulatab, määratu enamuse sünnitavad, täiesti võõras asutus.

Kõike eespooltoodut silmas pidades otsustasin ma ettepanud nõudmise volitusi härra Suuderile edasi anda tagasi lükata, kuni ma juhatusi olen saanud Eesti Ajutiselt Maavalitsuselt, keda kujunenud olukorra juures ajutiselt ainukeseks seadusepäraliseks Eesti kubermangu administratiivseks võimu esituseks tuleb lugeda, sest ta on seaduslikel alusel volitatud kubermangu elanikkude huvisi kaitsema rahva enese poolt kõige demokraatlisema valimise õiguse põhjal, mille tõttu temal ka küllalt autoriteeti on igast piirist üle mineva korralageduse vastu seista.

Otsusest asjaajamist mitte üle anda ühes kõigi põhjuste ettetoomisega teatasin sealsamas härra Suuderile, mille järele ta ära läks Täidesaatvalt Komiteelt edaspidi-

*) Faermann-Fermann, juudi soost üliõpilane, selleaegne tege-
lane.

seks tegevuseks juhtnööri saama. Ilmus siis hiljem Eesti soldati saatel Tartu maakonnavalitsuse ruumidesse ja seletas, et ta asjaajamise jõuga üle võtab, mille peale ma veel kord seletasin, et oma endisele seisukohale jään ja asjaajamise üleandmiseks midagi ette ei võta, heaga oma volitusi maha ei pane, kuid iseenesest mõista jõule olen sunnitud alla andma.

Vaheajal sain telefoni kaudu teate, et Tartu maakonna komissar hra Linno oma volitusi hra Jeale (enamlisele maakonna komissarile) üle annab. Sõitsin kohale ja protesteerisin kui Komissari abi ja kui Tartu maakonnavalitsuse esimees hra Linno kui ka Täidesaatva Komitee asemiku teguviisi vastu, kes seaduse ja demokraatlike põhimõtte alusel kreisi komissari asjaajamise kohaliku maakonnavalitsuse esimehe kätte oleks pidanud üle andma. Seletasin, et praegu ainult Ajutist Eesti Maanõukogu ja Maavalitsust tunnistan. Härra Jea seletas tunnistajate hra Linno ja Otti (miilitsaülema) juuresolekul, et tema Eesti omavalitsuse asutusi ei tunnista ja mind kinni võtta laseb. Saatis soldatite järele, kes minu äratuleku järele nelja inimesega kohale jõudes jõuga asjaajamise on üle võtnud.

Kõigest sellest teatades palun juhatusi edaspidiseks tegevuseks. Kuni kirja ärasaatmiseni ei ole minu vastu veel vägivalda tarvitatud.

Ajutine Eestimaa Kubermangu komissari
abi kohustetäitja Tartu Maakonnavalitsuse
esimees

J. Jans.“

Nagu toodud telegrammist ja kirjast näha, pakuti Eesti Ajutisele Maavalitsusele võimu kohtadelt enne, kui ta otsusele jõudis ennast riikliku võimu kandjaks asutiseks tunnistada (28. nov. 1917). Ka mõned teised maakonnavalitsused on samasuguseid ettepanekuid teinud kui mina.

Oma ettekande peale ma Aj. Maavalitsuselt vastust ei saanud. Seevastu saatis Eestimaa Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu Täidesaatva Komitee esimees Jaan

Anvelt, kellele ma oma ettekande ära kirja saatsin, mulle venekeelse telegrammi (14/27. novembrist 1917, nr. 80):

„Jurjev, kubermangu komissari abi kt. Jansile. Teie nr. 395. Arvestades kõige võimu Nõukogude kätte ülemineku tõsiasjaga, panen ette Eestimaa (*estonskago kraja*) lõunaosa valitsemine Jurjevi (Tartu) Täidesaatvale Komiteele üle anda.

Eestimaa Nõukogude Täidesaatva Komitee esimees
Anvelt.“

See telegramm anti mulle edasi vangimajas. Säilinud telegrammiplangil on vastav korrapidaja märkus Tartu Nõukogu administr. sektsiooni liikmelt. Kord oli kõva.

Pärast minu kokkupõrget enamlike võimumeeste Suuderi ja Jeaga saatis Tartu maakonnavalitsus 11. (24.) nov. kõigile Tartumaa vallavalitsustele järgmise kirja:

„Tartu maakonnavalitsus teatab sellega oma ringkirja täienduseks 26. okt. s. a. nr. 328, et ilma tema otsekohese ettekirjutuseta praegusel segasel ajal vallavalitsus mingisuguseid korraldusi maakonna omavalitsuse asjas ei teeks.“

Alla kirjutasime kirjale mina ja maakonnavalitsuse administr. osakonna juhataja H. Priimägi. Kiri oli mõeldud otsese keeluna enamlaste Täidesaatva Komitee käskusid täita. See kiri, mis ilmus „Post.“ nr. 258, 23. nov., katkestas Komitee-meeste kannatuse. Pealegi oli päev varem „Postimehes“ (nr. 257) avaldatud kolm minu kirja Täidesaatvale Komiteele, milledest ühes protesteerisin ajakirjanduse vabaduse vägistamise, teises Riia ringkonnakohtu tema ruumidest väljatõstmise vastu, kuna kolmandas palusin minule kui kohaliku rahva seaduspärasele esindajale kõikidest tähtsamatest Komitee otsustest teatada. Seejuures juhtisin tähelepanu sellele, et Täidesaatvas Komitees on enamuses võõrad elemendid (lätlased, juudid, grusiinlased), kes kohaliku rahva vajadusi ei tunne.

13. (26.) novembril ilmus siis ka maakonnavalitsuse ruumidesse (Riia tän. nr. 1, teisel korral) püssidega va-

rustatud sõjaväepatrull, kelle juhataja, keegi Laiuse poolt mees Vink või Vint, Täidesaatva Komitee käsu minu ja Priimäe areteerimiseks ette näitas. Mina vastasin, et ma Komitee ettekirjutusi ei täida. Patrulliülem käskis siis meestel kõigi kantseleiametnikkude juuresolekul püssid laadida ja eeshoitud tääkidega piirasid mehed mu sisse. „Kas nüüd tulete?“ küsis patrulli nina-mees häbematult ja ma pidin alistuma. Kõmpisime püssimeeste vahel Jaani tänavasse vangimaja juurde, kus meid kongi mahutati, milles tuttav mees ees istus: piimakuningas Peeter Muna. Selle mehe olin ma paar nädalat varem (11. nov.) liigkasuvõtmise süüdistusel kinni võtta lasknud ja nüüd olime ametivennalikult ühe katuse all! Ei teinud kumbki asjast väljagi, sest revolutsioon on revolutsioon. Ajasime ajaviiteks sõbralikult juttu. Veel rohkemgi. Teisel päeval toodi temale kodunt tubli portsjon lõunat järele, kuna meile midagi ei antud, sest me polnud eelmisel päeval õigel ajal toitlustatavate nimekirja võetud. Olime Priimäega poissmehed, nii et meile kodunt ka keegi midagi ei toonud. Kadunud Muna pakkus siis seltsimehelikult oma portsjonist meilegi. Maitset suurepäraselt. Samal päeval viidi mind ühes Priimäega Veski tänavas asuvasse arestimajja, kus oli rohkem ruumi. Lahkudes palus Muna, et ma välja pääsedes tema asja kiirustaksin, nii et tema ka vabaks saaks.

Seekord mul kaua istuda ei tulnud, sest paar päeva hiljem — 28. novembril — viidi meid õhtul „Bürgermüsse“ saalis korraldatud tribunalkohtu istungile, et karistust määrata võimudele vastuhakkamise eest.

Kohtupidamine oli avalik, rahvast üsna palju. Tribunali eesistujaks oli lätlane Liiger, soldatimundris mees. Kaaskohtunikke ei mäleta. Peale võimudele vastuhakkamise süüdistati mind veel rahvuste vahel vaenu õhutamises, sest, nagu mainitud, olin selle peale tähelepanu juhtinud, et Tartus, eesti linnas, võõrast rahvusest isikud võimu käsitsevad.

Prokurörina esines Täidesaatva Komitee esimees, läti rügemendi lipnik Bruneniek, kes mind seepärast purskis ja töörahva vaenlaseks tembeldas, et ma olevat

ülikooli haridusega Pealegi olevat mina ennast süüdlaseks tunnistanud. Selgus, et minu ülekuulamisprotokollile lehele oli teine ette kleebitud, kuhu süüdistuse õigeksvõtmine minu poolt peale oli kirjutatud. See oli juba vormiline kelmus. Kuid aeg polnud veel niikaugele halvenenud, et ennast enam kaitseda poleks saanud. Võtsin oma miitingumehe- ja advokaadikogemused abiks ja langesin kõigepealt lipnikust prokuröri kallale, kes näis olevat tige vend.

Mind oli tribunali ette toodud ajamata habemega ning ilma kraeta. Palitu oli mul juba kulunud. Kasutasin seda seisukorda ja võrdlesin oma välimust lipnik Bruneniek'i tsaariaegse ohvitserimundriga, mida ta polnud raatsinud seljast võtta. Selgitasin kohtule ja publikule, et minu proletaarlik välimus pole mitte juhuslik, vaid et ma olen tõesti proletaarlikku päritolu, alles vanemas eas edasi õppides ülikooli lõpetanud, ning et ma pole kunagi säärast läikivat ohvitserimundrit kandnud, nagu minu süüdistajad, vaid et olen lihtsoldat olnud ja teenistusest lahkunud allohvitseri kraadis. Seetõttu on Tartumaa proletariaat mind oma esindajaks valinud ja nüüd tulevad läikivas mundris mehed, kes ise nähtavasti jõukatest ringkondadest pärit, ning tahavad mind auku ajada. See jutt mõjus: Tribunalkohtu esimees rahustas mind sõnadega: „Ärge muretsege, sms. Jans, teile ülekohut ei sünni!“ (*Ne bezpokoites, tovarištš Jans, običenõ ne budete!*).

Süüdistuse õigeksvõtmise lehe akti kleepimise kohta tähendas Bruneniek, et proletaarlastel ei olewat vormiline külg tähtis, nemad ei oskavatki juriidilisi konkse teha.

Ma vastasin, et kõne-all-olev kleepimine ongi kõige kuritahtlikum juriidiline konkss süütu inimese hukutamiseks, sest iga proletaarlane saab aru, et kaebealusele mittenäidatud paberi süütõendusena akti kleepimine on ebaõige võte. Protestisin ka selle vastu, et meile võimust pole antud enne kohut süüdistusmaterjaliga tutvuda ja enese kaitseks andmeid esitada ning tunnustajaid üles anda.

Kaitsesin Vene kohtuseadusi, seletades, et need on revolutsioonäärیدهle ja proletaarlastele tsaarivõimuga võideldes väga kasulikud olnud, et need on õiglase kohtumõistmise mõttes parimad kohtupidamise seadused maailmas, ja et nende pärast tsaarivõim niikaua püsiski, mitte toore vägivalda abil, mis rahva ammu oleks ära tüüdanud ja mässu välja kutsunud. Proletaarlik kohus peab ka mingisugust korda pidama, kui ta ei taha rahva seas ärevust tekitada.

Enamlikele tegelastele-üliõpilastele läks see jutt piinlikuks, mõned tõusid publiku seas pinkidele ja katsusid paberikleepimist eksitusega vabandada. Eradotsent S. rääkis ka minu kaitseks midagi. Publiku hulgast võis igaüks süüdistajana ja kaitsjana välja astuda. Süüdistajaid ei olnud.

Lõppsõnas küsisin, mis õiguse alusel minu kui eesti proletariaadi esindaja üle üldse kohut mõistetakse. Revolutsiooni tehakse õigluse ja vabaduse nimel rahva kasuks, mina ei näe aga midagi muud kui lausa vägi-valda. Eestimaal peetakse kohut vene keeles ja võõra sõjalise võimu toetusel. Süüdistatakse mind selles, et oma ametikohustusi olen täitnud ja demokraatlikku põhimõtet kaitsenud. On see demokraatia, on see vabadus?

Mulle näis, et tribunal tahtis õigeksmõistvat otsust teha. Kuid siis tulid komissar Suuder ja Täidesaatva Komitee esimees Bruneniek vahele. Peeti näitelava taga kõva aru ja lasti meid lõpuks Tartumaa ja Tartu linna rahva vastutusel vabaks, kuni täiendav juurdlus tehtud. Nii oleme vabad tänaseni, sest protsessi enam ei uuendatud.

Kuidas suhtusid läti polgu lihtsõdurid enamliku võimu teostamisesse Tartus, sellest järgmine lugu:

Arestimajast tõid meid „Bürgermussesse“ ka läti sõdurid, kelle hulgas oli keegi keskealine Miitavi maakonna mees. Purssis vene keelt ja küsis, mis eest mind kinni võetud. Seletasin, kes olen ja mis süüks pannakse. Mees tähendas seepeale:

„Noh, kui te midagi varastanud ei ole, siis lastakse teid vabaks.“

Vähemalt üks osa läti sõdureid polnud seega kaugegtki fanaatilised enamlased.

Vangist vabanedes jätkasime ise veel tsaariaegsete asutiste ülevõtmist. Teadupärast olid kõik Liivi kubermangu asutised Riias Tartu toodud. Ühel ilusal päeval ilmusid Tartu Läti ajutise maapäeva (Vidzeme maanõukogu) esindajad Schmidt, Tomaševits ja Leknis, et kubermangukomissari käest raamatuid ja dokumente välja nõuda. Et lätlastel mitte lasta Eesti osasse puutuvaid dokumente ära viia, segasime vahele ja katsusime oma kätte saada, mis võimalik. Nii võttis kadunud A. Bach, maakonnaavalitsuse haridusosakonna juhataja, koos lätlastega rahvakoolide direktori ja õppekonna kuraatori dokumente üle. „Postimehes“ tõsteti kisa, meie olevat ühes enamlastega röövima hakanud. See oli aga mõttetu jutt, sest olud olid niisugused, et pidi katsuma eestlastele dokumentidest päästa, mis päästa andis. Vene ametivõimud olid meile samuti vaenulised nagu enamlastelegi. Ametnikud hävitasid ja müüsid riigi varandusest, mis aga said. Nii realiseerisid nõndanimeetatud Ossotopi (*Ossoboje Soveštšanije po toplivu*) ametnikud kogu valmisoleva metsamaterjali ja vististi oma kasuks. Kubermanguavalitsuse raamatukogu müüdi eraisikutele ja antikvaaridele maha, jne.

Mõned Vene võimukandjad olid demokraatlikkude Eesti maakonnaavalitsuse esindajate vastu viisakad ja pidasid neid seaduslikus korras tekkinud asutisteks, kes kasvavale korralagedusele piiri katsusid panna. Nii tegi mulle visiidi Liivi kubermangukomissari (kuberneri) kohustetäitja ja pani südamele katsuda teha, mis võimalik, et äärmist anarhiat ära hoida. „Meie, vana võimu esindajad, ei suuda enam midagi,“ tähendas ta. Käis läbi rääkimas ka kohaliku rahukogu esimees. Seevastu tundis Riia ringkonnakohtu esimees end haavununa, et mina selle kohtu tema ruumidest väljatõstmisele vahele olin seganud. Tema ei vajavat kõrvaliste isikute ja asutiste abi. Sõbralikus vahekorras oli minuga ringkonnakohtu prokurör Vasjutinski, kes minu ettepanekul Peeter Muna areteerimiskäsu oli andnud.

Lõunasööki vangikongis meelde tuletades saatsin te- male kohe pärast vabakssaamist kirja, paludes P. Muna asjaga kiirustada. Vasjutinski helistas mulle ja teatas, et Muna vastu mingisuguseid süüitõendeid koguda pole õnnestunud, sest Ülenurme mõisa töölisel olevat nähta- vasti kõik ära ostetud ja räägivad ainult Muna kasuks, et karjapidamine läheb nii ja nii kalliks, mistõttu piim- mahind sugugi kõrge ei olevat.

Palusin siis piimakuningas lahti lasta, sest kui prole- tariaat enese ära osta laseb, pole minulgi võimalik mi- dagi teha. P. Muna sai vabaks. Tema tegevust rahva toitlustamise alal ma ei unustanud aga mitte.

Vahekorrad Tartus teravnesid aga pidevalt. Asuti mõlemalt poolt ka sõjalise jõu korraldamisele. Enam- lasi toetas läti polk, kelle vastu seisid eesti sõdurid. Vastolud võtsid rahvuste-vahelise ilme. Minu vangivõt- mise ajal olid Täidesaatva Komitee poolt kohalikeks enamlaste võimumeesteks määratud: H. Suuder (eest- lane) — Eestimaa abikomissariiks (abikuberneriks), Kan- tovski (vist juut) — Liivimaa, õigem Lätimaa komissa- riiks, Jea (eestlane) — Tartu maakonna komissariiks, kes oli ühtlasi ka eesti polgu komissar, Hirschfeldt (juut, Treffneri kooli õpilane) — tsensoriks ja korterikomissa- riiks, Giginadse (grusiinlane, rohuteaduse üliõpilane, kes kandis sõjaväe asearsti mundrit) — vangimajakomissa- riiks, Stašenok (väikevenelane, vangivaht Riiast) — tri- bunalkohtu uurijaks (pärast esimeheks), Liiger (lät- lane) — Tartu jaama komissariiks, juhatas ka tribunal- kohut, Bruneniek (lätlane) — kohaliku Täidesaatva Komitee esimeheks jne.

Kõige ärevam oli olukord 4. detsembril (21. nov.).

3. detsembril suleti „Postimees“, kus ka maakonna- valitsus oma ettekirjutised avaldas, trükikoda võeti üle ja toimetaja Tõnisson, kes ägedalt vastu hakkas (sõna- dega muidugi), vangistati koos mõne teise toimetus- liikmega. Otsuse täidesaatjad olid lätlased. Eesti polgu sõdurid nõudsid vangide vabastamist, milleks nad ilmu- sid relvastatult miilitsa staabi, s. o. politseivalitsuse ette. Vangid vabastati.

See oli kella kuue ajal õhtul. Pärast politseiplatsil peetud miitingut, kus nõuti lätlaste-valitsuse lõpetamist, hakkasid sõjariistus eesti sõdurite salgad patrullidena uulitsatel liikuma. Kella seitsme ajal tõi Täidesaatev Komitee välja läti rügemendi osad. Vaenulised pooled seadsid endid Raekoja platsile üksteise vastu üles. Lätlased olid peale selle priitsimaja juurde oma ratsamehed kuulipildujatega välja toonud. Iga silmapilk võis verevalamine alata. Linnavolikogu vahetalitusel saadi vaenulised sõjaväeosad kasarmutesse tagasi viia. Kuid järgmisel hommikul korraldasid eestlased raekoja ees sõjariistus demonstratsiooni Eesti iseseisvuse mõtte kasuks, nõudes Ajutise Maavalitsuse ja Maanõukogu võimu tunnustamist. Võtsin sellest demonstratsioonist kõnelejana osa.

Missugusena Tartu 4. dets. 1917. a. hommikul välja nägi, selleks tsiteerin sündmuste pealtnägija kirjeldust, mis samal päeval kirja pandud („Sotsiaald.“ nr. 70).

„Eesti polgu meelevaldus Tartus
Eesti iseseisvuse toetamiseks.

Teisipäeval, 21. nov. [v. kal.] hommikul nägid Tartu uulitsad välja kui vaenuline sõjalaager. Uulitsal kõndisid sõjariistus soldatite ja punakaardiväe salgad. Veeti vangisid („Postimehe“ toimetus oli uuesti kinni võetud). Kihutasid ratsanikud ja automobiilid sõjariistus soldatitega. Posti- ja telegraafikontoris oli läti soldatite salk, niisama miilitsa staabi ees. „Postimehe“ toimetus, talitus ja trükikoda oli sõjariistus soldatite poolt ära võetud ja toimetaja Tõnisson vangi viidud. Sildadel seisisid läti soldatite patrullid tule ümber. Õudne tunne asus elaniku rinda. Mis on tulemas?! Teatati, et täna mingit manifestatsiooni ei lubatavat — täidesaatev komitee olevat selle ärakeelanud.

Sellest hoolimata tuli aga kella 12 aeg eesti polk täies sõjariistus ja korras, muusika ees, kasarmust välja ja liikus raatuse poole. Kui polk kivisillani jõudis, komandati sillal olevad läti sõjamehed ja punane kaardivägi kettideks, püssid tõmmati vinna, asuti silla müüride

varju laskevalmis, sirutati püssitikud polgule ette ja teatati, et teda läbi ei lasta.

Polgu muusikakoor hakkas mängima ja polk tungis porilaste marsi ja hurraahüüete all üle silla, takistajaid kõrvale tõrjudes.

Raatuse ees peatuti, siin kõnelesid polguülem Rosenbaum, linnapea Kriisa ja maakonnaavalitsuse esimees J. Jans Eesti iseseisvusest, meie omavalitsuse asutusi ülema võimu allikateks tunnustades. Samasisulised olid ka lipud, mida sõjamehed kandsid.“

Siit võin isiklike mälestuste järgi edasi jutustada.

Esinesin esimese kõnelejana. Kõnetooli ei olnud, selle asemel oli toodud linnavalitsusest kohale väike laud, mille peale tuli üles ronida. Oli kalosside põud ja just enne platsile tulekut varastas keegi mul värskelt parandatud kalossid maakonnaavalitsuse ruumes ära. Seetõttu oli lumi kontsade alla külmunud ja saapad olid libedad. See iseenesest tühine asi oleks võinud tuua suuremaid tagajärgi.

Minu ees seisis sõdurid rivis, nende taga rahvahulk, kuna minu seljataga raatuse trepil ja raatuse teise korra akendel asusid linnavalitsuse ametnikud ja salkkond muid kodanikke. Lätlased Kivisillalt olid kõne alguseks kuhugi kadunud.

Pöördusin sõdurite ja publiku poole avaldusega, et revolutsiooni tehakse rahvaste ja üksikute isikute vabaduse nimel. Mis näeme aga meie? Vabaduse asemel käsutavad meid võõrad, kes lausa vägivalla teele asunud. Nad nimetavad endid proletariaadi esindajateks, kuid ise nad pole koguni proletaarlased. Ja kuigi nad oleksid, siis peaksid nad eesti proletariaadi asjaks jätma ennast vabastada ja mitte meile poliitilisi kingitusi tuua tahtma. Iga rahvas, iga klass peab enese vabaks võitlema, siis alles on ta vaba. Seepärast leian ma võõraste vägivalla kontrrevolutsioonilise olevat, eriti, et see on sihitud esijoones meie demokraatlike omavalitsusastutiste vastu, kus eesti proletariaadi esindajad ametis.

Sain niiviisi minutit viis rääkida ja tahtsin parajasti trükivabaduse rikkumisest rääkima hakata, kui kostis terav vile ja ma nägin, et Kүүini (praeguse Võidu) tänava pool inimesed laiali põgenema hakkasid. Sõitis Suurturule välja hall enamlaste soomusauto ja pööras kuulipilduja otsa suures ringis raekoja ees olevate juhtivate tegelaste poole. Mul oli laualt hea ülevaade kuni Kivisillani. Nagu tormituule puhang rukkipoõllul lainetust tekitab, nii käis kuulipilduja otsa ees lainetus üle publiku. Minu laua ümber tekkis liikumine, kui toruots raekoja ukse kohale peatuma jäi. Sõdurid laua ees hakkasid laiali jooksuma ja kummardusid. Mulle oli selge, et kui ma kõikide silme ees laualt kaon, siis selgub üldine jooksmine ja segaduses arvatavasti ka verevalamine ning inimeste jalge alla tallamine. Jäin seejärel rahulikult kohale ja mõtlesin ainult, et kui keegi lauda lükkab, siis kukun paratamatult ning algab paanika. Lakkasin loomulikult kõnelemast, sest keegi ei kuulunud enam. Polkovnik Rosenbaum rahustas sõdureid märkusega: „Ega nad laskma ei hakka, hirmutavad ainult!“ See polnud aga sugugi kindel, arvesse võttes teravaid vahekordi ja ägedust. Linn oli sõjaseaduse alla pandud. Ma ootasin, et demonstratsiooni juhtide pihta mõni pauk lastakse, et paanikat sünnitada. Nähtavasti aga kartsid enamlased verevalamist alata, sest polnud küllalt jõudu selja taga. Publik ja sõdurid jäid seetõttu, et ohvitserid ja teised demonstratsiooni korraldanud isikud külmavereliselt kohtadel püsisid, ka kohale. Ainult raekoja akendelt ja trepilt kadus publik. Rүүitli ja Kүүini tänava vahel liikuv soomusauto kadus varsti ka silmapiirilt ja demonstratsioon viidi rahulikult lõpule. Pärast mind rääkis linnapea Kriisa ja siis kolonel Rosenbaum.

Enamlaste viha pöördus pärast seda demonstratsiooni loomulikult esmajoones ohvitseride vastu, kes käsutasid sõjariistus jõudu.

Juba demonstratsiooni ajaks oli Viktor Kingissepp Tallinnast punakaardiväe salgaga kohale ilmunud. Mehed olid säärast tüüpi, kellest oodata võis, et nad lüüa

ja tappa võivad. Lätlaste ja Kingissepa punakaardi poolt vangistati meelevalduse päeva õhtul 38 eesti ohvitseri, kelle üle järgmisel päeval (5. dets.) „Vanemuises“ kontr-revolutsioonilise tegevuse pärast kohut mõisteti, kus osa vangistatuist siiski vabastati. Teised vabastati hiljem, peale seda, kui isegi enamlaste tribunalkohus veelgi radikaalsemate elementide poolt laiali oli aetud. Viimased tahtsid polkovnik Rosenbaumi üle omakohut mõista.

Tartu maakonnaavalitsus jäeti pärast meelevaldust ainult mõneks päevaks veel rahule, kuni ohvitseride asi oli lõpetatud. 10. detsembril ilmusid ülevõtjad: Heinrich Suuder, Ernst Meister ja keegi eesti sõdur Sammel, kõik Täidesaatva Komitee volitusel. Ajasin sel puhul Suuderiga vähe juttu.

Ma juhtisin mehe tähelepanu sellele, et ükski marksistlik tegelane oletada ei või, et majanduslikult mahaäänud Venemaa kirjaoskuseta ja sõja läbi demoraliseeritud masside abil sotsialistlikku korda suudaks luua. Enamlik revolutsioon peab seepärast kujunema suureks rüüstamiseks ja muud ei midagi. Kas tal, Suuderil, mitte oma sugurahvast, kes määratus enamuses on töörahvas, kellel puudub mõisnikuseisus ja üldse suurnikud, kahju ei ole? Miks ta tahab rahvalt võtta haruldast juhust iseseisvaks saada?

Mees oli haavunud ja vastas, et tal olevat paks nahk ja temale võivat palju öelda. Mis puutub asjasse, siis olevat ta väike mees ja ei hakkavat selle üle pead murdma, mis revolutsioonist välja tuleb. See olevat juhtide asi. Tema peab distsipliini ja täidab oma kohust lõpuni ning paneb Tartus enamliku võimu maksuma kõigi abinõudega. Seepärast ei maksvat temaga vaielda. See oli loogika ja ma lõpetasin ka jutu.

Seekord lõppes ülevõtmine leplikult. Maakonnaavalitsuse korter jäeti Tartu rahvaülikooli kasutada, mille juhataja mina olin. Volitustest lahtiütlemist ei nõutud, ainult tegevus pandi seisma. Leplikkus tuli vististi sellest, et polnud veel jõutud maakonna proletariaadi esindust kujundada: maaproletaarlased ei tulnud kokku esindajaid valima. Näit. ilmus suures Tähtvere vallas

Tartu külje all ühel puhul valimistele ainult üks inimene. Maakonnakomissar Jea pani selle minu tegevuse arvele ja kirjutas ajalehes „Kiir“, et ma olevat inimesed oma ülemuslikkude käskudega ära hirmutanud. Et seisukorrast üle saada, võttis ta tarvitusele järgmise konksu.

14/27. dets. 1917 hakkas Tartu maakonnaavalitsuse ruumidesse kogunema salgakaupa maakonna inimesi, kes mingisugusest koosolekust rääkisid. Kutsesedeleid vaadates selgus, et komissar Jea maakonnaavalitsuse nimel ja kuni kolme aasta vangirooduga ähvardades esindajate valimise või nimetamise oli lasknud toime panna ja siis esindajad maakonnaavalitsuse ruumidesse kokku kutsunud, nagu oleks maakonnaavalitsus asjaga nõus. Ma ei julgenud koosolekut juhatama ja enamlastevastaseid otsuseid läbi viima hakata, sest kartsin vägivallatarvitamist. Saatsin mehed maakonnaavalitsusest minema ja mingisugune maakonna volinikkude koosolek peeti kusaigil ära. Koosoleku käigust ligemalt midagi ei tea. Olevat umbes 100 inimest koos olnud. Uus maakonnasindus oli seal valitud, kes paari päeva pärast — 29. dets. — ilmus maakonnaavalitsust üle võtma.

Ülevõtmist teostasid H. Suuderi juhatusel eesti soldatid Jakob Soll, Richard Mina ja Aleksander Kraus. Senisele maakonnaavalitsusele keelati igasugune tegevus. Kuid ruume üle ei võetud, vaid jäeti edasi rahvaülikooli kasutada. Ka kõiki ametiesemeid ei viidud ära.

Selle ülevõtmise puhul saatsime vallavalitsustele veel ühe ringkirja, milles neid uuesti hoiatasime enamlaste käskusid täitmast. See vihastas enamlased lõplikult.

17. jaanuaril 1918 kutsuti mind kantseleist ooteruumi, kus ootas lätlastest koosnev patrull, kelle ülemulle minu ja sekr. R. Jaska (kes oli teine ringkirjale allakirjutaja) kinnivõtmise käsu ette näitas. Mees oli väga viisakas ja nagu häbenes oma ülesannet. Pidi ta ju lätlasena eestlasi likvideerima. Mul oli võimalus tagaukse kaudu põgeneda, sest patrull ootas eestlaste kannatlikult, kuni ma minekuks valmis olen. Mulle ei tulnud aga mõttesegi põgeneda, sest olin arvamusel, et

enese vangistada-laskmisega enamlastele rohkem kahju teen kui põgenemisega. Olin proletaarlikku päritolu ja demokraatlikul teel ametisse pandud. Kõik see mõjus veel tol ajal hulkadele.

Et minu oletus põhjendatud oli, selle tõenduseks on ka asjaolu, et Täidesaatev Komitee mulle enne kinnivõtmist ettepaneku tegi enamlikku kohut organiseerima hakata. Mind kui õigusteadlast pidi enamlikuks rahukogu esimeheks valitama. Loobusin sellest aust ja siis ei jäänud neil muud üle kui mind kinni võtta. Enne kinnivõtmist sain Suuderi käest 11. jaanuaril järgmise sedeli:

„Endisele Tartu maakonna nõukogule!

Riia uul.

Palun Teid nii hääd olla ja kohe kassa raamat ja stemplit ära saata. 29. XII. 17. H. Suuder.“

29. dets. toimetatud maakonnaavalitsuse tegevuse lõpetamisel olid mainitud esemed üle andmata jäänud.

Templid rikkusin ära ja saatsin need talle tarvita-miskõlbmatul kujul. Kassaraamatut vist ei saatnudki. See irriteeris mehi ja siis otsustatigi mind kinni võtta. Ühel ajal minu areteerimisega oli Suuder Täidesaatva Komitee orderi alusel lõpuks ka maakonnaavalitsuse kas-saraamatu rekvireerinud.

Areteeriti mind üksinda, sest R. Jaskat ei olnud kohal, ja ta pugest asjast kuulda saades peitu.

Vangimajas tahtis vangimajaülem Sperlingk mind kui haritlast mõne areteeritud paruniga ühte kongi asetada. Muude hulgas oli seal Rannu mõisa omanik von Berg, kes 1905. aastal oma valla inimesi peksta ja maha lasta oli lasknud. Keeldusin kategooriliselt ja siis mahutati mind ühes „Postimehe“ trükikoja juhataja kadunud Onnyga rätsepatöötuppa, mis oli ruumikas kong. Minu magamisase sai rätsepate töölauale. Onny oli temperamentne ja lõbus vend ning jutustas oma õpipoisiajast lugusid. Tal oli ainult üks suur viga: tüseda mehena norskas magades rängasti. See oli närvilises olukorras päris piinaks muutuv pahe. Muidu oli temaga hea olla, sest ta võttis elu optimistlikumast küljest. Kord toodi

talle aga teade, et ta poeg, praegune eesti ohvitser, too-
kord noor poiss, enamlaste poole üle on läinud ja üle-
võtmisi toimetab. Naersime sündmuse puhul. Oli re-
volutsioonija nali: isa istub enamlusevastasuse pärast
kinni ja poeg likvideerib kodanlust!

Nii verine kui von Berg 1905. a. oli olnud, nii hirmul
oli ta nüüd oma elu pärast. Mind kui maakonnaavalit-
suse esimeest tundis ta nimepidi ja teadis, missugune on
minu poliitiline maailmavaade. Ta teadis ka, et ma
keeldusin temaga koos istumast. Kuid kohe tegi ta mi-
nuga ühel hommikusel näopesemisel — meie, väikeste
kongide elanikud, käisime koos pesemas ja jalutamas —
tutvust, pöördudes minu poole saksakeelse avaldusega:
„Härä Jans, meie oleme nüüd õnnetusekaaslased!“ Nii-
viisi olime kogu vangisistumise aja tuttavad.

Vangimajade komissariks minu teiskordse istumise
ajal oli grusiinlane Giginadse, kelle peale „Postimees“
miskipärast eriti tige oli. Giginadse osutus väga sõbra-
likuks meheks ja armastas oma kontrollkäikude puhul
vangimajja minuga juttu ajada. Jutustas oma haridus-
käigust, et olnud apteekriõpilane, astunud siis ülikooli
rohuteadust õppima ja sõja ajal viidud arstiteaduskonda
üle. Pidi olema endiste Gruusia kuningate suguvõsast.
Tõi mulle ajalehti ja informeeris mind välistest sünd-
mustest. Paistis lugu pidavat demokraatlikust põhimõt-
test ja kaebas, et kodanlaste korterite läbiotsimistel nii
mõnedki „seltsimehed“ ühiskonna kasuks konfiskeeritud
kulda ja hõbedat oma tasku libiseda lasknud. Mõned
säärased olid ka vahi alla võetud: vangivalvurid näita-
sid mulle neid jalutuste puhul.

Kohtu-uuriija kohuseid täitis ülalmainitud Riia van-
givaht Stašenok. Käitus minuga väga viisakalt. Tema
abikaasa oli naisvangivalvuriks.

Vahi all olemise üle ei võinud ma kaevata. Kadu-
nud Lui Olesk tõi mulle oma kogust sületäie mitmesu-
guseid huvitavaid raamatuid ja vangimajaülem lubas,
Giginadse teadmisel, kodunt lasta lambi tuua ning öösiti
üleval olla ja lugeda. Tegin järjekindlalt ja kõvasti
tööd, sest väljas olles sai vähe mahti raamatutesse süve-

neda. Muuhulgas lugesin sel puhul läbi endise Austria feldmarssali ja sotsioloogi Ratzenhoferi raamatu poliitika üle („Wesen und Zweck der Politik“). Oli huvitav teos ja mulle maailma sündmustest põhjalikuma arusaamise omandamiseks äärmiselt tähtis.

Rahuliku töötamise tuju hakkasid rikkuma väljast tulevad sõnumid. Kadunud Ed. Juhanson ja J. Lehmann lasksid vangimajaülema Sperlingi kaudu teatada, et komissar Suuder mulle äärmiselt vaenulik olevat ja seletanud, et kui Täidesaatev Komitee mind vabaks laseb, siis lööb mu oma käega maha. Mainitud seltsimehed soovitasid mul ettevaatlik olla. See hoiatus oli aga kasutu, sest mis võisin ma vangimajas ette võtta. Ka Giginadse tõi teateid, et minu vastu olevat väljas agitatsioon käimas ja tulevat väljasaatmisega arvestada. Nii istusin üle kolme nädala. Siis tuli teade, et minu asi on 9. veebruariks tribunalis arutusele määratud.

Õhtul enne seda kohtasin vangimaja koridoris proua Stašenokit, kes minu käest küsis, kas ma oma saatust tean (*võ svoju sudbu znajete?*). Ma vastasin, et ei. Proua teatas siis, et vangimaja masinapreili, kes Täidesaatvas Komitees kirjutamas käib, olevat ka Komitee otsuse ümber kirjutanud, milles pidi öeldud olema, et mulle tulevat ülalmainitud ringkirja saatmise, rahvusliku vaenu õhutamise ja muude süütegude eest poolteist kuud vangistust määrata, kuid pärast karistuse kandmist mind mitte vabaks lasta, vaid Kroonlinna saata. Kui minu ärasaatmine aga võimalik ei ole, siis koha peal maha lasta. Nii polnud eesolev kohtupidamine midagi muud kui kometitegemine, kuna Täidesaatev Komitee nähtavasti tribunali ei usaldanud.

Ma ei olnud esimesel silmapilgul kuigi rabatud, sest Juhanson, Lehmanni ning Giginadse hoiatused olid mind teatele juba ette valmistanud. Ka arvasin, et on revolutsiooni aeg ja seni, kui inimene pole surnud, võib temaga mõndagi juhtuda. Giginadse oli mulle mingisuguse ajalehe toonud, kus K. Kautsky artikkel sees oli, milles enamlasi kõige teravamal kujul maha tehti. Uuris seda, et Kautsky väiteid teisel päeval tribunalis ene-

sekaitseks tarvitada. Kaitsjateks olid lubanud hakata advokaadid L. Olesk ja M. Edelhaus.

Kohut peeti pritsimajas. Kuidas mind sinna viidi, enam ei mäleta. Tunnimeheks oli mulle juurde antud keegi väikest kasvu eesti soldat, kes ei olnud sugugi kuri mees. Kuid kohtupidamine toimus sõjaväljakohtu tingimustes.

Kui mind saali viidi, oli seal juba hulk inimesi-pealtkuulajaid ees. Nende selja taha paigutati umbes kaks-kümmend püssidega varustatud sõdurit, nähtavasti, et demonstratsiooni ära hoida. Proua Olesk ja E. Joonas protestisid niisuguse survealise kohtupidamise vastu. Sellele vastuseks lasti sõduritel sealsamas püssid täis laadida ja mõlemad protestandid viidi püssimeeste vahel saalist välja. Joonas oli sel korral Täidesaatva Komitee liige.

Igäüks protsessi pealt kuulama ei pääsenud. Nii ei olnud sisse lastud minu kadunud isa ja minu praegust abikaasat.

Tribunali juhatas mainitud vangivaht Stašenok. Üheks kaasistujaks oli aednik-majaomanik Karu Aleksandri uulitsast. Teisi ma ei tundnud. Üks olevat olnud vargapoiss Meeri vallast. Prokurörina esines Suuder.

Peasüüks oli ametliku ringkirja saatmine pärast maakonnavalitsuse esimehe kohalt tagandamist. Siis veel rahvuste vahel vaenu õhutamine ja Täidesaatva Komitee teotamine. Vormilist süüdistusakti ei olnud, vaid tribunali liikmed tõstsid protsessi kestes ühe ja teise küsimuse üles.

Kohtupidamine toimus vene keeles, sest et tribunali esimees ja mitmed tribunali liikmed eesti keelt ei osanud. Mina pidasin kaitsekõne demonstratiivselt eesti keeles, mida ei takistatud; ainult kui olin lõpetanud, siis pandi ette öeldut vene keeles korrata, mida ka tegin, et tribunali ja eesti keelt mitteoskava publiku peale mõjuda.

Arvustasin enamlikku revolutsiooni marksistlikust seisukohast, tõendades, et enamlaste vägivallatarvitamise paratamatuks tagajärjeks mahajäänud Venemaal on sü-

gav reaktsioon, ja toetasin oma väiteid tsitaatidega ülalmainitud Kautsky artiklist. Kautsky oli tol ajal veel üldtunnustatud autoriteet ja tema sõna mõjus. Giginadse kinnitas pärast, et talle selle artikli minule kätetoimetamise eest Täidesaatvas Komitees ränk peapesu tehtud.

Lõpetasin muidugi avaldusega, et minu ametist tagandajatel rahva poolt mingisuguseid volitusi pole võimu haarata ja et nad sotsialistliku demokraatia ja vabaduse põhimõtteid rikuvad.

Suuder tegi süüdistuskõnes demagoogiat minu ülikoolihariduse arvel, mis oli ainuke minu pursuilikkuse tunnus. Selle peale vastasin, et on ennekuulmatu väide, nagu oleks sotsialistlikult seisukohalt hariduse omandamine tagurlus ja kuritegu. Oma hariduse saamisel pole ma peale iseenese kedagi kurnanud ega kellelegi kahju teinud.

Tuletasin ka meelde, et enamlaste eneste ninamehed on pea kõik ülikoolis käinud ja peale selle jõukate vanemate lapsed (Anvelt, Kingissepp, Leninist rääkimata).

Peale minu ametlike kaitsjate Oleski ja Edelhausei rääkis publiku seast minu kasuks veel sõdur Beljajev, endise Tartu kohtupristavi poeg. Peale Suuderi teisi süüdistajaid ei leidunud. Otsus tuli, nagu proua Stašenok eelmisel õhtul oli ette kuulutanud: poolteist kuud vangi ja peale selle ühiskondlik laitus rahvusliku vaenu õhutamise eest. Eeluurimise all kinioleku aeg arvestati.

Võimalik, et ilma Täidesaatva Komitee surveta vabaksmõistev otsus oleks tehtud. Selleks tõendus: Kui tribunal otsust tegema läks, küsis keegi tuttav minu käest, mis ma arvan, missugune otsus tuleb. Minu vahisoldat vastas minu eest, et tingimata mõistetakse õigeks. Vähemalt vangivahi juures oli minu kaitsel edu olnud!

Pärast otsuse tegemist lasti mul kohtu ruumes tuttavatega rääkida ja siis sammusin oma vahi saatel tagasi vangimaja poole. Ühe silmapilgu mõtlesin põgenemise peale ja mõõtsin silmadega oma kaaslaste jõudu. Äki-

lise kallaletungi korral oleksin temast kindlasti üle saanud, sest ta sammus nii muretult minu kõrval. Kuid jätsin mõtte kohe, sest kuhu ma ikka võisin põgeneda; polnud selleks ka mingeid ettevalmistusi tehtud. Uuestiareteerimise korral oleks minu surm kindel olnud, sest vahisoldatile kallaletungimine andis vormilise aluse surmaotsust teha. Mulle tuli isegi mõte, et enamlased ühe nõrga saatja määramisega mind põgenema tahtsid provotseerida. Eelmine kord saatis meid tribunali terve salk mehi ja siis polnud suhted kaugeltki nii teravad.

Järgnevad kaks nädalat kuni sakslaste tulekuni olid minu seekordsest vangisolekuajast kõige raskemad. 18. jaanuaril 1918 oli Vene Asutav Kogu laiali aetud ja enamlik terror süvenes. Selle kõrval olid aga Brest-Litovskis rahuläbirääkimised alanud, mille tingimustes sakslased nõudsid Baltimaade evakueerimist enamlaste poolt. See evakueerimine võiski mulle saatuslikuks saada, sest kellegi kallal pidid meie enamlased kättemaksu teostama. Niisiis harjusin aegamööda mõttega, et iga silmapilk võidakse mulle järele tulla, kas seina äärde seadmiseks või Kroonlinna viimiseks. Iga kord, kui koridoris kuuldus mitme inimese sammude müdin ja võtmete kõlin, jäin erutatult ootama, kuni sammud möödusid. Raamatut lugedes tuli harilikult kõik jõud kokku võtta, et tähelepanu loetava peale koondada. Kuid pingutusest hoolimata tabasin enda ikka jälle kalkulatsioonilt, kuidas väljas asjadekäik võiks minna, ja närvilises meeolus tekkis aeg-ajalt tunne, nagu lämbuksin ma vangikongis või nagu kägistaks mind keegi. Kongikaaslase norskamine, mis und segas, muutus tõsi-seks piinaks.

Kuid pessimistlik meeolu ei kestnud mitte kogu aeg. Vahel tundus seisukord nii huvitavana, et teatud mõttes lõbus tuju tekkis. Lohutasin ennast alati sellega, et revolutsioonide ajal surmalemõistetud ise kergesti surmaotsuste tegijaiks võivad muutuda. Nii läksid päevad meeolude vaheldudes.

Ka minu „õnnetusekaaslased“ sakslased — neid oli

vangimajas neli inimest (v. Berg, v. Walter ja kaks teist, kelle nimesid ei mäleta), kuna suuremat osa areteeritud mõisnikke peeti kinni Aia tän. ülikoolihoones — olid nähtavas ärevuses. Puutusime iga päev jalutuskäikudel kokku. Kuid nende juures näis Brest-Litovskis peetav enamlaste ja sakslaste vaheline rahukonverents lootusi äratavat: suguvennad olid appi tulemas. Minu juures, seevastu, tekkis aimus Brest-Litovski kaudu tulemas olevast uuest hädaohust. Kuid see oli esialgu ainult tume tulevik. Käegakatsutav oli surmaähvardus enamlaste poolt.

Siis ühel päeval ärkasin oma laudil üles suure samudemüdina ja püssipärade põrutuste peale, mis peatusid meie ukse taga. Ma ajasin enese käsipõsekile ja jäin ootama.

„Nüüd tuleb minna!“ käis mõte peast läbi.

Sisse tormasid vene sõduri riides mehed, püssid käes. Miski ei avaldanud, kes nad on. Nende juhataja, leitnant Koort, pärastine Tartu kino „Apollo“ omanik, keda ma siis ei tundnud, märkas nähtavasti minu ootavat seisukorda, kuna vahtisin nendele liikumatult vastu, sest ta teatas:

„Oleme eesti soldatid, tulime teid vabastama!“

Siis tuli mulle jälle elu sisse ja asemelt hüpates hakkasin asju kokku pakkima. Läksime alla vangimaja kantseleisse, kus meie mõisnikud juba ees olid. Nad ei näinud mind enam tundvat. Kellegi käest sain teate, et sakslased on Riist tulles Tartusse pärale jõudmas. Sellest taipasin saksa härrade meeleolumuutust: õnnetusekaaslase-seisukord oli lõppenud ja olime jälle ainult kahe vaenuliku seisuse esindajad.

Vangimaja ukse taha olid mõned tuttavad kogunenud, kes väljatulijaid tervitasid. Kuid nägin kõiki ärevuses nagu läbi udu. Isegi heameelt ei tundnud vabastamisest, nagu poleks hädaoht veel möödunud. Vististi mõjus kaasa teade uue okupatsiooniar mee liginemisest. See oli 21. veebruaril 1918.

9. SAKSA OKUPATSIOON.

Vangimajast vabanedes katsusin kõigepealt poliitilise seisukorra suhtes orienteeruda. Enamlased olid Tartust põgenenud, mõnesugust rekvireeritud varandust ja Aia tän. ülikoolihoones kinniolnud mõisnikke kaasa võttes. Saksa väeosad ei olnud veel Tartu jõudnud. Kuid Tallinnaga puudus side, mistõttu polnud võimalust Eesti Vabariigi väljakuulutamist ette võtta, sest see võis sünnida ainult keskvalitsuse juhistel. Nagu hiljem selgus, olid kadunud Jüri Vilmsi katsed Tallinnast Tartu sihis välja pääseda ebaõnnestunud. Peeter Põld, kes lõpuks manifesti teksti tõi, jõudis Tartu alles pärast sakslaste tulekut. Tartus oli aga tervelt kaks päeva aega vabariiki välja kuulutada.

Maakonnaavalitsuse tegevust uuesti korraldama asudes sain kõigepealt teateid, et üle maa enamlaste ja muude punaste tegelaste kinnivõtmine alanud. Neid paigutati mõisa keldritesse ja valla vangikongidesse sakslaste kätte andmiseks. Kohalolevate maakonnaavalitsuse liikmetega ja veel mõnede kodanlike tegelastega, kelle hulgas mäletan praegust Riigikohtu esimeest K. Partsi, läbi rääkides jõudsin otsusele, et eesti inimeste karistamiseks andmine sakslaste, meie põliste vaenlaste kätte, tekitab rahva hulgas sügava poliitilise lõhe ja on eestlastele kindlasti ajalooliseks häbiplekiks. Pealegi oli selge, et niisugune sakslaste vastuvõtmine on viimaste käes välispoliitiliseks trumbiks, tõenduseks, et eestlased Saksa vägesid igatsusega on oodanud, neid kutsunud

kaitseks mitte venelaste, vaid oma inimeste vastu. Juba 22. veebr. 1918 otsustas seepärast Tartu maakonnavalitsus pöörduda juhatuskirjaga kõigi Tartumaa elanikkude ja Tartumaa vallavalitsuste poole, neid hoiatades kodusõja seisukorda välja kutsumast. 23. veebr. otsustasime lisaks avaldada otsekoheste käsu vangivõetud enamlikud tegelased vabaks lasta. Kõik kõnealused kirjad ilmusid „Postimehes“ 1918, nr. 2, 23. (10.) veebr. Et nad iseloomustavad toleaegeid olusid, toome nad täielikult.

„Kõigile Tartumaa elanikkudele.

Saksa sõjavägede liginemisel on tarvis järgmist silmas pidada.

Mingisugust elanikkude vastuhakkamist Saksa sõjavägedele olla ei või, sest see oleks esiteks täitsa asjata, teiseks on sakslastel õigus laskjaid ilma ühegi kohtuta maha lasta ehk üles puua; pääle selle pandakse laskmise koha ümberkaudsetele elanikkudele trahvid pääle. Vaenulise riigi sõjavägedega võidelda võivad ainult need, kes avalikult sõjameeste märki oma küljes kannavad, näit. mundrit ja kes kindlat korraldust tunnistavad.

Mingisugust vastastikust päälekaebamist Saksa sõjavõimude ees poliitilisel alal olla ei tohi. Eestlased on endid kohalikkude Saksa soost elanikkude vastu viimase piirini ausalt üleval pidanud, nii et mingisugustest karistustest, kõigest hoolimata mis sündinud, juttu ei või olla, väljaarvatud kaelakohtulised kuritööd (tapmine, röövimine, varastamine). Maakonnaavalitsus saab viibimata Saksa okupatsiooni vägede ülema ees sammusid tegema, et igasugune poliitiline tagakiusamine ära jääks.

Enne sakslaste tulekut lähevad maalt Vene väeosad läbi. Enamlaste valitsuse poolt pole taganevate vägedele abiandmiseks midagi ette nähtud, kuna maakonnaavalitsus surve tõttu midagi teha ei saanud. Praegu ei ole enam aega, kuna väeosade läbimarssimine alanud, mingisuguste laemate kavatsuste pääle mõelda. Paneme aga kõigile suuremate teede äärsetele valdadele

ette kõige suurema vastutulelikkusega läbiminevate soldatite eest hoolt kanda, nendele tarvilisi toiduaineid muretsedes, sooja toitu ja vett valmistada aidates ja ulu-alust andes. Kui soldatid rahaga maksa ei saa, tehtagu äratarvitatud ainete hulga üle protokoll, mille järele sõja lõpul maa- või riigikassast kulud kaetakse. Peetagu meeles, et soldatid, kui hääga ei anta, väevõimuga võtavad, milleks neil kõlbline õigus on, sest ei või ju nõuda, et nad ära nälgiksid.

Kuupalju vägesid kusagilt läbi minema saab, selle üle ei ole praeguse korralduse juures mingisuguseid teateid. Kohalikud vallavalitsused tehku ettevalmistusi igitahes mõne kümne tuhande läbimiseks. Näit. kuulatagu järele, kust tapaloomi saab, kust muid aineid.

Igasugusele varanduse hävitamisele ja maalt väljavedamisele tuleb kõige jõuga takistusi teha. Käesoleval sõjajärgul on iga tagavarade hävitamine oma mõtte kaotanud ja paneb ainult kohalikke elanikke raskesse seisukorda. Kätteusaldatud raha ja väärtasjade äraviiimine on kaelakohtuline kuritegu, mis tasumata ei või jääda, sest rahvusvahelise seaduse järele annavad kultuuririigid niisugused isikud üksteisele välja karistamiseks.

22. veebr. 1918. a. Tartus.

Tartu maakonnaavalitsuse esimees Joh. Jans.
Sekretär R. Jaska.“

„Kõigile Tartumaa vallavalitsustele.

Olude tõttu on Tartu maakonna-nõukogu ja maakonnaavalitsus jälle võimaluse saanud ja koguni sunnitud ametisse astuma, sest et ajuti võimul olnud maakonnaavalitsuse asutused, asjaajamist maha jättes, teadmata kuhu lahkunud on, kuna vaenlase sõjaväed suure kiirusega edasi liikuma on hakanud.

Teatame sellega, et kõik maakonna omavalitsuse asjaajamine tervel ulatusel jälle meie demokraatlise maakonnaavalitsuse käes on.

Vallavalitsuse asjaajamise kohta maakonnas ei ole meil igalt poolt teateid. Kuid selge on, et silmapilgu

olud nõuavad, et midagi ette ei võetaks, mis asjaajamist takistada võiks. Sellepärast ei tohi kusagil vallavalitsuse asjaajamist vägivallaga töörahva nõukogude käest tagasi võtma hakata, kuid soovitav, et valla etteotsa igalpool jälle demokraatlisel alusel valitud vallanõukogud astuks, sest et nemad kõige rahva poolt valitud on ja nendel sellepärast rohkem autoriteeti on raskel silmapilgul rahva eest välja astuda. Kus aga üleandmine raskusi teeb, sääl jäägu töörahva nõukogud ajutiselt ametisse, kuni olud selgivad. Nendel tuleb aga maakonna-nõukogu ja maakonnaavalitsuse juhatusi täita, kes igal üksikul juhtumisel tülikäsimuste üle otsuse annab. Vallavarandus peab igal tingimisel kohale jääma.

Komiteed, kes mõisate asjaajamise üle võtnud, andku, kui nad võimalikuks ei pea edasi ametisse jääda, mõisate asjaajamine vallavalitsuste volinikkude kätte üle. Edaspidise tegevuse kohta annab juhatusi maakonnaavalitsus.

Külakomitee korraldus seisab vallavalitsuse juhatusel all. Vahettegemata tulevad kõik ausad isikud, olgu nad punase kaardiväelased või valitud miilitsamehed, kaitse-salkadesse vastu võtta. Poliitilised vaated ei tohi vahettegemiseks põhjust anda.

Tartus, 22. veebr. 1918. a.

Tartu Maakonna-nõukogu nimel

Tartu maakonnaavalitsuse esimees J. Jans.

Sekretär R. Jaska.“

„T ä h e l e p a n e m i s e k s .

Maalt tulevad teated, et mitte ainult vägivallaga valla asjaajamise ülevõtmine pole alanud, vaid et ka enamlasti vallategelasi vangid võtma on hakatud.

Paneme ette viibimata kõik vangivõetud isikud, kui nad otse kaelakohtuliste kuritegude päält pole tabatud, vabaks lasta. Mingisuguseid kättetasumisi ei tohi olla. Maal peab igal pool kokkuleppe alusel valla asjaajamine korraldatama.

23. veebr. 1918. Tartus.

Tartu maakonnaavalitsuse esimees J. Jans.

Sekretär R. Jaska.“

Käsk üldiselt täideti. Kuid siiski saadeti mõnest val-
last sakslaste Tartusse jõudmisel inimesi vahi all
Saksa võimude korraldusse. Enamikul juhtudel pöördu-
sid saatjad minu poole järelepärimisega, kas vangisid
sakslastele üle anda või mitte. Tegin korralduse kõik
lahti lasta. Kuid mitmel puhul nõuti minult selleks
kirjalikke käsk, mida möödapäasmatuil juhtudel ka
andsin. Nende andmine oli lõpuks elukardetav, sest
mahalaskmisega ähvardav linnakomandandi käsk oli
välja kleebitud ja mõni päev hiljem avaldas kohalike
Saksa vägede ülemjuhataja krahv Kirchbach käskkirja,
milles kästi „kõiki kinnivõetud enamlasi, kihutajaid,
kahtlustajaid jne. kindla valvuse all hoida“. See käsk-
kiri tuli aga hilja: minu oma oli õigel ajal suurema
hulga vabastanud. Viimastena lasksin kirjaliku käsuga
lahti kolm Valguta valla meest, kelle hulgas oli kohalik
jõukas peremees ja veskiomanik Mägi, kes nähtavasti
oma varanduse säilitamise otstarbel kommunistlikult mä-
ratsema oli hakanud.

Ühel ajal mainitud korraldustega saatsin igale poole
kuhu võimalik, hoiatused, et sakslased kavatsevad esi-
mestel päevadel hirmutuseks laiemas ulatuses mahalask-
misi ette võtta, seepärast katsugu igauks, kes kärevalt
esinenud, ennast kõrvale hoida, kuni kriitilised päevad
möödas. Vastava näpunäite sain K. Partsi kaudu, kel-
lele keegi sakslane sõjavõimude kavatsusest oli rääkinud.

Nähtavasti oli laialdasemate mahalaskmiste nõu siiski
rohkem kohalike sakslaste soov kui sõjavõimude kavat-
sus. Meie parunid tahtsid 1905. a. sündmusi korrata,
mida aga ei sündinud, kuigi vangistamisi oli ja mõned
mõisnikud isegi karistussalkade koostamisele olid asu-
nud. Saksa sõjavõimud olid kultuursemad kui Vene
oludes tooreks läinud baltlased. Minu isiklik tutvus
Saksa sõjavõimudega algas järgmiselt.

Kui 24. veebr. teade tuli, et sakslased Riia teed Tar-
tusse sisse marsivad, sõitsin ühes prof. H. Koppeliga ja
linnavolikogu juhataja L. Oleskiga autos nende vastu.
Meie kavatsuses oli sakslastega linna piiril kontakti as-
tuda, et võimalikke arusaamatusi ja kokkupõrkeid ära

hoida. Meie uskusime oma koduste sakslaste verisesse instinkti ja kartsime, et enamlaste poolt kaasa viidud mõisnikkude eest kättemaksuks eesti elanikkonna vastu surveabinõusid tarvitama hakatakse.

Kohtasime sakslasi raudtee viadukti juures. Salga ees sammuv ohvitser andis meile kohe märku ümber pöörata ja ära sõita, ilma et mingisuguseid võimalusi oleks pakutud juttu ajama hakata. Pöördusime tagasi ja sõitsime kõrvaluulitsaid kaudu linnavalitsusse, et, nagu kadunud Olesk ütles, mitte saksa võidukäigu ilustuseks olla. Sakslased, kes küüthobustega kohale olid toodud ja alles linna taga lahingukorda olid seatud, seadsid end Raekoja platsile üles, kuulipildujad kummaltki poolt platsi äärest vastasolevate majade aken-
desse sihitud. Linnavalitsusesse tulevatele ohvitseridele ütlesime mõned tervitussõnad, misjuures mina harjumusest sõna Jurjev tarvitasin. Seepeale tähendas sakslane (kui ma ei eksi kapten Buchfinck) rõhuga, et Jurjevi nimetus olevat nüüd jäädavalt maha maetud. Pakumise kohalikkude oludega tutvumisel abiks olla lükasid saksa ohvitserid ka tagasi: nendel olevat vajalik informatsioon olemas. Meie järeldasime sellest, et uus võim ennast Baltimaa põliseks peremeheks peab ja et eestlastega mingisuguseid suhteid pidada ei kavatseta. See kõlas kurjakuulutatavalt. Brest-Litovski rahuleping polnud sel silmapilgul veel alla kirjutatud: see sündis alles 3. märtsil.

Õhtupoolikul — sakslased tulid Tartu sisse enne keskpäeva — tegin ühes K. Partsiga visiidi Saksa komandantuuri, mis asus „Londoni“ võõrastemajas (praeguses maavalitsuse majas). Sain sealt muuseas loa (*Ausweisi*) öösi linnas liikumiseks.

Kasutasin seda luba samal õhtul, et kindlaks teha, kuidas linn uue valitsuse all välja näeb.

Pidin konstateerima, et sakslaste öösisel liikumise keeldu täpselt täidetakse. Tulin Viljandi uulitsast hobusepostijaama sihis. Esialgu ei näinud uulitsal mitte ainultki sõidukit ega jalakäijat. Maarja kiriku juures tuli kolmest hanereas liikuvast teraskiivris sõdurist koosnev

saksa patrull vastu, kes minule tähelepanu ei pööranud, nähtavasti oletades, et ma vaevalt ilma loata uulitsale olin tulnud. Pepleri (praegu Kindral Põdra) tänavas tuli veel üksik jalakäija vastu, nähtavasti kohalik sakslane, ja see oli kõik. Linn oli nagu tarretunud. Ometi oli Saksa sõdureid ainult käputäis (vististi 300 meest) pärale jõudnud ja viimased Vene sõjaväeosad läksid alles sama päeva hommikul sakslaste tulekul Tartust läbi. Mõnda salka olid sakslased linna taga kuulipildujatest tulistanud.

Et Tartu elanikke hirmule ajada ja hirmul hoida, olid sakslased samal õhtul Emajõe ääres Soola uulitsa nurgal salga juhuslikult kättesattunud inimesi, peamiselt põgenemisel tabatud vene sõdureid, maha lasknud. Osa surnukehasid topiti jääauku, teine osa maeti Savi tän. äärde Tähtvere väljale ühishauda. Tähtvere parki poodi üks mees üles, kes seal mitu päeva kõlkus. Näidati hoolimatut saksa rusikat.

Kuidas Tartu vahekorrad okupatsioonivõimudega arenesid, selle kohta on mul säilinud ühes Saksa okupatsiooniväe ülemjuhatajale määratud (kas ära saadeti, ei mäleta) märgukirjas kirjeldus:

„1. märtsil külastas eesti deputatsioon, mis koosnes Eesti Maapäeva esindajaist (P. Põld ja K. Parts), Tartu maakonnaavalitsuse esindajast (J. Jans) ja Tartu linnavolikogu esindajast (L. Olesk) komandanti ooberstleitnant von Reichenbachi, kes saatkonnale kinnitas, et Saksa väed mitte võitjatena, vaid vabastajatena on tulnud ja et kõiki Saksa sõjavõimude korraldusi ainult sõjaväeliselt seisukohalt hinnata tuleb, sest kohaliku omavalitsuse küsimus lahendatakse lõplikult alles tulevikus. Ajutised komiteed, mis Saksa ohvitseride juhatusel töötama saavad, ei ole määratud seadusepäraseid omavalitsusasutisi kauemaks ajaks asendama. Nende komiteede koosseisu määramisel peetavat sakslaste ja eestlaste vahel parteedi põhimõtet kindlasti silmas. Maakonnaavalitsuse jooksvate küsimuste lahendamise asjus juhatas komandant saatkonna erilise sõjaväevalitsuse osakonna juurde, kus delegatsioon teisel päeval (2. märtsil) jaoskonnajuha-

taja leitnant Davieri poolt vastu võeti. Viimane seletas saatkonnale selgel sõnal, et kõrgemalt poolt antud käsu põhjal kohalikud omavalitsusasutised, mis Vene Ajutise Valitsuse poolt 30. märtsil (12. aprillil) 1917 antud seaduse põhjal sisse seatud, kaotatakse ja Baltimaal kõik valitsusasutised nendele alustele tagasi viidud peavad saama, millel nad ajalooliselt arenenud.

4. märtsil võttis ekstsellents kindral Adams vastu teise saatkonna, mille koosseisu kuulusid härrad P. Põld, L. Olesk ja H. Luht, ja tõendas omakorda, et polevat kavatsust seadusepäraseid omavalitsusasutisi kõrvaldada ning et Tema Ekstsellents sakslasi ja eestlasi täiesti üheõiguslikeks peab.

Vahepeal on ka Saksamaa ja Venemaa vahel rahu- leping alla kirjutatud, mille kolmandas punktis, kus meie kodumaa saatust määratakse, on öeldud:

„Liivimaa ja Eestimaa vabastatakse viibimata Vene vägedest ja punakaardist ning okupeeritakse Saksa poliitseivõimu poolt, kuni kohalikud valitsemisasutised (*Landeseinrichtungen*) julgeoleku kindlustavad ja riiklik kord jalule on seatud.“

Hoolimata mainitud rahulepingu määrustest ja vastolus Saksa okupatsiooniar mee esindajate heatahtlikkude kinnitustega on viimavalitud Tartu linnavalitsus laiali saadetud (*aufgehoben*), ilma et tema edasitötamisest huvitatud eesti seltskonnaringide arvamist oleks küsitud ja ilma et laialisaatmiseks mingisugust põhjust oleks olnud. Niisama toimitakse nüüd ka Tartu maakonnavalitsusega. Seejuures võib tähele panna, et leitnant Davieri poolt esitatud seisukohtadele vastav vool ennast maksuma panna katsub, mis kohaliku omavalitsuse uuesti balti sakslaste kätte koondamisele sihib.“

2. märtsil, Brest-Litovski rahulepingu allakirjutamise eelõhtul, toodi maakonnavalitsusse käsk:

„Tartu maakonnavalitsusele on kõik ametitalitused, peale hädavajalikkude toimetuste, keelatud.

Teil tuleb esmaspäevaks, 4. 3. 18, kõik ette valmistada maakonnavalitsuse (*Kreisamt*) üleandmiseks sõjaväevalitsusele. Adams, kindralleitnant ja divisjoni ülem.“

4. märtsil veel üle võtma ei tulnud. 6. märtsil toodi mulle järgmised käsud:

„Teadaanne. Tartu maakonnaavalitsus on likvideeritud (*aufgehoben*). Tema ülesanded lähevad sõjaväevalitsuse administratiivosakonna kätte. Tartu maakonna elanikkudel tuleb kõigis ametiasjades, niipalju kui need ei puutu komandantuurisse või linnavalitsusse, pöörduda kreisivalitsuse poole, Lossi tän. nr. 3, kes sooviavalduse sõjavõimudele edasi annab.

Kreisivalitsus on publikule avatud argipäevadel kella 10—12 e. l.

Adams,
kindrall. ja divisjoni ülem.“

„Tartu maakonnaavalitsusele. 6. 3. 18.

Senine Tartu maakonnaavalitsus peab kõik aktid ja olemasolevad varandusesemed (*Vermögensgegenstände*) 8. 3. 18. kell 9 homm. maakonnaavalitsuses divisjoni esindajatele üle andma. Adams...“

„Käsk brigaadile. 11. III. 18.

Härra Arved von Oettingenile *) tehakse ülesandeks likvideeritud maakonnaavalitsuse aktid ja varandus üle võtta. Von Wilms, oberst ja brigaadiülem.“

A. v. Oettingen, tol ajal alles Vene kodanik, ilmus Venemaale-vaenulise väe esindajana 11. märtsil Venemaa pärandust likvideerima. Temaga kaasas oli ülalmainitud leitnant Davier ja üks tsiviilriides härra, kes pidi olema Vana-Kuuste mõisaomanik von Sievers. Von Oettingen oli irooniline, et mitte rohkem öelda.

„Also sie sind jetzt alle Kreisräte,“ tähendas ta pilkavalt juuresolevatele maakonnaavalitsuse esindajatele.

Mina protesteerisin maakonnaavalitsuse likvideerimise vastu rahvusvahelise õiguse seisukohalt.

„Ah soo, teie ei taha üle anda? Ma teatan sellest kohe sõjaväevalitsusele.“

*) Endine Luua mõisa omanik.

Nende sõnadega tõusis Oettingen toolilt, teeseldes minekut, mispeale seletasin, et ma ülevõtmiseks takistusi ei tee, kuid palun minu protesti brigaadiülemale teatavaks teha. Ülevõtmine teostati. See oli maakonnaavalitsuse teiskordne likvideerimine, arvates tema tekkimise päevast, millest ei olnud veel mööda üheksat kuud.

Ülevõtmise vastu protestisin oberst v. Wilmsi juures ka kirjalikult.

Protest oli aadressitud Saksa vägede ülemjuhatajale. Mainitud protesti tekst on selle poolest huvitav, et temast selgub, et v. Oettingen ja komp. meie maaomavalitsusi mingisugusteks isehakanud asutisteks tunnistada kavatses. Toon ta seepärast tõlkes täielikult.

„Teie Ekstsellentsile Saksa okupatsiooniar mee ülemjuhatajale Eestis.

Tema Ekstsellentsi 77. reservdiviisi ülema kindralleitnant Adamsi käskude põhjal 2. ja 6. märtsist lõpetatakse Tartu maakonnaavalitsuse tegevus (*wird das Dörptsche Kreisamt aufgehoben*). Tegevuse seismapaneku õiguslikud alused ei ole kindral Adamsi ülalmainitud dokumentides mitte näidatud. 8. märtsil kell 12.30 peale lõunat ilmus Tartu maakonnaavalitsuse ruumidesse, Riia tän. nr. 1, Saksa sõjaväe leitnant hr. Davier Luua mõisa omaniku hr. von Oettingeni saatel maakonnaavalitsuse asjaajamise ülevõtmiseks. Kirjalikke volitusi ei esitatud. Maakonnaavalitsuse esimehe Jansi küsimuse peale, kas maakonnaavalitsus lõplikult likvideeritakse, vastati jaatavalt. Varsti peale seda seletas aga leitnant Davier, et ülevõtmisega ainult maakonnaavalitsuse õigused sõjaväevalitsuse kätte lähevad, kuna kohustused hiljem, kui kohtuasutised tegevust on alanud, kohtulikult kontrollitakse. Küsimusele, kas Tartu maakonnaavalitsus selles oletatavas protsessis kaebelusena kohtu ette ilmuma peab, vastas hr. von Oettingen, et võib-olla (!) kutsutakse ta sinna tunnistajana.

Ülaltoodust selgub, et kohalik Saksa sõjaväevalitsus on arvamisel, nagu puuduks läinud aastal Vene Ajutise Valitsuse poolt sisseseatud Eestimaa maaomavalitsuse asutistel tegevuseks seaduslik alus. Otstarbel meile usal-

datud Tartu maakonna elanikkude õigusi säilitada ja maakonnaavalitsust õiguserikkumise võimalikkude kahjulikkude tagajärgede vastu kaitseda, leiame endid sunnitud olevat Teie Ekstsellentsile järgmist teatama: Tartu maakonnaavalitsus töötab suveräänse ja kõigi suurriikide poolt vormiliselt tunnustatud Vene Ajutise Valitsuse otsusena 30. märtsil 1917. a. antud seaduse põhjal, mis Vene Senati poolt 28. juulil 1917 välja kuulutatud; järelikult võib Tartu maakonnaavalitsust ainult õiguspäraselt tegutseva suveräänse riigivõimu seadusandliku akti läbi lõplikult kaotada. Seda ei ole veel sündinud, seepärast jäävad Tartu maakonnaavalitsusele ka pärast tema tege likku kõrvaldamist kõik 30. märtsi 1917. a. seadusest tuletatavad õigused. Oletus, et tema tegevusel pole seaduslikku alust, käib vastu maksva riigi- ja rahvusvahelise õiguse määrustele.“

Kes peale minu sellele kirjale alla kirjutasid, ei mäleta. Säilinud mustandile pole allkirju märgitud. Ma ei julgenud isiklikult kirja ära andma minna, vaid saatsin ta minu poolt allakirjutatud kaaskirjaga 13. märtsist sekretär R. Jaska kaudu, kes polnud poliitiliselt nii eksponeeritud, kindral Adamsi asemele nimetatud oberst von Wilmsi kätte. Von Oettingen oli pärast seda mitmel puhul arvamist väljendanud, et mind tingimata kinni võetakse. Hiljem oli ta mitteareteerimise üle imestust avaldanud. Ma isegi imestasin võimude leplikkuse üle ja olin äraootaval seisukohal.

Lõpuks, täpset daatumit ei mäleta, kutsuti mind uuestiküpsutatud kreisivalitsusse, kus mõlemad likvidaatorigid, leitnant Davieri ja v. Oettingeni, eest leidsin. Arvasin, et nüüd teostub kinnivõtmine. Selle asemel tehti mulle ettepanek kreisivalitsuse teenistusse astuda kahtlaste elementide järelevalve korraldamise alal. Teiste sõnadega, ma pidin oma inimeste sakslaste kätte toimetamist juhtima hakkama. Lubati head palka. Nimetati vist isegi summa, mis oli maakonnaavalitsuse liikme palga suurune.

Mulle tungis veri pähe seda häbematust kuuldes ja ma hakkasin sõnu otsima, et mõnda teravust öelda. Kuid

seejuures tuli meelde, et Oettingen ju põhjust otsib minu kinnivõtmiseks ja et ettepanek muud ei ole kui nurjatu provokatsioon. Tuli ka veel meelde ütlus: „Zorn des Schwachen macht nur Lachen.“ Jätsin seepärast teravused kohasemaks ajaks ja lükkasin ettepaneku tagasi, kui õieti mäletan, erilist põhjust ette toomata. Ootasin, et survet avaldama hakatakse, kuid ähvardustega siiski ei tulnud.

Oettingeni pakkumisest võisin, peale otsese teotadahtmise, järeldada seda, et Saksa sõjavõimud minu kinnivõtmist seepärast otstarbekohaseks ei pea, et olin nende tulekul enamlaste käes vangis olnud. Tulid nad ju maa punakaardist vabastamise ettekäändel. Oettingen oli asjast teada saades nähtavasti arvamisel, et ma kättemaksuks enamlastele ennast valmis olen sakslastele ära müüma. Meie parunid pole ju eestlasi ja lätlasi kunagi aumeesteks pidanud. Ka on nad ise sajandite jooksul iga võimu kummardanud, kellest nende heaolu olenes.

Pärast maakonnaavalitsuse ülevõtmist jäi minu juhatusele Tartu rahvaülikool, mida juba eelmisel sügisel olin organiseerima hakanud ja mis minu vangisoleku ajal 23. jaanuaril 1918 avati.

Rahvaülikooli mõttel oli alguses väga suur edu. Koolajate hulk ulatus sadadesse. Esimest korda Eesti ajaloos peeti eesti keeles ülikoolinimelisi loenguid. Pärülikool oli võõraste käes ja polnud väljavaateid, et ta peatselt eestlaste kätte satub. Rahvaülikooli kaudu katsuti seepärast teaduse populariseerimise kõrval eesti ülikooli asutamise mõtet arendada.

Sakslased panid rahvaülikooli töö kohe seisma ja mul tuli ametiasutisi mööda käia, et uut luba hankida. Põhikiri ja töökava ühes pikemate seletustega tuli saksa keelde tõlkida. Olime üleöö uue riigikeele saanud.

Rahvaülikooli uuestiavamiseks tehti esialgu vormilisi takistusi. Nii nõuti minult arstitunnistust, et end. Ros-tovtsevi kursuste ruumid loengute korraldamiseks kõlbavad. Läksin seepärast kreisiarsti dr. Leziuse juurde, kes hiljuti mõne kuu oli olnud minu käsualuseks. Arvasin tema tuppä sisse astudes, et on tegemist vana tutta-

vaga. Kuid mees vahtis minu teretuse peale niisuguse ilmega vastu, nagu näeks mind elus esimest korda. Tutvustasin siis ennast kõigi reeglite kohaselt kui täiesti võõras isik. Mees oli siiski viisakas, pakkus kabinetis istet ja andis tunnistuse. Viimaks läks võõristamise kometimäng ka temale liiale ja ta tähendas, et oleme õieti ju tuttavad inimesed. Dr. Lezius polnud mõisnikuseisusest, kuid balti aadli närune kõrkus oli temalgi sees.

Kui tunnistusega saksa koolivalitsuse juhataja von Merbitzi juurde tagasi läksin, siis oli see juba avameelsemaks muutunud. Ta seletas mulle täie hoolimatusega, et ta rahvaülikooli avamiseks luba ei anna, sest eesti keel olevat teaduslike ettekannete jaoks veel täitsa arenemata ja eesti laiemad kihid ette valmistamata rahvaülikooli ettekannete kuulamiseks. Kui eestlased kord saksa rahvakoolist on läbi käinud, siis alles tulevat aeg rahvaülikooli (mitte enam eesti, vaid saksa) avada. Kui ma tähendasin, et eestlaste ümberrahvustamine ometi nii kiiresti ei toimu, rahvahariduse eest aga iga kultuurriik hoolitseb, vastas saksa koolivalitsuse juhataja: „Võin teile öelda, et Saksa võimud on otsustanud ümberrahvustamist ühe inimpõlve jooksul läbi viia.“

Ma julgesin veel küsida, kuidas seda toimetada mõeldakse. Vastus oli, et kõik koolid, ka rahvakoolid, muudetakse kohe saksakeelseks ja peale selle olevat kavatsus elanikke vahetama hakata: osa eestlasi viiakse Saksa maale ja sealt tuuakse sakslasi asemele. Selle tõttu läheb keeleõppimine ja ühtesulamine rutem. Troostiks lisas von Merbitz juurde:

„Seni kui ümberrahvustamine käimas, on teil meeleolu muidugi halb, kuid pärast tunnete endid õnnelikudena, et olete suure kultuurrahva liikmeteks saanud.“

Niisugune oleks sakslaste võidu korral eesti kultuurautonoomia välja näinud. Tartu rahvaülikooli 1918. a. enam avada ei lubatud.

Saksa marurahvuslusele hariduse alal vastasid eestlased teadupärast saksakeelseks ja -meelseks muudetud Tartu ülikooli boikotiga. Selle boikoti organiseerimine nõudis vaeva. Mitte kohe ei olnud meie üliõpilaskonnas

seisukohad kindlad. Esialgu asusid ainult pahempoolsemad elemendid kindlale saksavastasele positsioonile. „Ühendus“ kui selleaegne radikaalsem eesti üliõpilasorganisatsioon tegi juba märtsis 1918 otsuseks, „et praegusel ajaloolisel silmapilgul on tarvilik eesti üliõpilaste organisatsioonide väljaastumine võitluseks Balti-Saksa üliõpilaste vastu“. See väljaastumine pidi sündima ülddeklaratsiooni avaldamise kaudu. Deklaratsioon pidi muuhulgas tingimata sisaldama kolme järgmist punkti: 1) Enesemääramise õiguse nõudmist, 2) nõuet, et demokraatlikud omavalitsusasutised maksma jääksid, ja 3) nõuet, et neile üliõpilastele, kes saksa keelt ei mõista, võimalus antaks õppimist jätkata.

Toodud poliitilised punktid muidugi ei võinud olla üliõpilaste formuleeritud, vaid need koostati Tartu maakonnavalitsuse eestvõttel. Nagu „Tartu Üliõpilaskonna Ajaloos“ (lk. 245) märgitakse, ongi eesti üliõpilaskond kavatsenud parajal juhul mainitud nõudmistega esineda. Kuid alles septembris 1918 jõuti pikkade nõupidamiste järel saksa ülikooli boikoteerimise otsusele, millega aga korp. „Frat. Estica“ ei ühinenud. Ka muid eesti üliõpilasi astus saksa ülikooli, kokku 110 inimest. Peale selle tuleb silmas pidada, et juba 18. juulil algas läänefrontil liitlaste vastupealetung ja Saksa front murti 8. augustil läbi, nii et sakslased teisele kaitseliinile pidid taganema. Boikoti väljakuulutamise ei olnud seepärast enam eriline kangelasegu. Märtsis oli saksavastase aktsiooni organiseerimine palju kardetavam ettevõte.

Mäletan, et boikotiotsuse vastuvõtmise järel praegune Keila õpetaja Kögardal, siis veel üliõpilane, uulis kokku juhtudes minult küsis: „Kas olete nüüd rahul?“ Ma olin sellest avaldusest üllatatud.

Et ma kogu okupatsiooni kestusel vastu ootust vabaks jäin, siis katsusin teiste kasuks, kellel halvemini oli läinud, teha nii palju kui võimalik.

24. maist 1918 on säilinud üks märgukiri informatsioonireisile tulnud Saksa riigipäeva saadikutele, mida katsusin mõnede saksa ringkondadega vahekorras olevate isikute kaudu edasi anda. Selles märgukirjas on

palutud 6. aprillil Tartus kinni võetud 50 isiku, nende hulgas kadunud Lui Oleski ja tema abikaasa vabastamiseks samme astuda. Märgekirja edasiandmiseks pöördusin muude hulgas Peetri kiriku kadunud õpetaja Lauri poole, kes aga järsult keeldus. Ta olevat küll ka olengule kutsutud, mis Saksa riigipäevategelaste vastuvõtuks korraldatakse, ja ta olevat ka L. Oleski koolivend, kuid viimase ja üldse vangistatute kasuks midagi teha ta enda peale ei võta. Ma olin säärasest usumehe hoolimatusest šokeeritud. Kuna kõne-all-oleval ajal Tartus suurt kõmu tegi kirkukantslitest ettelõetud teadaanne, et sakslased ühtegi mahalastud isikut Emajõe jää alla pole toppinud, hulk surnukehi aga suurveega jõekaldale heinamaale mädanema oli aetud, kus neid igaüks võs näha, siis viisin kuidagi jutu selle kirikliku teadaande peale ja tähendasin, et säärane teadupärast ebaõigete avalduste kuulutamine kirikukantslist rahvast demoraliseerib. Kas õpetajad tõesti ei teadnud, et jää alla ajamine oli olnud? Laur vastas, et ta teadnud surnukehade jääauku ajamisest küll, kuid vastutus teadaande vale eest langevat nende peale, kes teadaande ettekandmist käskinud. Tema täidab ülemuse käske, olgu need mis sisulised tahes.

Märgekiri jäigi ära andmata, sest et ükski, kel oli juurdepääsu Saksa parlamenditegelastele, tema edasitoimetamist enese peale ei võtnud.

Selle ebaõnnestumise järel tegin teise katse ja pöördusin otseteed minule toitluskomitee kaudu tuttava Luunja mõisa omaniku parun Nolckeni poole, kellele 1917. a. sügisel enamliku riigipöörde ajal loa Eestist väljasõiduks olin andnud, mistõttu ta vangistusest pääses. Kasutasin juhust, et minu poole oli pöördunud kinnivõetud Luunja mõisa puusepa Sihveri tütar Elfriede palvega isa vabastamiseks kaasa aidata. Saatsin Elfriede Sihveriga Nolckenile isikliku kirja, milles peale palve Sihverile vastu tulla üldse kinnivõtmiste kohta järgmist oli öeldud:

„Minu isikliku arusaamise järgi on ettevaatamatu uskuda, et ilmakord Saksa võimupiirkonnas igavese aja

peale kõikumata kindel on. Ka Saksamaal kasvab sõja survele kibedus laiade rahvahulkade keskel. Võimalikud sündmused seal (Saksamaal) võivad siin kajastuda ja nimelt seda asjaolu silmas pidades tahtsin, juhust kasutades, teile kui ühele balti aadli esindajaist soovi avaldada, et inimestega, kes määratust maailmaliikumisest (*gewaltige Weltbewegung*) kaasakistult süüdlaseks on saanud, võimalikult leplikult (*schonend*) ümber käidaks. Ma tunnen rahvast. Ei ole enam selle peale mõtelda, et temale üleliigse valjuse abil tema nõudmiste õigustamatust selgeks teha. Hirmus sõda on mõjunud, et inimesed eneste ja oma kaasinimeste vastu hoolimatuks on saanud. Kuhjunud kibedus võib sellepärast esimesel võimalusel kurbi sündmusi esile kutsuda. Neid tahaksin ma oma kodumaal ära hoida.

Lootes, et Teie minu soovile, niipalju kui see Teist oleneb, vastu tulete.

29. V 18.

Kõige lugupidamisega

J. Jans.“

Toodud kiri, mis sisaldas ettevaatlikul kujul formuleeritud hoiatust meie parunitele, on Alatskivi lossis korraldatud peo ajal parun Nolckenile edasi antud. Vastust ma ei palunud ega saanud.

Et saksa ülemused ka oma rahvast ei usaldanud, selle tõenduseks on muuseas saksa kreisiülema poolt 1918. a. sügisel maakonnavalitsuses minu kirjutuslaua sahtlisse unustatud dokument, mis kannab kuupäeva 23. juuli 1918. Ta käib järgmiselt.

„Generalkommando Nr. 60.

Abt. I a.

Isiklikult ohvitseri poolt kirjutatud.

19. maakaitseväe (*Landw.*) ja 219. jalaväe divisjonide ülematele.

Viimasel ajal on kindralkomandole väga mitmesugustest allikatest teadaandeid tulnud eesti propaganda kohta väeosades. On ka isikuid nimetatud, ilma et kindlamat tõendusmaterjali olemas oleks.

Ei ole mingisugust kahtlust, et eesti intelligenti poolt katseid tehakse iseseisva Eesti riigi mõtet meie enamasti otsustamisvõimetu (*urteilslosen*) ja ilma läänväerinna värskete lahingumuljeteta inimeste keskel levitada. Osaval viisil jutustatakse inimestele (*Leuten*), et Saksamaa kavatsus Liivimaad ja Eestimaad annekteerida tõstab Inglise vastupanutahet ja on viinud idas uute abinõude tarvituselevõtmisele. Seeläbi olevat Saksamaa sõja venitamises süüdlaseks saanud jne.

Mina olen teadlik selles, et väga raske on säärasele osavale jutuajamise vormis levitatavale propagandale jälile saada ja säärase lobisejate vastu tõendusid koguda. Vastukaaluks võib olla ainult järgmiste abinõude tarvituselevõtmine:

1. Ohvitseride ja väeosade administratiivülesannete täitmisest vabastamine, et väeosad jälle oma sõjaväeliste juhtide käe alla tuleksid.

2. Kompaniide koondamine kahte, kõige rohkem kolme asukohta. Käesoleval ajal asub 19. maakaitseväge divisjon 82 kohas 10 ja vähemast arvust inimestest koosnevate salkade kaupa ja 219. jalaväge div. 54 kohas sama suurte rühmade viisi. On selge, et seeläbi meie inimeste mõjutamine eesti propaganda poolt väga kergendatud saab.

Ma ei saa ka nõus olla koondatud väeosade paigutamise üksikorteritesse. Neid peab suuremate üksustena kasarmuviisi elama asetatama.

3. Väeosade sagedane vahetamine, et nad kohaga kokku ei kasvaks (*nicht bodenständig werden*). Tervete pataljonide vahetamine on raske, kuid kompaniide vahetamine küll võimalik. Sellest tingitud kohalikkude komandantuuride vahetust tuleb paratamatu pahena võtta.

4. Üksikute komandeeritud allohvitseride ja sõdurite vahetamine, kellele mõnenädalase äraoleku järele sõjaväeline õppus ja distsipliin väga kasulikud on. Põhimõtteliselt tuleb see kõigi käskjalgadena, telefonistidena, käsutäitjatena jne. paigutatud meeste juures läbi viia.

Tähtsamatele kohtadele komandeeritute suhtes tuleb iga kord eraldi otsustada. Eriti maksab see arvukate väljaspoole Goldap-pataljoni komandeeritud isikute kohta.

Mainitud abinõude tarvituselevõtmist palun ainult sõjaväeliste vajadustega põhjendada.

Ma palun divisjoniülemaid teatada, millisel määral p. 2—4 all tähendatud abinõud teostatud on.

Palun edasi erilist tähelepanu sellele pöörata, et alluvate mõjutamine ohvitseride poolt viimaste peamine mure peab olema. Alatist selgitustööd ja järelevalvet pean eriliselt tähtsaks.

Käsuandja kindral v. Estorf.“

Toodud käskkirja autorid nähtavasti oletasid, et eesti haritlased propagandat kirjeldatud kujul teostavad. Nende südametunnistus ei olnud puhas. Vastavat propaganda üldkava minu mälestuse järgi aga olemas polnud. Loomulikult kirjeldati Saksa soldatitega juhuslikult jutule saades kohalikke olusid, nagu nad olid. Mehed panid ka ise tähele, et igal pool oli ikka parun ees ja parun taga.

Eesti inimeste saksasõbralikkuse hindamise suhtes on säilinud iseloomulik dokument.

Minu kätte sattus ühes ülaltoodud ringkirjaga ka „Mõnede eesti parteide esindajate nimekiri Tartus 5. mail 1918“, mis on koostatud saksa kreisipealiku informeerimiseks isikute suhtes, keda võiks kaastööle kutsuda. Isikud on selles nimekirjas jaotatud kuude gruppi nende saksasõbralikkuse kraadi järgi.

I grupis on saksa meelsed eestlased, kelleks on osutunud ärimehed ja majaomanikud. Haritlaste nimesid selles grupis ei leidu.

II gruppi kuuluvad enamvähem saksasõbralikud isikud, samuti majaomanikud ja ärimehed. Nende hulgas on ainukese haritlasena adv. Roman Tarrask, kes sai ka Riia *Landesrat*'i liikmeks.

III grupi pealkirjaks on: „Eesti meelsed eestlased, kes Saksamaa külge liitumist vähemaks kurjaks pea-

vad ja pahempoolsete saksa parteide abiga jälle võimule pääseda loodavad.“

Niisugustena on nimetatud: dr. med. Johan Ottas, kaupm. Georg Weber, arhitekt Fromhold Kangro, linna-nõunikud Gustav Lell ja Aug. Karneol, kaupm. Ed. Kusik, majaom. Georg Lellep, rüütlim. omanik Jaan Muna, majaom. Georg Muna, adv. Oskar Rütli.

Kõnesoleva nimekirja lõpus on märkus, et kreisipealikule tuntud Maaliidu partei esindajad tulevat selle kolmanda grupi hulka arvata.

IV grupp kannab nimetust: „Inglise orientatsiooniga saksavaenulised eestlased. Eesti rahvus-demokraatlik erakond („Postimees“). Inglise kaitse all oleva iseseisva Eesti riigi pooldajad.“

Selle kõige arvurikkama (18 in.) grupi eesotsas on dr. H. Koppel ja adv. K. Parts.

V grupp: „Venesõbralikud eesti sotsiaaldemokraadid“, kellena nimetatakse kadunud Lui Oleskit tema poolehoidjatega.

VI grupp: „Eesti enamlased“ (Johan Lehmann sõpruskonnaga).

Igal juhul sakslastel eesti jõukates ringkondades sõpru oli. Oli sõpru armu, veel rohkem hirmu pärast. Ainult meie parunite ja saksa imperialistide puupeasus rikkus vahekorrad sedavõrd, et saksasõbralikel ringkondadel raske oli täiesti saksa sõiduvette asuda.

Kohe pärast demokraatlikkude Eesti maaomavalitsus-asutiste likvideerimist ja linna- ning vallavalitsuste reorganiseerimist „ajaloolistele“, s. o. maaelanikkude jõukate kihtide esindusele rajatud alustele, algas ülebal-timaalse „landesraadi“ (maanõukogu) — mille hiljutine teedeminister O. Sternbeck hiljem ristas „landesverraadiks“ (maaäraandmiseks) — organiseerimine. Talurahva esindajatena pidid vallavanemad oma volinikud Riiga saatma. Parunid ootasid, et enamliku hirmuvalit-suse all kannatada saanud jõukad taluomanikud, arvesse võttes ka enamlaste tagasituleku hirmu, Eestit Saksa-maa alla paluvad. Punaste tegelaste kinnivõtmine Tartumaal ja nende sakslaste kätte karistamiseks

toomine, mis silmanähtavalt kandis organiseeritud aktsiooni ilmet, oli tõenduseks, et saksasõbralikku meeleolu leidus üsna laialdaselt. Kuid kauaoodatud demokraatlikkude omavalitsusasutiste järsk likvideerimine okupatsioonivõimude poolt avaldas kohe mõju. Kui Oettingen märtsis Tartumaal vallavanemate koosolekuid korraldama hakkas, pöörduti kõigepealt minu kui maakonnavalitsuse esimehe poole järelepärimisega, mis teha. Paljud konsulteerisid ka „Postimehe“ ringkonda kuuluvaid tuttavaid tegelasi. Meie seisukoht saksa algatusest osavõtmise asjus oli muidugi kategooriliselt eitav. Kohapealsed tegelased toimisid ka haritlaste näpunäidete järgi. Nii ei saanud minu koduvallas Rõngus kahekordse kokkukäsitamise peale vaatamata esindajat valida. Enne *Landesversammlung*i avamist Riias 10. aprillil peeti Tartu maakonnavalitsuse ruumides koosolek, kus Riiga-minejate tarvis deklaratsioonitekst kindlaks määrati. Kavandi, mida koosolekul parandati, esitas, kui ma õieti mäletan, K. Päts isiklikult.

1918. aasta kevadel ja suvel lääne väerinnal Saksa vägede poolt teostatud edukate kallaletungide tagajärjel läksid okupatsioonivõimud, taga kihutatud kohalikest mõisnikest, järjest vägivaldsemaks. Maamarssali kt. parun Stael-Holstein oli seletanud, et sõjaväelise valitsuse asendamist tsiviilorganisatsiooniga ei ole niipea loota. Kohalik Tartu „Dorpater Zeitung“ hakkas päris avalikult eesti rahva likvideerimist propageerima. Enamlik Vene valitsus ütles, kõigele lisaks, kesksuvel Baltimaast lõplikult lahti. Sel puhul tähendas mulle kadunud Peeter Põld, kes luteri usuteadlasena oli saksa kultuuriorientatsiooniga mees, et tal ei jäävat ka muud üle kui sotsialistiks hakata, hädasotsialistiks muidugi, sest eestlaste vägivaldse ümberrahvustamise ja maalt välja ajamise vastu olevat tuge loota ainult Saksa sotsiaaldemokraatlikult erakonnalt, kes tunnustab rahvaste vabaduse põhimõtteid.

Ainult see, kes seda ise üle elanud, teab, missuguse ärevusega neis oludes Saksa ülemjuhatus fronditeateid sai jälgitud. Õhtul kella 9 paiku pandi nad Tartu post-

kontori ukse kõrvale seinale. Lugesin neid sügise poole tikutule abil, märkisin kohtade nimed üles, kus võideldi, ja otsisin neid kodus kaardil. Kaua polnud midagi head ja külm lootusetusetunne tekkis rinda. Kuid siis ühel kesksuve õhtul, see oli vist 19. juulil, oli erakordselt pikk telegramm jämeda pealkirjaga: „Die langerwartete französische Gegenoffensive ist begonnen“ (kauaoodatud prantsuse vastukallaletung on alanud) ja selgus, et tagajärjekalt: kusagil Soissons'i ümbruses oli saksa front tankide abil läbi murtud ja sakslased taganemas. See taganemine ei jäänudki enam seisma, sest ikka uued läbimurded järgnesid, ja oli selge, et sellega ka saksa okupatsioonile Eestis lõpp läheneb. Kuid paari kuu jooksul, lääneväerinna lõpplahingute algusest arvates, okupatsiooni-olukorras veel erilisi muutusi ei sündinud.

10. OKUPATSIOONI KOKKUVARISEMINE.

a. August Winnigi külaskäik ja läbirääkimised Riias.

1918. a. 18/31. okt. hommikul tõi mulle Tartus üks Saksa soldat ümbriku pealkirjaga:

„Herrn Dr. Jans.“

Ümbriku sees oli nimekaart järgmise kirjaga (tõlge):

„Lugupeetud sms! Informatsioonireisil olles on mul soov parteiseltsimeestega mõtteid vahetada; sellepärast luban enesele teid kell 4^{1/2} üles otsida.

Kõige lugupidamisega August Winnig.“

Nimekaardi teisel küljel oli trükitud:

„August Winnig, Mitglied der hamburgischen Bürgerschaft, Stellvertretender Vorsitzender deutschen Bauarbeiterverbandes, Hamburg.“

Toon need üksikasjad seepärast, et hilisemaid sündmusi reljeefsemalt esile tõsta.

Mina ei saanud „sms. Winnigit“ soovitud tunniajal vastu võtta, nagu ta oma mälestustekogus „Am Ausgang der deutschen Ostpolitik“ (Berlin, 1921) õieti märgib, abiellumise tõttu, sest pidin kell 5 laulatusele minema, ja seepärast palusin teda kirjalikult tulla teisel päeval kell 10. Mees oli määratud ajal täpselt kohal.

Winnigi välimus (kehaehitus, nägu, käed) andis vastuvaidlemata tunnistust tema kui töölise minevikust. Kuid ülesastumine oli täiesti intelligentse ja vilunud te-

gelase kohane. Niisugused rahva keskelt tulnud mehed on 1918. a. saadik Saksamaad valitsenud ja Hitlergi tuleb nende hulka lugeda.

Winnig jutustab oma ülalmainitud raamatus meie kokkupuutumisest järgmist:

„Tartus ei olnud mul teada ühtegi niisugust isikut, keda ma otsisin (s. t. sotsialisti). Ma olin läti sotsialistidelt küsinud. Kuid niisama hästi oleksin ma nendelt mõnda mormoonide riigi aadressi küsida võinud. Lätlased ja eestlased ei või üksteise lõhna kannatada (*können sich einander nicht riechen*) ja nendel ei ole üksteise kõrval asumise peale vaatamata mingisuguseid suhteid.“

„Eesti kodanlased (*Bürger*), keda ma üles otsisin, ei võinud ka aidata. Balti-saksa ajalehe „Dorpater Zeitung“ toimetuses lõpuks kuulsin, et Tartus ka sotsialiste on, ja et kedagi härra Jansenit nende juhiks tuleb pidada.“

Minu nime moonutamise suhtes pean märkima, et see meelega on sündinud, sest kirjaümbrikul, millega ta oma kavatsetavast visiidist mulle teatas, seisab selgesti „Dr. Jans“. Ka on mul veel teisi dokumente, milles Winnig minu nime õieti on kirjutanud. See ei ole temale aga küllalt saksapärase paistnud ja sellest on tingitud moonutamise vajadus. Winnig katsub oma kirjutises üldse näidata, et lätlastel ja eestlastel polevat oma nimesidki, rääkimata kultuurist. Kõigist eesti tegelastest olnud ainult Mihkel Martnal täiesti eestipärane nimi. Kuid laseme Winnigil edasi jutustada.

„Ma otsisin tema (Janseni) üles ja minule tuli vastu väike blond ärahirmunud õigusteaduse praktikant, kes aga pulmade vastu valmistus ja laulatusele minna tahtis. Kuna tal niiviisi silmapilgul aega ei olnud, leppisin temaga kokku, et jutuaajamine toimub peale lõunat.“

Vahepeal olevat Winnig siis Eesti Rahva Muuseumis käinud ja leidnud, et eestlastel literatuurseid ajalooesemeid olemas ei ole. Muuseumipreili tähendanud aga uhkelt, et kui eesti kirjandusel ei ole minevikku, siis see-eest olevat tal tulevik. Kümnemargalise annetisega olevat ta siis preili ära lepitanud.

Meie jutuajamine olevat siis järgmise käigu võtnud. „Härra Janseniga saime kokkulepitud ajal kokku. Ta oli ennast jutuajamiseks ette valmistanud. Pead segi ajav hulk raskeid süüdistusi voolas vigases saksa keeles *) mulle kaela. Ta näitas mulle üht päevapilti. Selle peal oli linnalähedane jõekallas mitme surnukehaga. „Seda on sakslased teinud! Nad on seal rahu-likke kodanikke tapnud! 60 mõrtsukatööd.“ Edasiste küsimuste peale kuulsin, et mahalastud on olnud eesti maksimalistid, kes ühendusepidamises enamlastega kahtlased paistnud. Ma võtsin vastu pika vangistatud isikute nimekirja ja noteerisin sinna juurde antud seletused. Kõige piinlikum oli mulle okupatsioonivõimude poolt laialisaadetud 12 Maapäeva-liikme 15 aastaks sunnitööle mõistmine selle eest, et nad keelust hoolimata koosolekut olid pidanud. Minul ei ole kavatsust kokkulangenud süsteemile kive järele pilduda. Ma tean ka, et sellel süsteemil on oma suured teened, et ta nendele maadele (*Länder*) väärtusi on loonud, mis kaua väärtusteks saavad jääma. Kuid siiski: mul oli häbi ja ma ei saanud eestlasele [see täh. nende ridade kirjutajale] tükk aega silma vaadata. Ja ma teadsin nüüd, et see mitte ainult lätlaste ja eestlaste süü ei olnud, kui meie vahel sõprust ei olnud.

Selle eesti sotsialisti poliitilised soovid sihtisid Vene-
maaga uuesti-ühendamisele. Eesti iseseisvusest ei pida-
nud ta palju. „Meie oleme liiga väike rahvas ja elame
sõja- ning kaubandus-geograafiliselt liiga tähtsal kohal,
kui et meie oma iseseisvust kaitseda suudaksime“ (*Wir
sind ein zu kleines Volk und wohnen in einem kriegs-
und handelsgeographisch zu wichtigen Lande, um un-
sere Unabhängigkeit schützen zu können*), ütles hr. Jan-
sen. Leedu-Kura-Liivi- ja Eestimaa liidu mõtte lükkas
ta tagasi: „Eestlaste ja lätlaste vahel ei ole mingi liit
võimalik.“ Vastandina läti sotsialistidele olid temale

*) Nagu Winnigi enese raamatust näha võib, oleme vabalt
juttu ajanud ja ma olen oma mõtteid isegi nii täpselt väljenda-
nud, et ta minu ütlusi tsiteerida võis. Winnig tegi ülestähendusi
kiirkirjas.

saksa sotsialismi olud tundmatud, ta elas täitsa vene ettekujutustes ja nimetas ennast vähemlaseks, kuid ei lükanud enamlaste valitsust Eestimaal tingimusteta tagasi (*lehnte... nicht unter allen Umständen ab*).“

Edasi jutustab Winnig, kuidas ta Luhti majas koosolekul olnud, kus ta rääkida pole saanud, kuna temale igalt poolt kaebusi ja ettepanekuid vangistuste pärast tulnud. Kinnivõtmise kartusel olnud tuba jutuajamise ajal sügavas pimeduses ja „Herr Jansen“ olevat tema läbi metsikute hoovide ja aedade koju, s. t. komandantuuri saatnud, sest „Jansen“ kartnud kibedasti kinnivõtmist, koguni mahalaskmist. Sakslased ei olevat teda aga mitte puutunud. *)

Koosolekult Luhti majast olevat Winnig kohe rongiga Tallinna sõitnud. Teel hakanud keegi tema kupeesse (*Polsterabteilung*) sisse tungima, kuid ta pole lahti teinud, sest tal polevat lusti olnud oma aset mõne täitunud idainimesega (*mit einem verlausten Ostmenschen*) jagada. Kui aga selgunud, et kloppija olnud tuntud saksa imperialistlik poliitikamees Paul Rohrbach, siis olnud heameel suur.

Tallinnas läinud ta „Janseni“ käest saadud aadressil jälle sotsialistide juurde, kes samuti kinnivõtmise kartusel hirmunult pimedas istunud ja teda pole sisse lasta tahtnud. Mis ta seal rääkinud, sellest leidub raamatus ainult mõni üldine lause, sest ülestähendused olevat kaduma läinud. Viimane väide on lausa valetamine: ta häbeneb oma raamatus tunnistada, et ta Tallinnas, Tartu kogemusi silmas pidades, sotsialistlikku juttu on püüdnud ajada.

Olen A. Winnigi märkmed meie kokkupuutumise kohta toonud esijoones sel otstarbel, et näidata, kui kõrgilt ka mõni saksa sotsiaaldemokraat ja ametiühingute tegelane „idainimeste“ peale võib vaadata. Kogu jutustus on asjakäigu sihilik moonutamine.

*) Winnigi külaskäigu ajal oli kõigele maailmale selge, et sakslased lõplikult löödud on. Mis kole hirm mul siis veel võis olla?

Winnig kriipsutab erilise rõhuga alla vastolu eestlaste ja lätlaste vahel (eestlased ja lätlased ei võivat üksteise lõhna kannatada). Tõenduseks ei ole tal muud, kui et läti sotsialistid polevat eesti sotsialistide aadresse teadnud, ja minu oletatavad avaldused.

Kuni Eesti Vabariigi asutamiseni oli Baltimaal sotsialistiks olemine kuritegu, mille eest Siberisse ja sunnitööle saadeti. Saksa okupatsiooni ajal ei läinud olud vabamaks. Seetõttu on arusaadav, et eesti-läti sotsialistide aadresse esimese vastutulija käest teada saada võimalik ei olnud. Mis puutub minu väitesse, et „eestlaste ja lätlaste vahel ei ole mingi liit võimalik“, siis on see samuti vale. Meie ei rääkinudki mingist tõelisest Leedu-Läti-Eesti föderatsioonist, vaid Leedu-, Kura-, Liivi- ja Eestimaa ühendamisest Venemaast rippumatuks riigiks, kus valitsusasutised pidid pariteetlikul alusel moodustatud olema kohalikest sakslastest ja pärismaalastest (leedulastest, lätlastest, eestlastest). See oli tuntud Balti hertsogiriigi plaan, mille üle Winnig läbi rääkida soovis. Mina ei lükanud mitte liitu Lätiga tagasi, vaid mõtet selle liidu nime all Saksa esivõimu maal maksma jätta.

Kavatsetava Balti riigi valitsusasutiste pariteedi põhimõtte arutamise juures tegin märkuse, et sakslasi on siin selleks liiga vähe, et nemad sama palju võimu võiksid omada kui kohalikud rahvused. Winnig vastas selle peale, et see vahekord aja jooksul muutub, kuna sakslasi rohkem Baltimaale asuma tuleb. Ma küsisin, kui palju on kavatsusel tuua. Winnig vastas avameelselt, et esialgu olevat kavas 300 000 Saksa sõduriperekonna, s. o. umbes poolteise miljoni inimese Baltimaale (Kura, Liivi ja Eesti kubermangu) asustamine. Küsisin siis veel kuhu niisugusel korral eestlased ja lätlased peavad minema. Baltimaal olevat ruumi veel küllalt, oli vastus.

Selle avameelsuse peale ütlesin siis ka otsekoheselt, et eesti ja läti rahvas, olgu nad nii väikesed kui tahes, enesetapmisega lõpetada ei taha ja sakslaste plaanidele viimse võimaluseni vastu seisavad. Kui muud pääseteed ei ole, siis eesti rahva suur enamus ühineb enam-

lastega. Ei ole ka mõeldav, et eesti ja läti intelligents vabatahtlikult oma rahva hävitamisega nõus oleks. Suur osa laseb ennast ennem maalt välja ajada või maha tappa kui et ajaloolist häbi enda peale võtaks.

Ma olin sügavalt imestunud, kuidas Winnig minuga kui eesti töölistkonna esindajaga üldse Saksa kolonisatsioonile üle rääkima võis hakata. Tema kõnealusel raamatus (lk. 7) leidub selleks aga seletus.

Tema külaskäik Baltimaale kõnealusel juhul ei olnud esmakordne, vaid ta oli juba 1918. a. septembri lõpul siin olnud kolonisatsiooniküsimust uurimas. Kõige kauemini olevat ta peatunud Tartus, kus teda ühel söömingul eestlastega kokku viidud, kes tingimusteta saksasõbralikud olnud (*bedingungslos deutschfreundlich waren*). Need olnud heades oludes elavad kodanikud (*gutgestellte Bürger*), kes Saksamaad esimeses joonel kui kõva valitsuse ja korruga riiki hinnanud. See Saksamaa hindamine tähendas loomulikult nõusolekut Eesti Saksamaa alla võtmiseks ja järelikult ka Saksa kolonisatsioonikavatsuste pooldamist. Kes need saksasõbralikud eestlased olid, seda teavad toleleagised Tartu beiraadid.

Ka Winnig kordab oma raamatus balti-saksa väiteid kultuuririkandmisest ja mõnitab eestlasi ja lätlasi igaviisi, et õigustada Saksa võimupüüdeid, ja lisab juurde, et väikeriikide asutamine käib vastu ajaloolise arengu suunale.

„Seepärast,“ kirjutab ta lk. 5, „arvasin ma: kellele Vene rannamaad kuuluma saavad, seda peab jõud otsustama, kuid iseseisvaks ei pea nad mitte saama, see oleks maailma ajaloo mõtte vastane, nagu üldse loosung: väikestele rahvastele iseseisvus! üleilse päeva tarkus ja kilpkodanlus on.“

Kõigest hoolimata on Winnigil häbematust jätkunud meie „Biograafilise leksikoni“ toimetusele teatada, et tema olevat oma tegevuse ajal Baltimaade ülemkomissarina toetanud eestlaste ja lätlaste omariikluse püüdeid.

Peale Winnigi käis siis Tartus teisigi poliitilisi proovireisijaid.

Nädal aega enne Winnigi külaskäiku sain Tartu linnapealikult Pohlilt „Postimehe“ kaudu järgmise sedeli:

„Tartus 23. 10. 18.

Palun teid täna õhtul minu korterisse, Jaani tän. 10, esimene trepp, ühiseks mõttevahetuseks (*gemeinsame Aussprache*) tulla.

On veel palutud härrad: Hünerson, Lucht, Vestel, Parts, Karneol, Jürgenstein, Lell ja Pöld (Pöld).

Linnapealik Pohl, tagavaraväe leitnant.“

Koosolekule jõudes selgus, et oli tulnud keegi keskmise kraadiga Saksa ohvitser, nime ei mäleta, kes ütles enese olevat Saksa välisministri (dr. Solf'i) või välisministeeriumi usaldusmehe. Katsus selgitada moodust, kuidas Baltimaad Saksamaa toetusel iseseisvaks teha. Kui meie, eestlased, tema poolt esitatud kombinatsioonidega nõus ei olnud, siis küsis lõpuks naerdes, et kas meie siis ikka tõesti iseseisvat Eesti riiki teha tahame. Eesti rahvas olevat ju nii väike, et oma riiki üleval pidada ja kaitseda ei suuda, seepärast tulevat meil tingimata ühe suurriigiga ligemasse vahekorda astuda. Tema arvates võis see antud oludes ainult Saksamaa olla.

See nõupidamine oli esimene, kuhu okupatsioonivõimud ka pahempoolse poliitilise voolu esindaja kutsusid. (Kutse oli siiski veel minule isiklikult.) Seda tingis seisukord läänerindel ja kodus Saksamaal.

Paar nädalat hiljem (5. nov.), mõni päev peale Winnigi külaskäiku, sain Tartu I bürgermeistrilt Brockilt kirja, mis juba oli adresseeritud minule kui eesti sotsiaaldem. partei esindajale (*Herrn J. Jans, Vertreter der Estn. Soz.-dem. Arbeiterpartei*). Selles kirjas paluti minu arvamust toitluskomitee täiendamise kohta eesti esindajatega, nii et eesti-saksa pariteet (ühepalju esindajaid kummastki rahvusest) välja tuleks. Mina vastasin, et toitlusamet tuleb lihtsalt täieõiguslikule rahva poolt valitud kolleegiumile üle anda. Seepeale sain järgmise kirja:

„Tartus, 11. 11. 18.

Härra Jans.

Vastuseks Teie kirjale 7. skp. palun mulle ettepanekuid teha tõeliste rahvaesindajate täieõigusliku kolleegiumi valimiseks ja temale toitlusameti üleandmiseks.

I bürgermeister Brock.“

Selle kirja peale ma mäletatavasti enam vastust ei saanud, sest sündmused arenesid kiiresti. Samal 11. novembril, mil härra Brock mulle kirja saatis, astus länerindel vaherahu jõusse. Saksamaa kapituleerus liitlaste ees.

11. novembri õhtul pidas ka Tartu maakonnaavalitsus minu korteris koosoleku, et seisukohta võtta kujunenud olukorra suhtes. Koos olid peale minu R. Jaska (sekretär) ja A. Bach (haridusosakonna juhataja). Otsustati oodataval sõjariistaderahu maksmahakkamisel kohe tegevusse astuda. Mind volitati avaldama teadaannet, et Tartu maakonnaavalitsus jälle maakonna juhtimisele asub. Ettevaatuse pärast ei peetud soovitavaks, et teadaandele kõik maakonnaavalitsuse liikmed korraga alla kirjutaksid.

Teisel hommikul, s. o. 12. nov., läksin siis „Postimehe“ toimetusse teateid saama, kas vaherahu on jõusse astunud. Jaatavat vastust saades kirjutasin toimetaja A. Bachmanni laua ääres järgmise teadaande valmis:

„Kõigile Tartumaa vallavalitsustele.

Tartu maakonnaavalitsus otsustas eila, sündmuste arenemiskäiku tähele pannes, avalikult tegevusesse astuda, et katsuda mõtteta vägivalla abil rööpast väljaetud rahvaelu korraldada.

Tartu maakonnaavalitsuse volitusel panen sellepärast ette:

1. Demokraatlisel alusel valitud vallavalitsused ja vallanõukogud võtku igal pool viibimata valla asjaajamine oma kätte.

2. Vilja ja muude toiduainete saksa võimude kätte andmine tuleb kohe lõpetada. Koosolevad tagavarad

tulevad valla piirides hoida, kuni maakonna uus toitluskorraldus loodud on ja juhatused saadud. Niisama ei tule rahasummasid enne maakonna valitsuse käsku kellegile edasi anda.

3. Omakaitse korraldus tuleb vallavalitsuse juhatusel luua. Instruksioon avaldatakse ligematel päevadel.

Tartus, 12. nov. 1918. Tartu maakonna valitsuse esimees J. Jans, Jakobi tän. 34.“

Toodud ringkiri ilmus „Postimehes“ samal 12. nov. (nr. 213) ja lehe talitus saatis numbrid võimaliku kiirusega laiali, sest oli oodata konfiskeerimist Saksa võimude poolt. Eriti nägi lehtede kiire laialisaatmisega vaeva kadunud muusikamees Leonhard Neumann, kes siis töötas „Postimehe“ juures. Järgmisel päeval piiratigi mõlemate Tartu lehtede toimetused Saksa sõjavõimude poolt ümber ja lehed pandi seisma, ka õnnis „Maaliit“, kus minu kiri ei ilmunudki. „Maaliidu“ toimetaja, kadunud Vestel, avaldas lisaks rahulolematust, miks ma kirja ka nendele avaldamiseks polnud saatnud.

13. nov. õhtul tõi mulle keegi noormees, vist telegraafiametist, teate, et minu kinnivõtmise käsk Riiast päralt olevat jõudnud. Seetõttu loobusin kodus ööbimast. Päeval aga liikusin ringi ja mäletatavasti samal 13. nov. õhtul olime „Bürgermusses“ nõupidamisel vahekordade selgitamise otstarbel. Kohal olid Saksa sõjaväe esindajad ja äsjaloodud soldatite nõukogu liikmed. Minuga olid mäletatavasti kaasas H. Luht ja meie praegune saadik Lätis H. Rebane „Postimehe“ esindajana. Mis seal räägiti, seda täpselt ei mäleta. Muidugi nõudsimine suletud ajalehtede ilmumise luba ja Eesti omavalitsusasutistele tegevusvõimalust. Mind nimetas seal keegi ohvitser kuritegeliseks inimeseks (*Verbrecherischer Mensch*); üks soldatite nõukogu liige võttis aga kaitseks sõna. Kinni ei võetud. Sõjakaotuse ja vaheerahu tinaraskus lasus sakslaste peal. Lehtede kinnipanek tundus nii ohvitseridele kui soldatitele mõttetuseks (*Unsinn*), nagu tähendas üks „Postimehe“ ruumidesse paigutatud vahisoldat. Lehed võisid varsti ilmuda. Kreisipealiku nimel on aga 15. nov. järgmine ringkiri laiali saadetud:

„Luke vallavalitsus.

„Postimehes“ 12. nov. 1918 on Jansi poolt teada antud, nagu oleks tema Kreisivalitsuse juhatajaks, kellele aga ühtegi seaduslikku volitust ei ole. Kreisi valitsemine on muutmata Kreisi pääliku käes. Seda on kuulutus-tega rahvale teada antud.

Kreisipäalik Tartus (allkiri)
Baron Knorring
Amtsvorsteher von Nüggen.“

Kõnealune Tartu maakonnaavalitsuse ringkiri sai avaldatud ilma Kesksvalitsuselt ettekirjutust ootamata, mis alles 13. nov. Tallinnas alla kirjutatud. Tartusse jõuds ta mitu päeva hiljem.

Ringkirja avaldamine ei andnud meile esialgu tegelikku võimu, kuid oli olulise tähtsusega selles mõttes, et maakonna ametikohad ja rahvas meie kohalolekust teada said ning maakonnaavalitsusega ühendusse katsusid astuda. Minu korter, mille aadress üleskutsele juurde oli lisatud, muutus maakonnaavalitsuse kantseleiks.

Kujunenud olukorda arvesse võttes katsusin Soldatite Nõukoguga ühendusse astuda, sest muudelt sõjavõimudelt ei olnud vastutulekut loota. 14. nov. saatsin nõukogule Eesti Sots.-dem. Töölise Partei nimel kirja, milles sellele tähelepanu juhtisin, et kuigi rahvaste enesemääramise õigus kogu maailma poolt tunnustatud, Tartus eestlaste vastu siiski tagurlikke surveabinõusid edasi tarvitatakse. Arusaamatuste ärahoidmiseks palusin nõukogu E. S.-d. Töölise Parteiga otsesse ühendusse astuda, sest et tagurlikud tegelased, kellest nimetasin oma vana tuttavat leitn. Davieri, kes oli Soldatite Nõukogu esirääkijaks hakanud, teda, Nõukogu, kindlasti eestlaste suhtes sihilikult informeerivad. Muuseas oli saksa soldatite keskel kahtlustus levinud, et eestlased neid nälga tahtvat jätta. Nii oli minu ringkirja seletatud. Lisasin veel juurde, et meie nõuame kodanlike vabaduste uuestimaksmapanekut, poliitiliste vangide vabastamist ja rahvusvahelise õiguse vastaselt kõrvvaldatud demokraatlike omavalitsuasutiste tegevuse lubamist ning nendele kõige tsiviilvõimu üleandmist.

Järgmisel päeval, 15. novembril, andis Soldatite Nõukogu avalikult teada, et ta koha peal kõik võimu enese kätte võtnud. Tekkinud kokkupõrked — minu kirja avaldamine ja sellele järgnenud eesti lehtede sulgemine ühes toimetajate areteerimisega, kes lehti enam tsenseerida ei saanud — sundisid sakslastele võimudevahetuse peale, kuigi ainult nimepidise. Lehed lasti jälle käima, kuid muudes asjades vastutulekut ei olnud. Seetõttu tekkis mõte sakslastevastast demonstratsiooni korraldada, mis lõpuks 20. novembri peale kindlaks määrati. Demonstratsioonist pidid ka töölisel osa võtma. Demonstrandid tahtsid Soldatite Nõukogu ette liikuda ja neid nõudmisi korrata, mis minu kirjas 14. nov. avaldatud, ja peale selle veel nõuda rekvisitsioonide lõpetamist ning Eesti valitsuse käskude täitmise lubamist. Demonstratsiooni peakorraldajaks oli, kui ma ei eksin, K. Einbund-Eenpalu, seekordne Tartu linna miilitsaülem.

Kuid enne kui demonstratsioon toime tuli, saime teate, et minu vana tuttav „sms.“ Winnig Saksa valitsuse poolt Baltimaade ülemkomissariks nimetatud. Kohalikud tegelased hakkasid mulle peale käima, et ma viibimata Riiga Winnigi juurde sõidaksin ja temalt katsumaksin nõusoleku saada Eesti omavalitsusasutiste ametisseastumiseks ja kontsentratsioonilaagrites olevate eesti tegelaste vabastamiseks. Sõitsin ühes H. Luhtiga, kes oli Tartusse Eesti Ajutise Valitsuse peavolinikuks nimetatud, 16. nov. õhtul välja. Minul oli peale maakonnavalitsuse esimehe ametinime veel Aj. Valitsuse maakonnavoliniku volikiri taskus.

Rong, millega sõitsime, oli puupüsti kojusõitvaid saksa soldateid ja nende kotte täis. Istusin ühe II klassi vaguni koridoris säärase koti otsas kuni Riiani. Hommikul vara pärale jõudes selgus, et kõik Riia võõrastemajad võõraid täis olid. Asjata rändamise järele jäime lõpuks „Petrogradi“ võõrastemaja ooteruumi tukkuma, kuni valge kätte jõudis.

Läbirääkimised algasid peavoliniku ametiruumides Troonipärija (nüüd Rainise) bulvaril nr. 15.

Härra Winnig tegi iga järeleandmise sõltuvaks kok-

kuleppest pariteetlikkude komisjonide (või mis nad pidid olema) asutamiseks, kellele asjaajamine pidi üle antama. Eesti demokraatlikkude omavalitsusasutiste tunnustamisest ta ei tahtnud teadagi. Tema argumendiks oli: „Saksamaa ei või oma olemise eest võideldes milgi tingimusel lubada, et saksa ollus Eestimaal hävitatakse.“

Kui ma selle peale tähendasin, et sakslased liitlaste nõudel ometi maalt lahkuma peavad ja nemad Eestimaa tulevikukorralduse loomisel ostustavalt kaasa rääkida ei saa, et seega kõige mõistlikum oleks veel viimasel silmapilgul eestlastele vastu tulla ja niiviisi nende heatahtlikkust kohalike sakslaste vastu kindlustada, hakkas Winnig vormilisi põhjusi otsima Eesti Vabariigi mittetunnustamiseks.

Sõjariistaderahu tingimuste läbi olevat Bresti rahuleping ja kõik muud Baltimaade iseseisvuse tunnustamised tühistatud ja seega ka Eestimaa rahvusvahelise õiguse seisukohalt Venemaa provintsi järjele tagasi langenud. Kuna Saksamaa on kohustatud Venemaa osade iseseisvust mitte tunnustama, oleks Eesti Vabariigi tunnustamine sõjariistaderahu tingimuste rikkumine.

Vastuvaidluse peale, et isegi siis, kui Eestimaa Vene riigi provintsi seisukohale tagasi oleks sattunud, peaks tema rahvusvahelise õiguse vastaselt kõrvaldatud omavalitsusasutised tegevusse astuma, vastas Winnig, et riiklike asju ometi omavalitsusasutiste hooleks anda ei või. Saksamaa võivat lepinguvahekorda astuda ainult seadusepärase riikliku võimuga. Ajutiste asjaajamiskomisjonide asutamine olevat lubatud.

Mis Winnig kõige sellega kätte tahtis saada, selle kohta kirjutab ta oma raamatus (lk. 37):

„Minu poliitika eesmärgiks oli meie ja Baltimaade vahel sidemeid luua, mis neid nii majanduslikult kui poliitiliselt Saksamaa külge oleksid sidunud ja meile võimalust andnud meie seal elavaid suguvendi [s. o. paruneid] ülekohtu (*Unbill*) ja vägivalla (*Gewalt*) vastu kaitseteda.“

Unbill ja *Gewalt* olid muidugi mõisade võõrandamine ja valitsusvõimu parunite käest äravõtmine.

Kaks päeva vaidlesime niiviisi mitmel puhul asjata. 18. nov. õhtul läksime kokkurääkimise kohaselt Wöhrmanni pargis olevasse väikesse restorani õhtust sööma ja seal oli siis otsustav jutuaamine, kus vastastikuste ähvarduste peale välja mindi. Ütlesin Winnigile lihtsalt, et meil kõige parema tahtmise juures võimalik ei ole mõisnikega ajast-jäänud alustel kokku leppida, sest see tähendaks ainult maa bolševiseerimist. Demokraatlik põhimõte on meie riigikorralduse ainuke mõeldav alus. Juhtisin tähelepanu sellele, et Saksamaal on demokraatlik vabariik välja kuulutatud, meie aga vaidleme mingisuguse noaegse põhimõtte teostamise üle.

Küsisin lõpuks, kui ta veel vastu rääkida tahtis, härra Luhti ja mõne saksa soldati juuresolekul, kes sama laua ääres sõid, kas ta on tõesti sotsiaaldemokraat. Lisasin juurde, et rahulepingu sõlmimisel võib meie kallal vägivallatarvitamine Saksamaale kalliks maksma minna. Mees krimpsutas nägu, kuid ei vastanud, nagu mäletan, midagi ja tekkis piinlik vaikus. Hakkas siis midagi kirjutama ja kui valmis oli, luges meile ette: oli raadiogramm põhimõttelise nõusoleku küsimiseks, et Eesti Vabariiki tingimisi kuni rahukonverentsini tunnustada ja asjaajamist eestlastele järk-järgult üle andma hakata. Küsis, kas olen tekstiga rahul. Ütlesin, et olen, sest vähemalt algus sai tehtud. Teisel päeval, kui Tallinnast Aj. Valitsuse esindajad kohale jõudsid, oli ka Berliinist jaatav vastus saabunud. Võis alata „Riia rahulepingu“ koostamine. Winnig kirjutab oma ülalmainitud raamatus kõnealuste läbirääkimiste ja Riia lepingu kohta järgmist:

„16. novembril sain ma Eesti Ajutiselt Valitsuselt telegrammi, milles see läbirääkimisi nõudis. Ma vastasin, et ootan esindajaid Riiga 18. novembriks. Kuid juba 17. novembril, kui ma niihästi soldatite nõukogude kongressi kui ka enamlaste koosolekute tõttu kinni olin, ilmusid härrad Jans(sen) ja Luht Tartust ja tahtsid kohe minu käest volitusi saada Tartu ja selle ümbruse maakohade valitsemise ülevõtmiseks. Ma pidin selles neile
ära üttelema.

Peab silmas pidama, et meil sel ajal veel umbes kaks diviisi põhja pool Tartut viibisid. Meie ei võinud lubada, et meie ühendus nendega ja nende kojusaatmine väga küsitavast eestlaste heast tahtmisest sõltuvaks said. Põhja-Eestis oli Saksa valitsus juba otsas, seda tarvilisem oli teda seal, kus ta veel püsis, niikaua üleval hoida, kuni viimne transport rongi oli laaditud. Ma tulin eestlaste soovidele viimse võimaluseni vastu ja olin nõus omavalitsust aegamööda üle andma, nii et see kolme kuni nelja nädala jooksul täiesti eestlaste käes oleks olnud. Seevastu hoidsin ma raudtee, posti ja traadiühenduse kindlasti enese käes. Eestlastele oli seda vähe ja härra Jans(en) andis mulle mõista, et minu keeldumine rahvusvahelise sotsialismi põhimõtetega kooskõlas ei ole. *) Kui härra Luht sama niiti harutama hakkas, ütlesin temale, et... minul võimalik ei ole temaga sotsialismi üle rääkida. Seetõttu muutus meie jutuaajamine nii teravaks, et olime varsti sunnitud katkestama.“

Winnigi seletustest on näha, et meie temaga mitte ainult Tartu maakonna ja linna asjade üle ei rääkinud, vaid Eesti Ajutise Valitsuse volinikkudena esinesime ja

*) Kui õieti mäletan, lugesin talle kirjaliku avalduse ette, mille originaal mul alles. Avaldus käis järgmiselt: „Kõigi minu parteiseltsimeeste nõusolekul, kellega mul kestva hirmuvalitsuse (*Schreckenherrschaft*) all poliitilise seisukorra suhtes oli võimalik kokku rääkida, ja kui Eesti Sotsiaaldemokraatliku Partei Tartu organisatsiooni volinikul on mul au demokraatliku Saksamaa esindajale Riias sms. A. Winnigile järgmist seletust ära anda.

Saksamaal on demokraatlik vabariik sotsiaaldemokraatliku valitsusega eesotsas välja kuulutatud. Baltimail kestab aga feodaalne kord Saksa sõjavägede kaitse all segamata edasi. Kõik õiguslikud ja sõjaväelis-poliitilised põhised, mis mainitud seisukorra edasikestmise põhjenduseks ette toodud, ei pea meie arvates paika, vaid meile näib, et nad on välja mõeldud otstarbel tagurlike parunite valitsust saksluse oletatavais huvides üleval hoida. See on Eesti demokraatialle äärmiselt hädaohtlik seisukord. See pärast nõuab E. S.-d. T. P.:

1) Rahvusvahelise õiguse vastaselt Saksa okupatsioonivõimude poolt kõrvaldatud demokraatlike Eesti omavalitsusasutiste viibi-

üleriikliku ulatusega nõudmisi esitasime. Lepingu sõlmimise kohta ütleb Winnig:

„Ma olin oma seisukoha, mida hr. Jans(sen)i vastu kaitsesin, üldiselt läbi viinud. Ainult niipalju olin sellest kõrvale kaldunud, et eestlastele sai oma kirjavestlustest lubatud, mis nende oma kottides saksa ametnikkude poolt edasi pidi toimetatama, ja eesti ametlikud telegrammid pidid eesti keeles Saksa sõjaväe telegrammidega ühel alusel edasi antud saama.“

Siit võib näha, missugune meelega seiskord meil Vabadussõja algul valitses: sõjariistus vaenlane seisis piiri taga sissetungimiseks valmis, eestlastel ei olnud veel võimalik isegi postiga kirju saata.

Mina isiklikult 19. novembri lepingu koostamise juures ei olnud, vaid juba samal õhtul lahkusin Riist. Nimelt olid Tartu demonstratsiooni üle teated Winnigi kätte jõudnud ja ta küsis, mis see peab tähendama. Ma ei julgenud talle öelda, et olin demonstratsiooni ettevalmistamisest osa võtnud, ja seletasin lihtsalt, et enamlaste sissetungi ootel on inimesed ärevuses ning nõuavad igal tingimusel tegevusvabadust, et kaitset organiseerima hakata, kuna sakslased on lahkumas. Valitsuse volinikkude päralejõudmisel leppisime kokku, et sõidan kohe Tartu tagasi ning panen demonstratsiooni, mis kokkupõrgeteni võib viia, seisma, sest kokkulepe omavalitsuste üleandmise kohta oli põhimõtteliselt saavutatud. Kellegi Riia eestlase saatel jooksin jaama, kus pileti-

mata amefisse seadmist ja nendele maa valitsemisse puutuva asjaajamise üleandmist, juurde arvatud ka varustusorganisatsioonid. Maal olevate Saksa väeosade varustamine on garanteeritud iseenestmõistetava strateegiliste punktide edasise enda käes pidamise läbi, mida kaitseta eestlased praegu parema tahtmise juures võimalised ei ole tagasi võtma, ja samuti Saksa sõjaväeesindajate osavõtuga varustusorganite tööst.

2) Kodanlike vabaduste viibimata jaluleseadmist.

3) Kõigi poliitiliste vangide viibimata vabastamist.

Juhul, kui neid enesestmõistetavaid demokraatlikke nõudmisi kohe ei täideta, võtab Eesti Sotsiaaldem. Tööliste Partei kõik abinõud tarvitusele, et Eesti töölistkonna elementaarseid inimõigusi läbi suruda, ja on valmis hädasunnil uue Saksamaa peale kogu maailma demokraatia ees kaebust tõstma.“

kassa juba oli suletud, ostsin kelleltki reisijalt Valgani pileti ja hüppasin rongi liikudes vagunisse. Demonstratsioon, mis kindlasti kokkupõrkeid oleks toonud, jäi ära. Sakslased olid siiski sõjaväe korrahoidmiseks uulitsatele toonud ja lasksid linna taga hirmutuseks kahuritest.

Enne ärasõitu Riiast oli mul võimalus Läti Vabariigi väljakuulutamisesest 19. nov. osa võtta. Väljakuulutamine toimus praeguses Läti Rahvusteatri. Sellekohase teate saime Winnigilt.

Läti Vabariigi moodustamine sündis teissugustel tingimustel kui Eestis. Meil oli selleks olemas seadusepärast valitud rahvaesindus — Ajutine Maapäev. Läti samadel alustel valitud maapäev, mis esindas aga ainult Liivimaa läti osa *), sest Kuramaa oli sakslaste käes, oli oma enamuses enamliku meelsusega ja seepärast kodanliku vabariigi väljakuulutamise vastane. Pealegi olid tema liikmed sakslaste tulekul laiali põgenenud. Läti Vabariigi väljakuulutajateks olid seetõttu erakondade esindajad. Kui ma õieti mäletan, esinesid kaheksa erakonna volinikud, nende hulgas praegune lätlaste juht Ulmanis põllumeeste erakonna esindajana. Vaatasime — Luht ja mina — pidulikku toimingut Eesti Vabariigi või eesti rahva esindajatena — ainsad välisesindajad selle piduliku sündmuse juures — teise korra loožist. Ei saanud küll midagi aru, mis räägiti, märkasime ainult, et iga partei pooldajad eriti oma esindajatele deklaratsiooni ettekandmisel plaksutasid. Tagantjärele kõigele sellele mõeldes tundub pisut imelik, et lätlased nüüd erilise hooga oma erakondi maha tegema on hakanud, kuna ometi Läti Vabariik ka vormiliselt erakondade kandel kujunes. Winnig ja üldse sakslased leidsid ebamääraste volitustega varustatud erakondade-esindajate poolt väljakuulutatava vabariigi õiguslikult kehvale alusele rajatud olevat. Eestlaste vastu oli nendel suurem lugupidamine, sest Eesti Ajutine Maapäev oli oma volitused saanud reeglipäraste

*) Teda nimetati Vidzeme maapäevaks.

valimiste teel. Winnig esines hiljem avalikult sellise avaldusega (vt. „Sotsiaaldem.“ 1918, nr. 11, juhtkiri).

Meie valmistusime eestlaste nimel naabritele riigi väljakuulutamise puhul õnne soovima, milleks saksa-keelse tekstigi valmis sepitsesime. Kuid õnnesoovi ettekandmiseks puudus võimalus ja lätlased palusid mitte saksa keeles esineda. Niisuguse avalduse tegi, kui ma ei eksi, hilisem president Kviesis.

b. Asjaajamise ülevõtmine sakslastelt ja raudteestreik.

19. nov. 1918 sõlmitud Riia lepingul oli kõigepealt põhimõtteline tähtsus: sakslased tunnustasid Eesti Ajustist Valitsust nõnda-ütelda *de facto*, Eesti Vabariiki aga veel mitte: vabariigi ja üldse riigi nimetust lepingus ei ole, on ainult valitsus, kes käsitab ülemat riigivõimu Eesti etnograafilistes piirides. See ülem võim, nagu Winnig ise õieti tähendab, jäi esialgu äärmiselt piiratuks. Raudteed, telegaaf, telefon jäid täielikult sakslaste võimu alla. Mis on aga meie ajal riigivõim ilma mainitud sisseseadete kasutamise võimaluseta?

Siiski, asjaajamise üleandmine algas, kuigi sakslased ja nende eesti sabarakud sellega igati viivitada katsusid, nagu mingit imet oodates, mis neid Saksamaa lüüasaamisest hoolimata võimu juurde jätaks. Tartu kreisipealik Held, juba hallpäine härra, oli väga ärritatud, kui meie, eesotsas Aj. Valtsuse voliniku härra Luhtiga, tema juurde end. Tartu rentei ruumidesse asjaajamist üle võtma ilmusime. Mind ei lasknud ta esialgu üldse tuppagi ja kui ma lõpuks siiski jutule sain, juhtis ta tähelepanu sellele, kui sõbralikult ta minuga olevat käitunud, mind areteerimiskäsust hoolimata vabadusse jättes. Tuleb märkida, et olin temaga varemini tuttav: tegin talle juba 1918. a. kevadel visiidi Emajõe kaldal mädanevate surnukehade koristamise asjus, juhtides tähelepanu sellele, et Saksa võimu niisugune demonstreerimine kõigepealt ebahügieeniline on, peale selle ka eba-

moraalne ja ebaesteetiline. Surnukehad maeti peale seda kiires korras.

Lõpuks vanamees asus siiski üleandmisele. Üleandmise üksikasju ei mäleta, need pole ka olulised. Kuid härra Heldiga leppisin seejuures ära. Talle tuli meelde, et keldris on kast veinipudelitega, mis Tartu maakonnavalitsusele kuuluvad. Andis ka need minule üle ja pakkus seejuures mulle kätt, öeldes: „Lepime ära, ajaloo paratamatuse pärast ei maksa tülitseda!“ Surusin ta kätt ja võin tähendada, et 1918. a. lõpul närvlikus olukorras töötades saksa vein väga hea maitstes. Kunagi elus pole mul suuremat vajadust olnud mõnda lonksu võtta. 1917.—1919. a. elamuste tagajärjel olin terve rea aastaid teatud mõttes närvivaige seisukorras.

Tartu maakonnavalitsuse ja üldse maakonnavalitsuste esimeseks ülesandeks 1918. a. lõpul oli mobilisatsiooni läbiviimine ja toiduainete ning muu koha pealt saada oleva varustuse muretsemine.

16. nov. oli Ajutine Valitsus vabatahtlikkude mobilisatsiooniüleskutse avaldanud. Kuna maakonnavalitsuste esimehed seaduse järgi olid mobilisatsioonikomisjonide esimehed, siis tuli mul kiires korras vastav komisjon organiseerida. See ei tekitanud raskusi. Kuid Ajutine Valitsus oli eksinud arvates, et need, kellel enamlaste poolt kõige rohkem karta oli (s. o. varandusega isikud), lipu alla ruttavad. Midagi selletaolist ei sündinud. Ainult üliõpilased oma organisatsioonide survele tulid ja mitmesugune muu rahvas, kellel palju kaotada ei olnud. Mõni peremees saatis oma sulase, pealegi saabasteta, sest üks kroonu anna saapad jalga. Sundmobilisatsiooni väljakuulutamise viivitati nähtavasti seepärast, et hulkadesse usku ei olnud. Kindral Larka allkirjaga sain vabatahtlikkude mobilisatsiooni puhul mõned iseäralikud käsud.

Kõigepealt tehti mulle kui mobilisatsioonikomisjoni esimehele korraldus mehi kokku võtta ja nende väljaõpetamisega peale hakata. Ma sain käsust niiviisi aru, et olen muude ametite kõrval ka rügemendikomandöriks

nimetatud. See oli suur au, sest olin, nagu mainitud, ainult veneaegne vanem allohvitser. Oli tõesti vajadus mobiliseeritavaid mehi tööle panna. Kuid mul polnud sellekes maakonnaavalitsuse mobilisatsioonikomisjoni esimehena aega. Teisena tuli käsk mobiliseeritavate meeste meelsuse peale rõhku panna ja sellekohast teadetekogumist organiseerida. Nii olin ka poliitilise politsei ülem. Viimasest ülesandest loobusin kategooriliselt, sest inimeste meeolu oli säärane, et teated meelsuseuurimise organiseerimise üle mässu oleksid võinud välja kutsuda. Pealegi olid olud nii segased, et raske oli öelda, kas keegi on Eesti demokraatliku riigi pooldaja või mitte. Pakkusin meelsuseuurimise ülesannet mobilisatsioonikomisjoni abijuhatajale Kurvitsale (praegu kindral ja hiljutine piirivalveülem), kes ka ära ütles.

Kuidagi viisi sai 2. rügemendile alus pandud ja esimesed inimesed mobiliseeritud ning ametisse nimetatud. Esimene rügemendiülem Unt ilmus kohale alles siis, kui töö juba käimas oli. Tema nimetamisest Tartu maakonnaavalitsusele ametlikult ei teatatud. Tegin talle tutvumisviisi kuulduste alusel. Kuid enne kui suhete arenemisest rääkida, teen mõned märkmed poliitilise situatsiooni kohta kõneldaval ajal.

Novembri lõpus, varsti pärast Riia lepingu allakirjutamist, tekitas Tartus ärevust teade kokkuleppe sobitamise üle sakslastega. Ühel õhtul ilmusid Tartu rae-koja keldriruumes kokkutulnud kohalike tegelaste nõupidamisele kaks sakslast, kes eesti keelt rääkisid ja kellest ma muud ei mäleta kui elektrivalgusel läikivaid kuldhambaid, ning seletasid, et Eesti Ajutise Valitsuse ja Saksa sõjaväe juhatuse vahel olevat kokku lepitud, et Eesti kindralstaabi hakkab juhtima üks Saksa kindralstaabi ohvitser ja Eesti vägesid hakkavad õpetama Saksa instruktorigid. See olevat tingimuseks, et sakslased meile sõjariistu ja sõjamoona annaksid. Muidugi oleksid siis ka Saksa väeosad maale jäänud. Kuidas meie seda kok-

kulepet hindasime, seda näitab järgmine Tartu maavalikogu otsus 28. nov. 1918 *):

„Teate puhul, et saksa sõjavõimud Eesti Ajutisele Valitsusele nõudmise on ette pannud saksa ohvitserisid eesti väkke instruktoriteks võtta ja eesti kindralstaapi oma asemikku saata, kuna Saksa valitsus muidu eesti väele mingisuguseid sõjariistu ega sõjamoona ei anna, otsustas Tartu maakonna nõukogu oma koosolekul 28. nov. Eesti Ajutisele Valitsusele teatada, et Eesti valitsus niisuguseid kokkuleppeid sakslastega teha ei tohi, mitte mingil tingimusel. Esiteks oleks see eesti asja äraandmine liitlaste ees ja teiseks oma rahva huvide äraandmine balti parunitele. Eestis ei leidu mingisugust väge, kes saksa ohvitseride juhatusel võitleks. Kui keegi minister selle poolt välja on astund, peab ta kohe ametist lahkuma.“

Toodud kiri on ärasaatmiseks valmis olnud (nr. 242 all) ja nõukogu koosoleku juhataja, kadunud A. Bachi ning sekretär R. Jaska poolt alla kirjutatud. Minu käega on aga originaalile peale kirjutatud: „Ärasaatmata“. Pidasin kirja kinni, kui olin järele mõelnud, sest arvasin sündmatuks niisuguses toonis Valitsuse poole pöörduda. Kirjalikult otsust Tallinna vististi ei teatatudki, küll aga Tartus olevatele peavolinikkudele suusõnaliselt (H. Luhtile ja K. Partsile). Üheks mitteteatamise põhjuseks oli ka asjaolu, et meil kindlaid andmeid polnud, kas niisuguseid läbirääkimisi on tõesti peetud. Võib-olla oli see ainult saksasõbralikkude ringkondade erasobitus.

Sama 28. novembri hilisõhtul, silmanähtavalt Tallinnast saadud ebajärjekindlate ettekirjutuste ja üldiselt segase olukorra mõjul ning väsimuse tõttu pessimistlikus meeolus kirjutasin oma kuulsakssaanud kirja Ajutisele Valitsusele, milles tegin etteheiteid sõjaministeriumile mobilisatsiooni ettevalmistamatuse pärast ja avaldasin arvamust, et sajamiljonilise Venemaa vastu on lootusetu ilma välisabita sõdima hakata.

*) Otsuse tekst on varemalt kahel korral trükitis avaldatud: ajakirjas „Maaomavalitsus“ ja „Rahva Sõnas“.

Võttes õigeaks, et minul kui alluva asutise juhatajal polnud õigust ministeeriumi tegevust arvustada ega nõu anda, mis teha, leian siiski, et mõttetu on mainitud kirjale niisugust ajaloolist tähtsust anda, nagu seda on tehtud. Ülemusele kirjutatud raportis on võimatu riigi-äraandmist teostada, pealegi kui raport ei sisalda midagi muud kui arvamusi, olgugi põhjendamatuid ja mittealamlikus toonis. Et suure Venemaaga sõdimise võimaluste suhtes palju kompetentsemad asutised kui Tartu maakonnaavalitsus kahtleval seisukohal olid ja palju ajaloolisemaid kirju koostasid kui mina seda olen teinud, selleks vaadatagu Eesti Maanõukogu protokolle 27. dets. 1918 lisadega („Eesti Maanõukogu protokollid“, lk. 343—346). Erapooletu ajaloo huvides olgu mul lubatud alamal Tartu 1918. a. lõpu sündmusi nii kirjeldada, nagu nad tõeliselt arenesid.

Peale Narva langemist (28. nov.) kuulutas Aj. Valitsus 29. nov. sundmobilisatsiooni välja, sest vabatahtlike võtmine soovitud tagajärgi polnud andnud. Mobilisatsiooni tähtpäevaks määrati 1. detsember. Nii ei jäänud meile aega teateidki laiali saata. Maakonnaavalitsus otsest ettekirjutust ei saanudki, vaid võttis uulitsalt kellegi poolt seinale kleebitud mobilisatsioonikuulutuse ja hakkas selle põhjal tegutsema. Mobilisatsioon teostus Tartus korralikumalt kui üheski teises maakonnas: kolme nädalaga, kuni 20. detsembrini, vaadati arstlikult läbi 4683 meest ja võeti nendest 2682 meest vastu. See oli terve neljandik üleriiklikult mobiliseeritud meeste arvust, keda arvati 11 000 peale. Tartumaa elanike arv oli aga ainult $\frac{1}{8}$ üleriiklikust. Ka hobuste mobilisatsioon viidi Tartus korralikult läbi. Sakslased mobilisatsiooni ei takistanud.

Mitte mobilisatsiooni viga ei olnud see, et Tartus enamlastele vastu panna ei suudetud. Sõjaväelist juhti ei olnud.

Kui sundmobilisatsiooni tagajärjel meeste arv kasvama hakkas, tuli mitmelt poolt kaebusi, et mehed vedelevad ja rahvaväe organiseerimine halvasti läheb. Käi-

sin formeeritava rügemendi seisukorda vaatamas. Mehed olid tõepoolest nagu mesilased emata jäänud tarus. Vedeldi õlgedel, mõned mängisid kaarte, mõned lugesid. Ülesandeid meestele täita ei antud. Staabis puudusid teated olukorra kohta. Seejuures organiseerisid sakslased ajavõitmise ja eestlastele puru silma ajamise koosolekuid. Peagu iga õhtu olime linnavalitsuse ruumes koos, kus siis Saksa ohvitserid ja Soldatite Nõukogu esindajad informatsiooni andsid. See informatsioon kandis ajaviitejutuajamise ilmet ega pakkunud meile midagi. Radikaalsemad mehed hakkasid seepärast nõudma, et keegi Tallinna sõidaks Valitsuselt juhtnõore saama. Sõitis kadunud Peeter Põld, kes tagasi tulles ainult oma poliitilisi sõpru läbirääkimiste tulemustest informeeris. See paistis meile kahtlane. Hakkasime mõnesuguste abinõude tarvituselevõtmise järele ümber vaatama. Tekkis streigi mõtte, millest kuuldus sattus ka sakslaste kõrvu. Kuupäeva enam ei mäleta, kuid see oli detsembri algupäevade ümber, kui mind kui kohaliku sotsiaaldem. organisatsiooni esimeest ühes kohalike ametiühingute esindajatega kutsuti Saksa Soldatite Nõukogu volinikuga selle üle läbi rääkima, missugused oleksid eesti töölistkonna soovid. Läksime seitsmekesi (märkmeks on olemas), muude hulgas ametiühingute keskbüroo esindajana Richard Margk ja August Sein. Väljaveo lõpetamise ja poliitiliste vangide vabastamise (on märgitud 260 inimest Vindavis) ning muude juba tuntud soovide kõrval nõudsime Eesti sõjaväe käest äravõetud sõjariistade ja rahva käest ärakorjatud püsside ja muude kaitseriistade tagasiandmist. Anti mõnesuguseid lubadusi ja 9. dets. sain Soldatite Nõukogu volinikult Schaefferilt kirja, mis käis järgmiselt:

„Puutub jahipüsside tagasiandmisse maavalitsusele.

General-Komando 60. Soldatite Nõukogu on sellega nõus, et varemini Saksa sõjaväevalitsuse poolt Tartu maakonnas eraisikuilt äravõetud sõjariistad maavalitsusele tagasi antakse tingimusel, et need kihelkonna eest-

seisjate kaudu ainult tõesti kaitsetvajavaile taludele, mis asuvad ida, põhja, loode kui ka kagu pool Tartu-Kanepi liinist, välja antakse. Talude suhtes Tartu-Valga raudteeliini ümbruses Soldatite Nõukogu seda vajadust ei tunnusta, sest need seisavad saksa sõjariistade kaitse all.

Soldatite Nõukogu volinik

(*Beauftragter*)

C. Schaeffer.“

See oli kõik, mis meie saavutasime.

Mida päev edasi, seda rumalamaks läks seisukord. Eestlastele, nagu mainitud, sõjariistu ei antud, kuid kohalikud sakslased pandi sõjariistu. Sellekohased andmed sain saksa sõduritelt. Eestlaste ninapidivedamiseks organiseeriti lõpuks ülikooli aulas raadiotelegrafistide kursused. Raadioasjandus pidi nii kole keeruline nähe olema, et sellest eestlastel aimu ei võinud olla. Telegraferimise oskust tahtsid sakslased sõbramehe poolest meile päranduseks jätta. Luht, kellel sädetelegraafist tõesti aimu ei olnud, oli kursustest vaimustatud. Mina kui endine morse-telegrafist ja telegraafimehaanik võisin naeruväärse tüssamiskatse üle ainult vihastuda. Mul oli käepärast kaks minu endist sõjaseltsimeest: P. Ilves (praegu õpetaja) ja K. Volmer (praegu postitelegr. ametnik Tartus), kes olid Vene sõjaväes raadiotelegrafistidena töötanud (esimene Kroonlinnas, teine Kaukaasia rindel Erserumis), ja nendele lisaks „Postimehe“ raamatupidaja Loit, kes oli Vene raadiomehaanik. Oleksime võinud saadavalolevaid raadioaparaate kohe kasutama hakata. Nõudsin seepärast kursuste asemel Peipsi laevadelt äravõetud raadioaparaatide tagasiandmist, kui sakslased tõepoolest meile sõbralikkust üles tahavad näidata. Seda ei tehtud. Raudteelaste poolt aga hakati ikka tungivamalt tähelepanu sellele juhtima, et väljavedu aina suureneb ja et karta on, et Riia poole veerevad vagunid ja vedurid lõpuks enam tagasi ei tule, mille tagajärjel Eestile tühjad rööpad jäävad. Raudteestreigi mõte hakkas niiviisi küpsema. Vahekorrad olid aga sääresteks kujunenud, et energilisema väljaastumise

pooldajad kohalikke peavolinikke ja ülemaid sõjaväejuhte enam ei usaldanud. Nii saatis isegi „Postimehe“ toimetus raudteelasi, kes sinna informatsiooni tooma olid tulnud, minu juurde, nähtavasti minult streigialgatust oodates. Lõpuks katkes ka meie kannatus.

12. detsembril ilmusid minu korterisse Jakobi tän. 34 tookordne Tartu abilinnapea Johannes Lehmann ja Tartu jaama komandant Adalbert Luiga (praegu Riigikohtu prokurör) ja panid ette raudteestreik viibimata välja kuulutada. Sellega pidi kõigepealt lõpp tehtama raudtee veereva koosseisu ja muu varanduse väljaviimisele ning sakslasi sunnitama raudteed ning telegraafi eestlastele kohe üle andma, sest enamlaste edasitung nõudis kiiret ja sihikindlat tegutsemist, milleks oli vaja ühendust Tallinnaga. Tartus oli mehi, nagu pärastine soomusrongide-divisjoni ülem A. Hinnom „Vaba Maas“ 1934, nr. 261 konstateerib, „enam kui küllalt“. Ainult „keskkorraldust nagu ei olnudki“ (Hinnomi väljendus sealsamas). Oli tarvis inimestele elu sisse ajada ja tegutsema sundida, sest oodata enam ei võinud. Ma kahtlesin küll esialgu vastutust raudteeliiklemise omavolilise seismapaneku eest enese peale võtta, sest see oli igatahes äärmiselt radikaalne samm. Kui aga Luiga ja Lehmann meelde tuletasid, et sakslased meile absoluutselt vastu pole tulnud ning kuulu järgi koguni sõjamoona ja püsse uputama on hakanud (muuseas Elva järve), et neid mitte eestlastele jätta, siis kirjutasin streigi välja kuulutamise telegrammi valmis ja andsin selle A. Luiga kätte, kes selle mingi olematu anonüümse streigikomitee nimel raudtee-telegraafi kaudu edasi pidi anda laskma. *) Aeg oli kella 9—10 vahel õhtul. Streik pidi Tapast—Valgani algama kell 12 öösi 12/13. dets. 1918. Telegrammi ärasaatmise puhul tegin J. Lehmannile ülesandeks kella 11 linnavalitsuse ruumesse meie sõjaväe ja politseijuhid ning omavalitsuste esindajad nõupidamisele kutsuda.

*) Telegrammi edasiandjaks olevat olnud telegrafist Kuznetsov. Ärakirja telegrammist ei tulnud meelde enesele jätta.

Sellel koosolekul informeerisin siis kokkutulnud tege-
lasi kujunenud olukorrast. Ei mäleta, et keegi oleks
streigi pärast mulle etteheiteid teinud. Hoopis selle
vastu — arutati mitmesuguseid kavatsusi, kuidas tege-
vusse astuda. Kuna karta oli, et sakslased streiki jõuga
likvideerima asuvad, siis peeti plaani mõnda silda Tartu-
Valga vahel õhku lasta. Selleks otsustati kedagi mootor-
rattal kapten Kubbo juurde saata kes kusagil lõuna pool
Tartut raudtee lähikonnas pidi asuma ja kellel düna-
miiti pidi olema. Tartu sõjavõimud pidid selle eest hoo-
litsema, et sakslased eesti asutistele ja tegelastele kallale
ei tungiks, ja nendelt enamlastele vastuastumiseks sõ-
jariistu välja pressima.

Väljakuulutatud streik teostus: raudteeliiklemine Ta-
pa—Valga vahel seisis 12/13. dets. keskööst peale täie-
likult.

Streikivatele vedurijuhtidele ja teistele streigi tõttu
liinile jäänud raudteeteenijatele päevarahade maksmi-
seks andis raha Tartu maakonnaavalitsus. Ka diviisi- või
brigaadiülem kolonel Limberg andis väiksema summa.
Streigi kassapidajaks oli A. Luiga. Temaga koos olin
ka streigikomitee esindajaks Saksa võimude ees.

Mingisugust streigikomiteed alguses ei olnud, kui
mitte Luigat ja mind streigikomiteeks lugeda. Et streiki
mitte lausa Eesti valitsusvõimude ettevõttepaista lasta,
valisime hiljem, vist esimese streigipäeva õhtul, mingi-
sugusel nõupidamisel vormilise streigikomitee, kuhu
kuulus ka raudteelasi. Komitee koosnes seitsmest in-
mesest. Koosseisu ei ole enam kindlasti meeles. Peale
minu ja Luiga kuulusid temasse vististi G. Riives, A.
Golubev, Ed. Leito, E. Saar ja veel keegi (Leberecht),
kõik minu isiklikud tuttavad raudteelase-ajastust.

Valitsuse peavolinik Luht jäi streigi asjus päris kõr-
vale. Teda ei kutsutud isegi mainitud öisele nõupida-
misele. Kui ma teisel hommikul linnavalitsusse läksin,
et edaspidiste sammude üle teiste tegelastega läbi rää-
kida, leidsin ka tema sealt eest. Ta oli streigi pärast tu-
livihane ja nõudis peavolinikuna minult aru. Vastasin,
et aruandmiseks pole aeg, mis tehtud, see tehtud. Küsis

siis veel, kas mina olen streigijuht. Vastasin, et olen streigikomitee liige. Ütles sellest vastusest küllalt olevat. Tema käitumisest järeldasin, et mõned ringkonnad meie saksavastast aktsiooni lubamatuks pidasid.

Nagu mainitud, juba 12. dets. öisel nõupidamisel asuti seisukohale, et streigi kõrval tuleb sabotaaž tarvitusele võtta. Oli selge, et pärast streiki sakslased enam millestki ei hooli ja raudtee veerevast koosseisust paljaks teevad. Ka püüdsime sakslasi võimalikult demoraliseerida, et nendelt sõjamaterjali kätte saada. Muuseas tegid raudteelased ettepaneku katsuda Tapa—Tartu vahel seisvat Saksa soomusrongi Kärknas rööbastelt maha lasta. Sellele kavatsusele seisid sõjaväelased vastu, seletades, et Tallinna—Tartu vahel ei tohi raudteeühendust katkestada. Panid ette mainitud soomusrongi kusagil Tartu—Elva vahel rööbastelt juhtida. Tegin vastava korralduse, kuid sellest hoolimata olid mehed 14/15. dets. ööl Kärkna juures rööpad lahti kruvinud. Keegi kohalik ehalkäija, kes asjast ei teadnud, oli aga raudteed mööda liikudes vigastust tähele pannud ja sellest jaama teatanud. Soomusrong sõitis 16. dets. hommikul takistusega Tartust läbi. Streigi käigu kohta on olemas järgmised andmed.

„Dorpater Zeitung“ nr. 244 kirjutas 14. dets. (laupäeval) streigi kohta järgmise pealkirja all: „Ein Streik der Eisenbahnarbeiter“, kus muuseas oli öeldud:

„Eile oli liikumine kogu Tapa—Valga vahelisel liinil seismas: üks anonüümne raudteetöölise streigikomitee oli äkki töö seismajätmise korraldanud.“

Selle järele tuleb pikk lugu streigikomitee saladuslikkusest ja tuuakse mõned raudteelaste nõudmised. Järgmises, 16. dets. (esmaspäevases) numbris kirjutas mainitud leht streigi käigust:

„Raudteelaste streigist.

Raudteelaste streik Tapa—Valga liinil on täna varahommikul lõpetatud, pärast seda, kui läbirääkimised mitmesuguseid pöördeid (*Wendungen*) läbi olid teinud ja raudtee laupäeval saksa soldatite kojusõidu kindlustuseks sõjaväelise valve alla oli võetud.

Eilse, pühapäeva jooksul jätkati Tartu Soldatite Nõukogu ja siinsete raudteetöölise esindajate, eriti härra advokaat Jansi vahel läbirääkimisi, mis aga tühja läksid. Eile trükituna välja antud Soldatite Nõukogu teadaanne ütleb selle kohta järgmist:

„Läbirääkimised on nurjunud! Eesti raudteetöölise „esindajad“ [hanejalad „Dorp. Zeitungi“ poolt] lükkasid streigi lõpetamise tagasi. Nad nõuavad kõigepealt oma tingimuste täitmist ilma meie seisukorda arvesse võtmata. — Seltsimehed! Säilitage külma verd, ärge võtke midagi omavolilist ette! Kõik, mis sünnib, võib sündida ainult iga väeosa ülemuse käsu peale!

60. Kindralkomando Soldatite Nõukogu.“

Selle teadaande puhul peab tähendama, et streigikomitee pärast läbirääkimiste katkemist omalt poolt järgmise trükitud saksakeelse teadaandega (minu poolt koostatud) saksa soldatite poole oli pööranud:

„Saksa soldatitele.

Raudteel streigitakse juba kaks päeva. Saksa Soldatite Nõukogu esindajad tunnistavad meie nõudmised õigustatuiks, kuid ei taha sõjaväelise raudteedirektsiooni (M. E. D.) ja muude tumedate jõudude survele meile tegelikult kõige vähemalgi määral vastu tulla. Meie kuuleme ainult lubadusi ja ähvardusi, seepärast pöördume otse saksa soldatite poole. Eesti raudteelased nõuavad:

1) Raudteeliikumine Tartu—Tallinna vahel tuleb kohe korra seada, sest meie vajame hädalist ühendust oma pealinnaga. Selleks otstarbeks peab Tartu—Tapa vaheline raudtee kohe eestlastele üle antama. Saksa soldatite kojuviimine (*Abtransport*) garanteeritakse. Saksa M. E. D. (Sõjaväeline Raudteedirektsioon) veab praegu rohkem balti paruneid ühes nende tagavaradega välja kui saksa soldateid.

2) Telegraaf ja telefon Tartu—Tallinna vahel tuleb viibimata eestlastele üle anda, sest Saksa sõjavõimud ei lase neid peaaegu sugugi tarvitada, olgugi et eestlased oma kodumaal ometi peremehed peavad olema ja endid

Vene enamlaste sissetungi vastu kaitsema on sunnitud. Nad on surma hädaohus.

3) Teie poolt peab garanteeritama, et raudtee veerevat koosseisu Eestimaalt välja ei viida ja meile Saksa vägede äramineku järel ainult tühjad rööpad järele ei jää.

4) Sõjasaagi väljavedamine peab täielikult lõppema, sest ei ole demokraatia põhimõttega kooskõlas allaheidetud rahvast välja kurnata.

Meie, eesti raudteelased, palume demokraatliku Saksamaa soldateid meiega demokraatlikult käituda.

Käesoleval ajal käiakse meiega julmalt ümber, meid teotatakse ja külvatakse ähvardustega üle ja M. E. D. ütleb avalikult, et ta Soldatite Nõukogu ei tunnusta. Soldatite Nõukogu ei julge ega taha töölikesindusena tegutseda. Meie nõudmised tunnistab ta õigustatuks, kuid neid ei täideta mitte.

Tartus, 15. XII. 1918.

Streigikomitee.“

Sellele lisaks võttis 15. detsembriks minu poolt kokkukutsutud Tartumaa töörahva kongress järgmise resolutsiooni vastu:

„Tartumaa organiseeritud töörahva esitajate kongress avaldab Eesti raudteelastele, kes meie kodumaa laastamise ja vägivaldse ning mõtteta liikumise- ja ühenduseabinõude Saksa võimude käes hoidmise vastu streikima on hakanud, oma kõige soojemat poolehoidmist, ühtlasi ka oma võõristust demokraatlike Saksamaa esitajatele, kes ühel Eestimaal kõige raskemal silmapilgul, mil võõras väline vaenlane maale tungib, mitte kaitseabinõusid demokraatlike Eesti Valitsuse kätte ei anna, kuna ometi loomulik on, et iga rahva esitus oma kodumaal pere-meeks peaks olema. Eesti töölised otsustavad kõige maailma demokraatia ees eestlastele sündiva vägivaldla pärast Saksa demokraatia peale kaebust tõsta, ühtlasi omalt poolt kõik abinõud tarvitusele võtta, et Eesti töörahva huvisid kaitseda. Eesti töörahvas ei taha mingil viisil Saksa soldatite kojusõitu takistada, vaid võitleb ainult

Eesti rahva varanduse väljavedamise ja toore vägivalla vastu Saksa sõjavõimude poolt.“

Kõige teravamaks kujunesid vahekorrad 15. detsembriks. Peale rööbaste lahtikruvimise olid raudteelased mõnes kohas ka telegraafiliinid rikkunud ja Valga töölised olid Valga-Sangaste vahel väikest silda dünamiidiga vigastanud. Kapten Kubbo, kellel dünaamiiti ei olnud, oli Puka jaamale kallaletungi korraldanud, et niiviisi põhjapoolset raudteeosa isoleerida. Liiva puistamisest vedurite ja vagunite puksidesse, et telgesid palavaks ja põlema ajada, ei maksa rääkidagi. Kõik see ajas sakslased ärevusse. Katsuti surveabinõusid tarvitusele võtta.

Mainitud päeva varahommikul ilmusid minu korterisse mitmed raudteelased ja teatasid, et Saksa sõjavõimud streikivatele raudteelastele käsu olevat andnud mõne tunni jooksul raudteekorteritest välja kolida. Et nemad minu käsu peale streikima olevat hakanud, siis pidavat mina nüüd selle asja lahendama. Ma katsusin mehi küll rahustada, et see väljaviskamine on ainult tühi hirmutamisinõu, sest sakslastel enestel on kõige rohkem veel mõni päev võimalik kohale jääda, seepärast ei tule käsku lihtsalt täita.

Mehed olid aga siiski ähmi täis ja nõudsid kurjalt minu vaheleastumist. Panin siis enese kiires korras riidesse ja läksin ilma kellelegi asjast sõna lausumata Aia tän. 46 ülikooli hoones asuva saksa Soldatite Nõukogu ruumidesse. Varasele hommikutunnile vaatamata olid sakslased jalul ja mind viidi Nõukogu koosolekule. Teatasin oma tuleku otstarbest ja palusin seisukorda leplikult lahendada. Keegi Soldatite Nõukogu liige allohvitser käratas mulle kohe peale: „Eestlased on nadikaelad (*die Esten sind Halunken*), ei lase meid koju sõita, seepärast tulevad nad korteritest välja visata! Meie oleme kannatuse kaotanud!“ Keegi ohvitser rahustas meest ja siis ütles mulle Nõukogu esimees Schaeffer näiliselt rahulikult: „Kas teate, härra Jans, täna öösel on mitmes kohas raudteerööpad üles kistud, telegraafitraadid maha rebitud ja Puka jaamale sõjariistus kallale tungitud?“

Nüüd taipasin, et olin teinud suure vea raudteelaste

hädaldamise peale kohe saksa staapi minnes. Kui endisel sõduril ja õigusteadlasel oli mul selge, et minu suhtes asi võib võtta tõsise pöörde. Sõjaoludes väe seljataga raudteed lõhkuda tähendas ränka kuritegu. Paistis, et ma staabist nii vabalt enam tagasi ei lähe kui olin tulnud. Mõned koosolijatest hakkasid ka juttu tegema, et „teie inimesed“ (*ihre Leute*) on raudteelõhkumise toime pannud.

Ma olin raudteelaste poolt saadetud mehi, kes sabotaaži pidid teostama, varustanud tunnistusega, milles kui Tartu maakonnavalitsuse esimees palusin nendele kui raudteevaranduste alalhoidmise järelevalve teostajatele korterit ja süüa anda. Tuli oletada, et mõned minu tunnistustega varustatud sabotaažiteostajad sakslaste kätte on langenud ja tõelise ülesande üles tunnistanud. Võtsin jõu kokku, et mõistlikku seletust anda. Kõigepealt otsustasin sabotaaži seletada sakslaste käitumisega esilekutsutud enesekaitse aktiks. Juhtides tähelepanu sellele, et meil, eestlastel, mingit mõtet ei ole nendega, s. o. sakslastega sõdima hakata, kuna vaherahulepingu tingimuste järgi Saksa väed niikuinii maalt peavad lahkuma, ja et meil samuti mingit huvi ei ole Saksa sõdureid koju sõitmast takistada, kuna nendest ju lahti tahame saada, kirjeldasin lisaks frondil tekkinud olukorda. Vaenlane, kellest teada, et ta oma võimu terroriga maksma paneb, on üle piiri Eestisse sisse tunginud ja seisab ainult mõnekümned kilomeetrid Tartust eemal. Saksa lahkuvad sõjaväed, kes maale tulles eestlastel sõjariistad käest ära võtsid ja neid tagasi ei anna, hoiavad aga raudteed, posti, telegraafi-telefoni jne. enese käes ega lase absoluutselt vastupanu organiseerida (üks Soldatite Nõukogu liikmetest heitis mulle sealsamas isegi seda ette, et meie sõdurid uulitsal marssida olid julgenud). „See on ometi sõjaliselt meeletu seisukord, millest teie kui sõjaväelased aru peaksite saama!“ ütlesin. Saksa sõjavõimude senine teguviis ei ole ju midagi muud kui eestlaste kaitseta seisukorras sissetungijate kätte andmine. See on pimedamalegi selge. Kui vahekorrad teravusteni on arenenud, siis on teie süü. Meie

pärast võite rahuga Eestist lahkuda, ainult raudtee vee-
reva materjali äraviimist takistame niipalju kui võima-
lik, sest ilma selleta ei saa meie võidelda.

Läbirääkimiste kestel sakslased esitasid mulle nõud-
mise, käskigu ma streik ilma pikema jututa lõpetada.
Võeti raudteelastega telefoniühendus ja anti mulle kõne-
toru pihku, kuna kontrolltoru võttis keegi sõdurimundris
sakslane, nähtavasti eesti keelt oskav baltlane. Mina
käskisin streigi lõpetamise asemel võimalikult kokkupõr-
getest hoiduda ning oodata, kuni sakslastega kokkulepe
saavutatud. See ei meeldinud saksa härrale põrmugi,
kes telefoniühenduse katkestas ja teistele seletas, mina
olevat raudteelasi streigi lõpetamise käsu asemel koguni
üles ässitanud. Seletasin, et mina ei olegi mingi streigi-
liikumise komandant ega saa tööseisaku lõpetamise
käsku anda. Streik lõpetatakse, kui ülesseatud nõud-
miste asjus kokku lepitakse.

Lõpuks tulin tulema, oodates, et all uksel mind are-
teeritakse. Seda ei sündinud. Uulitsal ei julgenud
samme kiirendada, kartes, et see provotseerib sakslasi
kusagilt läbi akna või aia vahelt mulle kuuli saatma. Ka
see jäi ära: silmanähtavalt nad kartsid sõjariistus kokku-
põrkeid välja kutsuda. Nendel polnud minu seljatagu-
sest ülevaadet. Raudtestreigi ulatus ja sabotaažiaktid
tunnistasid, et eestlased olid sakslaste vastu vaenulikud.
Oletatavasti oli mobiliseeritud väeosadel ka sõjariistu.
Peab juurde lisama, et streigi alates kõik kohalikud oku-
patsioonitegelased oma kohtadelt kadusid. Samuti lendas
laiali raadiotelegrafistide kursus. Streik lõppes minule
ootamatult.

Sama 15. dets. õhtul olin jälle raudteejaamas, vist ins.
Vietz-Riemeri kontoris nõupidamisel, kus mulle teatati,
et Tallinnast olevat sõjaministri volinik kohale jõudnud
ja pidavat sakslastega streigi lõpetamise üle läbirääki-
misi. See oli ootamatus. Kuid voliniku tulek oli tõenäo-
line, sest mul oli taskus järgmine teedeminister Säki
telegramm:

„Tallinnast nr. 495 14. dets. 1918.

Raudteeliin Tapalt Valgani. Jaamaülematele, raudteeametnikkudele ja töölistele.

Ajutine Valitsus tunnistab seda streiki, mis raudteeametnikud ja töölised on välja kuulutanud protestiks vägivalla vastu raudtee peal ja Eesti riigi huvide kaitseks. Streigi lõpetamise kohta tuleb Valitsuse korraldust ära oodata. Kõik ametnikud ja töölised jäävad kohtade peale.

Teedeminister Säkk.“

Arvesse võttes seda telegrammi oli mõeldav, et Ajutine Valitsus oma voliniku asja korraldama on saatnud. Kuid sealsamas teatasid mõned raudteelased, et olevat kuuludus levinud, nagu oleks kõnealune telegramm võltsitud, ja näitasid mulle üht teist „Tee Minister“ Petersoni poolt allakirjutatud telegrammi teksti. See käis järgmiselt:

„Tallinnast nr. 2 13. Decem. 1918 kell 11,35.

Kõigile Eestimaa raudteelastele.

Kõik töölised ja ametnikud jäägu kohtadele ja täitku truust oma kohused.

Liikumine raudteedel sündiku korralikult ja vahedeta, igasugune tee, liikumise abinõuta ja varanduse hävitamist ja kõrvale toimetamist tuleb takkistada. Endine miilits astugu ametisse. Kõigidest juhtumistest teatada Tallinna. Rongide liikumises tarvitada kuni 1-se Novembrini maksvaid eeskirju. Nr. 165 Tee Minister (Peterson).

Alguskirjaga õige: Tartu Tee Ja Ehituste paranduse jaoskonna ülem, inshener Vietz-Riemer (allkiri).“

Nüüd tekkis mul mõte, et mõlemad telegrammid on võltsitud: ins. Säki poolt allakirjutatu mõne streigipooldaja, Petersoni oma sakslaste poolt, mille tõenduseks oli „parunlik“ eesti keel. Et aega võita, soovitasin telegrammide asjus Tallinnast järele pärida (Säkk kinnitas mulle hiljem isiklikult, et tema poolt allakirjutatud telegramm oli ehtne). Sõjaministri voliniku ilmumine oli akuutsem probleem.

Enne kui jõudsin selles suhtes seisukohta võtta, astus keegi ohvitseri asetäitja vormis sakslane minu juurde ja pani ette tulla nõupidamistest osa võtma. Ma vastasin, et mulle pole kutset saadetud, sest et mind seal nähtavasti ülearuseks loetakse. Sakslane ei jätnud aga järele ja ühes oma kaaslaste allohvitseriga võtsid mul käe alt kinni ja viisid kaasa. Ma väga ka vastu ei ajanud uudishimu pärast teada saada, mis tehakse.

Aia tän. 46 leidsin eest H. Luhti ja Peeter Põllu, kes esialgu minu poole vaadatagi ei tahtnud, lõpuks siiski teretasid ja „sõjaministri voliniku“ Allasega tutvustasid, kes laial sõnal seletas, et tema Tallinnast erirongiga tulnud, mis pöörangu rikke pärast semafori taha jäänud. Tal olevat volitus streiki likvideerida. Juuresolevaist raudteelaste esindajaist mäletan ülemtelegrafisti läti kadakat Behrni. Teine oli mäletatavasti venelane Semjonov, kes ka saksa keelt rääkis. Mõlemad olid minu endised ülemused. Behrn ja Semjonov seletasid, et raudteelased streikida ei tahtvat, vaid neid olevat seda tegema sunnitud. Palusid „sõjaministri volinikku“ asja lahendada. Ma seisin seal mingisuguse süüdlasena ja kuna peavoliniku Luhti ja Peeter Põllu osavõtt asjast ei lubanud kahelda mulle tundmatu Allase volituste olemasolus ja et mind kui kõrvalist isikut koheldi, siis tulin lõpuks tulema, kuigi sakslased, kes mind olid toonud, mind palusid kohale jääda. Nähtavasti kartsid nad, et ma „sõjaministri volinikust“ hoolimata edasi streikida võin lasta. Olin aga mitmepäevasest pingelolekust äärmiselt väsinud ega suutnud end enam maksma panna. Ma oleksin võinud kohale jääda ja tingimuste väljatöötamisest osa võtta. Vasturääkimise korral oleksin võinud volituste esitamist nõuda, sest ma olin ju ise ka Ajutise Valitsuse volitusega varustatud. Jätsin seepärast H. Luhti, P. Põllu ja „voliniku“ hooleks sakslastega läbi rääkida. Hommikul vara sain telefonilise järelepärimise peale teada, et streik on kokkuleppel lõpetatud ja umbes kell 4 hommikul on saksa soomusrong Tartust läbi sõitnud.

Päeval jätkasin meeste ja hobuste mobilisatsiooni. Oma imestuseks sain „ooberst“ Allaselt käsu maakonna-

valitsuses kõik evakueerimiseks valmis panna. Tal olivat ka Tartu evakueerimiseks volitus. Hiljem helistas Allas telefoni kaudu ja siis ma katsusin temalt volituste ulatuse üle teateid saada. Allas vastas, et ta on oma volitused peavolinikule Luhtile ja sõjaväevõimudele esitanud ning nendega evakueerimise asjus kokku leppinud. Lubas veoauto maakonna valitsuse asjadele järele saata. Ka teistele asutistele oli „sõjaministri volinik“ evakueerimiskäsklusi saatnud, muude hulgas Tartu postkontori ja telefonivõrgu ülematele, kes minu käest järele küsisid, kas mina ka käsu saanud olen, ja kuidas evakueerimise korraldusega on, sest lähemaid juhtnööre polnud. Evakueerimist õhutati niiviisi juba mitu päeva enne Tartu mahajätmist Tallinna võimude nimel.

Sakslased olid peale raudtee-streigi likvideerimist veel kaks päeva Tartus. Selle vahe sees ei saanud ma midagi ette võtta. Raudteestreigi tõttu olin ma katkuhaige seisukorda sattunud, kellega enam tegemist teha ei tahetud. Kodanlik ollus kartis meeletult enamlasti ja sakslased olid neile kaitsevaimudeks. Need vaimud olin ma ära pahanud. Hoolimata evakueerimiskäsust mobiliseerisime nii mehi kui ka hobuseid edasi.

Sakslased hakkasid äramineku ootel sõjaväelist varustust müüma. Minagi ostsin maakonna valitsuse arvel kuus välitelefoni aparati ühes paarikümne kohalise keskjaamaga ning galvaani patareisid. Käisin kadunud Untile peale, et ta võimalust kasutaks varustuse muretsemiseks. Minu imestuseks teatas viimane, et nad streigi puhul isegi kolm aeroplaani oma kätte saanud, kuid ühe olivat Saksa ohvitser ettekäändel, et tahab proovilendu teha, välja petnud ja ära lennanud. Kahe ülejäänu saatuse oli veel haledam: kadunud Unt oma abilistega ei osanud nendega midagi peale hakata ja katsus neid raudtee kaudu evakueerida. Ta oli lasknud aeroplaanid asetada veovoorimeeste vankritele ja vedas neid niimoodi linna mööda. Aparaadid said vigastada. Lõpuks rikuti neid meelega, sest need tuli maha jätta. Nägin aeroplaanide varemeid oma silmaga raudteejaama kaubakontori aia ääres. Lahtimonteerimist ei tulnud meestele meeldegi.

Aeroplaanide üle juttu ajades palusin Unti ka Peipsi laevadelt äravõetud raadioaparaadid välja nõuda. Viimaks olidki need linnavalitsusse toodud, kuid kui neid ühele laevale, kus olid antennid olemas, üles seadsime ja vastuvõttu proovisime, selgus, et nad elektromagnetilistele lainetele ei reageeri. Tartu telefonivabrikus, kuhu nad järelevaatamiseks saatsime, tehti kindlaks, et aparaadid valgustusvooluga oli kõlbmatuks tehtud.

Aparaatide proovimise puhul leidsime, et Peipsi laevadel on suurtükke, kuid lukkudeta ja aluste küljest lahti kruvitud. Teatasin Untile ja Limbergile.

17. dets. hilja õhtul (umbes kella 8 ümber) sain sakslastelt kutse ühes linnapeaga (adv. Kriisaga) neid endises näitusaias külastada. Läksimegi. Kui suurde näitushoonesse sisse astusime, tulid saksa sõdurid vastu küsimusega: „Wollen sie Pferde kaufen?“ Meil ei olnud raha ühes ega vastavaid inimesi saadaval, et hobuseid ära viia. Lao ülevaataja allohvitser pakkus siis meile ühte ja teist tühja-tähja müüa, muuseas raadio kuuldeklappe, seletades, et need olevat väga tähtsad riistapuud. Ma vastasin, et olen endine telegraafimehaanik, raadiojaamu näinud ja võin nendega töötada, seepärast olgu nii hea mees ja näidaku tõelist raadiojaama. Mees võttis siis väliraadiojaama tõlla lahti ja näitas sisseseadet. Küsimusele, kas nad seda ka ära ei müüks, vastas mees, et jaama hinnatakse 15 000 margale, kuid müüa nad ei tohi. Ajasime veel vähe poliitilist juttu, misjuures mees tähendas, et eestlased neid vihkavat. Meie vastasime, et Saksa sõjaväe vastu meil muud vaenu ei ole kui et nad meid takistavad enamlastevastast võitlust organiseerimast. Meile näis, et sakslased eestlaste poolt kallaletungi kartsid ja meid välja kutsudes proovida tahtsid, kas kallaletungi kavatsetakse. 18. dets. hommikul vara lahkusid nad Tartust, linna taga suurtükke väljamarssivate väeosade kaitseks üles seades. Raudteed kaudu enam lahkuda ei saadud, seepärast mindi jala üle Viljandi.

11. TARTU MAHAJÄTMINE.

Sakslaste äramineku järel läksin ühes maakonna-valitsuse haridusosakonna juhataja kadunud A. Bachiga staapi juhatusi saama, mis edasi teha. Sõjaväejuhid olid aga säärases seisukorras, et mingit mõistlikku seletust anda ei saanud ja kuna „ooberst“ Allas ikka evakueerimiskäsk jagas, läksime raudteejaama, kus Tallinnaga otseühendust palusin. Et mind seal tunti, anti aparaat kohe minu käsutusse. Endise telegrafistina asusin ise aparaadi taha ja telegrafeerisin, linti kinni lükates, et telegrafistidele võimatuks teha läbirääkimisi jälgida, Tallinna jaama komandandi kaudu sõjaministrile, et Tartus valitseb korralagedus, mispärast palun rutuliselt asjatundjat ja energilist sõjaväelist juhatajat Tartu saata või määrata, muidu on seisukord lootusetu. Palusin ka sõjariistu. Selle ettekande peale vastuseks sain järgmisel päeval, 19. dets., telegrammi, mille originaali, faksii- mile raamatus „Eesti Vabadussõda 1918—1919 I“, lk. 261 ära toodud:

„Tartu Maakonna Valitsuse esimehele ja P. Limbergile. 19. dets. 1918 kell 10,40.

Sõjariistad ja sõjamoón on polkovnik Limbergile saadetud. Tartu peab ennast ise ja oma sõjavägesid organiseerima. Nõrgad punaste salgad tungivad ainult sellepärast edasi, et meie ennast küllalt energiliselt ei organiseeri. Nr. 280 Laidoner.“

Saadud telegrammi kandsin kohe maakonna-valitsuse koosolekul ette ja teatasin temast ka linnavalitsus-

sele. Lause: „Tartu peab ennast ise ja oma sõjavägesid organiseerima“ näitas selgesti, et Tallinnast juhti oodata ei ole ja tuleb koha peal oma võimuga midagi ette võtta, et seisukorda parandada. Selleks oli nüüd otsene käsk olemas. Küsimus oli, kes algatuse enda kätte pidi võtma. Maakonnaavalitsus oli arvamisel, et kuna telegramm on esijoonel minule aadressitud, siis pean sellest järeldusi tegema. Linnavalitsuse poolt teatas nõunik Mõru, et linnavalitsus samal arvamisel olevat. Kuid mis ma võisin teha? Mul ei olnud mingisuguseid volitusi kellelegi käskusid jagama hakata.

Ma jäin lõpuks kõige loomulikuma mõtte juurde peatuma, nimelt, et kohalikkude sõjaväeliste ja tsiviilvõimude nõupidamisel tuleb seisukord arutusele võtta, et selgusele jõuda, kuidas sõjaministri korraldusega — Tartu maha jätta — lugu õieti on. Laidoneri telegrammist paistis, et Tartu kaitsmist nõutakse.

Kuna Tartus oli arvamine üldine, et sõjaväelised juhid on saamatud, mistõttu ka ülemjuhatajalt isikute vahetamist olin palunud, siis tuli ka see küsimus kõne alla võtta. Igal tingimusel tuli „sõjaministri volinik“, kes Tartu mahajätmist propageeris, kahjutuks teha.

Niisuguste kavatsustega peas läksin järgmisel (20. dets.) hommikul jälle võõrastemajas „Bellevue“ asuvasse sõjaväestaapi, et seisukorra kohta seletust pärida, kuid ei leidnud enam kedagi eest. Esimesel silmapilgul oletasin, et sõjaväe juhatus linnast juba on lahkunud. Järelepärimiste peale sain lõpuks teada, et brigaadistaap ikka veel linnas asub ja Aia tänavasse ülikooli uude hoonesse üle viidud, kus ruumid sakslaste äraminekul vabanesid. Kohale jõudes leidsin kadunud Unti täiesti vihasena: ta mind enam ei teretanudki. Ma sain seepärast ainult küsida, kuidas evakueerimisega lugu on, millest brigaadiülem ja tema ise eelmise õhtu koosolekul olid rääkinud ja milleks sõjaministri volinik korraldusi teeb. Kuidas jutuaajamine arenes, täpselt ei mäleta, kuid lõpptulemus oli see, et kadunud Unt kategooriliselt keeldus minule mingit seletust andmast ja maakonnaavalitsusele midagi teatamast. Kui ma tahtvat

teada saada, millal linn evakueeritakse, saatku ma kedagi staapi valvekorrale, kes siis sõna viib. Ka telefoni kaudu ei tahtnud ta meiega rääkida. Ma juhtisin küll tähelepanu sellele, et mul kui maakonnavalitsuse ja mobilisatsioonikomisjoni esimehel õigus on tarvilisi korraldusi staabist vahenditult teada saada, kuid see ei aidanud. Saatsin siis, et kedagi teist käepärast ei olnud, maakonnanõukogu liikme Lompi staapi valvekorrale. Kella ühe paiku tuli siis Lomp käsuga: lõpetagu ma mobilisatsioon ja võtku kokkutulnud, kuid veel vastuvõtmata mehed järele ja mingi nendega Tartust, ei mäleta enam, kuhu — joosnud ise otsejoones mobilisatsioonikomisjoni, mis töötas praegustes R. Keskarhiivi ruumides ja mida seekord juhatas komisjoni esimehe abi linnakomandant Kurvits, ning hüüdnud: „Mis te veel mobiliseerite, enamlased tulevad!“ Komisjon oli seepeale töö lõpetanud, arvatavasti brigaadistaabist telefoni teel evakueerimiskäsu kinnitust saades. Kokkutulnud mehed jooksid muidugi laiali ja levitasid linna mööda enamlaste tuleku teadet. Kolm tundi hiljem, kella nelja ümber p. l. algas 2. rügemendi Tartus olevates kompaniides käärimine ladude rüüstamise kasuks. Brigaadistaap ühes brigaadiülemaga lahkusid linnast kella viie ümber samal päeval. Öösel lahkusid järelejäänud ülemused. Linn jäi kaheks päevaks ilma ühegi võimuta, sest rüüstavad sõdurid ei mõtelnudki mingit võimu haarata, vaid tahtsid ainult soomust teha. Ei olnudki mõtet täis ladusid vaenlasele jätta. Ametiühingud võtsid minu mälestuse järgi korrapidamise linnas kuni enamlaste tulekuni enda peale.

Maakonnavalitsusele keegi lahkumiskäsku ei andnud ja meil polnud endil ka mingit kava, mis teha. Maakonnavalitsuse abiesimees Priimägi, praegu Otepää jaoskonnakohtunik, mobiliseeris hobuseid kuni kella kolmeni p. l. Et linnast lahkumine oli alanud, seda märkasin õhtu eel linnas liikudes Tallinna suunas väljувatest vooridest. Vististi kella kuue ümber koju jõudes leidsin Priimäe ühes kellegi ohvitseriga oma ooteruumist. Ohvitser tahtis minult hobuseid kusagil raudtee

ääres leiduva kolme suurtüki äraviimiseks. Mina vastasin vihaselt, et mis kuradi vägi see on, kes õigel ajal oma suurtükkegi evakueerida ei oska. Ohvitser vastas, et tema asi ei ole sõjaväe korralduse üle vaielda, suurtükid on maha jätnud sõjainistri volinik Allas, ja küsis, kas ma annan hobuseid või ei anna. Ma juhtisin tema tähelepanu sellele, et hobuste vastuvõtmine lõppes kell kolm ja vastuvõetud hobused anti kõik sõjaväevõimudele edasi. Kuhu nad on pandud? Vististi 30 hobust pidi Allase käsutusse antama. Minul hobuseid enam ei olnud. Kuidas suurtükkide evakueerimisega jäi, ma teada ei saanud. Hobuseid oli sõjavõimude korralduses küllalt. Sõdurid sõitsid nendega lõpuks laiali.

Nagu ülaltoodust näha, on ekslik väide, et sõjavõimud Tartust lahkuma ja fronti saatuse hooleks jätma olid sunnitud mässu tõttu tagavararoodudes. Vastupidi, mainitud „mäss“ oleks puhkemata jäänud, kui mitte sõjaülemused mõni tund varem vormilikku linna mahajätmise käsku poleks andnud, mida „sõjainistri volinik“ juba viie päeva jooksul (16.—20. detsembrini) Tallinna võimude nimel ette oli valmistanud. See on teatud ringkonnile ebameeldiv, kuid alasti ajalooline tõde, mille mahasalgamine on kahjulik. Luuletatud ajalugu ei õpeta midagi. Mis puutub mainitud „sõjainistri voliniku“ osasse Tartu mahajätmise loos, siis võin tuua järgmised andmed.

„Sõjainistri volinik“ Allas oli pärit Tallinna „hantvärkide“ ringkonnast, mistõttu oskas saksa keelt. Õppinud Tallinna Aleksandri gümnaasiumis, mida polnud lõpetanud. Teeninud Maailmasõja ajal Linnade Liidu ametnikuna, okupatsiooni ajal aga Tartu kreisipealiku Heldi kantseleiametnikuna, kus talle raudteestreigi ajal „oobersti“ (nagu „Dorpatser Zeitung“ kirjutas) munder selga antigi ja „sõjainistri volinikuna“ streiki lõpetama saadeti. Arvatavasti sakslaste ülesandel hakkas ta pärast seda Tartu mahajätmist õhutama. Meie inimesed langesid selle provokatsiooni ohvriks, sest

võimatu on uskuda, et nad täie teadmisega asja kaasa tegid.

Allasel olid niivõrd head sidemed, et ta pärast Tartu langemist ülemleitnandi kraadis inseneriväe ohvitserina sõjateenistusse võeti, kuigi polnud enne reamehenagi teeninud. Vabastati mõne kuu pärast teenistusest, kui Sõjavägede Ülemjuhataja poolt nimetatud Tartu langemise uurimiskomisjoni tegevuse kestel tema kahtlane osa Tartus selgima hakkas. Missugusele ohvitserikraadile vastavat mundrit ta Tartus kandis, ei mäleta. „Dorpater Zeitung“, nagu tähendatud, tituleeris teda „ooberstiks“. Arvan, et ta oma endist Linnade Liidu ametniku vormi kasutas.

Sõjavõimude lahkumisel jäi Tartu maakonnaavalitsus nõuta kohale. Kõik oli tulnud ootamata ja paistis mõttetusena.

Kella kaheksa ümber õhtul pidasime maakonnaavalitsuse koosolekut, kuhu sotsial.-rev. poolt, kes oma pahempoolse tiiva kaudu kommunistidega ühendust pidasid, teade tuli, et kohalikud kommunistid kavatsevat mind kui nendele vaenulist kihutusmeest kinni võtta ja kinni hoida, kuni enamlikud väeosad pärale jõuavad. Maakonnaavalitsuse teiste liikmete suhtes vaenuavaldusi ei olnud. Minu kolleegid otsustasid siis, et mul tuleb tingimata kohe linnast lahkuda. Teised (A. Bach, H. Priima, P. Keerdo ja H. Priimägi) jäid esialgu kohale, sest ei olnud teada, kuhu minna või mis teha. Esimesed kolm elasidki Tartus tülitamata kuni enamlaste lahkumiseni. Toitlusosakonna juhataja H. Priima hankis mulle kusagilt väikese valge hobuse reega, kuna vankrit enam saadaval polnud (maakonnaavalitsuse kaless kahe hobusega oli 2. rügemendi kasutada antud), ja tõi selle Kastani tänavale (Riia ja Aia tänava vahel), kust kellegi tuttava (raamatukaupmees Kaarna) juurest reis pidi algama. Võtsin valmis pandud uue jaapani püssi 120 padrunga ja sammusin Riia uulitsat mööda üles. Mulle tulid raudtee poolt vastu mehed igasugu kompsudega, nähtavasti ladudest hangitud kraamiga. Aeg-ajalt kostsid raudteejaama rajoonist püssipaugud. Minuga kaasa tuli H.

Reiman, praegune Statistika Keskbüroo ametnik. Lahkusime linnast Tähtvere pargi kaudu, sest oli hoiatatud, et kommunistid mind Veeriku alevis Viljandi tee algul varitseda kavatsevad. Oli väike külm ja maa õhukese lumekorraga kaetud. Ilm oli pilves, kuid kuuvalguse tõttu võis tüki maa peale siiski näha.

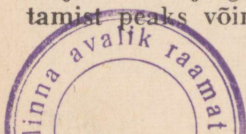
Oli pärast kella üheksat, kui meie Tähtvere pargist Ilmatsalu teele viivat teed mööda edasi liikusime. Mina läksin jala, sest tee oli paljas ja mul oli ainult sügispalitu seljas, nii et külm kallale kippus. Reel oli pikali H. Reiman, kel olid jalad haiged, vististi Siberi pärandus. Mina vahtisin ettepoole, sest oletasin, et enamlaste patrullid seal liikuda võivad. Meil ei olnud olukorrast ülevaadet. Raudteejaama poolt kostsid ikka veel püssipaugud, vahel üsna sagedased. Korraga hüüab Reiman, kes tagasi vaatas: „Meid aetakse taga!“ Ma rabasin kohe reelt laetud püssi pihku ja hakkasin tagaajajaid otsima. Lumevalgel nägin kahte üksteist käe alt kinni hoidvat inimest, kes üle Tähtvere nurme meile põiki vastu ruttasid. Kui vanal soldatil oli mul selge, et need tagaajajad ei võinud olla, vaid mõned tuttavad, kes meiega nähtavasti kaasa tahtsid tulla. Kui juurde jõudsid, selgus, et „tagaajajateks“ osutusid minu naine ja dr. Sõber, kes teda saatma oli tulnud. Olime poolteist kuud tagasi laulatatud ja teadmata oli, kunas teineteist jälle näeme. Mul polnud ees mingit muud väljavaadet kui sõdurina tegutsema hakata, sest enamlaste pool ootas mind veel täideviimata surmaotsus. Naist ei olnud seepärast võimalik kaasa võtta. Jätsin siis veel kord jumalaga ja me hakkasime uuesti edasi liikuma.

*

*

*

Tartu mahajätmisega lõppes Saksa okupatsioonist tingitud ajalooline episood. Mis edasi tuli, kuulus juba uude ajajärku. Jätan seepärast edasiste sündmuste kirjeldamise järgmise köite tarvis, kui saatus selle kirjutamist peaks võimaldama.

Isikunimede register.

- Aan, A. 140
Aavik, J. 178
Abold 144 j. *)
Adams 274 jj.
Adler, M. 104
Adlerberg 140
Aho, J. 135
Aleksander II, keiser 14 j.
Aleksander III, keiser 39, 43 j.,
50
Aleksinski 186
Alfons-Latzki 145
Allas 320 j., 323, 326
Ani, A. 120, 142
Anrep, C. 29 jj.
Anvelt, J. 145, 158, 218 j., 226,
249, 264
Aponassov 83 j.
Aristoteles 161
Arras 114
Ast, G. 117, 120, 123, 125, 147
Ast, K. 120, 123, 142 j., 148,
232 j.
Axelrod 186, 189
Baars 147
Babajev (raudteelane) 118
Babajev (tsensor) 108, 145
Bach, A. 229, 242, 253, 295,
307, 323, 327
Bachmann, A. 295
Bakunin 205
Bauer, O. 173, 227
Beek, A. 180
Behrn 320
Behrsin 189
Belinski, V. 36
Beljajev 264
Beljavski 163 j., 169
Berg 260 j., 266
Bergmann (ajaloolane) 24
Bergmann, K. 123
Beseler 194
Bezobrazov 130 j.
Birkenberg, E. 228
Blagomõslov 208 j.
Blumberg, M. 122
Bogdanov 187, 201
Bornhöhe, E. 36 j., 45
Borodin, I. 25
Brock 294 j.
Bruneniek 250 jj., 254
Brussilov 192
Bröcker 132
Budberg 149 j., 152
Challandes, L. 146, 161, 165 j.,
181
Christiani 9
Čakste, J. 183
Čeidse 187 j., 199, 201, 218
Černov, V. 186, 189
Čertkov 77
Čiž 169
Čižikov 74 jj.
Čumačenko 86 j.
Davidov, M. 123
Davier 274 jj., 297
Dehio, E. 132
Denikin, A. 205

*) j. = (ja) järgmine; jj = ja järgmised.

Dido, A. 103, 106, 135, 149
Dimitri Pavlovič, suurvürst 199
Dittes 41
Dmowsky, R. 194
Donner, A. 122
Dostojevski, F. 35
Dukšt-Dukšinski 72
Eber, C. 123
Edelhaus, M. 263 j.
Edward VII, kuningas 156
Eenpalu, K. 298
Eisenschmidt, K. 146
Eišinski 118
Elbe, J. 123
Eliaser, R. 170, 205, 209
Enno, E. 27
Erdmann 209
Ernits, V. 240 j.
Ertel, S. 123
Estorf 284
Faehlmann, Fr. R. 27
Faermann-Fermann 247
Fallières 157
Fersen 158
Freiberg, K. 216
Freytag-Loringhoven 161 jj.,
181
Friedenthal 212
Frolov 244 j.
Gapon 107
Gavrilov 74
Gerassimov 206
Giginadse 254, 261 j., 264
Gogol 86 j.
Gogol, N. 86 j.
Golitsõn 200 j.
Golubev, A. 312
Goremõkin, I. 198

Gorki, M. 35
Gotlipov 122
Grenzstein, A. 25, 36 jj., 49 j.,
52 jj., 103, 111, 171, 179
Gribanov 34, 118
Grimm 93
Grossschmidt, O. 27 j.
Gučkov 203
Gvozdev 187, 201
Haller 194
Hanko, A. 71, 146
Hansen-Tammsaare, A. 57
Hansen, W. 17, 19, 24, 28 j.
Hartmann 30
Hasselblatt, W. 21
Held 304 j., 326
Hellat, A. 154, 214
Hellat, P. 104, 146 j.
Hennig 88
Hermann, K. A. 24
Hesse, H. 22
Hesse (kirikuõpetaja) 9
Hiatsintov, E. 115
Hikkiš 134
Hindenburg, P. 191 jj.
Hindrey, K. A. 57, 111
Hinnom, A. 311
Hirschfeldt 254
Hitler, A. 289
Hollmann 41
Hoyningen-Huene 42
Hrabar 169
Hurt, J. 39
Hünerson, J. 294
Ibrus, L. 120, 143
Ibsen, H. 71
Ihering, R. 162
Ikizli 87
Ilves, P. 72, 88, 310

Jaakson, J. 140, 170, 205, 216
Jaama 20
Jakobson, C. R. 23, 39, 171
Jans, H. 9
Jans, V. 9
Jaska, R. 229, 242, 259 j., 269 j.,
277, 295, 307
Jasčenko 161
Jauram 174
Jea 248 j., 254, 259
Jevsejev 208
Joonas, E. 263
Juhanson, E. 262
Jussupov, F. 198
Jõgever, J. 37, 42, 53
Jäskeläinen 134
Jürgenstein 294
Jürmann, L. 120, 125
Kaarmann 122
Kaarna, J. 40, 56, 327
Kabisch, E. 193
Kalinin, M. 122
Kallas, R. 21 j.
Kamenev, L. 186, 203
Kangro, F. 285
Kantovski 254
Kapustin 57
Karlson, J. 120, 142, 153 j., 160
Karneol, A. 285, 294
Karneol (tsensori-abi) 145
Karu 263
Kasträ, A. 58
Katariina II, keisrinna 199
Kautsky, K. 104, 140, 262, 264
Keerdo, P. 327
Kerenski, A. 203 j., 224
Keres, A. 11
Keskiküla, A. 127, 132, 143 jj.,
148 j., 153

Keyserling, H. 45, 51
Kiimann, K. 119
Kiipsaar, G. 24 j., 32
Kingissepp, V. 257 j., 264
Kirchbach 271
Kirsipuu 88
Kisselev 61
Kits, J. 24, 27
Knorring 297
Kolčak, A. 205
Komarov 73
Koort 266
Koppel, H. 271, 285
Koppel, K. 36, 103, 114, 117,
134, 136
Koppel, pr. 103, 133, 141 j., 150
Kornilov, L. 205
Korostovets, I. 157
Kotov 85
Kotsar, K. 41
Krasnov 209
Krassožen 169
Krustkain 185
Kraus, A. 259
Kreutzwald, Fr. R. 27
Kriisa, J. 256 j., 322
Kropotkin 34
Kropotkin, P. 34
Kruševan 84
Kruus, H. 179, 225, 241
Kubbo, E. 312, 316
Kučerov 71
Kukemelk 81, 88, 101
Kukk, J. 217
Kurvits, H. 306, 325
Kusik, E. 285
Kustoljan 87
Kuznetsov 311
Kulmann 122

Kviesis, A. 183, 304
Köpp, J. 53
Kõva, A. 123
Kärner, J. 241
Kõgardal 280
Köstner, N. 120, 218 j., 223,
228, 232
Kübarsepp 35
Külpe 151
Laaman, E. 177
Laidoner, J. 323 j.
Lanemägi, V. 122
Lapinski 189
Larka, A. 305
Laur 122
Laur, A. 281
Lebedev 80
Leberecht, E. 122
Lehmann, J. 149 j., 152 j., 262,
285, 311
Leito, E. 312
Leknis 253
Lell, G. 285, 294
Lellep, G. 285
Lender, V. 130, 132, 138
Lenin, V. 186 j., 189 j., 193,
196, 204 j., 217, 232, 235, 264
Lepp, K. 223
Lepp, M. 148, 218
Lermontov, M. 35
Leskov, N. 35
Lessedov 79 jj., 156
Lezius 242, 278 j.
Liebknecht, K. 189
Liigand, O. 151 j.
Liiger 250, 254
Limberg, P. 312, 322 j.
Linno 248
Lintrop, J. 123

Lipp, M. 21
Litvinov, M. 186
Lloyd George, D. 190
Loit 310
Lomp 325
Loringhoven vt. Freytag-Lo-
ringhoven
Luhasaar, P. 123
Luht, H. 274, 291, 294, 296, 298,
300 j., 303 j., 307, 310, 312,
320 j.
Luiga, A. 311 j.
Luksepp, A. 123, 170, 242
Lunačarski, A. 186
Luts, K. 225, 230, 233
Luts, O. 26
Lvov 202
Lõssak 82
Lönnrot, E. 136
Maasik, V. 225, 233, 238
Madissoon, H. 170
Malõhhein 77 jj., 82, 90
Manassein, N. 43 j.
Mankov 188, 208
Mannerheim, K. G. 194
Marconi, G. 89
Margk, R. 309
Markeevits 71 j., 74, 76 j., 82
Markov 72
Markov II 199
Martinenko 87
Martinson, H. 132
Martinson, M. 23
Martna, H. 172, 218, 223, 233
Martna, M. 40, 123 jj., 127, 132,
135, 147, 223, 225, 229 j.,
232 j., 237 jj., 289
Martov 186, 189
Marx, K. 119, 241

Massakas 149
Mechelin, L. 49
Meister, E. 258
Menger, A. 104, 162
Merbitz 279
Mets, E. 123
Mieler, A. 58, 60
Mihhailovski, N. 36
Mihkelson, F. vt. Tuglas
Miljukov, P. 202 j.
Mina, R. 259
Mitt, M. 24 j., 36
Mordvinov 118
Moscicki, H. 194
Muna, G. 285
Muna, J. 285
Muna, P. 250, 253 j.
Mõru, A. 27, 324
Mägi 271
Neuman 118
Neumann 127
Neumann, L. 296
Nevzorov 168, 181
Nietzsche, F. 42 j., 61
Nikolai II, keiser 94, 156 jj.,
192, 202, 208
Nikolai Nikolajevič, suurvürst
191, 194
Nikolski, B. 169
Nipman 169
Nolcken 281 j.
Oettingen, A. 275 jj., 286
Oinas, A. 185, 218, 223, 233
Oja, K. 82 j., 97
Olesk, L. 146, 153, 176, 178 jj.,
261, 263 j., 271 jj., 281, 285
Olesk, M. 180, 263
Onny 260
Oras 199

Orlov 129 j.
Ostra, A. 120, 123
Ostrat, J. 246
Ott, E. 120
Ott (miilitsaülem) 248
Ottas, J. 285
Paabo, R. 217
Pahlen 34
Palvadre, J. 152
Parts, K. 216, 267, 271 jj., 285,
294, 307
Passek 166 j., 169
Peeter Suur, keiser 168
Peterson 319
Petrov 58, 61
Petöfi, S. 62
Pikkov, J. 122, 218
Pilar von Pilchau, A. 145, 242
Pilsudski, J. 101 j., 141, 194
Pirn 75, 87 j.
Platon 161
Plehhanov 186
Podrätšik, A. 229
Pohl 294
Pokrošinski 152
Polevoi 36
Poom 88
Poska, J. 214 jj., 246
Potemkin, G. 199
Pototski 90
Priima, H. 327
Priimägi, H. 242, 249 j., 325, 327
Protopopov, A. 199 jj.
Puhk, J. 123
Pullisaar 120, 147
Pung, M. 120, 130, 132
Puriškevič, V. 199
Pustoroslev 168
Puškin, A. 35

Põld, P. 215, 267, 273 j., 286,
294, 309, 320
Päts, K. 130, 132, 135, 223 j.,
226, 286
Pöögelmann, H. 118, 124 j.,
127, 131, 142 j., 145, 149, 153,
226
Püümann, M. 218
Raamot, J. 183, 199, 215, 242
Radek, K. 189
Rakovski, K. 189
Rasputin, G. 198, 200
Ratzenhofer, G. 262
Raudsepp, H. 241
Raudsepp, S. 174
Rebane, H. 296
Reclus, E. 25
Reevits, J. 142
Rehbinder 210
Rei, A. 122 j., 131, 142, 148,
218, 221 jj., 230, 233
Reichenbach 273
Reiman, H. 119, 327 j.
Reimann 122
Reinik, E. 119
Rennenkampf, P. 191
Riikoja, H. 172
Riives, G. 312
Ritterholm 34, 118
Rodzjanko 199, 205
Rohrbach, P. 291
Rosenbaum 256 jj.
Rosenberg, A. 23
Rostovtsev, M. 146, 149
Ruga, K. 120, 122
Rumjantsev 69
Räägo, R. 208
Rütli, O. 127, 285
Saal, A. 36 j., 45, 103, 142

Saar 122
Saar, E. 312
Sabelin 156
Sammel 258
Samõslovski 199
Sandberg 89
Sanders 183
Sarv, J. 120
Schaeffer, C. 309 j., 316
Schiffer 140
Schirren 38
Schmidt 128
Schmidt 253
Schmidt-Bouchez 135
Schwegler 61
Seeler, K. 167
Seest 34
Sein, A. 309
Seljamaa, J. 226
Semjonov 320
Semper, J. 224
Senčikov 80
Sergei Aleksandroviš, suur-
vürst 107
Sievers 275
Sihver, E. 281
Sinovjev 118
Sirinov 14
Sitska, J. 125
Skobelev 201
Solf 294
Soll, J. 259
Soloveičik 118
Speek, P. 103, 111, 117, 120,
123 j., 135, 147, 242
Sperlingk 260, 262
Spielhagen, F. 41 j.
Stackelberg 57
Stael-Holstein 185, 286

Stalin, J. 186
Stašenok, pr. 262, 264
Stašenok (vangivalvur) 254,
261, 263
Sternbeck, O. 117, 142 j., 147 j.,
218, 220 jj., 234, 285
Strandman, O. 135, 215
Strauss, D. 36, 42
Stürmer, B. 198, 200
Suits, G. 178 j., 241
Suuder, H. 246 j., 249, 252, 254,
258 jj., 262 jj.
Svegintsev 145
Svjatopolk-Mirski, P. 106
Söber, H. 328
Säkk, E. 319
Sööt, J. 31
Šahhovskoi, S. 44
Šorohhov 22
Zamoiski 95
Zimse, J. 24, 41
Zinovjev, G. 186, 189
Zirk, G. 142
Taranovski 161, 168
Tarrask, R. 284
Teemant, J. 21, 125, 127 j., 135
Tetrad 88
Tolstoi, L. 35, 40
Tomaševits 253
Treffner, H. 55 jj., 171
Treial, J. 241
Trepov, A. 200
Trotski, L. 186, 189
Truusmann, J. 37
Tšehhov, A. 35
Tuglas, F. 53 j., 123, 125, 131,
179, 218
Tulp, A. 218
Turgenev, I. 35

Tõnisson, J. 36 j., 40, 42 jj.,
109 jj., 113, 115 j., 124 jj.,
132, 137, 144, 146 j., 154 j.,
166, 175 jj., 215, 254 j.
Tülk 25
Türna, K. 123
Ulmanis, K. 185, 303
Unt, A. 120
Unt, J. 306, 321 j., 324
Unt, K. 88
Vaher 135
Walter 266
Varski 189
Vasjutinski 253 j.
Vassiljev 32, 156, 158
Weber, G. (eesti kaupmees) 285
Weber, G. (saksa ajaloolane) 36
Wellewill 135
Weltbach, A. 123
Verlaine, P. 177
Vernik 78 j., 88
Veske, M. 171
Vestel 294, 296
Vietz-Riemer 318 j.
Vilde, E. 36, 120, 123, 125, 142,
147, 216, 223, 225 jj., 232, 238
Wilms 275 jj.
Wilms, J. 170, 172 j., 179, 205,
215, 217, 226 jj., 267
Wilson, T. 189 j., 203
Windelband, W. 36
Winnig, A. 288 jj., 298 jj.
Virma 118
Witte, S. 48
Volmer, K. 71, 88, 97, 310
Wuič 138
Vuolijoki (Murrrik), H. 146
Vöölmann, V. 230, 237
Vürst 122, 127

SISUKORD.

	Lk.
Sissejuhatuseks	7
1. Külas	9
2. Esimesed suhted linnaeluga ja poliitikaga	33
3. Vene sõjaväes	64
4. Esimene Vene revolutsioon	103
5. Ülikooli-aastad	160
6. Teise revolutsiooni eel- ja algpäevil	183
7. Ühiskondlikkude voolude ja asutiste kujunemine revolutsiooni keerises	214
8. Tartu maakonnaavalitsuses Saksa okupatsioonini	242
9. Saksa okupatsioon	267
10. Okupatsiooni kokkuvarisemine	288
a) August Winnigi külaskäik ja läbirääkimised Riias	288
b) Asjaajamise ülevõtmine sakslastelt ja raudteestreik	304
11. Tartu mahajätmine 1918. a.	323

